

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2006

Damijan Guštin

ZA ZAPAH

Prebivalstvo Slovenije v
okupatorjevih zaporih
1941–1945

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 4

Damijan Guštin

ZA ZAPAHI

Urednik:

dr. Žarko Lazarevič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

prof. dr. Jerca Vodusek Starič

Recenzenta:

prof. dr. Božo Repe, prof. dr. Ljubica Jelusič

Lektorica:

Marjetka Kastelic

Oblikovalec:

Andrej Verbič

Prevod povzetka:

Andrej Turk

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Grafika-M s.p.

Izid knjige je podprla: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)''1941/1945''

343.81-058.56(497.4)''1941/1945''

GUŠTIN, Damijan

Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih
1941-1945 / Damijan Guštin ; [prevod povzetka Andrej Turk]. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006. - (Zbirka
Razpoznavanja = Recognitiones ; 4)

ISBN-10 961-6386-10-7

ISBN-13 978-961-6386-10-4

230457856

*Z mislijo na očeta,
ki je bil eden od tisočev tedaj zaprtih*

Pregled vsebine

PREDGOVOR	11
UVOD	17
<i>Odvzem prostosti in institucija zapora</i>	19
<i>Zapori na slovenskem etničnem ozemlju v tridesetih letih</i>	22
Prvo poglavje: ZAPORI V ČASU VOJNE 1941–1945	31
<i>Prevzemi zaporov po okupaciji</i>	33
<i>Zapori kot ustanove v času vojne</i>	37
<i>Uprava in osebje zaporov</i>	71
<i>Pogodbeno osebje v zaporih</i>	86
<i>Zavarovanje in straža</i>	93
Drugo poglavje: ZAPORNIKI	97
<i>Izpuščanje zapornikov med aprilsko vojno in takoj po okupaciji</i>	99
<i>Sprejem v zapor</i>	102

<i>Zaporniki v preiskovalnem postopku</i>	117
<i>Sodno obsojeni zaporniki</i>	132
<i>Število zaprtih</i>	147
<i>Usode zapornikov</i>	176
<i>Premeščanja in transporti zapornikov</i>	217
Tretje poglavje: ŽIVLJENJE V ZAPORIH	235
<i>Bivanje</i>	239
<i>Hrana</i>	246
<i>Higienske razmere</i>	258
<i>Zdravje in zdravljenje jetnikov</i>	266
<i>Delo zapornikov v zaporih in zunaj njih</i>	274
<i>Tegobe zaporniškega življenja</i>	280
<i>Odnosi jetnikov z upravo in osebjem</i>	304
<i>Odnosi med jetniki</i>	319
<i>Samoorganiziranje jetnikov</i>	329
Četrto poglavje: ZAPORNIKI IN OKOLJE	351
<i>Stiki zapornikov z okoljem</i>	355
<i>Odnos prebivalstva do zaprtih</i>	373
<i>Posredovanja za izpuste iz zaporov</i>	379
<i>Reševanje jetnikov iz italijanskih kaznilnic in zaporov po kapitulaciji Italije</i>	396
<i>Nasilno reševanje jetnikov iz zaporov</i>	405

POVZETEK	417
SUMMARY	425
VIRI IN LITERATURA	435
UPORABLJENE OKRAJŠAVE IN KRATICE	451
OSEBNO KAZALO	453

Predgovor

Biti zaprt, prestajati zaporno kazen pomeni v običajnih predstavah ljudi nekaj temnega, skoraj sramotnega, kar pušča pečat, vsekakor nekaj, kar se, če je le mogoče, v odnosih med ljudmi ne omenja. Zapornikov ne zaznamuje toliko samo bivanje v zaporih in ječah, kot jih zaznamuje dejanje, ki jih je privedlo v zapor. Vsaka tradicionalna družba se marginalnim skupinam – kar zaporniki nedvomno so – izogiba, potiska jih na rob družbenega žitja. Zaporniki so tudi sami v sebi označeni; bivanje v kazenskih ustanovah jih spremeni. Le redko na bolje; pogosto pa na slabše, saj v njih kopičijo sovraštvo, zagrenjenost, čustvena in spolna zatrtost.

Vse to velja za običajen čas, za običajne razmere in za kazniva dejanja v okviru tistih delov kazenskega zakonika, ki govore o deliktih proti lastnini in osebam. Mnogo manj veljajo kaznilniški kanoni za politične zapornike. Njih povečini tudi v zaporu varuje fanatizem, gorečnost za idejo, ki je skozi njihov duh in njihova telesa zatirana, toda iz njihovih žrtev raste kot ptič feniks ideja, ki bo nekoč zmagala. Nosijo sicer pečat kaznjencev, vendar jim ni mar, nasprotno, v sprevrženi optiki vrednot njihovega kroga postane ta izkušnja sredstvo za uveljavitev znotraj skupine. Tudi družba jih ne izloča v tolikšni ostrini, ne glede na nezaupanje.

Druga svetovna vojna, ki je segla na dele slovenskega etničnega prostora že po vstopu Nemčije v vojno septembra 1939 in Italije junija 1940, izrazito pa z napadom na Kraljevino Jugoslavijo, je v marsičem spre-

menila tradicionalne, mirnodobne poglede na odvzem prostosti in na zapornike. Prebivalstvo, navajeno mirnodobnih razmer, je bilo naenkrat postavljeno v sistem, ki je kriminaliziral širši razpon dejanj, zlasti potem, ko se je razširilo narodnoosvobodilno gibanje. Odvzem prostosti je postal eden od standardnih in najbolj razširjenih ukrepov okupatorjev v boju zoper odporniško gibanje in je prizadel tudi tiste slovenske družbe, ki si še malo prej niso mogli niti predstavljati, da bi se njihovo življenje moglo naenkrat tako preobrniti. Zgodil se jim je ob hkratni zrušitvi pravnega reda, ki naj bi jih tudi okupirane ščitil pred samovoljo policijskih in vojaških organov. Kar so v zaporih preživeli, je pri mnogih pustilo vtis, da so se ponovno rodili, ko so prišli iz tega kolesja. Ali je ta težka izkušnja vplivala na njihovo psiho? Brez dvoma. Slovenska družba – vsak deseti je imel nekažno osebno izkušnjo z odvzemanom prostosti – je bila po vojni tudi zaporniška družba, ki si je želela predvsem pozabiti. Le da ji tudi novi oblastniki tega niso dovolili; nov sistem – že tretji v enem samem desetletju – je terjal nove zapornike in nove žrtve.

Pričujoče delo se posveča prikazu najpomembnejših vidikov življenja zapornikov, enega od najštevilčnejših segmentov prebivalstva med drugo svetovno vojno na Slovenskem. S historiografsko metodo poskuša ugotoviti in osmisliti številčna razmerja, strukture in življenje zapornikov, njihovo vpetost v širša družbena razmerja, zaporne institucije in pravni okvir, ki je pogojeval tak in tako številen odvzem prostosti. Zaradi specifičnosti in obsega problematike se delo ne ukvarja s problemom koncentracijskih taborišč.

S preiskovanjem prestajanja prostostnih ali zapor-
nih kazni se sicer ukvarjata, vsak s svojo znanstveno metodo in svojim kategorialnim aparatom tudi pravo in penologija, ki pa sta po rezultatih svojih raziskav mnogo bolj usmerjena v sedanost kot pa v preučevanje kazenskih in penoloških sistemov v preteklosti. Kar pa je preučenega, mi je bilo v dragoceno metodološko in faktografsko oporo.

Raziskava je grajena na virih, ki so jih ustvarile obe antagonistični strani v tem razmerju, 'ječarji', uprave kazenskih zavodov, policijski in vojaški preiskovalni or-

gani, sodišča in zaporniki. Značilnost prvih je, da so ohranjeni le delno, mozaično, z izjemo dobršnega dela sodnih spisov, ki pa imajo za tako koncipirano raziskovanje teme le manjši pomen. Precej več, kot se je ohranilo registratur zaporov, se je ohranilo vpisnih knjig zaporov. Prav te so, v pomanjkanju drugih virov, pomemben vir ne le za presojo števila zapornikov, pač pa tudi drugih vprašanj.

Zaporniki so v zaporih ustvarili malo sočasnega gradiva, ohranilo se je le nekaj korespondence zapornikov z domačimi in kulturno-umetniških ter praktičnih izdelkov. Pač pa so po koncu vojne tedaj že bivši zaporniki ustvarili – in jih še vedno ustvarjajo – nekaj tisoč raznovrstnih pričevanj o svojih zaporniških dneh v času druge svetovne vojne. Med ustvarjalci spominskega gradiva pa so brez avtorju znane izjeme le zaporniki, ki so bili v zaporih zaradi političnih kaznivih dejanj. Mnogi od številnih jetnikov, kaznjencev in taboriščnikov so popisali svoja doživetja v zaporih, pogosto v okviru drugih vojnih doživetij. Tovrstna literatura je začela izhajati že med vojno v ilegalnem partizanskem časopisju, nato pa se je nadaljevala v vsem povojnem času do današnjih dni. Mnogi od teh spisov so imeli tudi namen javnega pojasnila o svojem zadržanju v zaporu, saj so v prvih nekaj povojnih letih bili načelno sumljivi vsi, ki so tako ali drugače prispeli v zapore, zlasti v nemške. Mnogi tovrstni viri so tudi neobjavljeni, nastali so v obliki izjav pred posameznimi preiskovalnimi telesi po vojni. Ni teme iz obdobja druge svetovne vojne, razen spominov partizanov, ki bi bila tako pogosto obravnavana v spominski literaturi, kot je obravnavana tema nasilja nad ljudmi. Pomemben njen del je prav literatura, ki zadeva odvzem prostosti.

Zgodovinopisna raziskovanja tem, povezanih z odvzemom prostosti na Slovenskem med drugo svetovno vojno so se na nekaterih segmentih začela že zgodaj po koncu vojne. Raziskovalci so obdelali posamezne zapore, zlasti so bili njihove pozornosti deležni Begunje (Janez Gerčar), celjski Stari pisker (Stane Terčak), pri čemer so delno uporabljali ohranjeno arhivsko gradivo, predvsem pa spominske vire. Velik del arhivskih virov je bil precej dolgo obdobje po koncu druge svetovne vojne

nedostopen, saj je tistega, ki je zadeval policijske preiskovalne postopke, zaslišanja, sodne akte, zadrževala Uprava državne varnosti, ki je preiskovala še številne zaostale zadeve iz obdobja druge svetovne vojne. Gradivo je uporabljala tudi Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. V zadnjih tridesetih letih je slovensko zgodovinopisje obdelalo vrsto tem, ki zadevajo odvzem prostosti, bodisi posamezne vidike, kot odvzem prostosti izgnancem (Tone Ferenc), poslovilna pisma zapornikov (Franček Saje, Milan Ževart), množične aretacije v Ljubljani (Tone Ferenc), življenje v italijanskih in nemških koncentracijskih taboriščih (Božidar Jezernik), zapor Begunje (Janez Gerčar, Stane Šinkovec), koncentracijsko taborišče Rižarno v Trstu (Tone Ferenc, Feruccio Fölkel). Ob preučevanju teme zaporov na Slovenskem pa je nujno upoštevati tudi vrsto del, ki obravnavajo širše vidike okupacijske politike.

Konec petdesetih let se je začelo v okviru Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani širše raziskovanje omenjene tematike in zbiranje gradiva, ki je bilo namenjeno zbirni razstavi Slovinci v okupatorjevih zaporih in taboriščih. V okviru jugoslovanskega raziskovalnega projekta Jugoslovani v fašističnih zaporih, koncentracijskih taboriščih, moriščih in tujih odporniških gibanjih, ki je potekal sredi osemdesetih let, je pripravila Marjeta Čampa bibliografijo strokovne in spominske literature, zadevajoče odvzem prostosti v vseh njegovih vidikih, ki je izšla v Sloveniji v letih 1945 do 1980. Bibliografija zajema okoli 600 enot najrazličnejšega obsega in žanrov.

Viri za obravnavano temo so že zaradi njene strukture raznovrstni in številni. Ker sta jih ustvarjala oba pola, zaporniki in zaporniške uprave, ki so stali na nasprotnih stališčih, so viri tudi pogosto nasprotujoči si in kar je še huje, le redko je mogoče z virom ene strani preveriti vir druge strani, v nekaterih zadevah sta tudi diametralno nasprotna. Kritiko virov je v teh primerih mogoče izvesti le posredno, iz poznavanja celotnega konteksta dogajanja.

Posebej opozarjam na terminološka vprašanja. Kjerkoli je le bilo mogoče, sem upošteval terminologijo, ki sta jo izdelala pravo in penologija. Vendar pa sta nedorečenost pravnih stanj med vojno, pa tudi pomanjka-

nje točnih podatkov, onemogočila dosledno upoštevanje kazenskopravne terminologije. V splošnem pa delo poskuša ločevati med kaznjencem, jetnikom, zapornikom, aretirancem, med zaporom, kaznilnico, kazenskim zavedom; med priporom, preiskovalnim zaporom in prestajanjem kazni; kjer ni bilo mogoče natančno opredeliti statusa, uporabljam najsplošnejše ustrezne med temi izrazi.

Pričujoče delo ima osnovo v doktorski disertaciji, ki sem jo avgusta 1998 predložil Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Uspešen zagovor disertacije 14. aprila 1999 pred komisijo, ki sta jo sestavljala poleg mentorja prof. dr. Toneta Ferenca, somentor prof. dr. Milan Ževart in izr. prof. dr. Božo Repe, mi je omogočil 26. junija 1999 promocijo za doktorja zgodovinskih ved. Pomoč in nasvete obeh medtem umrlih mentorjev hranim v hvaležnem spominu. Zasedenost z raziskovalnim in pedagoškim delom, nezanimanje založb in tudi upanje, da bo disertacijo mogoče poglobiti z gradivom iz rimskega Osrednjega državnega arhiva, so mi nalagali tako dolgo odlašanje s priredbo za tisk.

Posebej se zahvaljujem mnogim, ki so mi kot skrbniki in poznavalci arhivskega gradiva odpirali nova gradiva in teme v raziskovanju, posebej arhivistkam tedanjega Zgodovinskega arhiva RSNZ in pozneje Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije, Arhiva Inštituta za novejšo zgodovino in pozneje dislocirane enote II Arhiva Republike Slovenije ter Zgodovinskega arhiva CK ZKS oziroma poznejše dislocirane enote I Arhiva Republike Slovenije, Odseku za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu in Ministrstvu za znanost Republike Avstrije, s katerega enomesečno štipendijo sem si mogel ustvariti širše poznavanje nacističnega policijskega in sodnega obravnavanja političnih in drugih nasprotnikov v nemški nacistični državi.

Na koncu, vendar ne nazadnje imam v mislih vse bližnje, ki so mi stali ob strani. Sredi raziskovanja mi je usoda ugrabila življenjsko sopotnico Zarjo, ne morem pa mimo svojih dveh, zdaj že odraslih otrok Simona in Katje, ki sta marsikdaj potrpele, da je njun samohranilec opravil svoj običajni podaljšani delovnik. Veliko mi je s spodbujanjem in sprotnim prepisovanjem rokopisa

pomagala v poldrugem letu pisanja Jožica Tominc. Brez njih disertacije ne bi bilo. Vsem, ki so me spodbujali, svojim kolegicam in kolegom z Inštituta za novejšo zgodovino, pa še drugim, ki jih ne omenjam poimensko, najlepša hvala.

Posebej se zahvaljujem uredniku dr. Žarku Lazareviću, ki je tekst želel uvrstiti v knjižno zbirko Razpoznavanja / Recognitiones, Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije za dodeljeno subvencijo, s katero je bilo mogoče knjigo spraviti med bralce, ter recenzentoma prof. dr. Ljubici Jelušič s Fakultete za družbene vede in prof. dr. Božu Repetu s Filozofske fakultete v Ljubljani.

V Ljubljani, 30. oktobra 2006

Uvod

Odvzem prostosti in institucija zapora

V kaznovalni politiki se je v Evropi zgodila med koncem 18. in v prvi polovici 19. stoletja velika sprememba. V začetku 19. stoletja so v evropskih državah sprejeli prve kodificirane sisteme kazni, ki so temeljili predvsem na odvzemu prostosti. Zapiranje obsojencev v kazenske zavode namesto dotedanje široke uporabe smrtne kazni je sovpadalo z razsvetljenstvom, pa tudi z industrijsko revolucijo. Prehod k zapiranju prestopnikov zoper zakone človeške družbe "zaznamuje njegov prehod k 'človečnosti'", je "kazen civiliziranih družb".¹ Kazen odvzema prostosti je torej povezana z novim družbenim redom – kapitalizmom, uveljavila pa naj bi se tako hitro in široko zato, ker je ustrezala novim smerem družbenega ustroja – pravni egalitarnosti, razmejevanju prostosti kot vrednote, težnji k spreminjanju posameznikov, kot šola, vojašnica, tovarna. "Skratka, kazensko zapiranje je od začetka 19. stoletja obsegalo hkrati odvzem prostosti in tehnično spreminjanje posameznikov".²

Osebna svoboda in svoboda gibanja spadata med osnovne človekove pravice. Odvzem prostosti je bil (in je še vedno) zato mogoč le v primerih, ko posameznik s svojim ravnanjem ogroža varnost in moralo družbe, kakor jo določa ljudstvo in sankcionira državna oblast.

¹ Michel Foucault: Nadzorovanje in kaznovanje : nastanek zapora. Ljubljana 1984, str. 227, 228; Christopher Hibbert: Zgodovina zločinstva in kazni. Ljubljana 1965, str. 67, 143–153.

² M. Foucault, nav. d., str. 229.

Moderna (meščanska) država zato z zakoni določa, kaj so tista ravnanja ljudi, ki presegajo mejo sprejemljivega za določeno človeško skupnost, katera ravnanja jo ogrožajo in jih zato preganja s svojim represivnim aparatom ter tako družbo varuje pred ponovitvijo teh dejanj, hkrati pa kaznuje tiste, ki so jih že izvršili. Najbolj razširjeno področje urejanja je tisto, ki ga označujemo z izrazom kriminal – torej napadi državljanov na osebo in lastnino sodržavljancev ali države ter napadi na javni red in mir, vključno s pregonom politično motiviranih dejanj. Taka dejanja država kaznuje s posebnim režimom (npr. častni zapor – *custodia honesta*, posebna določila glede prestajanja kazni), a tem huje, kolikor bolj se čuti napadena in ogrožena.

Kazen odvzema prostosti izhaja iz načel: *osamitve*, ki jetniku daje možnost za premislek, v katerem naj bi zasovražil zločin, se poboljšal, *dela*, s katerim se jetnik privaja k redu in pokorščini, in tako postaja koristen član družbe, *prevzgoje* kaznjencea. “Ko je ta prevzgoja opravljena, se mora zločinec vrniti v družbo.” Za prevzgojo je nujna možnost individualizacije kazni (sistem nagrad in kazni v zaporu, pogojni odpusti) in avtonomija osebja zapora napram pravosodju.³

Od tedaj pa do srede 20. stoletja se stanje v jetnišnicah ni bistveno spremenilo, vendar se je izboljševalo. Pomemben napredek je bila uvedba progresivnega sistema kazni, ki je omogočal jetnikom, da so z dobrim, nadzornemu osebju vsečnim obnašanjem napredovali v svobodnejše oblike prestajanja kazni. Postopno so odpravljali telesno kaznovanje in ga nadomeščali z disciplinskim, izboljšali so higieno in omilili prenapoljenost.⁴

Kakor pa je novi kaznovalni sistem zrastel tudi iz spoznanj o neučinkovitosti prejšnjega rigoroznega obsojanja na smrtno kazen in ostale neprimerljivo ostre kazni, se tudi sistem kazni z odvzemom prostosti ni izkazal za bolj družbeno učinkovitega. Zaradi izločitve iz družbe ter kasnejšega nadzora in stigme, pa tudi pogojev, v katerih so prestajali kazen, se je le manjšemu delu

³ Prav tam, str. 232–242.

⁴ Hibbert, Zgodovina zločinstva in kazni, str. 171–172, 178–182.

jetnikov uspelo po prestani kazni vrniti v družbo, ostali pa so prej ali slej spet zdrsnili v kriminal. V jetnišnicah je bilo vedno med 50 in 80% povratnikov.⁵

Tak pravosodni sistem je prenesel tudi obremenitev, ki jo je predstavljala prva svetovna vojna, ne pa tudi pritiska totalitarnih režimov in zlasti ne druge svetovne vojne. Obhodnice, alternative konceptu sodnega odvzema prostosti so poiskali tako sovjetski stalinski sistem, nemški nacistični in tudi fašistični italijanski režim, imuni pred tem niso bili niti drugi režimi. Povečini so to bile od sodstva ločene ustanove za policijsko izolacijo političnih nasprotnikov, lagerji, koncentracijska taborišča in internacijska taborišča.

⁵ Prav tam, str. 189–191.

Zapori na slovenskem etničnem ozemlju v tridesetih letih

Pred začetkom druge svetovne vojne je bilo slovensko etnično ozemlje razdeljeno med Kraljevino Jugoslavijo, Kraljevino Italijo in Avstrijo, od leta 1938 Nemčijo. Slovenci so živeli, ker je vsaka od držav sledila svojo pot razvoja, v precej razlikujočih se pravosodnih sistemih, katerega del je tudi sistem izvrševanja kazni.

Kraljevina Jugoslavija je bila parlamentarna monarhija s klasično izvedeno delitvijo oblasti med tri veje in pravna država z avtonomnim sodstvom. Kazenski zakonik, ki je stopil v veljavo 1. januarja 1930, je poenotil dotedanje razlike, ki so bile posledica prejšnje različne državne pripadnosti, enako zakonik o kazenskem sodnem postopanju. Na njunih izhodiščih izdelan zakon o izvrševanju kazni na prostosti je predvideval pripor, preiskovalni zapor in sodni zapor po obsodbi. Velika večina kazni je bila prostostnih, čeprav je zakonik predpisoval tudi smrtno kazen in denarne kazni. Zakon o izvrševanju kazni je predvidel točno določene postopke odvzema prostosti s pravnomočno sodbo.⁶

Prostostne kazni so imele več stopenj: zapor, strogi zapor, "zatočenje" in robijo. Sistem prestajanja kazni je bil narejen po tedaj prevladujočem irskem progresiv-

⁶ Jelka Melik: Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929. Ljubljana 1994, str. 25–83; ista, V imenu njegovega Veličanstva Kralja! : kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941. Ljubljana 2000, str. 14–33, 85–88; ista, Kazenski postopek na Slovenskem od leta 1930 do 1941. Arhivi, XX, 1997, št. 1–2, str. 128; Franc Brinc: Nekateri značilnosti izvrševanja kazni odvzema prostosti v Franciji in Jugoslaviji. Doktorska disertacija, Ljubljana, julij 1979, str. 74–76.

nem modelu in je po ocenah strokovnjakov predstavljal enega od naprednejših sistemov v Evropi, nekaj pa je povzel tudi po drugih do tedaj uporabljenih sistemih prestajanja kazni. Kaznjenec je najprej prebil določeno dobo v samici, nato v skupni celici z osamitvijo ponoči in v prostem času, potem je postal 'svobodnjak', ko je živel v jetniški skupnosti, zadnja stopnja pa je bil pogojni odpust.⁷

Iz sistema rednih sodišč je izstopalo Sodišče za zaščito države, ustanovljeno 8. januarja 1929, ki je sodilo v zadevah ogrožanja države in njene ustavne ureditve. Državno sodišče za zaščito države je bilo ustanovljeno pri kasacijskem sodišču v Beogradu, a je bilo samostojno. Zasedalo je v Beogradu, pristojno pa je bilo za celotno področje države in za omenjena kazniva dejanja, ki so jih državljani storili v tujini. Bilo je pristojno tudi za dejanja, ki so bila storjena pred ustanovitvijo sodišča, v kolikor še niso bila obravnavana na prvostopenjskih sodiščih.⁸ Med njegovimi obsojenci so bili zlasti pripadniki Komunistične partije Jugoslavije, saj je bil komunizem kot politična dejavnost kazensko sankcioniran že od 1920, še bolj pa z zakonom o zaščiti varnosti in reda v državi 2. avgusta 1921.⁹ Druga velika skupina političnih obsojencev so bili hrvaški skrajni nacionalisti (ustaši), nekaj pa še makedonskih nacionalnih revolucionarjev.

V policijskih zaporih so prestajali obsojenci nekatere zelo kratke kazni (manj kot 30 dni).

V zaporih okrajnih sodišč so prestajali kazni do enega leta, v jetnišnicah okrožnih sodišč pa kazen do petih let odvzema prostosti (ali 18 mesecev robije), praviloma v zaporu sodišča, ki je jetnika obsodilo. Sodni zapori so bili v pristojnosti okrajnih oziroma okrožnih sodišč in so jih nadzirali sodniki ali predsedniki sodišč,

⁷ F. Brinc, nav. d., str. 76–77; prim. Metod Dolenc – Aleksander Maklešov: Sistem celokupnega kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1934; Dušan Umičević: Sistem izvrševanja kazni lišenja slobode. Sarajevo 1938, str. 131–252.

⁸ Prim. Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 17. 1. 1929, št. 13; Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, XI, 23. 1. 1929, št. 8/36, Uredba o izvrševanju zakona o državnem sodišču za zaščito države, 14. 1. 1929.

⁹ Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 3. 8. 1921, št. 170A; Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, III, 11. 8. 1921, št. 95/249, Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi, 2. 8. 1921.

ki so jim bili prideleni.¹⁰ V jugoslovanskem delu Slovenije je bilo tovrstnih sodnih zaporov okoli 50. Največji so bili okrožni sodni zapori v Ljubljani, Mariboru, Celju in Novem mestu.

Zapori okrožnega sodišča v Ljubljani so bili v zgradbi sredi mesta, za sodnim poslopjem. Zgrajeni so bili do leta 1902. Njihova kapaciteta je bila od 290 do 400 jetnikov. V zaporih okrožnega sodišča Novo mesto je bilo le okoli 130 mest, zapornikov je bilo običajno od 80 do 120, pretežno pretepači, Romi, sejemski tatovi, nekaj vlomilcev in redki morilci, prostitutke ali politični jetniki.¹¹ Sodni zapori okrožnega sodišča v Celju so imeli po stavbi, v kateri so se nahajali, vzdevek Stari pisker. Tudi ta stavba je bila namenjena zaporom še pred letom 1918. Zapori so imeli štiri moške in en ženski oddelek, vsak od oddelkov pa štiri skupne celice in devet samic, skupaj okoli 250–300 mest. Podobne velikosti so bili sodni zapori okrožnega sodišča v Mariboru; premoogli so okoli 250 mest. Najslabše prostorske razmere med okrožnimi zapori so imeli v Murski Soboti.¹²

Samostojni kazenski zavodi (kaznilnice) so spadali pod neposredno upravo ministrstva za pravosodje. Vodili so jih upravniki, ki so morali imeti sodniško izobrazbo. Kaznilnic je bilo enajst: Begunje, Zagreb, Zenica, Lepoglava, Maribor, Sremska Mitrovica, Niš, Podgorica, Požarevac, Skopje, Stara Gradiška. Največje so bile kaznilnice v Požarevcu, Sremski Mitrovici in Lepoglavi, vsaka z več kot 1000 jetniki.¹³

V Dravski banovini sta bili dve kaznilnici. Ženska kaznilnica v Begunjah je delovala od 1875. Upravljale so jo redovnice iz Družbe usmiljenih sester Sv. Vincencija Pavelskega, na podlagi pogodbenega zakupa s pravosodnim ministrstvom Kraljevine Jugoslavije. Jetnice so prihajale iz področij okrožnih sodišč Ljubljana, Podgorica, Mostar, Sarajevo, Travnik in Tuzla. Bile so v

¹⁰ Brinc, nav. d., str. 77.

¹¹ Tone Čamernik: Spomini na sodne zapore : pričevanje upravnika ljubljanskih sodnih zaporov v letih 1941–1942. Ljubljana 1980 (dalje Čamernik, Spomini na sodne zapore), str. 14–23; Damijan Guštin: Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. PNZ XXXIX, 1999, št. 2, str. 124.

¹² Stane Terčak: Celjski Stari pisker. Ljubljana 1976, str. 23–25, 35.

¹³ Statistički godišnjak VIII, 1937, Beograd 1939, str. 374.

različnih pravnih statusih, saj je zavod imel kaznilniške jetnice (zapor, strogi zapor, zatočenje, robija) in tiste v delovnem zaporu, ki so se spet delile na popravne, na prisilno delo ter na varstvo in zdravljenje. Okoli 39 re-dovnic je nadzorovalo in prevzgajalo okoli 260–300 ka-znjenk, kolikor je znašala zmogljivost kaznilnice. Ven-dar pa je bil kazenski zavod le redko poln. Tako so bile v letu 1937 tam skupaj 102 jetnice, v naslednjem letu pa 104.¹⁴

Drugi kazenski zavod je bila moška kaznilnica v Mariboru, ki je razpolagala z okoli 460 mesti za kazno-vane na robijo (težko ječo). Zgrajena je bila leta 1889, sestavljena iz vrste zgradb. Imela je 136 celic samic, v dveh krilih pa skupne celice, v katere je bilo mogoče namestiti največ 24 jetnikov. V okviru kaznilnice je bil tudi zapor za mladoletne. V kaznilnici je bilo leta 1937 491 jetnikov, v začetku 1938 pa 430 jetnikov.¹⁵

Zakon o izvrševanju kazni je zapovedoval, da se je prestajanje kazni začelo z nekajtedenskim bivanjem v samici, ki je bilo, odvisno od obsodbe, poostreno z oko-vi (težji, lažji, dvojni), odvzemom hrane na določen dan (post – odvzem vse hrane razen kruha in vode), odvze-mom posteljnine, razen ene odeje (‘tvrdolež’). Nato so jih premestili v skupne celice. Po dveh petinah prestane kazni je bilo mogoče ‘svobodnjaštvo’. Taki jetniki so s svojim vedenjem dokazali, da so se popravili. Živeli so v posebnih oddelkih izven kaznilnice, imeli so več svobo-de gibanja.¹⁶ Po polovici prestane kazni so jetniki lahko vlagali tudi prošnje za pomilostitev.

V kaznilnicah so si komunisti morali ponovno iz-boriti poseben status političnega jetnika. Po več ostrih sporih z upravami jetnišnic, v katerih je bilo poglobitno orožje jetnikov gladovna stavka, so uspeli septembra 1935, ko je pravosodno ministrstvo izdalo spremembo *uredbe o statusu in pravicah obsojencev*, s katero so bile

¹⁴ Jože Gerčar: Begunje. Tretja, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1975 (dalje Gerčar, Begunje), str. 20, 23; Statistički godišnjak VIII, 1937, str. 374; F. Brinc, nav. d., str. 77.

¹⁵ Statistički godišnjak VIII, 1937, str. 374; Umičević, Sistem izvrševanja kazni liše-nja slobode, str. 156; France Filipič: Gladovna stavka v moški kaznilnici v Maribo-ru. Kronika XXXI, 1983, št. 2–3, str. 209–218.

¹⁶ Zakon o izvrševanju kazni na prostosti, člen 27; cit. po F. Brinc, nav. d., str. 78.

političnim jetnikom dodeljene nekatere olajšave, predvsem pravica do knjig. V kaznilnici v Sremski Mitrovici so si izborili od kriminalnih jetnikov ločeno nastanitev v posebni stavbi; odvisno od časa so občasno tudi dobili pravico, da niso delali, kar je sicer bilo obvezno za vse obsojence.

V **Italiji**, kjer je živel a močna slovenska (in hrvaška) manjšina, je v tridesetih letih fašistični sistem odvzema prostosti že imel dva jasno ločena dela. Na eni strani se je ohranjal dotedanji zaporni sistem v okviru pravosodja. Njegova osnova so bila sodišča raznih ravni in sistem sodnih zaporov in posebnih kazenskih zavodov – kaznilnic. Leta 1930 je bil izdelan nov kazenski zakonik, ki je stopil v veljavo 1. julija 1931 (Codice penale Rocco¹⁷). V primerjavi s prejšnjim je bil ta ostrejši, saj se je režim odločil za strožjo kaznovalno politiko, vanj pa so bile vnesene tudi določbe iz posebnih zakonov, ki jih je uvedel fašistični režim zoper svoje politične nasprotnike.¹⁸

Fašistični režim je v sodni sistem vsilil sodišče, ki je obravnavalo nasprotnike režima na podlagi izrednega zakona za obrambo države iz leta 1926 – *Posebno sodišče za obrambo države*. Sodišče je postopalo po vojaškem kazenskem zakoniku in sicer po določbah za vojno stanje. Njegovi sodniki so imeli drugačno karierno pot.¹⁹ Zakon o obrambi države in z njim Posebno sodišče je bil omejen z veljavo na 5 let. Vendar pa so kazenske določbe vključili v nov kazenski zakonik, tako da so postale v trajanju neomejene. Sedež sodišča je bil v Ri-

¹⁷ Pravosodni minister Alfredo Rocca, zakon je po italijanski zakonodajni praksi poimenovan po predlagatelju.

¹⁸ La prison en Italie : histoire, developpment, prospectives. Ministero di Grazia e Giustizia, Juillet 1985, str. 4 (dalje La prison en Italie); Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana 1965, str. 198, 301 (dalje Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo).

¹⁹ Adriano Dal Pont – Alfonso Leonetti – Pasquale Maiello – Lino Zocchi: Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma, ANPIA, 1961, str. 15–25 (dalje Aula IV); Prim. tudi Cesare Rossi: Il Tribunale Speciale; Storia documentata. Milano, Casa editrice Ceschina, 1952; Tribunale Speciale per la difesa dello Stato. Roma, Ministero della Difesa, Stato maggiore dell' Esercito – Ufficio Storico, 1980 in dalje. Dele knjige Aula IV, ki so zadevali Slovence in Hrvatje, so izšli tudi v brošuri Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči) : iz knjige AULA IV. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1970 (dalje Vsi procesi).

mu, vendar se je lahko po zakonu premestilo, če je bilo treba, v "katerokoli občino kraljestva". Delovati je začelo 1. februarja 1927 v sodni palači v Rimu, kjer je zasedalo do ukinitve, razen v treh primerih, ko je zasedalo v Pulju in dvakrat v Trstu. Sodišče je bilo pristojno za vrsto političnih deliktov, vendar je mnogo lažjih primerov od leta 1937 odstopalo rednim civilnim ali vojaškim sodiščem. Priziv ni bil možen.²⁰

Hkrati pa je fašistični režim razvil na policijskih pooblastilih temelječ sistem odvzema prostosti s t.i. konfinacijo. 6. novembra 1926 je vlada izdala tudi policijski zakon št. 1848, ki je s svojimi določbami temeljito posegal v odvzem prostosti. Uvedel je namreč konfinacijo (confine di polizia) kot najhujšo, tretjo stopnjo policijskih ukrepov proti osumljencem oziroma potencialnim nasprotnikom režima, torej za dejanja, ki niso bila kazniva po zakonu. Konfinacija strogo pravno pomeni le omejitev prostosti, saj je za določen čas od 1 do 5 let določila obsojeni osebi kraj bivanja z velikimi omejitvami glede načina življenja. O konfinaciji je odločala na predlog policijskih organov v vsaki od pokrajin države posebna pokrajinska komisija, sestavljena iz vodilnih policijskih funkcionarjev in prefekta.²¹

Slovenska in hrvaška manjšina je tako prišla pod dvojen udar, iz političnih, protifašističnih vzrokov, ter iz odpora proti raznarodovanju, kratenju nacionalnih pravic in sploh nacionalnemu pritisku. Bila je žrtev tako sodnega odvzema prostosti kot tudi policijskega interniranja.

Marca 1938 je **Nemčija zasedla in priključila Avstrijo**. Slovenska manjšina na Koroškem in Štajerskem je s tem prešla v sistem policijske represije, ki je bil bistveno drugačen kot avstrijski. Zanj je bil značilen silen razrast policijskega odvzema prostosti skozi sistem koncentracijskih taborišč; zapori so bili predvsem preiskovalni. Na ta način je nacistični režim, ki je dotedaj že povsem utrdil svojo oblast, obravnaval predvsem po-

²⁰ Aula IV, str. 555, 29–30; Vsi procesi, str. 7; Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, str. 299–300.

²¹ Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, str. 280–285; Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925–1935. Koper 1990, str. 121 (dalje Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem).

litične nasprotnike režima. Od leta 1933 je razvil močno politično policijo Tajno državno policijo (gestapo), katere moč je bila tako v njenih kartotekah, sposobnosti in številnih ljudeh, pripravljenih ovajati oziroma sporočati informacije o soljudeh, kot na strahu pred njo, ki je bil posledica (resničnih) govoric o njenem nasilnem ravnanju z aretiranci. Njeno delovno področje je bilo širše od običajnega policijskega delovanja, saj naj bi bdela nad vsemi prizadevanji, ki bi pripeljala v nevarnost državo, poleg tega pa je zakon določil, da tajna državna policija na podlagi svojih spoznanj daje oblastem spodbude za ukrepanje oziroma načrtovanje državnih ukrepov.²² Zloglasen sloves je nemški Tajni državni policiji prinesla vpeljava mučenja aretiranih.

Pravosodni sistem pa je ostal v klasični funkciji, le da so bili sodniki izpostavljeni hudemu pritisku režima. Nacistični režim je po prevzemu oblasti ohranil izhodiščno stanje kazenskega prava, vendar pa ga je začeniši z ukazom o varovanju ljudstva in države 28. februarja 1933 postopoma dopolnjeval in spreminjal z mnogimi uredbami, ki so vodile do brutalnejšega pregona kaznivih dejanj. Število deliktov, za katere je bila zagrožena smrtna kazen, je stalno rastle in tudi število sodnih justifikacij se je večalo vse do začetka vojne. Takoj po vstopu v vojno septembra 1939 je bila izdana vrsta posebnih zakonov, tako o prepovedi poslušanja tujih radijskih postaj, o vojnem gospodarstvu, o škodljivcih ljudstva, novembra 1939 o slabitvi vojne moči in uredba proti nasilnim zločincem. Z uredbi o poenostavitvah sodnih postopkov in navodilom o uporabi zgornjih mej zagroženih kazni se je kaznovalna politika dodatno ostrila.

Kmalu po prevzemu oblasti, 21. marca 1933, je režim izdal uredbi o ustanovitvi posebnih sodišč. V njihovi pristojnosti naj bi bilo sojenje deliktov po ukazu o varovanju ljudstva in države od 28. februarja 1933, vendar se je postopoma, do odredbe o razmejitvi pristojnosti iz leta 1940, njihova pristojnost razširila na vsa kazniva dejanja, za katera je bilo od tožilstva zaželeno

²² Jacques Delarue: *Historija Gestapa*. Zagreb 1966, str. 196.

hitro sojenje.²³ Posebna sodišča so bila v sestavu višjih deželnih sodišč in pozneje deželnih sodišč (Oberlandesgericht, Landesgericht) kot posebni senati, tožilci pa so bili višji državni tožilci. Sodili so poklicni sodniki. Leta 1934 je bila ustanovljena tudi najvišja instanca, ljudski sodni dvor (Volksgesichtshof), neodvisen od siceršnje najvišje sodne instance Državnega sodišča (Reichsgericht).²⁴ Taka ureditev je ostala do konca režima.²⁵

Pravosodje je sprva delovalo na osnovi avstrijske zakonodaje. 20. junija 1938 je bil tako uveden zakon o veleizdaji in izdaji domovine, z njim pa tudi sistem 'ljudskih sodišč' za politične prestopke – sprva kot poseben senat pri višjem deželnem sodišču (Oberlandesgericht) na Dunaju, novembra 1939 pa so bila ustanovljena posebna sodišča pri deželnih sodiščih, tako tudi v Celovcu. Običajni kriminal je sodno obravnaval sodni sistem, ki je bil sestavljen iz okrajnih sodišč (Amtsgericht), deželnih in višjih deželnih sodišč. Koroška je spadala v jurisdikcijo višjega deželnega sodišča v Gradcu, deželno sodišče je bilo v Celovcu, okrajna sodišča pa so bila v južnem delu državne pokrajine (Reichsgau Kärnten) v Pliberku, Železni Kapli, Velikovcu, Rožeku, Beljaku, Celovcu in Borovljah.²⁶

Najpomembnejša sprememba v pravni opredelitvi odvzema prostosti je bil odlok o zaščitnem zaporu (Schutzhafterlaß). Odlok je izhajal iz uredbe o varstvu naroda in države od 28. februarja 1933. Z odlokom se je policija lahko izognila sodnemu preizkusu zapornega naloga, omogočil je zakonit policijsko administrativen odvzem prostosti za daljše časovno obdobje. Uveden je bil takoj po izdaji omenjene uredbe 28. februarja 1933, modificiran z uredbo od 12./26. aprila 1934, končno obliko pa je policijski odvzem prostosti dobil z odlokom o zaščitnem zaporu 25. januarja 1938.²⁷ Omenjeni odlok

²³ Hans Schorn: Der Richter im Dritten Reich. Farnkfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1959, str. 110–111; Hans Wüllenweber: Sondergerichte im Dritten Reich : vergessene Verbrechen der Justiz. Frankfurt am Main, Luchterhand, 1990, str. 17–24.

²⁴ Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969, str. 406–407.

²⁵ Die Gerichtsorganisation des Deutschen Reiches vom 1. Januar 1944. Berlin 1944, str. 5.

²⁶ Prav tam, str. 17.

²⁷ Gerhard Werle: Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechenbekämpfung in Dritten Reich. Berlin – New York, Walter de Gruyter Verlag, 1989, str. 533–537.

je bil tajen, ni bil dan v vednost javnosti. Po zaključnem odloku zaščitni zapor ni bil omejen v trajanju, obvezen pa je bil tromesečni preizkus odloka glede na okoliščine in jetnika. Ni obstajala možnost, da bi se aretirani na zaporni nalog lahko pritožili.

Zaščitni zapor se je izvajal v državnih koncentracijskih taboriščih. Ukazal ga je centralni urad gestapa z zapornim nalogom. Sorodniki so bili lahko – če ni bilo pomislekov – obveščeni o odvzemu prostosti, tudi o vzroku, ne pa o pravni osnovi zapornega naloga.²⁸ Položaj jetnikov v koncentracijskem taborišču je bil drugačen kot v zaporu. Prevzgoja naj bi bila po uradnih tolmačenjih predvsem vzgoja k disciplini, torej zlom osebnosti. To so nameravali doseči s terorjem (pretepanje), pa tudi z delom in malenkostnim navajanjem k redu. Delo je bilo običajno težaško, izčrpavajoče, pa tudi namerne in nenamerne nesreče so bile pogoste.²⁹

Policijska in sodna represija koroških Slovencev ni zajela v večji meri, saj je Nemčija želela pridobiti Jugoslavijo v svojo sfero, brez vpliva pa ni bilo tudi glasovanje manjšine na plebiscitu za priključitev k Nemčiji. Ravnanje z manjšino je bilo tako vsaj načelno prizanesljivejše, čeprav so hkrati izdelovali plane za oslabitev manjšine za primernejše čase. Ti so nastopili z napadom na Jugoslavijo, oznanila pa jih je aretacija 67 slovenskih duhovnikov.³⁰

Vojna – napad na Jugoslavijo 6. aprila 1941 in njen hiter poraz ter posledična okupacija in razdelitev, je pomenila hitro in močno spremembo tudi v sistemu odvzema prostosti, ne le v okupiranem slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije, pač pa tudi v obrobni predelih Italije in Nemčije, saj je v boju proti odporniškemu gibanju prav odvzem prostosti pomenil enega od najpomembnejših ukrepov.

²⁸ Prav tam, str. 537–551.

²⁹ Prim. Obsežno literaturo o življenju v koncentracijskih taboriščih: Eugen Kogon: *Der SS Stadt : das System der deutschen Konzentrationslager*. München 1974; Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors : das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main 1993.

³⁰ Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn: *Slovenci v zamejstvu : pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana 1974, str. 166.

Prvo poglavje

Zapori v času vojne
1941–1945

Prezvemi zaporov po okupaciji

Potem ko so okupatorji v dneh od 11. do 15. aprila 1941 zasedli večino večjih naselij v Dravski banovini, so bili ena od državnih ustanov, ki so jih kmalu prevzeli, tudi zapori. Vendar je bila v dneh vojaške uprave, ki je predvsem skrbela za vojaško obvladovanje zasedenih območij, skrb za zasedbo zaporov potisnjena v ozadje. Kolikor je mogoče ugotoviti, so obstoječi zapori delovali kolikor toliko običajno tudi v dneh vojne in v prvih dneh okupacije.

V času po umiku jugoslovanske vojske iz Maribora je poskušala prevzeti tamkajšnjo kaznilnico domača nemška policija, sestavljena iz oboroženih članov mariborskega Kulturbunda. Že pred tem so prevzeli tudi sodni zapor, saj so vanj vodili aretirane že od 11. aprila 1941. Mariborsko kaznilnico je v času napada na Jugoslavijo vodil upravnik Niko Vrabl. 10. aprila se je pri njem pojavil paznik Ivan Lešnik, član Kulturbunda in zatrjeval, da ima pooblastilo nemške komande, da prevzame kaznilnico. Vrabl ga je odstranil, vendar se je 15. aprila vrnil s pismenim pooblastilom novega predstojnika nemške policije v Mariboru dr. Gerharda Pfrimerja, da "naj vodi nadzorstvo nad vsem poslovanjem v kaznilnici in da ima pravico vpogleda v vse spise in dostop v vse prostore". Hkrati je upravnik Vrabl dobil dopis policije, da naj posluje kaznilnica po dotodanjih predpisih še naprej, Vrabl pa je odgovoren za red in mir v zavodu. Tako se je Lešnik do zadnjega tedna aprila 1941 zdel začasni nadzornik kaznilnice, čeprav je funkcijo uprav-

nika še naprej opravljaj Vrabl, saj je Lešnik niti ni bil sposoben.³¹

Odlok nemške okupacijske oblasti o odpustu vsega osebja je veljal tudi za osebje zaporov. Skladno s predpisom si je šef civilne uprave pridržal pravico odločati o tem, koga bo ponovno sprejel v službo; pogoj je bil, poleg drugega, tudi znanje nemškega jezika.³²

30. aprila je prišel v kaznilnico namestnik političnega komisarja za mesto Maribor dr. Otto Badl. Objavil je, da je na podlagi ukaza šefa civilne uprave z dne 28. aprila 1941 28 nameščencev kaznilnice odpuščenih, ostalim pa je dal izplačati plače. Odpusti so bili utemeljeni z dejstvom, da je jugoslovanska država kot njihov delodajalec razpadla "in je smatrati s tem njihovo službeno razmerje končano, ne da bi imeli kakšno pravico na pokojninske zahtevke".³³ Za novega komisaričnega upravnika jetnišnice je politični komisar za mesto Maribor postavil upokojenega oficirja Rudolfa Sertića.³⁴ Ta je po nekaj dneh sprejel 9 od odpuščenih paznikov spet v službo, predvsem zaradi nujne potrebe. V tem času so tudi uničili kaznilniško knjižnico.³⁵

Sodne zapore okrožnega sodišča v Celju so Nemci prevzeli 11. aprila 1941. Dotedanjega ravnatelja Maksa Grudna so odstavili in postavili novega, Zavca. Ta je ostal vodja sodnega zapora do konca meseca aprila, ko je prišlo iz Gradca nemško osebje (6–8), del slovenskih uslužbencev pa je ostal v službi.³⁶

V nasprotju z ukrepi v Mariboru je nemška okupacijska oblast žensko kaznilnico v Begunjah pustila ob strani do 1. maja 1941, razen da je tudi zapornice in redovnice, ki so upravljale kaznilnico, pregledala rasna

³¹ Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945. Maribor 1997, str. 79 (dalje Žnidarič, Do pekla in nazaj); France Filipič: Politični zaporniki v moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo. V: F. Filipič: Ob razpotjih zgodovine. Maribor 1994, str. 267 (dalje Filipič, Politični zaporniki).

³² Stane Šinkovec: Begunje : nemška okupacija 1941–1945. Kranj 1995 (dalje Šinkovec, Begunje), str. 14.

³³ Filipič, Politični zaporniki, str. 268.

³⁴ Zanimivo je, da je taisti Sertić vodil jetnišnico takoj po razpadu Avstroogrske. Prim. Filipič, Politični zaporniki, str. 268.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Stane Terčak: Celjski Stari pisker. Ljubljana 1976 (dalje Terčak, Celjski Stari pisker), str. 24.

komisija. Kot erarično lastnino jugoslovanske države je kaznilnico zaplenil šef civilne uprave 10. junija 1941 v korist samouprave državnega okrožja Koroške. S tem ni bilo več ovire za preureditev zavora. Že prej pa so oblasti uporabile kaznilniške prostore za namestitev aretiranih, ki so bili namenjeni izgonu.³⁷ Osebe kaznilnice, 35 sester reda Sv. Vincencija Pavelskega, so zaenkrat pustili bivati v zaporu, vendar so jih že 3. maja 22 odslovili; ostale so predvsem tiste, ki so skrbele za jetniško ekonomijo. Preseliti so se morale v stolp, kjer so ostale do 3. oktobra 1941.³⁸

Zapor okrožnega sodišča v Ljubljani je v obdobju po zasedbi Dravske banovine prvi obiskal neki častnik gestapa, ki si je ogledal zapor, predvsem pa je iskal jetnike, ki bi bili pripadniki nemške manjšine ali zaprti zaradi vohunjenja v nemško korist. 16. aprila 1941 je prišel v zapor prvi predstavnik italijanske okupacijske oblasti, poročnik kraljevih karabinjerjev z dvema podoficirjema. Upravi zavora je izročil ukaz, da je zapor podrejen poveljstvu karabinjerjev v Ljubljanski pokrajini, ki ga tudi nadzira. Ravnatelj zavora Janko Spreitzer ukaza ni hotel takoj upoštevati, pač pa je pojasnil vlogo okrožnega sodišča in ga peljal k predsedniku okrožnega sodišča. Ta je nalog sprejel in naročil ravnatelju, da ga upošteva.³⁹

Karabinjerski častnik je zahteval podatke o številu, strukturi in razporeditvi jetnikov, posebej političnih. Izjavil je, da bo karabinjerska straža prevzela nadzor le nad političnimi jetniki, ki pa jih tedaj v zaporu niso imeli. Zahteval je tudi prostore za namestitev straže, vendar uprava ni našla nič primernega, tako da je italijanska straža zaporov nato bivala na Bavarskem dvoru in v telovadnici v Tomanovi ulici, v poslopje zavora so prihajali le med službo.⁴⁰

Konec aprila 1941 je prišel v zapor na ogled dr. Nicolò Tramontana, sodnik apelacijskega sodišča, skupaj s predstojnikom zavora Adolfom Hudnikom, predsedni-

³⁷ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), AS 1605, fasc. 1084/I.

³⁸ Šinkovec, Begunje, str. 84.

³⁹ Čamernik, Sodni zapori, str. 25–27.

⁴⁰ Čamernik, Sodni zapori, str. 27–28.

kom okrožnega sodišča in predsednikom apelacijskega sodišča dr. Vladimirjem Golio, ki je bil vrhovni predstojnik vseh pravosodnih ustanov v Ljubljanski pokrajini. Tramontana si je podrobno ogledal zapor, urejenost, pogovarjal se je z jetniki. Na pogovoru z italijanskimi stražarji je te opozoril, da delajo v sodni ustanovi, kjer morajo spoštovati red in zakonske predpise. "Rekel je, da ne bo trpel, da bi se kdo spozabil nad zaporniki." Vse informacije je preveril še na pogovoru s predstojnikom Čamernikom, tega je skušal navezati nase, da bi tako zvedel, kaj zahtevajo od jetniške uprave druge italijanske ustanove oziroma uradi. Tramontana je bil postavljen za predstavnika ministrstva za pravosodje pri apelacijskem (okrožnem) sodišču v Ljubljani.⁴¹ 22. aprila 1941 je civilni komisar že lahko poročal, da je prevzel tudi nad zapori popoln nadzor.⁴²

⁴¹ Čamernik, Sodni zapori, str. 33; ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis poveljnika straže N. Tramontani 6. 12. 1941.

⁴² Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 3, str. 114.

Zapori kot ustanove v času vojne

Po prevzemu neposredno po okupaciji so okupatorji začeli postopno urejati tudi ustanove za odvzem prostosti, pri čemer so izhajali iz svojih zamisli okupacijske uprave in bodoče ureditve anektiranih območij, ki pa so jih opredeljevale predvsem možnosti, saj je bila drugačna prostorska ali krajevna ureditev zaporov dolgotrajna zadeva. Preureditev mreže zaporov in posameznih kazenskih zavodov je terjala tako gradbene posege kot denar, oboje pa je bilo v vojnih razmerah težko dobiti za takšne vrste gradenj, ki niso imele neposrednega vpliva na izrabo potencialov za vojne potrebe. Tako razumevanje vloge zaporov je tudi vplivalo na relativno počasno in neambiciozno oblikovanje mreže zaporov in zato tudi malo novogradenj. Tako so policijske in sodne ustanove prevzele in izrabile vse tiste namensko grajene prostore za odvzem prostosti, ki so jim le ustrezali. Tako so kot zapori funkcionirali predvsem že zgrajeni zapori, tako sodni kot policijski.

Zapori na nemškem okupacijskem območju

Prve mesece po okupaciji si je nemška okupacijska oblast prizadevala predvsem prilagoditi obstoječe zmogljivosti svojim namenom. To pa je bila začasna ureditev, ki naj bi vzdržala do priključitve k državnemu ozemlju, ki je bilo načrtovano za jesen 1941. V sistematičnem prevzemu, pa tudi pregledu stanja pravosodnih institucij in

osebja, je pooblaščenec za nekatere pravne zadeve v prvi polovici junija 1941 prevzel tudi vse zapore, ki so bili do tedaj v sodni pristojnosti, to pa so bili zapori okrožnih in okrajnih sodišč ter moška kaznilnica v Mariboru.

Poleg tega je predvsem orožništvo, ki je prevzelo tudi stavbe dotedanjih žandarmerijskih postaj, prevzelo tudi njihove prostore za pridržanje. Kjer so si morali urediti nove, so si uredili tudi vsaj zasilen prostor za zapiranje. Orožništvo je načeloma aretirane hitro poslalo dalje, v preiskovalne zapore okrožij.

V skladu z nemško okupacijsko policijsko in pravosodno ureditvijo so bili preiskovalni zapori osnova sistema za odvzem prostosti. Večino preiskovalnih zaporov so preuredili iz dotedanjih zaporov okrožnih in okrajnih sodišč. Na Štajerskem sta tako obratovala še naprej zapora okrožnih sodišč v Mariboru in Celju, ki sta postala osrednja preiskovalna zapora za štajerski del območja civilne uprave, z okoli 250 razpoložljivimi mesti vsak. Zapor v Celju je bil razdeljen na pet oddelkov, od katerih je bil eden namenjen ženskam; vsak od njih pa je imel po devet samic in 4 skupne celice.⁴³

Moška kaznilnica v Mariboru je ostala enaka tudi pod okupacijo. Prevzela jo je nemška Državna pravosodna uprava, ki jo je še naprej uporabljala za zapiranje kaznjencev iz Spodnje Štajerske, ki jih je obsodil na daljše zaporne kazni kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru oziroma okrajna sodišča, veliko pa jih je bilo privedenih iz avstrijskih in čeških pokrajin Nemčije. Med njimi so bili tako politični kot kriminalni zaporniki.⁴⁴

Preiskovalni zapor v Mariboru in kaznilnica v istem mestu sta bila v zavezniških bombardiranjih močno poškodovana. Prvič je bila kaznilnica zadeta 14. oktobra 1944, ko je na njena poslopja padlo nekaj bomb, močno poškodovano pa je bilo tudi poslopje sodnega zapora. Ni znano, koliko je bilo med 76 mrtvimi in 152 ranjenimi v bombardiranjih zapornikov in osebja zaporov. Vsekakor pa so preostale jetnike morali preseliti v kaznilnico. Naselili so jih v poseben trakt (samotni A), bili so ločeni

⁴³ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 35.

⁴⁴ Filipič: Politični zaporniki, str. 295–296.

od kaznjencev in še vedno pod neposredno policijsko upravo, ki je bila okrepljena tudi s stražo pred kaznilniškim zidom.⁴⁵

Med ponovnim bombardiranjem Maribora 1. aprila 1945 je bila kaznilnica prizadeta mnogo huje. Nanjo je padlo 26 bomb, ponovno pa so bili prizadeti tudi sodni zavori. Popolnoma je bil porušen trakt Samotni B, zadet centralni del, bolnica, stranske stavbe in na več mestih prebit kaznilniški zid. Veliko številno zapornikov in kaznjencev je pobegnilo. Po bombardiranju so kaznilnico postopoma opuščali, po velikem transportu kaznjencev 29. aprila 1945 v kaznilnico Spittal ob Dravi je bila dejansko prazna.⁴⁶

Na nemškem okupacijskem območju so dalje obravnavali tudi zavori okrajnih sodišč, ki jih je bilo na nemškem okupacijskem območju na Spodnjem Štajerskem 15 in na Gorenjskem s priključenim delom Koroške pa 8. Med temi so prevladovali mali zavori z le enim uslužbencem, ki je bil vodja zavora, paznik, včasih pa še sodni izvršitelj, ki je bival v službenem stanovanju v sklopu zavora. Ker se je namenila civilna uprava sodišča ukiniti, so tudi te zapore prevzeli pooblaščenca za pravne zadeve, za njimi pa Državna pravosodna uprava, ki jih je upravljala prek predsedstva višjega deželnega sodišča v Gradcu, oziroma generalnega državnega tožilca. Uporabljani so bili kot preiskovalni zavori za policijske in sodne preiskovalne zapornike, pa tudi ustanove za zapiranje tistih, ki so jih obsodili kazenski oddelek oziroma pozneje, po aprilu 1943, okrajna sodišča.

Največji tak zavor je bil zavor okrajnega sodišča na Ptujju. Imel je normalno zmogljivost 35 zapornikov, ki jih je lahko namestil v 15 malih in 3 velike celice. Male celice so imele po 10 m² in velike po 32,5 m².⁴⁷ Drugi

⁴⁵ Filipič, Politični zaporniki, str. 296–297; Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 293; prim. M. Žnidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec XXVIII, 1976, št. 6–7.

⁴⁶ Filipič, Politični zaporniki, str. 299–300; Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 296–297; prim. M. Žnidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec XXVIII, 1976, št. 8–9.

⁴⁷ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje AMNOM), fond Kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru (dalje KO), m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilstvu v Gradcu 29. 4. 1943.

zapori na Spodnjem Štajerskem so bili manjši. Zapor okrajnega sodišča v Ormožu je bil na dvorišču za sodnijskim poslopjem, držalo pa se ga je še stanovanje ječarja. Imel je 5 celic v izmeri 15 m², kuhinjo in dva spremljajoča prostora, ki sta bila namenjena skladišču. Zadoščal je za 20 zapornikov. Pred zaporom je bila kratka ograjena sprehajalna pot.⁴⁸ Zapor okrajnega sodišča v Ljutomeru je bil nameščen v poslopju sodišča. Imel je 8 celic z 22 mesti za zapornike in zaporniško dvorišče. Tam je bilo tudi stranišče za zapornike. Voda je bila od zapora oddaljena 30 korakov. Dve leti pozneje je imel zapor le 7 celic za 20 zapornikov.⁴⁹

Zapor okrajnega sodišča v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah je bil v pritlični stavbi v ozadju dvorišča sodnega poslopja. Imel je 6 celic, sedmo so uporabljali kot shrambo, in kapaciteto 20 zapornikov.⁵⁰ Zapor v Slovenj Gradcu je bil v pritličju zadnjega dela sodnijskega poslopja. Imel je 9 celic s kapaciteto 20 zapornikov; opravne je bilo za 16 zapornikov. Kljub nizki kapaciteti pa so bile celice, razen ene, precej prostorne, saj so merile med 9 in 22 m². Ena celica je bila namenjena ženskam, ena pa opuščena in spremenjena v shrambo, ker naj bi bila temna, brez oken. Zapor je imel pralnico z dvema kotloma.⁵¹

Zapor okrajnega sodišča v Radljah ob Dravi, tedanjem Marenbergu, je bil med najmanjšimi. Imel je le tri celice in 14 kompletov ležišč, kar je torej bila normalna zmogljivost zapora. Stranišče je bilo na majhnem zaporniškem dvorišču.⁵² Zapor okrajnega sodišča v Konjicah je bil v bližini sodnega poslopja, ločen z dvoriščem in obkrožen z 2,5 m visokim zidom. Imel je 6 celic in pralnico. Zmogljivost zapora je bila 16 zapornikov.⁵³

⁴⁸ AMNOM, KO, m. Friedau, poročilo pooblaščenca 14. 6. 1941, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilstvu v Gradcu 29. 4. 1943.

⁴⁹ AMNOM, KO, m. Luttenberg, poročilo pooblaščenca 9. 6. 1941; m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu 29. 4. 1943.

⁵⁰ AMNOM, KO, m. St. Leonhard, poročilo pooblaščenca o stanju sodišča 23. 6. 1941.

⁵¹ AMNOM, KO, m. Windischgraz, poročili pooblaščenca 6. 6. 1941 in 11. 6. 1941; m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 29. 4. 1943.

⁵² AMNOM, KO, m. Mahrenberg, poročilo pooblaščenca 16. 6. 1941.

⁵³ AMNOM, KO, m. Gonobitz, poročilo pooblaščenca 10. 6. 1941; m. Gefängnisse, poročilo tožilstva generalnemu državnemu tožilstvu v Gradcu 28. 4. 1943.

Zapor v Šoštanjju je bil sestavljen iz sedmih celic s sprva 24, v letu 1943 pa z 12 normiranimi mesti za zapornike. Šest celic je merilo po 11 m², največja skupna celica pa 23,5 m².⁵⁴ Tudi zapor okrajnega sodišča na Vranskem je sestavljalo le 5 celic, tri samice s po 6 m², skupna soba (25 m²) ter prostor za mladoletne. Stranišče je bilo na hodniku.⁵⁵ Kljub kar solidni prostornini je bil zapor očitno neuporabljen in tudi paznika ni bilo. Uporabljala ga je le tamkajšnja žandarmerijska postaja kot prostor za pridržanje.⁵⁶

Poslopje zapora okrajnega sodišča v Kozjem je bilo v neposredni bližini sodnega. Bilo je enonadstropno in je imelo v pritličju zapor in v nadstropju stanovanje paznika. Zapor je imel pet celic z 11 posteljami. Vendar pa je bila normalna zmogljivost zapora ocenjena na 24 zapornikov, saj so bile celice velike; od 11,5 m² (3) do 23,5 m².⁵⁷

Največji zapor okrajnega sodišča v Posavju je bil v Krškem. Njegovi prostori so bili v pritličju sodnijskega poslopja, prigrajeni na zadnji strani poslopja. Tam je bilo tudi dvorišče za sprehod. Celice so bile sicer le 4, bile pa so velikih izmer – od 21 do 28 m². Do leta 1943 so dotedanjo disciplinsko celico preuredili v manjšo celico, tako da je zapor imel v petih celicah kapaciteto 40 zapornikov, ki je bila nujna zaradi velikega okoliša, saj so vanj vodili tako politične zapornike kot ostale tudi z območja okrajnega sodišča Brežice, ki je pred vojno, pa tudi do dograditve zapora, imelo le zasilni zapor za 2 osebi.⁵⁸ Prav zato je bilo v letu 1941 ali 1942 izpraznjeno stanovanje v 2. nadstropju sodnega poslopja in namenjeno zasilnemu zaporu. Vendar pa ga je višje deželno sodišče ukazalo avgusta 1942 izprazniti,

⁵⁴ AMNOM, KO, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 29. 4. 1943.

⁵⁵ AMNOM, KO, m. Franz, poročilo pooblaščenca 15. 8. 1941.

⁵⁶ AMNOM, KO, m. Franz, poročilo pooblaščenca predsedstvu višjega deželnega sodišča v Gradcu 14. 2. 1943.

⁵⁷ AMNOM, KO, m. Drachenburg, poročilo pooblaščenca 12. 6. 1941; m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 28. 4. 1943.

⁵⁸ AMNOM, KO, m. Gurfeld, poročili pooblaščenca 17. 6. 1941, 26. 6. 1941; m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 29. 4. 1943.

tako da je zmogljivost zavora spet padla na 35 do 40 zapornikov.⁵⁹

Zapor v Sevnici je imel 5 celic, dve v pritličju in 3 v prvem nadstropju okrajnega sodišča. Sprva naj bi bila zmogljivost zavora 12 zapornikov, do marca 1943 pa je bila povečana na 24 zapornikov. Celice so merile med 12 in 20,5 m².⁶⁰ V Laškem je bil okrajni zapor v kletnih prostorih sodnije. Imel je 7 celic z zmogljivostjo 22 zapornikov. Dve celici sta bili samici z 10 m², največja pa je merila skoraj 37 m².⁶¹

Postopoma je pravosodna uprava rešila tudi dve največji težavi, potrebo po sodnem zaporu v Brežicah in v Trbovljah. V Brežicah je bil pred okupacijo le provizoričen priročni zapor, ki je imel dve mesti, sicer pa je za brežiško okrajno sodišče zapor deloval v Krškem; ta je bil torej skupen za obe okrajni sodišči. Že avgusta 1941 je pooblaščenec za pravne zadeve terjal pomoč v osebjem za zapor v Brežicah, kar bi kazalo, da je tam bil urejen zapor; morda gre za tistega, ki ga je uredila mejna policija oziroma poznejša izpostava varnostne policije in varnostne službe v gradu v Brežicah. Zapor okrajnega sodišča v Brežicah so dogradili novembra 1944.⁶²

Zapor okrajnega sodišča v Trbovljah je bil v Laškem; to je bila posledica predvojne upravne ureditve, ki je za sedež ustreznega sodnega okraja raje izbrala Laško. Tako je nemški okupator uredil v Trbovljah zapor, ki pa je pripadal izpostavi varnostne policije in varnostne službe. Dolgo poudarjana potreba po ureditvi so-

⁵⁹ AMNOM, KO, m. Gurkfeld, dopis pooblaščenca za civilno pravosodje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru 31. 8. 1942.

⁶⁰ Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941, dok. 68. PZDG, II, 1961, št. 1–2, str. 350; Okupatorjevi zapori in taborišča. (Razstavo in besedilo so pripravili Milan Brezovar, Marjeta Čampa, Tone Ferenc, Lojze Gostiša, Franc Krese, Miroslav Luštek, Mira Mihevc, Stane Terčak, Zorka Tribušon in Vera Visočnik). Ljubljana 1960, str. 6 (dalje Okupatorjevi zapori in taborišča); AMNOM, KO, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 29. 4. 1943.

⁶¹ Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1974 (dalje Marinko, Moji pomini), str. 139; AMNOM, KO, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu 29. 4. 1943.

⁶² AMNOM, KO, m. Gurkfeld, dopis pooblaščenca 20. 8. 1941, dopis vodje tožilstva Maribor 24. 11. 1944. Tudi izpostava varnostne policije in varnostne službe je vodila svoje zapornike v zapor v Krškem. Prim. ARS, AS 1601, fasc. 49/II, dopis izpostave Brežice 21. 5. 1941.

dišča in sodnega zavora v Trbovljah, zaradi katere tudi niso dovolili ukiniti sodnega zavora v Radečah, je bila realizirana v marcu 1944, ko so bili dograjeni prostori sodnega zavora.⁶³

Zaradi ukinitve sodišča na Vranskem in njegove razdelitve med sodišči Šoštanj in Celje je prenehal obstajati kot sodni zavor sicer nedelujoči sodni zavor na Vranskem; glede na to, da ga je občasno uporabljalo že prej orožništvo, je mogoče domnevati, da se je po aprilu 1943 uporabljalo za enak namen.⁶⁴ Od jeseni 1941 dalje je poslovalo v celjskem okrožju le pet okrajnih zavorov: Rogatec, Šmarje pri Jelšah, Šoštanj, Gornji grad in Laško.⁶⁵

Zaradi reforme sodnega sistema, racionalizacije poslovanja, pa tudi neugodnih razmer, se je pravosodna oblast na Štajerskem jeseni 1943 odločila, da bodo sodni zavori delovali zgolj na sedežih okrajnih sodišč. Zato se je odločila, da bo opustila več zavorov pri izpostavah okrajnih sodišč. Izpeljavo tega sklepa je izvedlo tožilstvo pri pooblaščenca za pravne zadeve, ki je med 13. in 24. septembrom 1943 izdalo odločbe o ukinitvi sodnih zavorov v Ormožu, Lenartu v Slovenskih goricah, Marenbergu (Radljah ob Dravi), Gornjem Gradu, Rogatcu in Sevnici.⁶⁶ Zavori naj bi prenehali poslovati 1. oktobra 1943, jetnike pa naj bi vodili od tedaj dalje v sodne zapore na sedežih tistih okrajnih sodišč, katerih izpostave so ukinjeni sodni zavori bili. Tako naj bi iz sodišč v Ormožu in Lenartu odtlej vodili zapornike v sodni zavor na Ptuj. Iz Radelj ob Dravi naj bi vodili zapornike v Slovenj Gradec, iz Gornjega grada v Šoštanj, iz Rogatca v

⁶³ AMNOM, KO, m. Rann, poročilo pooblaščenca 1. 6. 1941.; m. Ratschach, dopis sodišča Trbovlje 1. 10. 1943, dopis vodje tožilstva Maribor sodišču Trbovlje 7. 3. 1944; ARS, AS 1764, m. I, dopis zavora Celje državnemu tožilstvu 2. 5. 1944.

⁶⁴ AMNOM, KO, m. Franz, poročilo pooblaščenca predsedstvu višjega deželnega sodišča v Gradcu 14. 2. 1943; m. Auflassung des Gerichtes Franz, 1943.

⁶⁵ ARS, AS 1602, fasc. 181/II, poročila orožniškega okrožja Celje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, avgusta, septembra, oktobra in novembra 1941.

⁶⁶ AMNOM, KO, m. Friedau, m. St. Leonhard, odločbe tožilstva pri pooblaščenca za pravosodje sodiščem Ptuj 13. 9. 1943; m. Mahrenberg, odločba sodišču Slovenj Gradec 24. 9. 1943, 13. 9. 1943 vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilstvu v Gradcu; ARS, AS 1602, fasc. 193/III, dopis tožilstva pri pooblaščenca za pravne zadeve 13. 9. 1943 sodiščema v Šoštanju in Šmarju pri Jelšah; Okupatorjevi zavori in taborišča, str. 8.

Šmarje pri Jelšah.⁶⁷ Zapor v Laškem naj bi pravosodna oblast opustila že 1. avgusta 1943, njeni zaporniki so tedaj bili v zaporu v Radečah.⁶⁸

Zapora okrajnega sodišča v Slovenskih Konjicah in okrajnega sodišča v Šoštanju sta bila ukinjena zaradi enakih razlogov nekoliko pozneje, z 31. marcem 1944. Zapornike naj bi odtlej vodili v zapor okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici oziroma v Celje.⁶⁹ Ob istem času je bil ukinjen tudi zapor izpostave okrajnega sodišča Brežice v Kozjem in zapor izpostave okrajnega sodišča Trbovlje v Radečah. Sodne zapornike naj bi odtlej vodili v sodni zapor v Brežice oziroma v Trbovlje.⁷⁰

Zapor okrajnega sodišča v Šmarju pri Jelšah je bil ukinjen jeseni 1944. Po partizanskem napadu na sodišče in zapor v noči 10. na 11. avgusta 1944 je njegovo delovanje sicer bilo nekaj časa obnovljeno, a septembra 1944 je prenehal delovati. Paznik je bil premeščen v zapor v Celje.⁷¹

Ko je bil dokončan zapor okrajnega sodišča v Brežicah, je pravosodna uprava nadaljevala z ukinjanjem zaporov pri izpostavah okrajnih sodišč. S 30. novembrom 1944 je bil ukinjen zapor v Krškem. Vsi zaporniki naj bi se odtlej vodili v zapor v Brežicah.⁷² Zapor v Slovenski Bistrici je bil ukinjen zaradi varčevanja z osebjem in neznatnega staleža zapornikov z 31. januarjem 1945; zapornike naj bi pošiljali v zapor v Maribor.⁷³ Tako je bilo ukinjenih v vojnem času vsaj 14 manjših okrajnih zaporov.

Poleg zaporov, ki so jih nadzirale pravosodne oblasti, so nemški okupatorji ustanovili več novih zapornih

⁶⁷ AMNOM, KO, m. Friedau, m. St. Leonhard, odločbe tožilstva pri pooblaščenju za pravosodje sodiščem Ptuj 13. 9. 1943; m. Mahrenberg, odločba sodišču Slovenj Gradec 24. 9. 1943, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilstvu v Gradcu 13. 9. 1943; ARS, AS 1602, fasc. 193/III, dopis tožilstva pri pooblaščenju za pravne zadeve 13. 9. 1943 sodiščema v Šoštanju in Šmarju pri Jelšah.

⁶⁸ AMNOM, KO, m. Ratschach, dopis sodišča Trbovlje pooblaščenju 1. 10. 1943.

⁶⁹ AMNOM, KO, m. Gonobitz, dopis vodje tožilstva sodišču Slovenska Bistrica 7. 3. 1944; ARS, AS 1602, fasc. 193/III.

⁷⁰ AMNOM, KO, m. Drachenburg, dopis vodje tožilstva sodišču Brežice 7. 3. 1944; m. Ratschach, dopis vodje tožilstva sodišču Trbovlje 7. 3. 1944.

⁷¹ AMNOM, KO, m. Erlachstein, poročili sodišča Šmarje pri Jelšah 1. 9. 1944 in 5. 9. 1944, dopis sodišča Celje pooblaščenju za pravosodje 22. 8. 1944.

⁷² AMNOM, KO, m. Gurkfeld, dopis vodje tožilstva sodišču Brežice 24. 11. 1944.

⁷³ AMNOM, KO, m. Windisch-Feistritz, dopis vodje tožilstva sodišču Slovenska Bistrica 24. 1. 1945.

institucij. V Trbovljah, kjer je nastala poleg orožniške postaje še izpostava komandanta varnostne policije in varnostne službe, ni pa bilo nobenega zapor, so uredili zapor v poslopju gostilne "Figabirt". Zapor je imel zmogljivost okoli 25 mest, po drugih podatkih le 10. Zapor je bil disciplinarno podrejen sodišču Trbovlje v Laškem.⁷⁴

*Tabela 1.1: Pregled zmogljivosti in zasedenosti okrajnih zaporov na območju šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem po stanju 31. 3. 1943.*⁷⁵

Zapor	Normalna zmogljivost	Celice	Povprečna zasedenost I. – III. 1943	Število paznikov
Ptuj	35	18	70	4
Ljutomer	20	7	19	1
Sv. Lenart	20	6	2	1
Konjice	16	6	9	1
Slov. Bistrica	24	8	2	1
Slov. Gradec	20	9	8	1
Marenberki	15	3	1	1
Šmarje	20	5	6	1
Krško	40	5	28	2
Sevnica	24	4	6	1
Kozje	24	4	5	1
Rogatec	20	4	8	1
Šoštanj	12	7	8	1
Laško	22	7	20	3
Radeče	15	4	11	1
Ormož	20	5	10	1
G. Grad	15	5	5	1
Brežice	v gradnji			
Trbovlje	vgradnji			
Vransko		3+2		

Zapor na gradu Borl je bil osnovan kot policijski zapor za politične zapornike že maja 1941 z ukazom komandanta varnostne policije in varnostne službe v Ma-

⁷⁴ Lojze Požun: Trbovlje v NOB : 1941–1942. Trbovlje 1986, str. 68, 334; Okupatorjevi zapori in taborišča, str. 6.

⁷⁵ AMNOM, KO, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu v Gradcu 29. 4. 1943.

riboru Otta Lurkerja. Sprva je bil namenjen aretiranim, ki jih je čakal izgon. V policijski zapor so ga prekvalificirali marca 1942 in je bil namenjen zapornikom, pri katerih je bil že končan preiskovalni postopek. Zapor je imel prostore – skupne celice – v gradu za okoli 60–80 jetnikov. Opustili so ga decembra 1942.⁷⁶

Izpostava mariborskega sodnega zapora v Strnišču (danes Kidričevo), v bližini gradbišča tovarne glinice in aluminija, je bila ustanovljena januarja 1943. Zaporniki so živeli v barakah, ki so bile ograjene z dvojno žično ograjo.⁷⁷ Pozneje leta 1943 so ob gradbišču ustanovili tudi posebno taborišče za posebne delovne obveznike (Sonderdienstpflichtlager) in kazenske posebne delovne obveznike moškega spola.⁷⁸

Na **zasedenih območjih Kranjske in Koroške** so še naprej delovali zapori okrajnih sodišč v Škofji Loki, Kranju, Radovljici in Kamniku. Izpostava komandanta varnostne policije in varnostne službe na Jesenicah je uporabljala dotedanji policijski zapor.⁷⁹ Dotedanji zapor okrajnega sodišča v Škofji Loki je bil v poslopju sodišča v pritličju in prvem nadstropju, kjer sta bili po dve celici in po ena večja skupna soba.⁸⁰ V Kamniku je bil zapor okrajnega sodišča v stavbi okrajnega načelstva. Po prezidavi, ko se je sodišče preselilo v stavbo na trgu, se je tja preselil tudi zapor. Zapor je v glavnem uporabljala izpostava varnostne policije in varnostne službe, pozneje tudi okrajno sodišče. Zapor je imel nekaj skupnih celic in nekaj samic.⁸¹ Zapor v Litiji, kjer je bila postavljena ena od izpostav komandanta varnostne policije in varnostne službe, je bil urejen v poslopju, kjer je bivalo uradništvo in je imel 2 prostora.⁸²

⁷⁶ Slovenke v narodnoosvobodilnem boju : zbornik dokumentov, člankov in spominov, I, Ljubljana 1970, str. 417, op. 2 (dalje Slovenke v NOB, I); ARS, AS 1931, 117-8/ZA, Borl (rekonstrukcija).

⁷⁷ Lojze Penič: Taborišča v Strnišču. Ptujski zlomik II, Ptuj 1962, str. 154, 160; Okupatorjevi zapori in taborišča, str. 8.

⁷⁸ L. Penič, nav. d., str. 158–160, 162; Tone Ferenc: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo: PZDG, I, 1960, št. 2, str. 100–108, 112–120.

⁷⁹ ARS, AS 1660, fasc. 7/I, Odseljevanje Slovencev, nedat. (oktober 1941), str. 1.

⁸⁰ Vdor partizanov v škofjeloske zapore decembra 1941. Loški razgledi, VIII, 1961, str. 41.

⁸¹ ARS, AS 1931, 104-58, GSP Kamnik, Historiat, str. 37.

⁸² ARS, AS 1931, 104-52, KdS izpostava Litija, str. 4.

V Dravogradu je že pred vojno obstajal zapor v stavbi okrajnega glavarstva, najbrž podrejen okrajnemu sodišču. Imel je 4 celice. Marca 1944 so za tam naseljeno izpostavo varnostne policije in varnostne službe zgradili še peto celico v kleti. Ta je bila zelo nizka, okoli poldrugi meter visoka, tloris 4 x 2,5 m. Bila je brez svetlobe, na tleh pa se je nabirala voda, ki je polzela po stenah. Vrata so bila železna, obita z gumo, da so tesnila in voda ni odtekala.⁸³

Urad komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu si je uredil osrednji preiskovalni zapor, kjer pa so zaporniki prestajali tudi policijsko in sodno določene kazni, v poslopju ženske kaznilnice v Begunjah. Po zaplembi 10. junija 1941 so kaznilnico nekoliko preuredili, tako da so lahko namestili kar številno stražo in upravo. V sobe za zapornike so preuredili 16 prostorov, poleg tega pa so uporabljali še 10 samic v pritličnem prizidanem traktu, ki so jim rekli tudi 'bunker'. V drugem nadstropju je bilo 5 zaporniških sob in dve bolniški sobi, v prvem dve sobi za zapornice, v tretjem pa 11 sob. Prostori so bili različne velikosti, največje so bile sobe št. 3, 8 in 12, ki so merile po 97,75 m² oziroma 104,55 m². Ker so bili stropovi visoki, lahko sklepamo, da so te celice imele po okoli 400 m³ prostornine. Samice so imele površino po 9,5 m².

V pritličju objekta so bili nameščeni prostori zaporniške ekonomije, kuhinja in spremljajoči objekti, pralnica in skladišče perila, kopalnica, policijski fotograf. V prvem nadstropju je bila ambulanta, stražarnica, bivališča straže, v drugem je imel pisarno vodja zaporov, poleg nje je bila zasliševalnica in shramba zaporniških osebnih stvari ('efektenkamra').⁸⁴ Kapela, ki se je raztezala v dveh nadstropjih, prvem in drugem, se je malo uporabljala; nadzirala jo je spomeniška služba.⁸⁵ V letih 1944–1945 so jo uporabljali kot sodno dvorano.⁸⁶

⁸³ Ivan Petrov (=Janko Messner): *Morišče Dravograd*. Dravograd 1985, str. 13, 15.

⁸⁴ Šinkovec, Begunje, str. 84, priloge: Begunjski zapori na Gorenjskem – Slovenija, tloris.

⁸⁵ ARS, AS 1660, fasc. 7/I, poročilo Kaznilnica v Begunjah, nedat.

⁸⁶ Šinkovec, Begunje, str. 84, priloge: Begunjski zapori na Gorenjskem – Slovenija, tloris.

Na Gorenjskem se število zaporov med vojno ni spreminjalo, saj so ostala vsa okrožna središča (kjer so bili zapori okrajnih sodišč) do konca vojne trdno v rokah okupatorja, tako da so tudi zapori, kot preostale nemške institucije, povečini prenehali poslovati 7. maja zvečer ali 8. maja 1945.⁸⁷ Le osrednji zapor Begunje so partizani Kokrškega odreda obkolili in po vdaji posadke zasedli že 4. maja 1945.⁸⁸

Posebna oblika zaporov so bili priročni **policijski zapori** v poslopih samih izpostav varnostne policije in varnostne službe. Služili so za zapiranje jetnikov med zasliševanji ali med čakanjem nanja. Taki zapori so izpričani v večini izpostav, ponekod so bili preurejeni iz sanitarij ali kletnih prostorov. V Mariboru je bil tak zapor v stavbi urada komandanta varnostne policije in varnostne službe, ki je imel nekaj celic brez oken v kleti.⁸⁹ Konec leta 1942 so ob ureditvi prostorov za kriminalistično policijo v poslopiju policijske direkcije uredili tudi zapor za 25 jetnikov, ki je bil namenjen njihovim preiskovancem.⁹⁰ Po preselitvi sedeža tajne državne policije v frančiškanski samostan septembra 1944 so tam v kletnih prostorih uredili tudi zapor.⁹¹ V Celju si je kriminalistična policija uredila na dvorišču starega magistrata mali zapor za okoli 20 zapornikov. Uporabljala ga je le kriminalistična policija, upravljala pa občina.⁹² Na sedežu izpostave varnostne policije in varnostne službe v Trbovljah so imeli v kleti Kajtnove hiše pri javnem kopališču priročen zapor.⁹³ V Kamniku je bil priročen zapor v stavbi, kjer je bil sedež izpostave (Polčeva hiša) in sicer na dvorišču. Imel je dve zasilni celici. Urejen naj bi bil julija ali avgusta 1942.⁹⁴ Na sedežu komandanta

⁸⁷ Po omembi, da so vpisi zapornikov v vpisni knjigi zapora v Radovljici prenehali septembra 1944 bi bilo mogoče podvomiti, da je zapor deloval do konca vojne. Prim. ARS, AS 1931, 104-49, GSP Radovljica (rekonstrukcija), str. 7.

⁸⁸ Šinkovec, Begunje, str. 295-299; Ivan Jan: Kokrški odred : III : narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, Ljubljana 1980 (dalje Jan, Kokrški odred, III), str. 307-339.

⁸⁹ ARS, AS 1931, 104-13, Gestapo Maribor - rekonstrukcije, str. 4.

⁹⁰ ARS, AS 1931, 115-4, Urad Komander SIPO in SD na Spodnjem Štajerskem, KRIPU urad Maribor, str. 1.

⁹¹ Znidarič, Do pekla in nazaj, str. 126.

⁹² ARS, AS 1931, 115-2, KdS za Spodnjo Štajersko, Kripo izpostava Celje, str. 1.

⁹³ Lojze Požun: Trbovlje v NOB : 1941-1942, str. 67, 68, 334.

⁹⁴ ARS, AS 1931, 104-58, GSP Kamnik (rekonstrukcija), Historiat, str. 37; Ivanka Mežnar: Bila sem na smrt obsojena. Ljubljana 1957, str. 19-20 (dalje Mežnar, Bila

varnostne policije in varnostne službe na Bledu so v hotelu Park imeli le dve zaporni celici v kleti, sicer pa so tudi ponoči vozili že zaslišane zapornike nazaj v zapor v Begunje.⁹⁵

Zaradi posebnih potreb, ki so izvirale iz namenov okupacijske oblasti, da v različnih oblikah odvzame prostost določenim skupinam prebivalstva, so nastali **zasilni zapori**, namenjeni povsem določenim kategorijam aretiranih. Prvi taki so bili začasni prostori za namestitev ljudi, predvidenih za izgon. Sprva so aretirane, ki so bili namenjeni izgonu, zapirali v prevzete zapore, vendar ti kmalu niso več zadoščali. Zato so uporabili krajevno razpoložljive uporabne stavbe, ki pa so jih sami poimenovali sprejemna taborišča (Auffangslager). V Mariboru je bila to vojašnica v Melju, v Celju kapucinski samostan in vojašnica, nato pa zapor Stari pisker, v Šmartnem pri Slovenj Gradcu župnišče, potem ko so jih nekaj časa imeli zaprte v čakalnici železniške postaje v Slovenj Gradcu, grad Borl pri Ptujju, kamor so privedli aretirane iz zapora okrajnega sodišča na Ptujju, kapucinskega samostana in Lenartove hiše na Ptujju in končno v Brestanici pristava gradu Rajhenburg. Na Gorenjskem je tak zasilni zapor nastal spočetka v preurejeni kaznilnici v Begunjah, nato v poslopju Škofovih zavodov v Šentvidu pri Ljubljani.⁹⁶

Sprejemno taborišče v Meljski vojašnici je začelo sprejemati zapornike sredi aprila 1941, najverjetneje 17. aprila. Bilo je v njenem južnem poslopju, od drugega dela vojašnice, v katerem so bili vojni ujetniki jugoslovanske vojske, ga je ločila bodeča žica. Stražili so sprva pripadniki oddelkov SA, SS in motorizirane SS (NSKK), nato pa pripadniki rezervne policijske čete Wien. Kapaciteta je bila dovolj velika, da so v taborišče vozili areti-

sem na smrt obsojena).

⁹⁵ ARS, AS 1931, 103-6, Der Kommandeur der SIPO und SD in Bled, str. 2 (rekonstrukcija).

⁹⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 208–210, 190–196.

Uradni naziv vseh teh ustanov je sicer nosil končnico – lager, torej *taborišče*, da se je pravno razlikovalo od zapora pod sodnim nadzorom. Kljub temu je mogoče šteti te ustanove med zasilne zapore, saj so nekateri dejansko bili občasno v prostorih zaporov in celo kaznilnice, aretirani pa so bili znotraj vsakega od taborišč še omejeni v svobodi gibanja (bili so zaprti v posameznih prostorih), čeprav je omejevanje variralo in bilo v marsičem odvisno od stražarskega osebja.

rance iz Celja in Ptuja.⁹⁷ V kapucinski samostan v Celju so vselili prve zapornike okoli 17. aprila 1941. Nekaj pozneje so začeli uporabljati tudi vojašnico v Gaberju pri Celju. Že 22. aprila pa so začeli tovrstne aretirance zbirati v zaporu okrožnega sodišča Stari pisker. Postopoma so zbrali vse jetnike iz Celja le v Starem piskru. Od tam so večino prepeljali v Maribor v Meljsko kasarno in pozneje v Rajhenburg.⁹⁸ Aretirance iz Saleške in Mislinjske doline so sprva, po 21. aprilu, ko so z aretacijami začeli, zadrževali kar v čakalnici železniške postaje v Slovenj Gradcu, ko pa so vanjo pripeljali še aretirane iz Saleške doline, so zaradi prenapoljenosti morali hitro poiskati nov prostor. Našli so ga v župnišču v Šmarnem pri Slovenj Gradcu, kjer je nato delovalo do srede maja 1941. 29. aprila so ustanovili prehodno taborišče na gradu Borl (Ankenstein) pri Ptujju, da so vanj lahko zaprli aretirane Ptujčane in okoličane, saj je bil ptujski zapor prenapoljen, aretirani pa so bili zasilno zaprti tudi v Lenartovi hiši in kapucinskem samostanu. Namestitvi jetnikov je bila namenjena grajska pristava, del pa so jih namestili v gradu. 23. maja 1941 so taborišče ukinili, jetnike pa prepeljali v Maribor, oziroma večji del v Brestanico.⁹⁹

Sprejemno taborišče na gradu Rajhenburg nad Brestanico so uredili šele v drugi polovici maja 1941, potem ko so izbirali še med brežiškim gradom in gradom Mokrice. Pri izbiri je najbrž odločila bližina železniške proge in postaje. Ocenjevali so, da je v gradu prostora za 2.000–3.000 jetnikov, vendar bi bile potrebne preureditve. Prvi jetniki so prispeli 25. maja iz Celja in Borla. Namestili so jih v gradu in jih uporabljali kot delovno silo za preureditvena dela. Okoli 10. junija so jih preselili iz gradu v bližnjo pristavo, kjer so bivali v gospodarskem posloplju.¹⁰⁰

V Brežicah so sredi leta 1944 uredili v taborišču vojnih ujetnikov zbirno taborišče političnih jetnikov, ka-

⁹⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 97; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 191.

⁹⁸ Terčak, *Celjski Stari pisker*, str. 6–7, 25, 41.

⁹⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 194–196.

¹⁰⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 191–194.

mor so vodili tiste, ki so jih aretirali na podeželju, ob patroljiranju ob meji ipd.¹⁰¹

Na Gorenjskem so bili aretirani, predvsem za izgon, sprva zaprti v zaporih v okrajnih središčih. Ker ni bilo tolikšnega pritiska domačih folksdojčerjev, vzpostavljanje nemške oblasti pa je bilo za nekaj dni v zaostanku za Štajersko, so aretacije potekale počasneje in bolj organizirano, čeprav so bile konec aprila že množične.

Zapor za aretirane, večina so bili namenjeni izgonu, so uredili najprej v kaznilnici Begunje takoj po 1. maju 1941, ko so prišli v kazenski zavod. Kot zapor za aretirane, namenjene izgonu, je kaznilnica poslovala do prvih dni junija, čeprav se je že sredi maja začelo preurejanje kaznilnice v osrednji zapor za policijske preiskovance. Prvi taki zaporniki so bili privedeni 20. maja 1941.¹⁰²

Drugi zapor, namenjen izključno aretirancem, ki so bili nato izgnani, je nemški okupator uredil v poslopju škofijske gimnazije in internata, t.i. Škofovih zavodih v Šentvidu pri Ljubljani. Poslovati je začel okoli 20. maja 1941, vanj pa so vodili aretirane tako iz spodnjega dela Gorenjske in Kamniškega kot tudi iz Begunj, ki so jih morali izprazniti.¹⁰³

Taborišče se je izpraznilo po transportih z nad 2.300 aretiranih (2.313 ali 2.387 po različnih podatkih) in njihovih družinskih članov, ki so bili privedeni v taborišče le nekaj dni ali ur pred vkrcanjem na vlak.¹⁰⁴ Kljub temu je taborišče ostalo, saj so že spomladi 1942 v njem zbirali ljudi, ki so jih aretirali kot svojce partizanov in ustreljenih talcev. Toda že pred novembrom 1942 so ga povsem izpraznili, saj je bil namenjen za šolanje političnih kadrov (Nationalpolitische Erziehungsanstalt). Namesto njega je nemška oblast za zapiranje zbranih ljudi, ki so bili namenjeni izgonu, predvsem je šlo za sorodnike partizanov in ustreljenih, uporabila dvorec Goričane.¹⁰⁵

¹⁰¹ ARS, AS 220, fasc. 12/147, dosje SZ 4535 Adolf Swoboda.

¹⁰² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 208; Šinkovec, Begunje, str. 84, 85.

¹⁰³ Šinkovec, Begunje, str. 28–29; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 208.

¹⁰⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 246–247.

¹⁰⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 351–357.

Tudi za leto pozneje začete aretacije sorodnikov ustreljenih pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja in partizanov so osnovali posebne zaporne objekte. Za celotno Spodnjo Štajersko je bilo tako taborišče v šoli v Celju, ki so jo za ta namen preuredili v juliju 1942. Med 3. in 6. avgustom 1942 so pripeljali v taborišče okoli 1260 oseb in jih v nekaj dneh odpremili v koncentracijska taborišča, taborišča Volksdeutsche Mittelstelle v Frohnleiten. Sredi avgusta se je taborišče spet napolnilo, nato pa še oktobra, novembra in marca 1943.¹⁰⁶

Med posebne ustanove za odvzem prostosti spada tudi leta 1943 v Strnišču ustanovljeno taborišče za posebne delovne obveznike (Sonderdienstlichtlager), ki so v tem taborišču izpolnjevali svojo osemletno obvezno delovno obveznost (od aprila 1943 so v taborišču bili tudi zaščitenci na podlagi rase). V taborišču so bili ves čas le tisti zaščitenci, pri katerih je obstajala politična utemeljitev njihovega statusa. Zanje je bila to kazen. Taborišče je bilo ograjeno, vendar pa slabo varovano (11 ali 12 stražarjev na 650 zaščitencev), tako da je bilo ubežnikov kar okoli 140. Taborišče naj bi bilo po zamisli funkcionarjev civilne uprave nekje med koncentracijskim taboriščem in taboriščem za tuje delavce.¹⁰⁷

7. januarja 1944 je bilo po preselitvi posebnih delovnih obveznikov na Studence pri Mariboru ustanovljeno posebno taborišče za posebne delovne obveznike (Strafsonderdienstpflichtlager), avgusta 1944 pa še enako taborišče za ženske. Vanj se je preselilo okoli 33 obveznic iz enakega taborišča v Celju, ki je bilo ustanovljeno že januarja 1944. To taborišče se je aprila 1945 preselilo na Tezno. Vanj so začeli pošiljati tudi delovno obvezne sorodnike partizanov in ustreljenih oseb od leta 1943 dalje. Le-ti so bili prej aretirani, nato pa odpeljani v Strnišče (aretacije je izvajal vermanshaft). Šele tam so jim bili izročeni pozivi v obvezno delovno službo. Ob aretaciji so jim namreč odvzeli izkaznice Štajerske domovinske zveze in državljanstvo na preklic. Šele septembra 1944 je bila s predpisom dana možnost, da so v to taborišče

¹⁰⁶ Prav tam; Terčak, Ukradeni otroci, str. 74, 101, 134.

¹⁰⁷ L. Penič, nav. d., str. 158–160, 162.

pošiljali tudi nemške državljane na preklic. Nazadnje, od januarja do aprila 1945 so v Strnišče vodili delovno sposobne aretirance z list, ki so jih sestavili po potečenem roku amnestije za pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja; bili so to sorodniki tistih, ki se amnestiji niso odzvali. Po ocenah je bilo v obeh letih v taborišču v Strnišču okoli 1.400 moških in 500 žensk.¹⁰⁸

Zapori na italijanskem okupacijskem območju

Italijanska okupacijska uprava je na območju, ki je maja 1941 postalo anektirana Ljubljanska pokrajina, prevzela tudi mrežo sodnih in policijskih zaporov. Odpadli pa so zaradi nove meje, ki ni sledila prejšnji upravni razdelitvi, zapori okrajnih sodišč, ki so do tedaj spadali v pristojnost ljubljanskega in novomeškega okrožnega sodišča (vsi okrajni zapori na Gorenjskem, Litija, Krško, Radeče). V pokrajini sta bila dva zapora okrožnih sodišč, v Ljubljani in Novem mestu. Oba je italijanska uprava ohranila v dotedanji funkciji in sta postala osrednja zapora v pokrajini.

Dotedanja "jetnišnica okrožnega sodišča" v Ljubljani, ki je stala za sodiščem na Miklošičevi cesti, je ostala v funkciji sodnega zapora tudi še naprej. Vendar je kmalu, že po mesecu dni, maja 1941, eno krilo v njem prevzela v svojo upravo kvestura. S tem so prišli vanj zaporniki v policijskem preiskovalnem postopku. Poleg tega pa se je s tem začela delitev sicer enotnega kompleksa zapora v več avtonomnih celot z različnim režimom. V krilo z zaporniki kvesture sčasoma slovenski pazniki niso imeli dostopa, za te jetnike pa je italijansko osebje tudi vodilo ločeno administracijo.¹⁰⁹

Novo stopnjo v razgradnji sodnega zapora je pomenila ustanovitev vojaškega sodnega zapora v istem splotju. Poseben vojaški zapor z lastno upravo, ki je sodnemu zaporu odvzel velik del prostorov, je ustanovilo

¹⁰⁸ L. Penič, nav. d., str. 161–162, 166.

¹⁰⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 76.

vojaško vojno sodišče decembra 1942; delovati je začel s 1. januarjem 1943.¹¹⁰

Sodni zapor v Novem mestu je stal v kompleksu s sodnim poslopjem ob levem bregu Krke. Čeprav zapor okrajnega sodišča, je bil novomeški zapor bistveno manjši. Imel je 10 posamičnih celic in 14 skupnih sob, v katerih je bilo v normalnih razmerah mogoče namestiti 130 oseb, največ pa 200. Zapor je imel tudi pralnico, kuhinjo, delavnice, skladišče živil in shrambo za osebno opravilo zapornikov, dve umivalnici oziroma kopalnici, eno s tuši in eno s kopalno kadjo, šolo, kapelo z zakristijo, celico za izolacijo bolnih, zasliševalnico, uradne prostore in prostore za bivanje paznikov.¹¹¹

Zapori okrajnih sodišč so po okupaciji ostali z dotedanjim osebjem pod upravo okrajnih sodišč. Taki zapori so delovali spočetka v Ribnici, Kočevju, Trebnjem, Mokronogu, Kostanjevici, Črnomlju, Metliki, Vrhniki, Logatcu, Cerknici, Višnji gori in Ložu. Uporabljali so jih tudi lokalni policijski organi in oblastne institucije; v njih so prestajali kazen tudi obsojeni na krajše zaporne kazni.

V Logatcu je zapor deloval še naprej v poslopju sodnije; imel je nekaj celic, v katere so vodile aretirance tako vojaške kot policijske oblasti.¹¹² Sodni zapor okrajnega sodišča v Metliki je bil v metliškem gradu v prtiličju. V enem hodniku je bilo 6 celic in paznikovo stanovanje. Na hodniku je bilo tudi stranišče, namenjeno jetnikom.¹¹³ Sodni zapor okrajnega sodišča na Vrhniki je bil v poslopju sodnije. Po okupaciji je ostal v pristojnosti sodišča, jetnike pa je vanj zapirala karabinjerska postaja in spočetka 209. karabinjerska sekcija.¹¹⁴

Med prejšnjimi policijskimi zapori je bil najpomembnejši tisti v Ljubljani. Policijski zapor v Ljubljani so nasledili italijanski okupatorji od dotedanje uprave policije. Bil je na dveh lokacijah – v kletni etaži na se-

¹¹⁰ ARS, AS 1791, fasc. 574, dnevna poročila vojaškega zapora, 1. 1. 1943 – 7. 9. 1943.

¹¹¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo o sodnem zaporu v Novem mestu, nedat.

¹¹² ARS, AS 1775, fasc. 660/IV, poročilo poveljstva Guardia alla Frontiera 11. armadnemu zboru 24. 3. 1942.

¹¹³ ARS, AS 1790, fasc. 144/II, zapisnik vizitacije zapora 1. 4. 1942.

¹¹⁴ ARS, AS 1778, fasc. 258/IV; Arhiv Notranjskega muzeja Postojna, vpisna knjiga zapora Vrhnika 1941–1945.

dežu uprave policije v Bleiweisovi ulici in v Šentpeterski vojašnici njegova zunanja izpostava. Najbrž se prav na ta zapor nanaša zabeležka o približno 50 razpoložljivih mestih.¹¹⁵ Zapor na sedežu kvesture je imel pet celic, medtem ko je imel zapor v Šentpeterski vojašnici le sku-pne celice. Oba zapora je upravljala kvestura do konca svoje navzočnosti v Ljubljani, in sicer zapor na sedežu kvesture kot začasni, priročni zapor za obdobje zasli-ševanja, zapor v Šentpeterski vojašnici pa kot stalnejši zapor za osebe, ki jih je aretirala kvestura. Ta je dobil namesto dotedanje slovenske uprave za upravitelja ita-lijansko osebje, sicer pa se njegove dimenzije in kapaci-tete niso spremenile. Zapor je imel kapaciteto okoli 150 mest v 8 prostorih.

Večina večjih orožniških postaj, ki so jih prevzele po okupaciji karabinjerske postaje, je imela tudi prostore za pridržanje ("camera di sicurezza"), torej najnujnejše policijske zapore. V prvem nadstropju orožniške postaje v Grosupljem je bil zapor, ki so ga nato skupaj s postajo prevzeli karabinjerji.¹¹⁶ Prav tako je izpričan zapor v po-slopju karabinjerske postaje v Borovnici.

Kompetenca vojske v varovanju javnega reda in mi-ru se je odrazila tudi v osnovanju lastnega zapora. Po nastanitvi v Ljubljani je divizija Granatieri di Sardegna zasedla skupaj z vojašnico tudi nekdanji garnizijski za-por v vojašnici poveljstva Dravske divizijske oblasti v Belgijski vojašnici na Taboru. Spočetka zapor za voja-štvo je postal tudi zapor za vse, ki so jih aretirale voja-ške oblasti. Sestavljen je bil iz zaporniškega trakta, v katerem so bile samice, nato pa je dobil tudi več prosto-rov v bližnjem objektu; ti so bili namenjeni zapiranju ve-čjih skupin. Zapor je deloval še nekaj dni po kapitulaciji Italije. Tudi v tem zaporu je konec leta 1942 prišlo do oblikovanja posebnega dela zapora. Ko je 1. novembra 1942 dobila Mestna varnostna straža (Guardia sicurez-za di Lubiana), ki se je oblikovala iz ljubljanske čete MVAC, pravico do policijske oblasti v Ljubljani, so ji na-mreč dodelili tudi en trakt v vojaškem zaporu v Belgijski kasarni v samostojno upravo. Zapor avtonomnega tipa

¹¹⁵ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, zabeležka, nedat.

¹¹⁶ Jože Vidic: Po sledovih črne roke. Ljubljana 1975, str. 525.

v sklopu vojaškega zapora so izgubili po protestih visokega komisarja sredi aprila 1943.¹¹⁷

Četrty večji zapor v Ljubljani je v svojem nastanišču v Srednji tehnični šoli uredilo poveljstvo črnih srajc v letu 1942. Za zapornike so namenili več velikih prostorov, najbrž učilnic, v prvem nadstropju, poleg tega je bilo nekaj upravnih prostorov, kjer so jetnike popisovali in preverjali. Zasliševalnica je bila v kleti. V velikih sobah, kjer je bilo po več desetih zapornikov, so bili tudi stražarji.¹¹⁸

Za zapore v Ljubljanski pokrajini je značilno, da jih je v veliko večji meri prizadelo menjavanje oblasti nad določenimi teritoriji, zlasti tiste, ki so bili v manjših centrih. Le zapor v Ljubljani in središčih ob železniški progi proti Trstu so lahko delovali celotno obdobje vojne. Večina ostalih zaporov je bila v svojem delovanju prizadeta zaradi prostovoljnega ali prisilnega umika okupacijskih sil ali partizanske osvojitve krajev, tako leta 1942 Lož, Mokronog; ob italijanski kapitulaciji pa zapor v Metliki in Črnomlju (ki do konca vojne več nista prišla pod okupatorjevo upravo), v Cerknici, Kočevju, Ribnici, Novem mestu, Trebnjem in Višnji gori. Tudi potem, ko je bila znova vzpostavljena okupacijska oblast, so lahko zapor delovali le v omejenem obsegu, pogosto pa le kot policijski ali vojaški zapor, saj se je sodna oblast obnovila le ponekod. Sodni zapor v Kočevju je po obnovitvi nemške oblasti oktobra 1943 spet deloval. V njem je dobila nekaj celic na voljo tudi policijska oblast, podružnica izpostave varnostne policije in varnostne službe, ki je delovala v Kočevju.¹¹⁹

Za Ljubljansko pokrajino so bili značilni tudi številni zapor vojaških enot v njihovih postojankah, zlasti v obdobju, ko je vojska imela tudi policijsko oblast. Zaradi razpadanja civilne oblasti med vojaškimi operacijami je bila vojaška postojanka pogosto edina delujoča okupacijska oblast. Zapor so bili v improviziranih prostorih v okviru utrjenih vojaških postojank, ki so v take tudi bili

¹¹⁷ Franček Saje: *Belogardizem*. 2. dop. izd. Ljubljana 1952, str. 483–493.

¹¹⁸ ARS, AS 1769, sk. 1/1, Franc Novak, *Dnevnik; Čamernik, Spomini na sodne zapore*, str. 210–214.

¹¹⁹ ARS, AS 1931, 104–67, KDS Bled, izpostava Ljubljana, podružnica Kočevje, str. 2 (rekonstrukcija).

preurejeni iz zgradb, ki so bile zgrajene za druge name-
ne (šole, župnišča, zasebne stavbe, upravne zgradbe).
Zapori so bili pogosto v kletnih prostorih teh zgradb.

Številne take improvizirane zapore so si napravile
tudi postojanke MVAC pred kapitulacijo Italije, kot po-
stojanke Slovenskega domobranstva v obdobju 1943–
1944. V oporišču Legije smrti v Stopičah je bil zapor v
kleti ene od hiš, t.i. Murnovi kleti.¹²⁰ V okolici Novega
mesta so bili taki zapori v Dolenji Brezovici pri Šentjer-
neju, Beli Cerkvi.¹²¹ V kleti postojanke na Barju je bil v
letih 1943–1944 zapor, kamor je posadka zapirala oko-
liško prebivalstvo, predvsem sodelavce NOB.¹²² V domo-
branski postojanki v Črnem vrhu je bil v letu 1944 zapor
v kleti neke hiše v vasi.¹²³ Najbolj razvpit tak zapor, ki je
deloval tako v času italijanske kot nemške okupacije, je
bil v postojanki v okolici Ljubljane, pri cerkvi Sv. Urha
nad Dobrunjami. V celico je bil spremenjen en prostor v
kleti mežnarje v okviru postojanke.¹²⁴

Zapori na Primorskem

Vojni čas sprva ni vplival na večje spremembe v
mreži zaporov na Primorskem. Spremenila se je delno
le njihova vloga, saj so zapori ob železniški progi Lju-
bljana – Trst morali oskrbovati tudi prevoze jetnikov iz
Ljubljanske pokrajine v Italijo. Zlasti je ta nova vloga
zadevala zapore v Postojni, Kopru in Trstu.

Osrednja sodna zapora sta bila sodna zapora v Gori-
ci in Trstu. V Trstu je deloval na več lokacijah. Največji je
bil sodni zapor Coroneo za sodno palačo v središču me-
sta. Poleg tega je deloval sodni zapor Jesuiti, predelan iz
samostana, kjer je bil nameščen prejšnji sodni zapor, v
obdobju vojne pa so v njem bile zaprte le ženske. Oba tr-

¹²⁰ Marta Štangel: Zločini Legije smrti. Slovenke v NOB, I, str. 385.

¹²¹ Anton Štampohar: Novomeški zapori. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni,
na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1981, str. 133 (dalje Bili so uporni).

¹²² Jože Vidic: Po sledovih črne roke, str. 386.

¹²³ Partizanski dnevnik, II, 7. 9. 1944, št. 237, Štiri dni v domobranskem ujetni-
štvu.

¹²⁴ Štefanija Ravnikar-Podbavšek: Sveti Urh : kronika dogodkov iz narodnoosvobo-
ditelne vojne. 3. dop. izdaja, Ljubljana 1978; Slavka Kastelic: Urh. Bili so uporni, str.
138, 139.

žaška zapora sta imela veliko zmogljivosti, saj je Coroneo imel več kot 100 skupnih in posamičnih celic.¹²⁵

Zapor v Kopru je bil zgrajen namensko že okoli leta 1820. Bil je mešanega tipa, saj so bili v poslopju sodni preiskovalni zapor, zapor in kaznilnica. Imel je 128 celic, 24 manjših celic in 4 podzemne celice. Kapaciteta zapora naj bi znašala 2.100 mest, kar je pomenilo, da je bil to največji zapor na slovenskem ozemlju.¹²⁶ Sodni okrajni zapori so bili v Sežani, Ilirski Bistrici, Postojni, Tolminu, Čedadu. Postojnski zapor, kamor so zapirali med prevozi tudi transportirane Slovence iz Ljubljane, je bil samostojna manjša zgradba.¹²⁷

Pač pa so italijanske oblasti avgusta 1942 ustanovile improvizirana zbirna zapora za aretirane sorodnike partizanov, kjer so čakali na transport v taborišči v Italijo, Cairo Montenotte in Alatri di Fraschetto. Za moške so tak zapor uredili v opuščeni tekstilni tovarni v Zdravščini pri Sagrađu, 10 km južno od Gorice, za ženske pa v samostanu v Kostanjevici pri Gorici. Zapor v Zdravščini je imel dva prostora, v pritličju veliko dvorano, v prvem nadstropju pa manjšo.¹²⁸

Zapori v vzhodnem delu operacijske cone Jadransko primorje

Z novo upravno ureditvijo, uvedeno jeseni 1943, zlasti pa z razvojem različnih policijskih ustanov na območju Operacijske cone Jadransko primorje ter mešanjem nemškega modela z dotedaj vzpostavljenimi so nastali tudi številni novi zapori.

Najmanj sprememb je doživela mreža sodnih zaporov. Sodna zapora v Trstu in Gorici in okrajni sodni zapori so ostali v enaki uporabi in pod dotedanjo upravo, ki pa je doživljala tudi večja vmešavanja tako nemških pravosodnih vodilnih organov kot tudi policijskih sil.

¹²⁵ Coroneo – sodni zapori v Trstu. Bili so uporni, str. 184–185; Slavka Hočvar: Ženski zapor Jezuiti v Trstu. Bili so uporni, str. 185–186.

¹²⁶ Vid Vremec: Koprski zapori. Jadranski koledar 1979, Trst 1979, str. 127.

¹²⁷ Meta Bolha: Spomini na ljubljanske zapore in konfinacijo v Abruzzih. Slovenke v NOB, I, str. 323.

¹²⁸ Janko Valentinčič: Zapor v Zdravščini pri Sagrađu. Bili so uporni, str. 186–188.

Nov je bil zapor varnostne policije in varnostne službe, ki ga je osnoval urad komandanta varnostne policije in varnostne službe v Trstu v poslopju banke na trgu Oberdan v Trstu. Bil je v kleti zgradbe, kjer je imel sedež ta policijski organ, imel pa je namen predvsem priročnega zapora, saj so sicer jetnike vodili v bližnji sodni zapor Coroneo za sodno palačo v Trstu. Imel je 11 podzemnih celic.¹²⁹ Tudi drugi policijski organi so osnovali svoje priročne policijske zapore. Slovenski narodni varnostni zbor je po ustalitvi v Trstu osnoval svoj zapor v stavbi na ulici Monfort 8 v IV. nadstropju, vodil pa naj bi ga pomočnik v štabu polkovnika Kokalja tajni policist Ivan Poljšak oziroma njegov naslednik poročnik Anton Lipovšek. V zaporu so bili aretiranci SNVZ in tudi sami pripadniki SNVZ.¹³⁰

V Rižarni, koncentracijskem taborišču v predmestju Trsta, ki je bilo v opuščeni luščilnici riža, je bil urejen tudi notranji zapor. Prostori za zapiranje so bili na drugem dvorišču v stavbi levo od vhoda. Imeli so skupne celice, velike sobane, v katere so zapirali predvsem tiste, ki so jih nato odvažali v koncentracijska taborišča v Nemčiji, in v pritličju, kjer je bil urejen poseben oddelek z manjšimi celicami. Imel je 17 celic v izmeri 2 x 1,2 m z dvema pogradoma v vsaki. Ta trakt je bil naknadno dograjen, graditi so ga morali zaporniki sami.¹³¹

V Ljubljanski pokrajini so novi policijski organi prevzeli dotedanje zapore, v kolikor so obvladali pokrajino. Sodni zapor v Ljubljani je prevzel uradnik tajne državne policije že 9. septembra 1943, ki je za začasnega upravitelja postavil dotedanjega komandanta italijanskega vojaškega sodnega zapora Wladimira Francinija.¹³² Z odhodom osebja in vodje nekaj dni pozneje je vojaški zapor vojaškega vojnega sodišča je prenehal obstajati.

V nadaljevanju je zapor okrožnega sodišča imel na razpolago predvsem nemški okupator. Vanj pa so začele voditi nemške policijske in vojaške sile svoje aretirance.

¹²⁹ Partizanski dnevnik, II, 19. 12. 1944, št. 337, Tržaško pismo.

¹³⁰ ARS, AS 220, fasc. 12/158, seznam DMB in policije na Primorskem.

¹³¹ Tone Ferenc: Koncentracijsko taborišče Rižarna v Trstu. Bili so uporni, str. 103–104; Ferruccio Fölkel: Rižarna vrata v smrt; Nacistično taborišče pri Trstu. Trst 1990, str. 23

¹³² ARS, AS 1753, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zapora 10. 9. 1943.

Zapor je spet postal mešan, s policijskimi in sodnimi zaporniki. Tudi nemško oblastvo je postopoma izvedlo popolno ločitev med sodnim in lastnim policijskim zaporom, ki sta oba bila v isti stavbi in z eno upravo. Ker je bilo tako stanje konfliktno, je zlasti nadzornik zapora Waldemar Simon težil, da bi se zapor razdelil tudi prostorsko med obe upravi. Nemška policija (izpostava varnostne policije in varnostne službe) je junija 1944 pritislila na pokrajinskega svetovalca za pravosodje dr. Kurta Messinerja, da je delitev zapora odobril, očitno ob posvetu z ravnateljem Jankom Spreitzerjem.¹³³ Ni jasno, kaj je glede dinamike te delitve dr. Messiner povedal ravnatelju sodnega zapora, a ta je bil presenečen, ko je nemška policija 24. junija zasedla prvo, drugo in tretje nadstropje poslopja. Po njegovi inačici poteka dogodkov je še 21. junija dobil ukaz o popolni delitvi jetnišnice med oddelek za sodne jetnike in oddelek za policijske zapornike pod nemško upravo, ki naj bi bila popolna, razen kuhinje in pekarnice, ki ju ni bilo mogoče razdeliti, in sta pripadli sodnemu zaporu.¹³⁴

Nemška policija je torej zasedla tri nadstropja zapora, vključno z upravnimi prostori. Izprazniti so morali tudi štiri celice v pritličju. Osebjem sodnega zapora je bil tudi preprečen dostop v nemški del zapora, poleg tega pa so jim odvzeli tudi orožje; smeli so obdržati le 3 pištole in 2 puški. Tako je imel zapor za sodne jetnike le še 78 mest v celicah, vanje pa so morali stisniti 118 zapornikov. Še težje je bilo celice porazdeliti med ženski in moški oddelek, bolnike, ambulanto, seliti pa so morali tudi dve delavnici in skladišča.¹³⁵

Odtlej dalje je bila uprava obeh delov zapora ločena, vendar je še vedno prihajalo do napetosti v odnosih med obema upravama, saj ni bilo urejeno tudi ločeno oskrbovanje in financiranje. Obe upravi in njima podrejeni zaporniki sta namreč črpali iz istega "pravosodnega kredita", torej proračunske vsote, ki jo je zaporu dode-

¹³³ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, dopis svetovalca za pravosodje predsedniku apelacijskega sodišča 15. 6. 1944.

¹³⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

¹³⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

ljevala pokrajinska uprava. Ravnatelj je predlagal, da bi bodisi dosegli delitev te proračunske vsote v dve postavki, bodisi da bi policijski zapor financirali posebej. V letu 1945 naj bi iz proračunske postavke pravosodja krili le hrano in kruh za vse zapornike ter elektriko in kurjavo za vso stavbo. Delitev dotedanjega enotnega ženskega oddelka, ki je tudi bila ena od spornih točk, pa je bila izpeljana šele jeseni 1944, ko so se sodne jetnice skupaj s paznicami preselile v pritličje.¹³⁶ Tako stanje je ostalo do konca vojne.

Policijski zapor v Ljubljani na obeh omenjenih lokacijah je prevzela uprava policije. V vmesnem obdobju sta oba služila kot zapor različnim policijskim enotam, nemškimi in celo italijanskimi, dokler so te še bile v Ljubljani. Policijski zapor v Šentpeterski kasarni se je po kapitulaciji Italije skoraj izpraznil. Vodili so ga slovenski orožniki, ki so tudi po kapitulaciji ostali v službi, saj so v vojašnici imeli tudi sedež. Po ustanovitvi Uprave policije v Ljubljani in Policijskega varnostnega zbora je upravo zapora prevzel slednji, skupaj z jetniškim bolniškim oddelkom. 16. novembra 1943 je Policijski varnostni zbor dobil v upravo tudi dotedanji vojaški zapor v Belgijski kasarni, ki se je s tem spremenil v policijski zapor.¹³⁷ Policijski zapor na sedežu Uprave policije v Bleiweisovi ulici je prevzela Uprava policije, predvsem ga je uporabljal njen politični oddelek.

Policijski zapor so po italijanski kapitulaciji nemške in domače kolaborantske oblasti po predhodni preureditvi januarja 1944 preselile v poslopje t. i. Prisilne delavnice na Poljanskem nasipu; v poslopje se je preselila tudi uprava policijskega zapora. Zapor je imel poleg zaporniških prostorov v glavnem posloppju zaporne celice tudi v sosednjem posloppju (na Povšetovi ulici) in kletni, podzemni trakt, ki je bil na novo urejen in je služil za zapor za posebno pomembne jetnike in je imel tudi zasliševalnico. Od ostalega dela zapora so ga ločevala posebna rešetkasta vrata s posebno stražo.¹³⁸

¹³⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja 17. 8. 1944, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

¹³⁷ ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, naredba št. 1 poveljnika PVZ; fasc. 85, dnevni raporti jetnikov.

¹³⁸ Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2005, str. 103.

Zapori na madžarskem okupacijskem območju

Zapor okrožnega sodišča v Murski Soboti je postal zapor policijskega komisariata. Bil je v Szaparijevem gradu, dotedanjem okrožnem zaporu, ki je bil že pred vojno v slabem stanju in so ga jugoslovanske pravosodne oblasti načrtovale kot najnujnejšo novogradnjo.¹³⁹ Kmalu je postal pretesen in oblasti so ga dopolnile z zaporom v prostorih bivše pivnice. Videti je, da so tja zapirali le moške jetnike. Znano je, da je bil tudi v Lendavi zapor.¹⁴⁰ Izpričan je tudi zasilni zapor v neki kleti izmere 4x2 metra v Puževcih.¹⁴¹ Zasilne prostore za pridržanje so imele tudi žandarmerijske postaje.

V Čakovcu je bil zapor v starem gradu, njegove razsežnosti niso znane, morale pa so biti znatne, saj so tja prignali jeseni 1944 naenkrat okoli 150 aretiranih.¹⁴² Mnoge aretirane so po preiskovalnem postopku vodili v zapor v Szombathely, kjer so bili tako zapori okrožnega sodišča oziroma vojaški zapor. Nekatere pa so v zapor v Szombathely vodili na preiskovalni postopek.¹⁴³ V enake namene je služil tudi zapor okrožnega sodišča v Pečuju, ki je bilo pristojno za Medjimurje in sploh županijo Zala.

Zapori na Koroškem

Na Koroškem je ostala med vojno nedotaknjena mreža zaporov, ki je obsegala predvsem sodne zapore.

¹³⁹ Prim V. Golia: Slovensko pravosodje ob 20 letnici Jugoslavije. Spominski zbornik Slovenije; Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, str. 147.

¹⁴⁰ Ferdo Godina, Prekmurje 1941–1945 : prispevek k zgodovini NOB. 2. dop. izdaja. Murska Sobota 1980 (dalje Godina, Prekmurje), str. 79; Štefan Kuhar: Zapori in taborišča za Prekmurce. TV 15, XII, 17. 10. 1974, št. 41.

¹⁴¹ ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OOB Murska Sobota (1960), izjava Matije Vugrinc; Godina, Prekmurje, str. 79.

¹⁴² ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Terezije Hedžet, Franca Ceroviča, Gabrijela Krznar.

¹⁴³ Godina, Prekmurje, str. 61, 219–289; ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OOB Murska Sobota (1960), izjava Ahčina.

Sodni zapor deželnega sodišča je bil v Celovcu.¹⁴⁴ Okrajni pa na sedežih okrajnih sodišč: Velikovcu z izpostavo v Železni Kapli in Dobrli vesi, Pliberku, Velikovcu, Rožeku, Beljaku, Celovcu z izpostavo v Borovljah.¹⁴⁵ Nekatere izpostave so bile jeseni 1944 ukinjene, ni pa jasno, ali se je to zgodilo tudi z zapori. Glede na situacijo na Štajerskem je ta domneva verjetna. Tajna državna policija je v Celovcu imela tudi lasten zapor, manjšega na svojem sedežu v gradu na Paradaiserstrasse, večje pa v celotnem drugem nadstropju zapora deželnega sodišča.¹⁴⁶

Zapori za slovenske jetnike zunaj slovenskega etničnega območja in njegove neposredne okolice

Ker je slovensko ozemlje z okupacijo postalo del območij državnih sistemov za prestajanje zapornih kazni Italije, Nemčije in Madžarske, so bili mnogi zaporniki odvedeni na prestajanje kazni v zavode zunaj slovenskega območja oziroma njegovega obrobja. Nemogoče je zajeti vse kazenske zavode, kjer so bili slovenski zaporniki zaprti, saj so jih neprestano premeščanja, zlasti v italijanskih zaporih in kaznilnicah, postopoma povsem premešala. Podati je mogoče le pregled zavodov, kjer so bile skupine zapornikov s slovenskega etničnega območja. Pri tem velja, da so o razporeditvi obsojencev in obsegu prestajanj kazni odločali vodilni pravosodni organi, zavisela pa je od sistema prestajanja kazni, ki so ga uvedli posamezni okupatorji.

¹⁴⁴ Prim. Dragica Bemova: V gestapovskih ječah. Koroška v borbi : spomini na osvobodilno borbo v slovenski Koroški. Celovec 1951, str. 164–168.

¹⁴⁵ Die Gerichtsorganisation des Deutschen Reiches vom 1. Januar 1944, str. 17; Leta trpljenja v taboriščih. Koledar za prestopno leto 1964, str. 62.

¹⁴⁶ Prim. Dragica Bemova: V gestapovskih ječah. Koroška v borbi : spomini na osvobodilno borbo v slovenski Koroški, str. 163; Tone Ferenc: Gestapo v Sloveniji. V: Rupert Butler: Ilustrirana zgodovina Gestapa. Murska Sobota 1998, str. 207.

Kaznilnice in sodni zapori v Italiji

Kot na območju Julijske krajine je tudi v preostalem delu Italije obstajalo dvoje vrst kazenskih zavodov. Sodni zapori so bili postavljeni v vseh pokrajinskih središčih oziroma v sodnih okoljih. V kolikor nad njimi niso imele nekaterih pristojnosti pravosodne institucije, ki so jim pripadale, so sodili tovrstni zapori pod posebno upravo v okviru ministrstva za pravosodje, upravo za sodne zapore. Kaznilnice pa so sestavljale enoten, specializiran sistem, ki ga je upravljala generalna direkcija za kazenske in poboljševalne zavode v okviru pravosodnega ministrstva v Rimu.¹⁴⁷

Že kmalu po priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji se je začelo premeščanje jetnikov v zapore in kaznilnice na starem državnem ozemlju, saj so oblasti želele vsaj delno izprazniti že tako ne dovoljšnje zmogljivosti zaporov v Ljubljanski pokrajini. Italijanske oblasti so ocenjevale, da imajo v Ljubljanski pokrajini le malo oziroma premalo zaporniških zmogljivosti, saj je bilo v obeh zaporih, na katera so predvsem računali, 480 normiranih mest. V obeh okrožnih zaporih pa je bilo le malo razpoložljivih mest. Na italijanskem okupacijskem območju tudi ni ostal noben od dveh samostojnih kazenskih zavodov, ki sta stala v Dravski banovini, kamor bi lahko oddali obsojene na daljše zaporne kazni. Oddaja na daljše zaporne kazni obsojenih v kaznilnice ni delovala že pred vojno, saj je bilo nekaj obsojenih, ki so bili obsojeni v letih 1939–1941 tudi na daljše zaporne kazni kot 5 let zavora oziroma 18 mesecev robije, kar je bila načelna meja za oddajo zapornika; najbrž so v zaporih čakali na potek prizivnega postopka.¹⁴⁸

Tako se je italijanska okupacijska oblast znašla pred nalogo, da zapore izprazni. Visoki komisar je že julija 1941 posredoval, da je ministrstvo za pravosodje, v katerega pristojnost so spadali kazenski zavodi, odobrilo odvoz kaznjencev v kazenske zavode v "stare

¹⁴⁷ Le prison en Italie, str. 27. Direkcija je bila ustanovljena leta 1922, naslednje leto pa je prešla iz pristojnosti notranjega ministrstva v pristojnost pravosodnega ministrstva.

¹⁴⁸ Prim. ARS, AS 1753, fasc. 1/1, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1943.

pokrajine” in našlo v prvem trenutku prosta mesta v kazenskih zavodih v Alessandrii, Padovi in Kopru, in sicer 200 mest, po 50 v Padovi in Kopru, 100 pa v Alessandrii.¹⁴⁹

Izpraznitev zaporov je zadevala tudi sodne jetnike, ki so bili obsojeni na krajše zaporne kazni. Sredi avgusta 1941 jih je bilo še 103, ki so prestajali kazni od dveh mesecev do več kot dveh let. Po ukazu o izpraznitvi zapora je ravnatelj zapora pripravil seznam 44 jetnikov, ki jih je nameraval oddati v zapor v Koper, preostale pa je želel obdržati v Ljubljani, saj naj bi bili nujno potrebni za nemoteno delovanje zapora.¹⁵⁰

Ko je začelo poslovati vojaško vojno sodišče v Ljubljani, so začele oblasti obsojence na daljše zaporne kazni pošiljati v kaznilnico v Alessandrio, kjer so čakali na dokončno razporeditev v enega od kazenskih zavodov. Ta kaznilnica je bila v prvih štirih mesecih delovanja vojaškega vojnega sodišča centralna ustanova, od koder je direkcija za kazenske in poboljševalne zavode razporejala jetnike na prestajanje kazni v druge zavode. Razpoložljivo kvoto stotih zapornikov je sodišče, kot kaže, izpolnilo marca 1942, saj so nato jetnike prevažali v zapor v Kopru.¹⁵¹

Toda s tem problem ni bil rešen, začelo se je nabirati vedno več obsojenih pred vojaškim vojnim sodiščem, ki jih je bilo treba odpeljati v kazenske zavode v Italijo, saj so po mnenju oblasti predstavljali na območju pokrajine prevelik varnostni problem. Že spomladi so začele policijske oblasti poizvedovati pri omenjenih treh kazenskih zavodih po novih prostih mestih. Vendar je kaznilnica Alessandria vztrajno odklanjala, da bi sprejela še kakšnega jetnika, češ da je povsem zasedena.¹⁵² Ko se je 12. maja 1942 kvestor ponovno obrnil na omenjene tri kaznilnice, je le kaznilnica v Padovi izrazila pripravljenost, da sprejme 10 kaznjencev moškega spola.¹⁵³

¹⁴⁹ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis kvestorja sodniku N. Tramontani 8. 8. 1941; dopis pravosodnega ministrstva 26. 7. 1941.

¹⁵⁰ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis predstojništva zapora 18. 8. 1941.

¹⁵¹ ARS, AS 1791, fasc. 532, 533; AS 1753, fasc. 3, knjiga transportov I.

¹⁵² ARS, AS 1796, fasc. 1/II, telegrami kvestorja 25. 3. in 22. 4. 1942, telegrami kaznilnice Alessandria 26. 3. in 24. 4. 1942.

¹⁵³ ARS, AS 1796, fasc. 1/II, telegram podkvestorja 12. 5. 1942, telegrami kaznilnice Padova 14. 5. 1942, Koper in Alessandria 15. 5. 1942.

Kdaj je ministrstvo za pravosodje razširilo seznam zavodov, v katere so odvažali obsojene jetnike iz Ljubljanske pokrajine, na kaznilnici Castelfranco in Ancona, ni jasno, moralo pa je biti v začetku poletja 1942, ko so pred ofenzivo praznili zapore v pokrajini. Jeseni 1942 je kvestura ponovno iskala prosta mesta v kaznilnicah v Italiji. Prvotnim trem zavodom je bila pri poizvedovanju pridružena še kaznilnica v Castelfrancu d'Emilia in Ancona. Kvestorju je uspelo v tem krogu iskanja novih kapacitet doseči novih 80 prostih mest (10 Padova, 20 Koper, 30 Castelfranco, 20 Ancona).¹⁵⁴

Italijansko pravosodno ministrstvo se je v tem trenutku, ko je šlo za nujno potreben prostor, odločilo za delno izpraznitev nekaterih zaporov in kaznilnic in torej koncentracijo jetnikov iz Ljubljanske pokrajine v zgolj nekatere zavode: Alessandrio, Koper in Benetke. Sistem ločenega nameščanja zapornikov iz Ljubljanske pokrajine (že prej oziroma istočasno je bil v veljavi za zapornike iz Črne gore in Dalmacije) se je obdržal vse obdobje do kapitulacije Italije, čeprav zaradi številčnosti in stalnih premeščanj kaznjencev ni mogel biti dosledno izvajan. V tem premeščanju jetnikov v kazenske zavode v Italijo je imel prav posebno vlogo zapor v Kopru, kamor so zaradi njegovih velikih kapacitet odvažali tudi mnoge zapornike, ki so bili še v preiskovalnem postopku, pa tudi tiste, ki so bili namenjeni v konfinacijo.

Iz teh osnovnih štirih kazenskih zavodov je generalna direkcija za kazenske in poboljševalne zavode še dalje premeščala zapornike, bodisi v namembne kazenske zavode, zaradi kazenskih premestitev, zaradi zdravljenja. Po letu in pol od prvega transporta poslanih obsojencev vojaškega vojnega sodišča, so bili obsojenci razporejeni že v okoli 50 kazenskih zavodov:

- bili so v sodnih zaporih: Ancona, Ascoli Piceno (For-te Malatesta), L'Aquila, Benevento, Firenze (moški in ženski sodni zapor), Bologna, Campobasso, Matera, Lanciano, Novi Ligure, Casale Monferato, Pi-

¹⁵⁴ ARS, AS 1796, fasc. 1/II, osnutek telegrama kvesture Ljubljana 25. 9. 1942, telegrami kaznilnic Padova, Koper, Alessandria 26. 9. 1942, kaznilnic Castelfranco in Ancona 27. 9. 1942.

sa, Lucera, Roveretto, Sicura, Trento, Urbino, Videm, Benetke in Vicenza;¹⁵⁵

- bili so v samostojnih kazenskih zavodih (casa penale): Alghero, Badia di Sulmone, Aquila, Chomochio-Ferrara, Fossano, Fossombrone, San Giminiano, Perugia, Portolongone, Porto Clementino-Tarquiniya, Rocca di Spoleto, Parma, Mastio di Volterra,¹⁵⁶ Padova, Lucca, Rovigo, Trani, Trst, Verona, Viterbo;
- bili so poleg tega v posebnih kaznilnicah in zavodih: robijašnici (Casa di reclusione) Ancona, ženski robijašnici Benetke, bolniški kaznilnici Turi di Bari, kraljevem popravnem domu Arigliano, kaznilnici za mladoletne v Pesaru, sodnem sanatoriju Pianosa, kaznilnici za obsojene na dosmrtno ječo San Stefano di Ventotene.¹⁵⁷

Poglavitne ženske kaznilnice, v katere so vodili zapornice iz Ljubljanske pokrajine, pa tudi iz Julijske krajine, so bile ženske kaznilnice v Benetkah, Fossombroneju, Peruggii, Traniju. Prvi dve jetnici sta bili odpeljani v kaznilnico v Alessandrii in sicer februarja 1942, vendar so ju že po mesecu dni prestavili v Benetke.¹⁵⁸

Prva kaznilnica, v katero so privedli na prestajanje kazni obsojenke iz Ljubljanske pokrajine in sicer marca 1942, je bila kaznilnica na otočku Guidecca v Benetkah (Casa penale femminile Giudecca). Nahajala se je v nekdanjem samostanu. Kompleks je bil s treh strani obdan z visokim zidom, tri stranice je oblivalo morje. Znotraj zidov je bilo veliko centralno dvorišče. Kaznilnica je bila urejena v velike dnevne in nočne prostore, 'scuole' in 'dormitorije', poleg tega so bile še manjše sobe (camerette) in temnice v kleti.¹⁵⁹

¹⁵⁵ ARS, AS 1791, fasc. 580/VII, seznam kaznilnic in obsojencev.

¹⁵⁶ V dopisovanju leta 1944 je kazenski zavod uvrščen med robijašnice (casa di reclusione), torej med strožje zavode. Prim. ARS, AS 1752, fasc. 7/I, dopis robijašnice Volterra 10. 3. 1944.

¹⁵⁷ ARS, AS 1791, fasc. 580/VII, seznam kaznilnic in obsojencev. Prim. tudi ARS, AS 1752, fasc. 1/I, Sodni zapori in jetnišnice, Seznam jetnišnic in obsojencev, Carceri giudiziarie, Case penali.

¹⁵⁸ Od ječe do ječe : Jugoslovanke v kaznilnicah fašistične Italije 1941–1944. Ljubljana 1985, str. 35 (dalje Od ječe do ječe). Obsojenke iz Črne Gore naj bi najprej, že od oktobra 1941, zapirali v zaporu v Neaplju.

¹⁵⁹ Od ječe do ječe, str. 30–31.

Zelo številne so bile jetnice v kaznilnici Fossombrone, v provinci Pesaro pri Riminiju. Kaznilnica je bila celičnega sistema; imela je okoli 350 samic za ločeno prestajanje kazni. Celice so bile razporejene v treh krilih v pritličju in dveh nadstropjih, kazenske celice pa so bile v kleti v dveh nadstropjih. Vsa tri krila je povezovala okrogla rotunda.

Kaznilnice v Nemčiji

Slovensko prebivalstvo z okupiranega območja je bilo le v majhni meri odvedeno v kaznilnice in zapore zunaj širšega območja Slovenije. Edina izjema sta bila dva transporta obsojenih jetnikov, političnih in kriminalnih, iz Begunj avgusta 1944. 19. avgusta je bila odpeljana skupina 46 žensk v kazenski zavod Aichach pri Augsburgu, pozneje pa je bila odpeljana skupina vsaj 69 moških kriminalnih in političnih zapornikov v kaznilnico Kassel-Wehlheiden.¹⁶⁰

Marsikateri zapornik slovenske narodnosti, povečini so to bili že pred vojno izseljeni ali tisti, ki so med vojno bili na delu v rajhu, je bil tudi v zaporih in kaznilnicah po avstrijskem delu Nemčije: Windisch Garsten, Stein, Gradec, Dunaj.

Zapori in kaznilnice na Madžarskem

Slovenci iz Prekmurja so bili zaradi okupacijskega statusa najprej podrejeni vojaškemu pravosodju in s tem tudi vojaškim zapornim ustanovam. Kaznilnici, v katerih so prestajali kazni politični zaporniki, sta bili osrednja vojaška kaznilnica v Budimpešti, kjer so bili zaprti obsojenci iz leta 1941 z najdaljšimi zapornimi kaznimi in zapor v Vácu, ki je bil civilna jetnišnica, v kateri so prevladovali kriminalni jetniki.¹⁶¹

¹⁶⁰ Marica Brejc: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24; Šinkovec, Begunje, str. 179–180.

¹⁶¹ Godina, Prekmurje, str. 85, 94–95; ARS, AS 1550, šk. 28, pismo Justine Banič, 22. 9. 1953.

Centralni vojaški zapor v Budimpešti (Kazenska ustanova poveljstva Madžarskega kraljevskega prvega domobranskega korpusa) Margit Köruti fegyház je bil v bližini zgradbe vojaškega sodišča. V štirinadstropni zgradbi je bilo okoli 250 mest za zapornike. Novembra 1941 so vanj privedli prve jugoslovanske politične jetnike, med njimi tudi pet obsojenih na procesu 29. oktobra v Murski Soboti. Sredi leta 1942 jih je bilo že okoli 150. Novembra 1942 so jih del poslali v kazenske čete, del v kaznilnico v Segedin, februarja in maja 1942 pa okoli 110 v Vác. Kar jih je ostalo, so bili leta 1944 prepeljani v Szombathely, kjer so odstranjevali z ulic ruševine in neeksplodirane bombe.¹⁶² Ženske, vendar tudi moški, so bili v Budimpešti sprva zaprti v Madžarskem kraljevem vojaškem zaporu v Kontijevi ulici. Za zapor so bile značilne ozke celice in hodniki s številnimi vmesnimi rešetkastimi vrati. Stražno osebje so bili vojaki, zato je bil režim mnogo strožji. Prvi jugoslovanski jetniki in jetnice so prišli oktobra 1941. Ženske, okoli 60 po številu, so odpeljali v žensko kaznilnico v Marianostri septembra 1942.¹⁶³

Državna kaznilnica za ženske v Marianostri (30 km od Váca) je bila osrednja ženska kaznilnica, ustanovljena 1858. Nastanjena je bila v obnovljenem samostanu, upravljale pa so jo sestre reda sv. Vincencija Pavelskega (bilo jih je okoli 60) na osnovi pogodbe z državo. Stražno osebje je sestavljalo okoli 30 moških. Kapaciteta jetnišnice je bila 340 zapornic v 68 samicah in 16 skupnih sobah, delovni oddelek pa je imel 110 samic.¹⁶⁴

Madžarska kraljeva državna kaznilnica v Vácu je bila ena prvih na Ogrskem. Stala je na obali Donave. Leta 1935 je imela 198 samic in 116 skupnih celic. V kaznilnici je bilo prostora za 850 jetnikov, povečini so v njej bili kriminalni zaporniki, obsojeni na dolgoletne kazni, pa tudi politični jetniki. Med drugo svetovno vojno je bilo v kaznilnici zaprtih okoli 250 obsojencev iz okupiranih jugoslovanskih območij, povečini iz Bačke.

¹⁶² Vladislav Rotbart: Jugoslaveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945. Novi Sad 1988 (dalje Rotbart, Mađarski zatvori), str. 140–141.

¹⁶³ Rotbart, Mađarski zatvori, str. 141.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 139.

Septembra 1944 so jih privedli še okoli 100 iz zapora v Segedinu. 28. septembra 1944 so bili vsi politični zaporniki odvedeni v vojaško kaznilnico v trdnjavi Komárom (Komarno), odkoder so jih nemške oblasti odvedle v koncentracijska taborišča. Kriminalni jetniki so bili vsi izpuščeni v začetku decembra 1944, nekaj dni preden so v Vac vkorakale enote Rdeče armade.¹⁶⁵

Pozneje, leta 1944 in 1945 so obsojence vodili v kaznilnico v Kögido pri Szopronu (tudi Sopronkögido), ker je bil dovolj na zahodu, da je bil še nekaj časa varen pred Rdečo armado. Kaznilnica je zmogla okoli 500 mest.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Prav tam, str. 138; Štefan Horvat: V madžarskih zaporih. Borec, XIV, 1963, št. 3, str. 130–134.

¹⁶⁶ ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OOZB Murska Sobota (1960), izjava Nemca, str. 7.

Uprava in osebje zaporov

Neposredno po okupaciji so okupatorji prevzeli skupaj z drugimi deli dotedanje uprave tudi osebje kazenskih zavodov, v kolikor je seveda bilo na svojih službenih mestih, saj je bilo nekaj paznikov vpoklicanih v jugoslovansko vojsko in ujetih.

Na nemškem okupacijskem območju so prevzeli osebje pravosodnih ustanov, tudi paznike, sprva politični komisarji. Ponekod so tudi pripadniki tajne državne policije provizorično nastavili dotedanje paznike, da so vodili zapore, kamor so vodili aretirane v prvih dneh. Položaj je uredil prevzem vseh zaporov v okviru pravosodja v pristojnost pooblaščenca za nekatere pravne zadeve pri šefu civilne uprave. Ta je sicer imel predvsem nalogo, da je likvidiral sodišča in prevzel njihovo lastnino, vendar pa je s tem prevzel tudi zapore in njihovo osebje. Dokončno je njihov položaj uredil prevzem zaporov v pristojnost Višjega deželnega sodišča v Gradcu oziroma Državne pravosodne uprave (Reichsjustizverwaltung).

Bolj odločna je bila nemška okupacijska uprava pri vodilnem osebju zaporov. Nemški okupator je upravnik mariborske jetnišnice odstranil že 30. aprila 1941, namesto njega pa kot začasnega upravitelja postavil Rudolfa Sertiča, ki je 1. maja izdal dotedanjemu upravniku odpustnico. Uprava kazenskih zavodov je tedaj bila še v rokah šefov civilne uprave. Pravosodno ministrstvo (oziroma njegova Državna pravosodna uprava) je prevzelo v upravljanje najprej kaznilnico v Mariboru. 9. julija 1941 jo je prevzel kot imenovani predstojnik vladni

svetnik dr. Otto Emmerich z namestnikom upravnim nadinšpektorjem ing. Emanuelom Vuckovicem. Ostalo osebje je bilo prevzeto, vključno z dotedanjim komisar-ričnim upravnikom Sertičem.¹⁶⁷ Oba okrožna zapora na Spodnjem Štajerskem skupaj z osebjem je Državna pravo-sodna uprava prevzela v juliju 1941.¹⁶⁸

V Celju je postal predstojnik zapora upravni nadinšpektor Julius Meier.¹⁶⁹ V mariborskih sodnih zaporih je vodil sodni zapor najbrž namestnik dr. Emmericha, saj sta bila oba zavoda pod skupno upravo. V letu 1943 je bil upravnik sodnega zapora v Mariboru že omenjeni Rudolf Sertič, potem ko se je vrnil iz kaznilnice v Grad-cu, kamor je bil premeščen novembra 1942. Julius Meier je bil leta 1944 premeščen kot predstojnik zapo-ra v Maribor, vodenje zapora v Celju pa je prevzel ing. Vuckovic. V začetku ali sredi leta 1942 je bil imenovan za novega predstojnika obeh mariborskih zaporov vla-dni nadsvetnik Herman Dicknether, ki je na tem mestu ostal do konca vojne.¹⁷⁰

Upravnico ženske kaznilnice v Begunjah so odsta-vili 1. maja 1941 ob prevzemu zavoda. Prvi upravnik zapora, ki je v tistem času služil za zapiranje ljudi, nam-enjenih izgonu, je bil Werner Klügel. 8. maja 1941 je bil postavljen za upravnika zapora v Begunjah krimi-nalistični višji asistent Peter Glanzer, ki je ostal na tem položaju do vdaje partizanom 4. maja 1945. Tako vod-stvo potrjuje, da zapora v Begunjah ni prevzela Držav-na pravosodna uprava, pač pa je ostal pod upravo šefa civilne uprave oziroma komandanta varnostne policije in varnostne službe, ki ga je neposredno upravljal kot preiskovalni zapor.¹⁷¹

Italijanska okupacijska oblast je v sodnih zaporih v Ljubljanski pokrajini pustila dotedanje vodstvo zavo-dov. V Ljubljani je sodni zapor še dalje vodil dotedanji ravnatelj Janko (Ivan) Spreitzer. Njegov prvi podrejeni je bil nadzornik Anton Čamernik, šef paznikov pa Bogomir

¹⁶⁷ Filipič, Politični zaporniki, str. 268–269, 271.

¹⁶⁸ Okupatorjevi zapori in taborišča, str. 4.

¹⁶⁹ Prim. ARS, AS 1764, dopisi predstojništva zapora, 1943.

¹⁷⁰ Filipič, politični zaporniki, str. 271.

¹⁷¹ Šinkovec, Begunje, str. 83–85.

Lapajne.¹⁷² Za Čamernikom je bil nadzornik nekaj časa Lapajne, nato pa je bil 11. septembra 1944 aretiran in odpeljan v koncentracijsko taborišče.¹⁷³ Podobno je bilo tudi v okrožnem sodnem zaporu v Novem mestu, kjer pa nimamo podrobnih podatkov, ravnatelj zavora je bil v letih 1942 do 1944 nekdanji ravnatelj celjskega okrožnega zavora Maks Gruden.¹⁷⁴

Pač pa je italijanska oblast imenovala posebnega delegata, ki je nadzoroval v okviru pravosodnih ustanov tudi sodne zapore. Ker niso želeli prevzeti celotnega kazenskega zavora, nujno pa so potrebovali zanesljiv zapor, so v svojo upravo prevzeli po en trakt, v katerem je bil italijanski upravnik v okviru skupne uprave (ravnatelja).¹⁷⁵ V lastno upravo pa so prevzeli policijske zapore. Upravljal jih je eden od uradnikov kvesture. Tudi policijske zapore, ki so jih v Belgijski vojašnici vzpostavili vojaški karabinjerji, je vodil karabinjerski poročnik Vito Guariglia.¹⁷⁶

V sodnih zaporih in jetnišnicah v Italiji je upravo vodil ravnatelj zavora ob pomoči poveljnika paznikov. Nameščala jih je direkcija za kazenske zavode, ki je bila v okviru pravosodnega ministrstva in so bili njej odgovorni.¹⁷⁷ Direktor zavora v Kopru je bil dr. Conzetto Mazzone, direktor zavora v Trstu Vincenzo Restivo.¹⁷⁸

Ko je nemški okupator jeseni 1943 ustanovil Operacijsko cono Jadransko primorje, je posebej uredil tudi upravo zavorov. V splošnem je pustil dotedanje uprave, ki pa jih je podredil pooblaščenim svetovalcem za pravne zadeve, tako pri vrhovnem komisarju kot pri pokrajinskih upravah. Tako so predvidoma v vseh pokrajinah razen Ljubljanski ostali dotedanji italijanski upravniki zavorov. Novoustanovljeni zapor in koncentracijsko ta-

¹⁷² ARS, AS 1753, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Lj., nedat.; seznam osebja; Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 28–35.

¹⁷³ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo predsedstva okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

¹⁷⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

¹⁷⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 29.

¹⁷⁶ Juš Kozak: Zbrano delo : šesta knjiga. Lesena žlica : I. Ljubljana 1993, str. 30–31 (dalje Kozak, ZD 6, Lesena žlica I).

¹⁷⁷ Le prison en Italie, str. 74.

¹⁷⁸ ARS, AS 1784, fasc. 231/II, dopisa direkcije zavora Koper 17. 8. 1943 in direkcije zavora Trst 28. 8. 1943.

borišče v Rižarni v Trstu je upravljal neposredno akcijski oddelek Reinhardt.¹⁷⁹

V Ljubljanski pokrajini je po odstranitvi italijanskih oblasti zavladala delna praznina, ki jo je zapolnila pokrajinska uprava. Ta je v sodnem zaporu pustila še dalje dotedanjega ravnatelja Janka Spreitzerja. Tisti del zopora, ki ga je prevzel okupator sam, je upravljal pripadnik ljubljanske izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu Waldemar Simon. Ta je bil hkrati tudi nadzornik policijskih zaporov, ki so sicer imeli slovensko upravo; po usposobitvi policijskega zopora v poslopju Prisilne delavnice pa se je preselil tja in je neposredno upravo sodnega zopora prepustil podčastniku Policijskega varnostnega zbora stražmojstru Zamanu.¹⁸⁰

Poveljnik policijskega zopora v Šentpeterski vojašnici in Belgijski kasarni v Ljubljani je bil od 18. novembra 1943 do 6. marca 1944 major Rajmund Vatovec iz Policijskega varnostnega zbora. Takrat ga je zamenjal kot poveljnik zopora na Poljanskem nasipu Franc Južina, ki je to funkcijo opravljal do 9. avgusta 1944; tedaj ga je zamenjal kot vršilec dolžnosti glavni stražmojster Alojzij Jenko.¹⁸¹ 20. septembra 1944 je bil odrejen za nadzornika zavodov na Poljanskem nasipu, sodnega zopora v Miklošičevi in začasnega zopora v Šentjakovski šoli poročnik Jožef Hlebec, ki je to funkcijo imel do 9. januarja 1945, ko je bil premeščen k zračni zaščiti.¹⁸²

Ko so decembra 1942 dodelili Slovenski mestni varnostni straži policijske pristojnosti, so ji dodelili v upravljanje tudi eno krilo zopora v Belgijski kasarni v Ljubljani. Upravljal ga je Tone Pipan – Gorazd Osojnik.¹⁸³

¹⁷⁹ Tone Ferenc, Koncentracijsko taborišče Rižarna v Trstu. Bili so uporni, str. 103; Ferruccio Fölkel: Rižarna vrata v smrt : nacistično taborišče pri Trstu, str. 18–19.

¹⁸⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, službena beležka 12. 5. 1944.

¹⁸¹ ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, okrožnica PVZ št. 1, naredba št. 9 poveljnika PVZ 11. 8. 1944.

¹⁸² ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, naredbi poveljnika PVZ št. 10, 28. 9. 1944, in št. 1, 31. 1. 1945.

¹⁸³ Saje, Belogardizem, str. 483.

Pazniki

Večino osebja v zaporih so predstavljali pazniki, ki so bili različnega ranga in statusa, poleg tega pa še pomožni civilni uslužbenci, kot pisarniško osebje, pomožni delavci.

V zaporih na Štajerskem so novi predstojniki sprejeli v službo večino dotedanjega osebja, saj ni bilo misliti, da bi jih lahko nadomestili s pazniki iz avstrijsko-nemških kazenskih zavodov. Pogoj za sprejetje v službo je bilo znanje nemškega jezika in potrebna neoporečnost (lojalnost), ki jo je ponavadi ugotovila tajna državna policija oziroma varnostna služba. Tako je bilo po nalogu šefa civilne uprave v mariborski kaznilnici 30. aprila 1941 odpuščenih od približno 80 zaposlenih 28 nameščencev, vendar jih je komisarični upravnik 9 sprejel spet v službo, predvsem zaradi pomanjkanja osebja. Dva od zaposlenih paznikov sta bila julija, kljub prejšnji preverbi, med izgnanimi.¹⁸⁴

Kasneje, najbrž od 1942 dalje, ko so začeli prihajati tudi jetniki iz Avstrije, je prišlo v kaznilnico tudi več paznikov 'iz rajha'. Tako so se oblikovale v zavodu kar tri neformalne skupine: omenjeni nemški pazniki, pronemško usmerjena skupina slovenskih paznikov, ki se je čutila ne dovolj upoštevana pri vodstvu kaznilnice (sestavljalo jo je do 10 paznikov) in ostali slovenski pazniki, ki so bili lojalni, a niso bili posebej navdušeni za zavzeto opravljanje službe zlasti ne proti političnim jetnikom. Nekateri od paznikov so imeli tudi stike z narodnoosvobodilnim gibanjem, ki so obsegali tudi občasna informiranja o političnih zapornikih (Janko Zemljč, Jože Hribar, Mirko Hancman).¹⁸⁵

Nasprotja med nemškimi in pronemškimi ter slovenskimi pazniki so se kazala tudi v službi. Kot sledi iz govora upravnika na enem od sestankov vsega osebja sredi septembra 1943, so slovenski pazniki svoj odpor demonstrirali z opuščanjem pozdrava "Heil Hitler", kar naj bi bila dolžnost "slehernega nemškega uradnika v službi in zunaj nje"; očital jim je, da več niso privrže-

¹⁸⁴ Filipič, *Politični zaporniki*, str. 268–269.

¹⁸⁵ Prim. tudi ARS, AS 220, fasc. 7(93), seznam osebja jetnišnice Maribor.

ni Nemčiji, da uporabljajo slovenski jezik tudi v službi. Zato naj bi tudi bilo v kolektivu veliko nesloge in razdvojenosti. Svoje je prispevalo k nasprotjem tudi premeščanje slovenskih paznikov v kazenske zavode v Avstriji in Nemčiji in dovažanje nemških na njihova mesta. Nekateri nemški pazniki so bili do jetnikov tudi mnogo trši in naj bi sistematično pretepali jetnike. V drugi polovici leta 1944 naj bi bil v jetnišnici že znaten del nemških paznikov.¹⁸⁶

V celjskem zaporu je bilo v vojnem času zaposlenih med 25 in 30 nameščencev, od tega so bile tri paznice. Ni znano, koliko jih je bilo maja 1941 ob prvem preverjanju osebja odpuščenih. Struktura nameščenih je bila preprosta: 2 zaposlena na višjih delih, trije na srednjih, ostalih 25 na preprostih delih. Njihova službena namestitve pa še dolgo po sprejetju ni bila urejena, s tem pa tudi ne službeni prejмки. Še jeseni 1941 so prejeli le začasno odmerjeno plačo v višini 100 RM mesečno. Takih je bilo v zaporu v Celju 28. Plače paznikov so leta 1941 znašale med 113 in 203 RM.¹⁸⁷ Skoraj neverjetno zveni, da zapor ni imel nobenega pisarniškega uslužbenca. Izpadle paznike so nadomeščali z zaposlovanjem 'pomožnih paznikov'.¹⁸⁸ Ti so bili bodisi dotedanji slovenski pazniki, katerih politična zanesljivost ni bila izkazana, bodisi novo nameščeni, ki niso imeli ustrezne izobrazbe. Novo pomožno osebje je sprejemalo državno tožilstvo v Gradcu.¹⁸⁹

V prehodnem obdobju do redne nastavitve so bili službeni prejмки osebja zaporov na Štajerskem le provizorični. Vsi državni uslužbenci Kraljevine Jugoslavije so prejeli plačo do 30. aprila 1941. V prvem obdobju privzeti uslužbenci so dobivali naknadno, v drugi polovici junija in v juliju plačilo za opravljeno delo. Ti so znašali za ječarja 60 RM mesečno.¹⁹⁰ Paznik Mihael Ge-

¹⁸⁶ Filipič, *Politični zaporniki*, str. 290–291, 297.

¹⁸⁷ ARS, AS 1764, m. I, dopis predstojnika zopora Celje zaporu Maribor 16. 10. 1941; m. III, seznam plač (10. 10. 1941).

¹⁸⁸ ARS, AS 1764, m. III, pregled stanja osebja zaporov Celje 23. 7. 1944; seznam priučenih poklicev nadzornega osebja, nedat.; seznam delavcev zopora Celje, nedat.

¹⁸⁹ ARS, AS 1764, m. I, dopisa generalnega državnega tožilstva Gradec zaporu Celje 10. 2. in 19. 2. 1942.

¹⁹⁰ AMNOM, KO, m. Windisch-Feistritz, poročilo pooblaščenca 26. 6. 1941.

ister, vodja zapora v Rogatcu je pooblaščenca, ki je prevzel sodišče, predložil svoje terjatve: 1821 din svoje plače (ta bi prej torej znašala 910 din mesečno ali 45,5 RM po tedaj uporabljanem uradnem menjalnem tečaju) za maj in junij, poleg tega pa še 1859 din za prehrano zapornikov v omenjenem obdobju.¹⁹¹

Splošna akcija totalne mobilizacije za obrambne naloge rajha sredi leta 1943 je zajela tudi osebje zaporov, saj je predstojnik zapora v Celju uspel sprostiti enega paznika in 3 pomožne paznike.¹⁹² Tako ne preseneča, da je bilo pazniško osebje staro; v celjskem zaporu je imelo sredi leta 1944 več kot 40 let kar 17 nameščencev (7 tudi 50 let in več).¹⁹³

Paznike v treh velikih zaporih na Štajerskem (Maribor, Celje, kaznilnica v Mariboru) so pogosto premeščali, tako zaradi potreb kot zaradi skrbi s preveliko udomačitvijo (korupcijo). Slovenske paznike so posebej radi premeščali na zgornje Štajersko. Njihovo disciplinsko mesto je bilo namreč višje državno tožilstvo v Gradcu, ki je pokrivalo območji državnih pokrajin Koroške in Štajerske. Slovenske paznike so pošiljali v zavode na državnem ozemlju tudi zato, da so se lažje všolali v nemški zaporniški red. V začetku leta 1942 so pravosodne oblasti začele z všolanjem osebja v kazenskih zavodih zunaj območja civilne uprave in zunaj obeh državnih pokrajin. Iz poteka premestitev lahko sodimo, da je takšna premestitev trajala po nekaj mesecev.

Tako sta 1. februarja 1942 zamenjala mesto pomožna paznika Alojz Čepin iz zapora Celje in Franz Hauptman iz preiskovalnega zapora Gradec, ki je bil postavljen za vodjo čevljarske delavnice v zaporu Celje.¹⁹⁴ 2. februarja 1942 je generalno državno tožilstvo ukazalo, da se premestijo pomožni pazniki Zemljich, Bornšek, Homšak iz celjskega zapora v Gradec oziroma Javornik v Leoben. Od tam so prišli štirje pazniki, dva v zapor v Maribor in

¹⁹¹ AMNOM, KO, m. Rohitsch, poročilo pooblaščenca 18. 6. 1941.

¹⁹² ARS, AS 1764, m. I, dopis zapora Celje državnemu tožilstvu Gradec, nedat., (ok. 1. 7. 1943).

¹⁹³ ARS, AS 1764, m. I, pregled stanja osebja zaporov Celje 23. 7. 1944.

¹⁹⁴ ARS, AS 1764, m. I, dopis državnega tožilstva pri višjem državnem sodišču Gradec 22. 1. 1942.

dva v zapor v Celje.¹⁹⁵ 18. marca 1942 sta bila premeščena v kazenski zapor Gradec paznika Filip Feigl in Ivan Grad. Jožef Miklič je bil 25. junija 1942 premeščen celo v kaznilnico Krone an der Brake (v generalni guberniji), Matija Podvornik pa v sodni zapor Schretz prav tako v generalni guberniji. Ta se je vrnil 30. septembra 1943 zopet v Celje. Za njim je bil 15. oktobra 1943 poslan v isto kaznilnico pomožni paznik Ciril Horjak.¹⁹⁶ V medsebojni izmenjavi so bili prestavljeni Franc Močivnik, Peter Preinig, Franz Janusch 16. januarja 1943 v kaznilnico Kaisheim (München), s 1. februarjem pa so prišli iz omenjenega kazenskega zavoda v Celje trije pazniki – Nemci. Službovanje Preiniga in Močivnika v Kasheimu je bilo prekinjeno 1. junija 1943, na njuni mesti pa sta bila poslana Anton Dosedla in Franc Leskošek, ki sta v seznamih osebja zapora Celje spet v letu 1944.¹⁹⁷

Osebjem dotedanjih zaporov okrajnih sodišč na območju civilne uprave na Štajerskem je v mnogočem preživelo vojna leta bolj umirjeno. Osebjem večine manjših okrajnih sodnih zaporov je bilo sestavljeno iz enega paznika, ki je vodil zapor, bil paznik in pogosto deloval tudi kot sodni izvršitelj. Po prošnji za sprejem v službo in preverjanju so bili večinoma sprejeti in so v isti funkciji tudi delovali do ukinitve zaporov oziroma do konca vojne. Vendar je tudi območje okrajnih zaporov, ki so jih prevzeli pooblaščenca za izvedbo nekaterih pravnih ukrepov, šlo skozi enak postopek preverjanja lojalnosti, pa tudi primernosti za isto službo pod novo upravo. Ker so bili mnogi invalidi, jih je pooblaščenec ocenil kot neprimerne za službo.¹⁹⁸

Ječar zapora okrajnega sodišča v Konjicah Ivan Grobelnik je bil odpuščen že od političnega komisarja. 4. avgusta so namesto njega namestili paznika Ivana

¹⁹⁵ ARS, AS 1764, m. III, dopis generalnega državnega tožilstva Gradec zaporom v Gradcu, Mariboru, Celju, preiskovalnemu zaporu v Gradcu 2. 2. 1942.

¹⁹⁶ ARS, AS 1764, m. I, dopis zapora Celje kaznilnici Krone an der Brake 25. 10. 1943.

¹⁹⁷ ARS, AS 1764, m. I, dopisi državnega tožilstva Gradec 18. 3. 1942, 25. 6. 1942, 16. 1. 1943, 21. 5. 1943; pregled stanja osebja zaporov Celje 23. 7. 1944.

¹⁹⁸ AMNOM, KO, m. St. Leonhard, poročilo pooblaščenca za izvedbo nekaterih pravnih ukrepov 23. 6. 1941, dopis pooblaščenca predsedstvu višjega deželnega sodišča v Gradcu 13. 8. 1941, zapisnik o nadzoru sodišča Lenart 27. 1. 1943; m. Friedau, poročilo pooblaščenca 14. 6. 1941, poročilo pooblaščenca 19. 7. 1941, dopis predsedstva višjega deželnega sodišča Gradec 5. 11. 1942.

Zemljiča.¹⁹⁹ Dotedanji ječar v zaporu v Radečah Martin Planko je bil takoj po vrnitvi iz vojne aretiran in zaprt. Pooblaščenec je za vodjo zapora postavil Kočevarja Johanna Kösela, posestnika iz Radeč.²⁰⁰

Med vodji zaporov, ki so jih prevzeli pooblaščenca za pravne zadeve, je bilo premeščanja manj. Premeščanja so v marsičem ovirala tudi službena stanovanja, ki so jih vsi vodje zaporov imeli v poslopju ali vsaj v bližini zapora. Johann Sinnreich ki je bil septembra 1943 premeščen iz sodnega zapora v Kozjem v sodni zapor v Slovenj Gradcu, je bil eden redkih premeščenih.²⁰¹ Adalbert Kovač je služboval kar v treh zaporih; najprej je bil sredi leta 1943 v zaporu v Laškem, nato začasno v Slovenj Gradcu in spet v Slovenski Bistrici.²⁰²

Manjkajoče paznike je bilo včasih težko nadomestiti. Johanna Sinnreicha je do ukinitve zapora in sodišča nadomestil kot pomožni paznik že starejši (65 let) upokojeni poveljnik orožniške postaje Franc Andrinek.²⁰³ V zaporu okrajnega sodišča v Slovenj Gradcu je bil paznik Vincenc Januška, ki je jetniško službo opravljal že od leta 1902. Zaradi starosti, pa tudi velikosti zapora mu je pomagal sodni služitelj Jožef Gross, s katerim sta se v službi v zaporu izmenjavala vsak drugi dan. Kljub temu je Januška prosil za sprejem v službo in očitno bil sprejet, saj je bil na istem službenem mestu še sredi leta 1943. Glede na to, da je marca 1944 izpraznil službeno stanovanje, se je moral jeseni 1943 upokojiti. Nadomestil ga je kot vodja zapora Hermann Sanntner, že septembra 1943 pa je bil tja premeščen tudi dotedanji paznik iz zapora v Kozjem Johann Sinnreich.²⁰⁴

¹⁹⁹ AMNOM, KO, m. Gonobitz, poročilo pooblaščenca 10. 6. 1941; dopis pooblaščenca višjemu deželnemu sodišču 6. 8. 1941.

²⁰⁰ AMNOM, KO, m. Ratschach, poročili pooblaščenca 16. 6. 1941 in 24. 6. 1941. Po prvih informacijah je bil Planko v vojnem ujetništvu.

²⁰¹ AMNOM, KO, m. Drachenburg, dopis pooblaščenca za pravosodje 5. 9. 1943; m. Windischgraz, dopis sodišča Slovenj Gradec pooblaščenca za pravosodje 15. 3. 1944.

²⁰² AMNOM, KO, m. Gefängnisse, poročilo vodje tožilstva generalnemu državnemu tožilcu 29. 4. 1943.

²⁰³ AMNOM, KO, m. Drachenburg, dopis predsedstva višjega deželnega sodišča Gradec 18. 11. 1943.

²⁰⁴ AMNOM, KO, m. Windischgraz, poročilo pooblaščenca 6. 6. 1941, poročilo V. Januške 27. 7. 1943, dopis sodišča Slovenj Gradec pooblaščenca za pravosodje 15. 3. 1944; m. Drachenburg, dopis pooblaščenca za pravosodje 5. 9. 1943.

Pazniška služba ni bila udobna. Iz nekega predloga za dodatke za nočno delo izvemo, da so pazniki (vedno isti) delali ves teden ponoči od 18 h do 6,30 zjutraj. Obhodna pot je merila 1240 m s 300 stopnicami. Vsak paznik je opravil kontrolo šestkrat na noč, torej je opravil pot 7.440 m in 1.800 stopnic. Odločbe o tem dodatku so bile za 14 paznikov izdane februarja 1943.²⁰⁵

Paznikov je še bolj primanjkovalo v manjših zaporih. Ko je komandant varnostne policije in varnostne službe odredil, da pošljejo iz zavora Celje 2 pomožna paznika v novoustanovljeni zapor Trbovlje, se je razvila obsežna korespondenca, v kateri se je zastavljalo vprašanje, kdo ju bo plačeval. Zapor Celje je decembra 1941 zahteval njuno vrnitev (zaradi manjšanja števila osebja in naraščanja števila jetnikov), vendar mu ni bilo ugodno. Končno so se novembra 1942 sporazumeli, da ju bo do nadaljnjega plačeval (že od 1. oktobra 1941) deželni svetnik v Trbovljah.²⁰⁶ Sodni zapor Trbovlje, v katerem pa je bilo maja 1944 76 zapornikov, je imel le 2 paznika. Predstojnik obeh zaporov se je zavzemal, da bi bilo glede na število jetnikov treba nujno povišati njihovo število še za dva.²⁰⁷

Kljub pomanjkanju nadzornega osebja pa so za pobege odgovorne paznike spočetka strogo kaznovali. Ko je 4. decembra 1941 pobegnil z delovišča na Graški cesti v Celju Jožef Urbanč, je bil spoznan za krivega za njegov pobeg paznik Ludvik Ferk. Sklicujoč se na okrožnico RSHA od 12. junija 1941 ga je komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem obsodil na 14 dni zavora in odpust iz službe.²⁰⁸

Pozneje so bile kazni milejše. Po pobegu Ludvika Planinca iz zaprtega dela zavora 10. maja 1944 so za odgovorne paznike predlagali enemu 50 RM, drugima dvema po 40 RM denarne kazni, enemu opomin, vsi pa

²⁰⁵ ARS, AS 1764, m. I, dopis zaporov Celje pooblaščenca za zaščito delavcev in nadzor dela 29. 4. 1942.

²⁰⁶ ARS, AS 1764, m. I, dopisa komandanta varnostne policije in varnostne službe 29. 8. in 23. 9. 1941, dopisi uprave zavora Celje in deželnega svetnika Trbovlje 2. 12. 1941 – 13. 11. 1942; dopis državnega tožilstva Gradec 13. 11. 1942.

²⁰⁷ ARS, AS 1764, m. I, dopis zavora Celje državnemu tožilstvu 2. 5. 1944.

²⁰⁸ ARS, AS 1764, m. I, zapisnik o begu jetnika Jožefa Urbanča, 5. 12. 1941; odločba komandanta varnostne policije in varnostne službe, 16. 1. 1942.

naj bi poravnali še stroške izdelave novih ključev in poškodovane omarice za ključe.²⁰⁹

Posebno sestavo osebja je imel policijski preiskovalni zapor v Begunjah. Ostal je v policijski pristojnosti in s tem v skladu je bilo tudi tam nastavljeno osebje. Sestavljali so ga policisti, žandarmerija in pripadniki tajne državne policije, poleg tega pa tudi nekaj zaposlenih civilistov.²¹⁰ Pazniško službo so opravljali poleg nekaj gestapovcev na vodilnih položajih predvsem tisti, ki so zapor tudi stražili, to pa so bili prvi dve leti do jeseni 1943 pripadniki zaščitne policije (dolgo je to bila 1. četa 181. rezervnega policijskega bataljona oziroma po reorganizaciji 5. četa 2. bataljona 19. SS policijskega polka). Jeseni 1943 je bilo zavarovanje in straža v zaporu v Begunjah predano orožništvu. V ta namen je bil ustanovljen Orožniški stražni vod Begunje, v katerem so služili orožniki, dodeljeni z orožniških postaj. Imel je izrecno nalogo, da skrbi za vzdrževanje reda in miru v zaporu, in je imel "nadzor nad vzdrževanjem hišnega reda kaznjencev", kar pomeni tudi pazniške naloge.²¹¹ Ker so bili pazniki policisti, je tudi izvajanje nadzorne službe imelo pridih njihovega osnovnega poklica, kot npr. nošenje strelnega orožja (brzostrelk) znotraj zapora, policijsko uravnavana skupinska disciplina zapornikov, vojaška telovadba namesto sprehoda.

Na italijanskem okupacijskem območju je italijanska civilna oblast obdržala v službi večino osebja zaporov. V ljubljanskem sodnem zaporu je bilo po koncu aprilske vojne zaposlenih 42 članov osebja, razen vodstva so bili to pazniki, od tega 3 ženske paznice.²¹² Glede na povečano število jetnikov je bilo paznikov zelo malo, uprava pa se je kljub temu otepala nastavitve beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so jih priporočali politični voditelji. Namesto tega so se dogovorili s predsednikom apelacijskega sodišča Vladimirjem Golio,

²⁰⁹ ARS, AS 1764, m. I, dopis prestojnika zapora Celje državnemu tožilcu 20. 5. 1944.

²¹⁰ ARS, AS 220, fasc. 12 (148), seznam posadke v kaznilnici Begunje.

²¹¹ ARS, AS 1622, fasc. 39, dopis poveljnika stražnega voda orožniškemu glavarstvu Kranj 6. 3. 1944; Tone Ferenc: Kazen ali maščevanje? Svobodna misel, XXX, 11. 12. 1992, št. 23, str. 17.

²¹² ARS, AS 1753, fasc. 1/I, seznam adm. osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat.; seznam osebja.

da bodo pri upravljanju zapora v čim večji meri izkoristili same jetnike, kar jim je odobril tudi Nicolo Tramon-tana. Res so nato zaposlili pri notranjih delih jetnike, ki so čakali po sodbi na prevoz v Italijo. Koliko, je težko presoditi, vendar pa nad 80, kolikor jih je zahtevalo že običajno funkcioniranje zapora.²¹³

V istem času pa so italijanske oblasti postopoma prevzele svoj del zapora in vanj pripeljale tudi svoje osebje; potrebo po italijanskem osebju so utemeljevali s tem, da bi zagotovile večjo varnost zaporov oziroma nadzor pomembnih političnih aretirancev. To osebje je imelo status začasne namestitve (*servizio provvisorio*). Šef paznikov je bil Camillo Pugnetti, pooblaščen paznik pa Gonino Tarrenti.²¹⁴ Disciplinski nadzornik osebja je bil predsednik okrožnega sodišča, tudi za italijansko dodano osebje.²¹⁵ Za njim je v zaporu vodil nadzor nad političnimi jetniki podnarednik karabinjerjev Giovanni Saleme.²¹⁶ Sčasoma se je v zaporu zbralo veliko italijanskega osebja, medtem ko se je število slovenskih paznikov zmanjševalo. Na dan kapitulacije Italije je tako bilo v zavodu 28 slovenskih paznikov, 28 italijanskih paznikov, 22 podoficirjev in 10 narednikov, ki so služili v vojaškem sodnem zaporu. Poleg tega je bilo v notranji službi še 9 karabinjerjev.²¹⁷ Ko so italijanske sile zapuščale Ljubljano, so odšli tudi italijanski pazniki, ki so pripadali generalni direkciji kazenskih zavodov. Bilo je to 21 paznikov s podšefom in dr. Giovannijem Vittijem, poddirektorjem kazenskega zavoda pri višjem vojaškem sodišču.²¹⁸

Z nastavitvijo italijanskih paznikov so se začela trenja med obema moštvo, zlasti glede nadoblasti, pa tudi sodelovanja z jetniki in iz tega izvirajočih dodatnih dohodkov. Zlasti jim je bil odveč vodja paznikov Camilo Pugnetti, "zagrizen priganjač", zato so ga poskušali ko-

²¹³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 39–40; ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis ravnatelja sodnega zapora 18. 8. 1941.

²¹⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 122–141 prim. ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis Ministrstvu za pravosodje 5. 7. 1941.

²¹⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, dopis C. Pugnettija 10. 12. 1941.

²¹⁶ Glej oris njegovega značaja v Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 142–150.

²¹⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, zapisnik vizitacije zapora 9. 9. 1943.

²¹⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, seznam osebja pripadajočega Ministrstvu za pravosodje, 28. 9. 1943.

rumpirati; ko to ni uspevalo, jim je pomagalo naključje, ko se je ponesrečil na enem od obhodov, nakar se je dolgo zdravil, maja 1942 pa je bil premeščen.²¹⁹

Osebjem v policijskem zaporu v Ljubljani so na obeh lokacijah sestavljali delno pazniki, delno pa tudi kvesturini.²²⁰ V vojaškem zaporu v Ljubljani so osebjem sestavljali vojaški karabinjerji.²²¹ Osebjem v zaporu Mestne varnostne straže v Belgijski kasarni so sestavljali nekateri pripadniki Mestne varnostne straže.²²² V zaporu črnih srajc v posloplju Srednje tehnične šole so osebjem zapora sestavljali pripadniki fašistične milice. Vodja zapora naj bi bil marešalo Lavrich, potujčeni Slovenec iz Ilirske Bistrice.²²³

Po nemški zasedbi je bilo pazniško osebjem v sodnem zaporu v Ljubljani izpostavljeno večjim pretresom. Tri mesece po zasedbi se je število paznikov zmanjšalo za dva, saj je bil eden premeščen v Novo mesto, eden naj bi odšel na nemško ozemlje.²²⁴ Število redno zaposlenega osebjem se je v vojnih letih nekoliko znižalo, kar pa so nadoknadili z reaktiviranimi pazniki (3) in dodeljenimi uslužbenci (7). Pri okrožnem sodišču so službovali 4 pazniki, odsotni pa so bili: dva v konfinaciji, poveljnik paznikov je bil v ujetništvu, eden od paznikov na Madžarskem.²²⁵ Sredi leta 1944 je bilo v sodnem zaporu 46 paznikov in osebjem ter še 8 oseb, ki so bile v službi v zaporu, pripadale pa so okrajnemu in okrožnemu sodišču. Neto plača paznikov je sredi leta 1944 znašala med 1.000 in 1.300 lirami.²²⁶

Edini, ki med osebjem zapora ni bil zgolj nadzorni organ, je bil jetniški učitelj Vojko Jagodič, ki se je zavzel za nove odnose do jetnikov že pred vojno; ti naj bi bili permisivni, namenjeni resocializaciji zapornikov.²²⁷

²¹⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 77, 122–123, 124–141.

²²⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²²¹ Kozak, ZD 6, Lesena žlica I, str. 19; ARS, AS 1769, šk. 1/I, Franc Novak, dnevnik.

²²² Saje, Belogardizem, str. 483.

²²³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 210.

²²⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, seznam osebjem, nedat.

²²⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/IV, pregledni seznam jetniškega osebjem v Ljubljani 30. 9. 1943; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²²⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, plačilna lista, 2. 6. 1944.

²²⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 17, 19.

Januarja 1943 so italijanske oblasti sprejele v službo na podlagi pogodbe tudi 6 sester reda Sv. Vincencija Pavelskega, ki so bivale v Ljubljani; med njimi so bile tudi sestre – paznice, ki so jih nemške oblasti izgnale iz kaznilnice v Begunjah. Te so prevzele delo v ambulanti, bolniških sobah, pralnici in šivalnici, delno so tudi pomagale pri nadzoru zapornic. Vodila jih je sestra Kerubina Pance.²²⁸

Po nemškem prevzemu večjega dela zapora so se začele za sestre paznice nove težave, saj jih je zlasti nadzornik Waldemar Simon odklanjal, ženski oddelek, kjer so službovale, pa je bil še vedno skupen. 5. junija 1944 je vizitatorica sestra Domitila Jesih zahtevala od uprave, da se sestre umaknejo iz zapora. Uprava je njihovem odhodu nasprotovala, tako da so se nato dogovorili, da bodo ostale v službi v zaporu štiri. Uprava si je prizadevala, da bi v službi obdržala vsaj tiste sestre, ki so pred tem delale v kaznilnici v Begunjah, torej izkušene moči; zlasti ji je bilo žal za sestro Tarzicijo Ravnohrib, ki je bila v Begunjah namestnica prednice.²²⁹

Večje spremembe je doživelo osebje zapora v letu 1944. Odnosi med Simonom in slovenskim osebjem v zaporu so se začeli krhati spomladi 1944; izgleda, da so nesoglasja netili zlasti nekateri pripadniki Policijskega varnostnega zbora, prihajalo pa je tudi do nasprotovanja paznikov, da bi bili podrejeni po činu nižjemu stražmojstru Zamanu. Posledica sporov je bila aretacija desetih paznikov, osumljenih sodelovanja s političnimi zaporniki 10. junija 1944; odvedeni so bili v policijski zapor, po enem mesecu izpuščeni, štirje pa so bili poslani v koncentracijsko taborišče.²³⁰ V vsem letu je bilo aretiranih 14 paznikov. Pomanjkanje osebja so delno pokrili z dodeljenimi tremi pazniki iz zapora v Novem mestu (od januarja do avgusta 1944), nekateri pazniki pa so bili vpoklicani v delovno službo. Zaradi delitve zapora pa se od junija 1944 njihovo zmanjšanje ni toliko

²²⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²²⁹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, dopis okrožnemu sodišču 7. 6. 1944, dopis predstojništva reda usm. sester Sv. Vincencija Pavelskega 9. 8. 1944.

²³⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

čutilo, saj so skrbeli za infrastrukturo zapora, in le za okoli 90 sodnih zapornikov.²³¹

Osebjem v policijskem zaporu so v času italijanske okupacije sestavljali uniformirani agenti kvesture, deljenih pa je bilo tudi nekaj paznikov. V obdobju, ko je Ljubljanska pokrajina sodila v Operacijsko cono Jadransko primorje, se je sestava osebja zapora spremenila. Jetniško osebje so sestavljali pripadniki Policijskega varnostnega zbora, ki so bili razdeljeni v dva oddelka. Pri tem je bilo zaposlenih okoli 40 stražnikov, med njimi je bilo pozneje tudi precejšnje število pripravnikov, kar pomeni, da so službo v zaporu opravljali novospregjeti, ki so se pazniški službi šele privajali. Med osebjem je bilo tudi 6 do 8 paznic.²³²

V zaporih in kaznilnicah v Italiji je bilo nadzorno osebje dvojno. V zaporih in kaznilnicah, ki so bili namenjeni moškim zapornikom, so služili pazniki, ki so bili uslužbenci pravosodnega ministrstva oziroma njegove Generalne direkcije za kazenske in poboljševalne zavode.²³³ V zaporih in kaznilnicah namenjenih ženskam so nadzorno osebje sestavljale sestre reda Sv. Vincencija Pavelskega, medtem ko so zavarovanje zaporov izvajali karabinjerji.²³⁴

²³¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

²³² ARS, AS 1876, fasc. 76/III, seznam organov P. Z. policijski zapor I. in II. oddelek, nedat.

²³³ La prison en Italie, str. 27–29.

²³⁴ Zasebni arhiv Vere Hutař, Arestantka, rkp; Od ječe do ječe, str. 32.

Pogodbeno osebje v zaporih

Zdravstveno osebje

V času pred drugo svetovno vojno je bilo že uveljavljeno stališče, da zapori kot bivališča posebne vrste potrebujejo zdravstveno-higienični nadzor in oskrbo. Potrebo po zdravnikih so pravosodne uprave reševale različno, bodisi z nastavitvami v kazenskem zavodu (tam kjer je to opravičevala velikost kazenskega zavoda ali je bil poudarek na kazenskem zavodu kot samozadostni, od ostale družbe ločeni ustanovi), bodisi z nastavitvami pogodbenih zdravnikov.

Nemški zapori na Gorenjskem in Štajerskem so zdravnike iskali zunaj zapora, saj si jih ni mogel privoščiti noben zavod. Tako so imeli pogodbene zdravnike, seveda pa so nastavljali zanesljive oziroma vsaj lojalne.

Prvi znani zdravnik v celjskem zaporu je bil dr. Weikamm (Weikmann) v letu 1942, ki pa je službo odpovedal s 30. novembrom 1942. "Zaradi posebnih razmer v zavodu je zelo težko najti novega", je zatrdil predstojnik zapora in predlagal za novega pogodbenega zdravnika dr. Herberta Wutteja, asistenčnega zdravnika v bolnici Celje.²³⁵ Poleg bolnice je moral dati soglasje za njegovo imenovanje tudi komandant varnostne policije in varnostne službe in šef civilne uprave (najbrž njegov pooblaščenec za zdravstvo). Končno je bil dr. Wutte dodeljen

²³⁵ ARS, AS 1764, m. I, dopisa predstojništva zapora Celje šefu civilne uprave in vodji pokrajinske bolnice Celje 11. 12. 1942.

zaporu z dovoljenjem državnega namestnika Štajerske 22. decembra 1942 za dobo 6 mesecev.²³⁶ Isti zdravnik je bil imenovan za pogodbenega jetniškega zdravnika tudi po preteku omenjenih 6 mesecev. Dr. Wutte je ordiniral v zaporu 2 dni v tednu, ko je izvajal vizito in ambulanto. V ostalih dneh je to dolžnost moral prevzeti kar paznik Karl Pichler.²³⁷

Zdravnik Wutte je bil 28. februarja 1944 vpoklican v vojsko. Predstojnik zaporu dr. Meier je takoj poiskal novega zdravnika.²³⁸ Marca 1944 je postal pogodbeni zdravnik v zaporu v Celju dr. Berthold Brodar. Njegova pogodbeni plača (po predpisu pravosodnega ministrstva od 2. 3. 1942) je znašala letno 8,5 RM na glavo poprečnega stanja zaporniškega staleža. Ob povprečni zasedenosti zaporu s 300 zaporniki je to pomenilo 2.550 RM ali, kakor se je honorar izplačeval, 212 RM mesečno.²³⁹

V zaporu v Begunjah je ostal jetniški zdravnik dr. Janez Šarec, ki je bil zdravnik kaznilnice že pred vojno. Kaže, da je tudi on ordiniral pogodbeno, predpis o dveh dneh ordiniranja v zaporih je očitno veljal za mnoge kazenske zavode na območju Nemčije, saj je izpričan tudi za Begunje, ki bi sicer glede na veliko število jetnikov zmogle in potrebovale tudi večje število ordinacijskih ur. V Begunjah sta bila ordinacijska dneva ponedeljek in petek, obakrat popoldan, le izjemoma, v primerih smrti in podobnega, je dr. Šarec prišel v zapor v drugih dneh. Le dva meseca leta 1941 (november, december) je dr. Šarca, ki se je poškodoval, nadomeščal dr. Hermann Samonigg, šef bolnice na Golniku.²⁴⁰

Ambulanta v prvem nadstropju zaporu je bila kar dobro opremljena, tudi z osnovnim kirurškim priborom. Bolniki, ki so se javili na pregled, so čakali na stopnišču. Bolniški sobi sta bili v drugem nadstropju, večja za moške in manjša za ženske. Zdravnik je izmed zapornikov izbiral tudi bolničarje oziroma bolniške strežnike. V

²³⁶ ARS, AS 1764, m. I, dopisa predstojništva zaporu Celje državnemu tožilcu Gradec 19. 12. 1942 in okrožni bolnici Celje, nedat. (po 22. 12. 1942).

²³⁷ ARS, AS 1764, m. I, dopisa predstojništva zaporu Celje državnemu tožilcu 27. 6. 1943.

²³⁸ ARS, AS 1764, m. III, dopis predstojnika zaporu Celje generalnemu državnemu tožilcu Gradec 7. 3. 1944.

²³⁹ ARS, AS 1764, m. I, pogodba z dr. Bertholdom Brodarjem 6. 3. 1944.

²⁴⁰ Šinkovec, Begunje, str. 252–253, 258–259.

ambulanti so mu pomagale tudi sestre Sv. Vincencija Pavelskega. Uporabil je tudi zaprte zdravnike: dr. Jožeta Herforta, dr. Leona Matajca; oba sta bila zdravnik v Kranju, dr. Milana Cundra.²⁴¹

Težje primere je zdravnik odrejal za prevoz v bolnišnico na Golniku. Tam je bil poseben oddelek s stalno stražo. Vendar je uprava dovoljevala odvoz zapornikov le v določenih primerih, ni pa dovoljevala hospitalizacije huje ranjenih partizanov in hudo poškodovanih med mučenjem. Teh pogosto niso spravljali niti v bolniški sobi. Za obdobje do oktobra 1942 je znanih le 13 napotitev v bolnico, od katerih pa vseh niso tja tudi odvedli. Po marcu 1942 sploh ni bilo nobene napotitve v bolnico. Zdravili so predvsem nalezljive in spolne bolezni. "Skoraj polovica tistih, ki so pristali v golniški bolnici, je bila asocialnih elementov, ki jih je poslal tja zaradi spolnih bolezni."²⁴² Prevoze v bolnišnico na Golniku so običajno opravljali z rešilnim avtomobilom radovljiškega Rdečega križa, stroške pa je poravnal urad komandanta varnostne policije in varnostne službe.²⁴³

Zobozdravstveno oskrbo je v Begunjah v prvih letih moral opravljati kar dr. Šarec in je večinoma le pulil akutno obolele zobe. V letu 1944 so zapornike vodili k zobozdravniku na Jesenice dr. Klasincu, morda tudi drugam. Seveda pa je morala odobriti izhod iz zavora bodisi sodna oblast ali vodja IV. oddelka urada komandanta varnostne policije in varnostne službe (gestapa), saj begosumnih zapornikov niso radi vodili iz zavora. Pomagali so si tako, da so jetnike, ki so jih pošiljali k zobozdravniku na Jesenice, izročili za ta čas sodnemu zaporu na Jesenicah.²⁴⁴

Iz let po 1942 je znanih vsaj 26 zapornikov iz Begunj, ki so se zdravili v bolnišnici na Golniku. Povečini je šlo za strelne rane, kar kaže, da so pozneje v letih 1943–1945 ranjenim ujetim partizanom le nudili ustrezno zdravstveno oskrbo. Zdravili so tudi en primer tifusa.²⁴⁵

Policijski zapor na gradu Borlu je imel zdravnika, ki

²⁴¹ Prav tam, str. 253, 254, 257, 260.

²⁴² Prav tam, str. 253, 254.

²⁴³ Prav tam, str. 265.

²⁴⁴ Prav tam, str. 267.

²⁴⁵ Prav tam, str. 349–355.

je prihajal v zapor enkrat tedensko, v ponedeljek dopoldan, sicer pa je za zdravstveno oskrbo zapornikov med tednom skrbel bolničar iz vrst zapornikov samih. Ta je moral izvajati terapije, pa tudi sestavljati ordinacijsko listo. Znano je, da so akutne primere, kot je bilo vnetje slepiča pri enem od zapornikov, zdravili v ptujski bolnišnici.²⁴⁶

Tudi za novoustanovljeni zapor Trbovlje je bilo treba poiskati pogodbenega zdravnika, da so zagotovili zdravniško pomoč zaprtim. S 1. junijem 1944 je postal pogodbeni zdravnik zapora Trbovlje dr. Opfer pod enakimi pogoji, kot jih je imel že omenjeni dr. Brodar v celjskem zaporu.²⁴⁷ Na podlagi tega je mogoče domnevati, da so tudi ostali zapori okrajnih sodišč zdravstveno oskrbo uredili na enak način.

Sodni zapor v Ljubljani je imel zaposlenega pogodbenega zdravnika. Sprva je to bil dr. Alfonz Debeljak, v letu 1943 pa ga je nadomestil dr. Ladislav Lenart, honorarni zdravnik. Iz njegove plačilne liste je razvidno, da je prejemal za svoje delo okoli 30% plače ravnatelja zapora.²⁴⁸

V zaporu v Belgijski kasarni je zaprte zdravstveno oskrboval vojaški zdravnik dr. Ettore Eletto, ki je ordiniral tudi v sodnem zaporu; ko pa so ga premestili iz Ljubljane, so za zdravje jetnikov skrbeli mlajši zdravniki, ki so bili v tamkajšnji sanitarni službi. Tako je v začetku leta 1943 to službo opravljal vodja zdravstvene službe sanitetni poročnik Virgilio Chiesa.²⁴⁹

Zdravstveni oskrbi zapornikov iz sodnega in policijskega zapora v Ljubljani je bil namenjen tudi poseben zavarovan oddelek št. 4 v Splošni bolnišnici v Ljubljani, t.i. Zaporniški oddelek. Ustanovljen je bil jeseni 1941. Na oddelku, ki je sprva imel dve bolniški sobi, je bilo okoli 20 postelj. Tam so jetnike zdravili tako bolnišnični zdravniki kot tudi jetniški zdravnik. Osebje je bilo slo-

²⁴⁶ Vlado Miklavc: Moja pot skozi gorje. Mozirje 1997, str. 114.

²⁴⁷ ARS, AS 1764, m. III, dopis upravnega nadinšpektorja Meierja vodji zdravstvenega urada v Trbovljah 19. 5. 1944; pogodba z dr. Opferjem, nedat. [ok. 1. 6. 1944].

²⁴⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat, pregledni seznam osebja 30. 9. 1943; plačilna lista, 2. 6. 1944.

²⁴⁹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopisi sanitetne službe, januar 1943.

vensko, mnogi pa so tudi sodelovali z osvobodilnim gibanjem pri lajšanju položaja zapornikov z zdravljenjem na podlagi strokovno izmišljenih diagnoz. Tolikšna pomoč je bila celo kontraproduktivna, saj je povzročala težave pri zdravljenju res potrebnih. Oddelek je deloval do konca vojne; v dobi nemške okupacije je imel 5 do 6 prostorov, v katerih je bilo stalno med 25 do 30 bolnikov zapornikov.²⁵⁰ Ambulanta tega oddelka je sprva delovala v istem poslopju, po ureditvi policijskega zavora v poslopju Prisilne delavnice na Poljanskem nasipu pa je bila premeščena v tamkajšnjo izpraznjeno ambulanto.²⁵¹

Duhovniki

Druga posebna skupina, ki je sicer sodila k osebju zaporov, a ni bila tam zaposlena, so bili duhovniki. Njihova naloga je bila, da so vzdrževali psihično stabilnost zapornikov, dajali duhovno pomoč, v skladu s poslanstvom cerkve pa so tudi skrbeli za popravilo kaznjencev, torej kesanje in odvezo. Vera in njeno prakticiranje je bilo tradicionalen resocializacijski faktor v zaporih, čeprav je bil pomemben element tudi pomoč cerkve tistim, ki so se znašli v težavah.²⁵²

V nemških zaporih zaradi proticerkvene naravnosti nacionalsocialističnega režima duhovnikov in verskih obredov ni bilo. Le izjemoma je za katerega od zapornikov poskrbel kdo od ajetiranih duhovnikov, vendar je bilo to povsem ilegalno.²⁵³ V moški kaznilnici v Mariboru je med vojno maševal kot jetniški kurat kaplan iz Gradca Anton Mayerhofer.²⁵⁴

Kljub temu pa je nemški pravosodni sistem ohranil udeležbo duhovnika pri izvrstitvi smrtne obsodbe. Na območju šefov civilne uprave naj bi duhovnik lahko

²⁵⁰ Pavla Jerina-Lah: Ljubljansko zdravstvo in OF. Borec, 1996, št. 548–550, str. 92–99; ARS, AS 1483, fasc. 1/VII, poročilo Z. Kidrič Lidiji Šentjunc 10. 9. 1942. Oddelek sta vodila najprej dr. Rudolf Obračunč, nato pa dr. Alfonz Debeljak, v času nemške okupacije pa dr. Franc Brandstätter.

²⁵¹ Prav tam, str. 97; ARS, AS 1753, fasc. 1/II, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

²⁵² Prim. La prison en Italie, str. 29.

²⁵³ Prim. Franc Puncer: Duhovnik v taborišču smrti. Celje 1991, str. 31.

²⁵⁴ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 127.

spovedoval na smrt obsojene, ki so bili nato ustreljeni v Begunjah, do decembra 1941.²⁵⁵ Na ozemlju rajha pa je imel vsak jetnik v smrtni celici pravico do svoji veri ustreznega duhovnika.²⁵⁶ To pravico so imeli tudi jetniki, ki so jih je na smrt obsodili Ljudski sodni dvor ali ustrezni senati pri višjih deželnih sodiščih. Od 1. novembra 1942 pa duhovniku ni bilo več dovoljeno, da bi obsojenca spremljal tudi na morišče.²⁵⁷

V zaporih na italijanskem okupacijskem območju se je ohranila dotedanja ureditev. V vseh italijanskih zaporih in kaznilnicah so bili nameščeni jetniški kaplani, ki so skrbeli za duhovno oskrbo jetnikov, zlasti nedeljsko mašo, imeli pa so tudi posebne zadolžitve v upravi; tako so bili cenzorji dopisovanja jetnikov, pa tudi člani disciplinskih komisij v zavodih.²⁵⁸ V sodnem zaporu v Ljubljani je ostal v službi kot jetniški kaplan pater Angelik Tominec, najbrž vse do svoje aretacije aprila 1943.²⁵⁹ Kot jetniškega kurata pa ga zasledimo v sodnem zaporu tudi po ustanovitvi Operacijske cone Jadransko primorje, najbrž pa ni imel dostopa v tisti del zapora, ki je bil pod neposredno nemško upravo.²⁶⁰ Zaradi velikega števila jetnikov je ob nedeljah opravljal kar tri ali celo štiri maše, za vsako kategorijo zapornikov posebej.²⁶¹

V sodnem zaporu v Novem mestu je bil jetniški kaplan Ivan Oblak, ki je to nalogo opravljal že pred vojno od leta 1937. Na njegovo prošnjo mu je vojaška oblast dovolila tudi opravljanje spovedi v zaporu, saj vojaški kaplani niso znali slovensko.²⁶²

²⁵⁵ Šinkovec, Begunje, str. 210.

²⁵⁶ Pri usmrčitvah v jetnišnici višjega deželnega sodišča na Dunaju je pri tolažbi na smrt obsojenih sodelovalo v letih 1938–1945 22 duhovnikov štirih glavnih krščanskih veroizpovedi. Od 1184 usmrčenih jih je 164 odklonilo prisotnost duhovnika. Graues Haus : Eine Chronik über Seelsorge und Seelsorger von 1834–1972. Von Heinrich Zeder. Wien 1983, str. 129–130; Hans Rieger: Verurteilt zum Tod : Dokumentationsbericht von H. Rieger : Seelsorge in Gefängnis des Wiener Landgericht 1942–1944. Wuppertal, Jugenddienstverlag, 1967.

²⁵⁷ Maria Szecsi, Karl Stadler: Die NS – Justiz in Österreich und ihre Opfer. Wien-München 1962 (dalje NS-Justiz), str. 29.

²⁵⁸ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 203; Od ječe do ječe, str. 41.

²⁵⁹ Prim. ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo VOS Ljubljana 18. 4. 1943.

²⁶⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja, nedat. (1941), pregledni seznam osebja, 30. 9. 1943.

²⁶¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta Simona.

²⁶² ARS, AS 1775, fasc. 661a/VIII, prošnja I. Oblaka 30. 11. 1942, dopis divizije Isonzo 11. armadnemu zboru 6. 12. 1942.

Pri usmrtitvah na smrt obsojenih so bili prisotni tudi vojaški kaplani. Pri usmrtitvi 10. marca 1942 so bili navzoči kar trije, eden od njih je znal slovensko. Vendar naj bi imeli le malo dela, saj je spoved na smrt obsojenih opravil že slovenski jetniški kaplan prejšnji dan.²⁶³

²⁶³ ARS, AS 1775, fasc. 661a/VIII, dopis poveljstva divizije Granatieri di Sardegna 14. 3. 1942.

Zavarovanje in straža

Zapori so bili sami varnostno preverjene in zavarovane ustanove, seveda v mirnodobnih razmerah. Straža pa je bila predvsem usmerjena navznoter, saj je skrbela za varovanje pred pobegi zapornikov iz zapora. Zaradi vojnih razmer so okupatorji zapore še dodatno zavarovali, zlasti tiste centralne. Zavarovanje in straže, ki so jih postavili, so računali na povečano nevarnost od zunaj, na nevarnost vdora pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Na ogroženost je vplivala tudi lega zapora. Sodni zapori sredi večjih mest, ki so bila dobro zavarovana, posebno okrepljene straže niso potrebovali. Kljub temu so nekatere, kot ljubljanskega, še posebej utrdili.

Nekaj povsem drugega je narekovala lega kazniškiškega poslopja v Begunjah. Zaradi bližine gozdov in lege zunaj večjih centrov je morala biti straža močnejša. Stražo in širše zavarovanje zapora v Begunjah je najprej, do novembra 1943 izvajala po ena četa zaščitne policije, najdlje sta to bili 1. četa 181. rezervnega policijskega bataljona oz. 5. četa II. bataljona 19. SS policijskega polka. Spočetka, junija 1941, je stražilo zapor 30 policistov. Od 10. novembra 1943 dalje pa je zapor stražil Orožniški stražni vod Begunje, ki je imel 38 orožnikov. Izmenjaje na 24 ur sta stražili dve skupini s po 17 možmi. Bilo je 7 stražarskih mest, na katerih so se orožniki izmenjevali na 3, pozimi pa na 2 uri. Vod se je zaradi povečane nevarnosti pred napadi partizanov poleti 1944 okrepil za 9 orožnikov,

konec vojne naj bi jih bilo skupaj s policisti 62.²⁶⁴

Sodni zapor v Ljubljani je stal sredi mesta in je bil že pred vojno zavarovan ustrezno tedanjim standardom s štirimetrskim (po drugih podatkih šestmetrskim) zidom.²⁶⁵ Takoj po prevzemu zavora so italijanske oblasti naselile v zapor zunanjo stražo, ki pa je zaradi pomanjkanja prostora bivala zunaj zavora. Pač pa se je v kleti zavora naselil vod bataljona M (črnih srajc), ki so izvajali stražarsko službo zunaj zaporniških prostorov.²⁶⁶ V zunanji službi naj bi bilo tako okoli 60 vojakov, ki so stalno patroljirali po štirih ulicah, ki so obkrožale zapor in sodišče.²⁶⁷

Vojaki, ki so stražili v notranjosti sodnega zavora, so imeli predpisana posebna določila glede obnašanja. Paziti so morali na orožje, da je bila cev vedno usmerjena v zrak, morali so se primerno obnašati, kar je pomenilo, da med službo ne smejo jesti, spati in govoriti. Med stražo so morali paziti tudi na zapornike in beležiti tiste, ki se kažejo za okni, posebej so morali paziti, da so bila vrata ob menjavi straže zaprta. Orožje so lahko uporabili, če so se uprli zaporniki ali so od zunaj napadli zapor ali v primeru bega zapornika, ko se na poziv ne ustavi.²⁶⁸

Zaradi nevarnosti, ki jo je predstavljalo osvobodilno gibanje, je bilo italijansko stražno osebje zelo previdno. Že oktobra 1941 je bilo uvedeno stanje pripravljenosti, ker so se patrolje v bližini zavora spopadle s pripadnikom VOS Ernestom Belakom in ga ubile. Po spopadu so bile straži razdeljene ročne bombe in ukazana jim je bila takojšnja uporaba orožja.²⁶⁹

Kvestura v Ljubljani je 1. in 2. decembra 1941 dobila dve med seboj neodvisni opozorili štaba divizije "Isonzo" in obmejne politične sekcije IV. obmejne legije črnih

²⁶⁴ Tone Ferenc: Kazen ali maščevanje? Svobodna misel, XXX, 11. 12. 1992, št. 23; ARS, AS 1622, fasc. 39/I, dopis poveljnika orožniškega stražnega voda orožniškemu glavarstvu Kranj 6. 3. 1944; Šinkovec, Begunje, str. 85.

²⁶⁵ Prim ARS, AS 1753, fasc. 1/1, poročilo predsedstvu okrožnega sodišča 10. 8. 1944.

²⁶⁶ Čamernik, Spomini za sodne zapore, str. 27, 29.

²⁶⁷ Prav tam, str. 30.

²⁶⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, predpisi za vojake, ki so v službi v notranjosti sodnega zavora v Ljubljani, nedat.

²⁶⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 74.

srajc "Monte Nevoso" iz Trsta, da partizani pripravljajo napad na zapor v Ljubljani z namenom, da bi osvobodili zaprte. V ta namen naj bi se jih nekaj celo vpisalo v fašistično stranko PNF, da bi se bolje prikrili.²⁷⁰ Poveljnik mestnega vojaškega poveljstva general Taddeo Orlando je na zahtevo kvestura 3. decembra dvignil število vojakov v sodnem zaporu na 39.²⁷¹

Po prvi smrtni obsodbi, ki jo je izreklo vojaško vojno sodišče, je bilo 7. decembra 1941 uvedeno stanje pripravljenosti, ker so karabinjerji sporočili, da se pripravlja napad na jetnišnico.²⁷² Ponovno so dvignili število vojakov v zavarovanju sodnega zapora na 50 v dneh 17. in 18. decembra 1941.²⁷³ Alarmnim stanjem so sledile preiskave zaporniških prostorov, ki so jih izvajali vojaki v bojni opremi v spremstvu ravnatelja zapora.²⁷⁴

Po novem načrtu, ki ga je izdelal poveljujoči oficir oddelka za zavarovanje zapora iz divizije Granatieri di Sardegna, je bilo pri zavarovanju zapora uporabljenih kar 50 vojakov in 60 karabinjerjev s skupaj 4 strojnica-mi. Podnevi naj bi bile te sile zaposlene v štirih patroljah po 3 ljudi, ki so stalno, v štirih izmenah patroljirali po vseh štirih ulicah, ki so obdajale sodni zapor oziroma sodišče. Preostali naj bi bili zaposleni pri vseh petih vhodih v sodni zapor:

- pri vhodnih vratih 3 grenadirji s strojnico in zabojem ročnih bomb,
- pri stranskih vratih prav tako 3 grenadirji z drugo strojnico,
- na vrtu pred pralnico 3 grenadirji s strojnico; nadzorovali so oba stranska vhoda v obzidju.

Preostalo moštvo, ki ni bilo trenutno na straži, naj bi bivalo v baraki na dvorišču sodnega poslopja, da bi lahko zamenjalo moštvo v službi in v primeru potrebe formiralo posredujočo enoto z eno strojnico. Ponoči naj bi bile patrolje okrepljene s po dvema vojakoma. Dva oficirja naj bi stalno dežurala v prostorih zapora.

²⁷⁰ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis štaba divizije Isonzo 1. 12. 1941; dopis IV. obmejne legije CCNN 2. 12. 1941.

²⁷¹ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis 3. 12. 1941.

²⁷² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 126.

²⁷³ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, zapis telefonskega pogovora 17. 12. 1941.

²⁷⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 127–128.

V primeru alarma naj bi sodelovalo tudi italijansko osebje zavora. Ti bi morali zapreti vsa notranja vrata in okna v pritličju. Patrulje bi se vrnile h glavnemu vhodu in bile, ko bi se prepričale, da je vhod zavarovan, na razpolago poveljniku premične skupine. Ta naj bi oblikoval tri skupine po 7 mož, ki bi zavarovale glavni vhod, vzporedni vhod v Cigaletovi ulici in stranska vrata na vrtu pri pralnici. Preostali vojaki, 80 po številu, naj bi se oblikovali v dva voda, od katerih naj bi bil eden na voljo oficirju straže v zaporu, oziroma naj bi posredovala, kakor bi bilo potrebno.²⁷⁵ Navodila za primer alarma iz nekaj poznejšega časa so govorila o tem, da morajo slovenski in italijanski pazniki v tem primeru zapreti vse zapornike v njihove celice, da se morajo slovenski pazniki in ostali civilni personal zavora zbrati v sobi poveljnika straže, kjer ostanejo na razpolago, da se ključne vrata v zapor preda podoficirju straže iz vrst 2. polka divizije Granatieri di Sardegna.²⁷⁶

Po italijanski kapitulaciji so prevzeli 9. septembra 1943 zunanjo stražo sodnega zavora pripadniki nemške varnostne policije.²⁷⁷ Pozneje je stražil sodni zapor, kot tudi policijski zapor Policijski varnostni zbor. Ta je sredi leta 1944 imel v sodnem zaporu dva voda s po 20 stražniki, ki jih je vodil poveljnik poročnik Franc Južina.²⁷⁸ Do 7. maja 1945 naj bi stražilo 32 stražnikov.²⁷⁹ Policijski varnostni zbor je stražil tudi policijski zapor v Šentpeterski kasarni in pozneje v Prisilni delavnici na Poljanskem nasipu, sedež je imel v Šentpeterski kasarni. Pri tem je bilo zaposlenih okoli 40 stražnikov.²⁸⁰

²⁷⁵ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, načrt zunanje obrambe sodnega zavora, 5. 1. 1942, skica. Prim. tudi opis italijanskega zavarovanja v Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 109–110.

²⁷⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, dopis 2. polka divizije Granatieri di Sardegna 4. 3. 1942.

²⁷⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 10. 9. 1943.

²⁷⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poveljstvo straže P. Z. v sodnih zaporih, 20. 6. 1944.

²⁷⁹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, seznam stražnikov, ki so stražili do 7. maja 1945, nedat.

²⁸⁰ ARS, AS 1876, fasc. 76/III, seznam organov P. Z. policijski zavori I. in II. oddelek, nedat.

Drugo poglavje

Zaporniki

Izpuščanje zapornikov med aprilsko vojno in takoj po okupaciji

Vojna, ki se je za jugoslovanski del slovenskega ozemlja začela 6. aprila 1941, je bila za oblasti, kljub nenapovedanemu napadu, pričakovana. Posebni ukrepi zavarovanja so zajeli tudi zapore. Predvsem so nameravali zmanjšati število zapornikov, tudi tistih zaprtih zaradi politično motiviranih dejanj. Med njimi je bilo največ osumljenih ali obsojenih zaradi komunistične dejavnosti. Po demonstracijah 27. marca in državnem udaru je uprava policije v Ljubljani iz svojega policijskega zapora v Šentpetrski kasarni v prvih dneh aprila izpustila večino pripornikov (najbrž le političnih), preostale, med njimi je bil tudi komunist Tone Tomšič, pa izročila sodišču oziroma preiskovalnemu sodniku in jih premestila v sodni zapor.²⁸¹

O izpustu komunistov iz zaporov in uničenju sodnih in policijskih spisov o njih so govorili tudi na prvi seji Narodnega sveta 6. aprila popoldan; ban dr. Marko Natlačen naj bi ukaz posredoval naprej.²⁸² Posredovali so tudi komunisti sami. Takoj po napadu na državo je sekretar KPS Franc Leskošek posredoval pri preiskovalnem sodniku Juriju Gregorcu in predsedniku okrožnega sodišča Petru Koršiču; zahteval je, da odredita izpust političnih jetnikov. Koršič je izpust odobril in še istega

²⁸¹ Alenka Nedog: Tone Tomšič. Ljubljana 1980, str. 250.

²⁸² Uničenje sodnih arhivov in izpust komunistov naj bi ukazal ban dr. Natlačen 6. aprila popoldan na prvi seji Narodnega sveta. Prim. Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945. I. Rim 1984, str. 103, 116–117.

dopoldneva so bili izpuščeni tam zaprti jetniki. Leskošek in izpuščeni Tomšič sta takoj nato posredovala pri državnem tožilcu Vilku Lavrenčaku, kjer sta dosegla uničenje spisov, ki so bremenili komuniste. Pri upravniku policije Lovru Hacinu sta zahtevala enako. Tamkajšnjo policijsko kartoteko pa sta že uničila šef političnega oddelka dr. Vladimir Kante in agent Anton Vrečar, ki sta ves politični arhiv odpeljala v papirnico v Vevčah, kjer so ga v njuni prisotnosti zmleli.²⁸³ Lahko si predstavljamo, da je šlo tako gladko tudi zato, ker je bila državna oblast, čeprav ne neposredno nadrejena sodni, odredila podobno rešitev.

V Mariboru je bilo že 7. aprila iz sodnega zapore izpuščenih 30 zapornikov. Izpuščanje se je nadaljevalo 8. in 9. aprila, ko so izpustili po nalogu okrožnega sodišča 6 oziroma 15 zapornikov. Skupaj je bilo izpuščenih 51 zapornikov od 310, ki so tedaj bili v zaporu.²⁸⁴

V začetku aprila 1941 je bilo v kaznilnici v Mariboru okoli 630 jetnikov, od tega 16 političnih (kar 12 jih je bilo obsojenih zaradi pronacistične propagande). Po razstrelitvi bližnjega mostu na Dravi 7. aprila je jetnike zajel nemir, ki se je razvil v upor. Videti je, da so ga spodbujali zlasti pronemški politični jetniki. Upor je po dveh dneh zadušilo osebje, vendar je prišlo tudi do streljanja v osrednjem prostoru.²⁸⁵

Iz okrožnega zapore v Novem mestu so bili politični zaporniki izpuščeni šele do 12. aprila 1941, ko je bil prekinjen stik z Ljubljano; to govori, da ukaz bana Natlačena, če je bil izdan, v Novem mestu ni bil dosledno upoštevan. Res pa je, da je glede na svoje upravne pristojnosti mogel ban vplivati na od uprave neodvisne sodne funkcionarje le s priporočilom. Državni tožilec in preiskovalni sodnik sta izpustila zadnje 4 politične jetnike šele popoldne, takrat ko so v mesto že prihajale

²⁸³ A. Nedog: Tone Tomšič, str. 250–251; M. Luštek: Od petindvajsetega marca do prihoda okupatorjev. Ljubljana v ilegali, I, V odločilnih dneh, str. 181. Po drugi verziji je uničenje arhivov političnega oddelka in izpustitev političnih zapornikov terjal od bana dr. Natlačna dr. Darko Černej. Ban naj bi uničenje arhivov odobril. Glej Aleš Bebler: Čez drn in strn : spomini. Ljubljana 1981, str. 81. Obisk pri predsedniku sodišča Koršiču je Bebler datiral na 9. april 1941. Prim. A. Bebler: Spomini na prvo partizansko leto. Ljubljana v ilegali, II, str. 98.

²⁸⁴ AMNOM, vpisna knjiga zapore Maribor 1. 1. 1941 – 31. 12. 1941.

²⁸⁵ Filipič, Politični zaporniki, str. 266–267, 270.

prve nemške izvidnice. Izpuščenih naj bi bilo 16 jetnikov.²⁸⁶

Nemške policijske enote, ki so sledile vojski, so iskale jetnike, ki so bili obsojeni zaradi pronemške dejavnosti, tudi v ljubljanskem sodnem zaporu; bilo je prvega dne, ko je mimo prodirala nemška vojska. V sodnem zaporu se je pojavil gestapovec in zahteval od ravnatelja, da mu je omogočil pregledati vse celice; da ga ne bi preslepili, je vsakega zapornika vprašal, zakaj je zaprt. "Z izkušenim očesom strokovnjaka je iskal jetnike, ki so ga edini zanimali. Ni jih bilo dosti, nekaj vohunov, ki so pred okupacijo delali za Hitlerja, in nekaj kulturbundovcev. Te je gestapovec spustil na svobodo."²⁸⁷ 9. maja 1941 je prišla v mariborsko jetnišnico posebna komisija, ki je odredila izpuste jetnikov; med njimi vse, ki so bili obsojeni zaradi pronacistične propagande.²⁸⁸

Nemške okupacijske oblasti so iz celjskega sodnega zapora sredi aprila 1941 izpustile večino zaprtih, le nekaj kriminalcev so premestili v graški zapor. Predvidevati je mogoče, da je bil tako korenit izpust jetnikov v zvezi z nameni okupacijske oblasti, da v zaporih naredi prostor za aretirane ljudi, ki so bili namenjeni izgonu v prvem valu.²⁸⁹

Vojna pa je pomenila tudi polnitev zaporov. Na Primorskem so oblasti v dneh pred napadom na Jugoslavijo aretirale varnostno nezanesljive državljane slovenske narodnosti in jih začasno še zadržale v zaporih tudi aprila.²⁹⁰

²⁸⁶ Saje, *Belogardizem*, str. 27; *Razvoj ljudske oblasti in kronološki popis pomembnejših dogodkov na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje 1941–1945*. Novo mesto 1975, str. 61.

²⁸⁷ Čamernik, *Spomini na sodne zapore*, str. 24–25.

²⁸⁸ Filipič, *Politični zaporniki*, str. 270.

²⁸⁹ Terčak, *Celjski Stari pisker*, str. 25.

²⁹⁰ ARS, AS 1474, fasc. 10/187 zabeležka za G. Paclicha 4. 4. 1941, fasc. 11/191 zabeležka o aretaciji dr. Edvarda Križniča 3. 4. 1941.

Sprejem v zapor

Čeprav relativno samostojne institucije družbene represije, so bili zapori le postaja v verigi, ki je vodila zapornike od aretacije do končne usode. Uprave zaporov so imele pasivno vlogo, morale so sprejeti vse ljudi, ki so jih privedli policijski organi ali vojaške enote, poleg tega pa o njihovi usodi tudi niso odločale, pač pa so lahko le bolj ali manj izpeljale tisto, kar so jim narokovali predpisi in odredile pristojne sodne, policijske ali vojaške oblasti. Struktura in število zapornikov je bilo tako povsem odvisno od okupacijske politike vsakega od treh okupatorjev, od njegovih načinov pregona kriminalitete in predvsem ukrepov proti okupiranemu prebivalstvu; največ jih je zadevalo zatiranje odporniškega gibanja.

Vojne razmere na slovenskem okupiranem območju so prinesle močno povečano stopnjo pravne neučinenosti in za okupirano prebivalstvo tudi povečanje pravne negotovosti. Pristojnosti policijskih organov za aretacije oziroma začasni odvzem osebne svobode so se z uvedbo civilne uprave stabilizirale, toda še vedno je ostajala velika pravna nedorečenost, ki je izhajala iz same okupacije. Okupacijski režim in organi so bili podrejeni namenu skorajšnje aneksije, zato so močno presegle norme vojaške okupacije. Policijske pristojnosti so prevzele policije okupatorjev, ki so jih kmalu uvedli vsi trije okupatorji vsak na svoje okupacijsko območje. Po pretresu, ki ga je predstavljala kratkotrajna aprilaska vojna in hitra kapitulacija jugoslovanske države, so se

pod njimi začela prilagajanja novih ozemelj, ki so jih bodisi hitro vključili, bodisi nameravali vključiti med svoja državna ozemlja. Tega prilagajanja je bil deležen tudi in predvsem ves represivni aparat, saj je bil temelj, ki je zagotavljal posedovanje novoosvojenih območij. Pri tem so okupatorji, sledeč svojemu cilju in metodam, s katerimi naj bi ga dosegli, slovensko ozemlje in prebivalstvo podvrgli trem različnim državnim ureditvam.

Policijski organi so med okupacijo aretirali veliko število ljudi zaradi najrazličnejših vzrokov. Vendar se je med drugo svetovno vojno pomen pravne oblike aretacije in iz nje izvirajočega pripora relativiziral, tudi na Slovenskem. V mnogih primerih so namreč civilnim osebam odvzele prostost vojaške enote in jih vodile v lastne zapore ali jih predale v policijske zapore. Pri teh je le pogojno mogoče govoriti o pravnem dejanju aretacije, čeprav je italijanska vojska vsaj v Ljubljanski pokrajini imela pooblastila za izvajanje policijskih nalog. Posredujoče okupacijske sile so zaradi narave oboroženega boja med narodnoosvobodilnim gibanjem in okupacijskimi silami (partizanski boj) tudi presegle zgolj policijsko delovanje. V mnogih primerih je bila v posredovanje pritegnjena vojska in oborožene enote policije; ujetniki, ki so jih ujeli v operacijah – če jih niso usmrtili takoj po zajetju – niso imeli statusa vojnega ujetnika vse do jeseni 1944, pač pa so sodili pod isto kazensko zakonodajo kot civilno prebivalstvo in bili tudi odvedeni v iste zapore.

Poleg tega pa so bile za vojni čas na Slovenskem značilne občasne množične aretacije, posebne policijske operacije na določenem območju, t.i. racije. Racije so pomenile odstop od klasičnega policijskega dela, saj niso temeljile na selektivnosti vzročno-posledične povezave s kaznivim dejanjem ter je tako lahko racija pomenila tudi obliko kolektivne kazni, predvsem pa ustrahovanja prebivalstva. Prva taka številnejša kategorija so bili aretirani, ki jim je bil namenjen izgon. Čeprav so zanje ustvarili posebne začasne zapore, so jih zapirali tudi med preostale zapornike.

Aretacije

Aretacija je pravni akt, opredeljen z zakoni in predpisi o policiji. Zanj so morali obstajati priporni razlogi, torej zaporni nalog ali zalotitev pri dejanju. Aretacijo so lahko izvajale pooblašcene osebe, pripadniki policijskih enot in ustanov. Poleg aretacije je bilo s predpisi dovoljeno tudi t.i. pridržanje, odvzem prostosti za kratek čas brez pravne kvalifikacije aretacije.

Organi, ki so izvajali aretacije, so mogli biti zelo različni, pač glede na sestavo in naloge posameznih policijskih vej na območju vsakega okupatorja. Tako so aretacije na nemškem okupacijskem območju izvajali predvsem orožništvo, kriminalna in tajna državna policija, v nekaterih primerih pripadniki Wehrmannschafta, v tovarnah pa so se jim pridružili tudi obratni stražniki. Na italijanskem okupacijskem območju so aretirali civilni in vojaški karabinjerji, agenti kvesture, pa tudi črne srajce, orožništvo in policijski agenti pa na madžarskem okupacijskem območju.

Do aretacij osumljenih je prišlo na zelo različne načine. Policija sama je imela lahko le omejeno učinkovitost. Na nemškem okupacijskem območju jo je podpirala zaupniška mreža varnostne službe. Policijski funkcionarji so celo javno pozivali prebivalstvo, da mora sodelovati pri odkrivanju "komunistične sodrge", ki povzroča nemire, kot je to storil komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem 20. avgusta 1941.²⁹¹

Pomemben delež so k aretacijam prispevali ovaduhi, bodisi da so delali zaradi materialnih pobud ali zaradi drugih vzrokov – običajno je to bil strah, maščevanje, pa tudi ideološki razlogi. Zasliševalci so namreč navajali mnoge že aretirane, da v zameno za izpustitev in opustitev nadaljnje preiskave sodelujejo pri odkrivanju drugih storilcev. Čeprav tovrstna dejavnost ni vedno obrodila sadov, pa so nekateri povzročili velike aretacije sodelavcev osvobodilnega gibanja. Še več izhodišč za nove

²⁹¹ K. F. / Marko Selin: Nič več strogo zaupno : nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas, II. Ljubljana 1974 (dalje Selin, Nič več strogo zaupno, II), str. 153.

aretacije so dajale prostovoljne in zlasti izsiljene izjave zaslišanih.

Aretacije v prvem mesecu okupacije, ki so bile političnega značaja, so imele svoje vzroke v predvojnih pripravah in že pripravljenih seznamih. Nemški okupator je tako aretiral predvsem tiste, ki so bili na seznamih kot nemštvu sovražni, pripadnike sokolov in podobnih nacionalnih organizacij, ter tiste, ki so bili na seznamih za izgon.²⁹² Zunaj tega je bila najštevilčnejša aretacija okoli 70 mladincev v Mariboru, ki so jih sumili sabotaže – požiga dveh avtomobilov v Volkmerjevem prehodu v Mariboru 29. aprila.²⁹³

Tudi na italijanskem okupacijskem območju so bile prve aretacije, ki so jih izvedli, povezane z iskanjem tistih oseb, ki so jih sumili sodelovanja v protifašističnem odporu na Primorskem. V Ljubljani so konec aprila in v začetku maja 1941 aretirali skupino političnih predstavnikov manjšine in njihovih sodelavcev v Ljubljani, ki so bili na t.i. Čokovem seznamu. Najbolj viden med njimi je bil dr. Lavo Čermelj, ki so ga aretirali 25. aprila, ostale pa večinoma v zadnjih dneh aprila in prvih dneh maja 1941. Skupina političnih jetnikov je štela vsaj 28 oseb.²⁹⁴

Po ustalitvi okupacijskih sistemov so se policijske in vojaške enote usmerile na vzdrževanje javnega reda in miru. Zato so aretirale veliko število osumljenih oz. storilcev, ki jih lahko razdelimo v več skupin, čeprav je takšna delitev lahko le pogojna, saj je vsaka aretacija predstavljala posamičen akt, tudi če je bila izvedena v obliki množičnih aretacij.

a) Storilci oz. osumljeni kriminalnih dejanj. Običajni kriminal v vojnem času najverjetneje ni upadal, upadalo pa je zanimanje policije zanj spričo razmer, v katerih je prevladovalo preganjanje političnih prestopkov.

²⁹² Prim. ARS, AS 1931, 101–3, RSHA, tiralčna knjiga Jugoslavija, 1941.

²⁹³ Milan Ževart: Sabotažne akcije v Mariboru od konca aprila do začetka avgusta 1941. Kronika, XXXI, 1983, št. 2–3 (Iz zgodovine Maribora), str. 220–224; Milica Ostrovska: Kljub vsemu odpor : Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Prva knjiga: Zapiski iz NOB v Mariboru od aprila 1941 do poletja 1943, Druga dopolnjena izdaja, Maribor 1981, str. 67 (dalje Ostrovska, Kljub vsemu odpor, I).

²⁹⁴ Prim. Tone Ferenc: Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta. PNZ, XXVIII, 1988, št. 1–2, 207–215; Lavo Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941 : spomini in beleške. Ljubljana 1962, str. 21–23; ARS, AS 1791, fasc. 602, register političnih zapornikov, 1941; Jera Vodušek-Starič: 'Dosje' Mačkovšek. Viri 8. Ljubljana 1994, str. 15–20.

Preganjali pa so dejanja, ki so bila povezana s kršitvijo predpisov o prehrani in oskrbi, tako črno borzo, črni zakol, tihotapljenje in krajo živil, prekupčevanje.

Nemške oblasti so takoj po okupaciji sprožile obsežno akcijo, da bi odstranile "poklicne zločince" in "zločince iz navade". K slednjim so šteli vse, ki so trikrat ponovili kaznivo dejanje iz koristoljubja, ki je bilo kaznovano z vsaj 3 meseci zapora. Iskali so jih na podlagi kazenske kartoteke in z zaupniki iz vrst domačega prebivalstva.²⁹⁵

V poznejšem obdobju posebnih policijskih akcij zoper kriminaliteto ni bilo, izjema sta bila preganjanje črne borze in tihotapljenja živil. To je zlasti preganjala oblast na Štajerskem in od leta 1944 v Operacijski coni Jadransko primorje. Pomanjkanje živil in njihova neekonomična porazdeljenost sta omogočala tistim, ki so tvegali, dovoljšnje zaslužke, da tovrstnih prestopnikov ni manjkalo.

b) Kršilci vojnih zakonov, posebnih predpisov, ki jih je prinesla okupacija, niso pa bili posebej političnega značaja, niti niso bili koristoljubne narave. To so bili kršilci odredb o prijavljanju, zatemnitvi, delovni obvezi in nedovoljenem prehodu meje.

Zlasti na nemškem okupacijskem območju so policijski organi vztrajno preganjali tako nedovoljen prehod meje kot kršitve delovne obveze. Med lažjo obliko kršitev delovne obveze je spadalo tudi občasno izostajanje z dela, t.i. plavi ponedeljki, kar je imelo za posledico aretacijo in kakšno od zapornih kazni. Zlasti teh je moralo biti kar veliko, saj delni podatki z območja komandanta varnostne policije in varnostne službe na spodnjem Štajerskem kažejo, da je bilo aretacij zaradi plavih ponedeljkov in kršitve delovne obveznosti okoli 30% več kot aretiranih zaradi 'komunistične dejavnosti', torej sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju ali celo 40% vsega števila aretiranih.²⁹⁶

c) Največjo skupino aretiranih so predstavljali sto-

²⁹⁵ Stane Šinkovec: Sodstvo na Gorenjskem (1941–1945). V: Radovljiški zbornik 1992, str. 158; Tone Ferenc: Sodstvo pod okupacijo 1941–1945. V: Pravo – zgodovina – arhivi : I. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, str. 200–201, 218.

²⁹⁶ ARS, AS 1931, 104–12, GSP Maribor, 519, 532, 544, mesečna poročila o položaju na Spodnjem Štajerskem.

rilci političnih kaznivih dejanj. Med njimi so veliko večino sestavljali pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja. Bili so tako tisti, ki so bili prijeti od policijskih oblasti kot civilisti, torej aktivisti gibanja (OF, KPS, druge množične organizacije) in tisti, ki so bili med policijskimi in vojaškimi operacijami zajeti kot pripadniki oboroženih partizanskih enot. Aretacije teh so bile pogoste in so potekale ves čas okupacije. Takoj po napadu na Sovjetsko zvezo so se po vnaprej pripravljenih ukazih zvrstile aretacije državljanov ruskega porekla.²⁹⁷ Že takoj po tem so policijske sile na zasedenih območjih ukazale aretacijo oseb, ki so znane kot vodilni komunisti, pa tudi povratnikov iz Rusije.²⁹⁸

Na italijanskem okupacijskem območju se je policija postopoma usmerjala proti odporniškemu gibanju, ki ga je zaznavala še pred napadom na Sovjetsko zvezo. Enačila ga je s komunističnim gibanjem in je postopoma aretirala nekaj ljudi pod tako obtožbo, prve množične aretacije, okoli 200 oseb pa je izvedla ob pričakovanju upora na obletnico francoske revolucije, 14. julija 1941.²⁹⁹ Druge množične aretacije so bile tiste, ki so jih izvedle vojaške in policijske oblasti po napadih na vojake pri Radohovi vasi in pri Gribljah v Beli krajini; obakrat je bilo aretiranih po približno 200 okoliških prebivalcev.³⁰⁰

Kontinuirane aretacije so se nadaljevale od oktobra 1941 dalje, ko je policija uvedla v pokrajini okrepljen policijski nadzor, ki se je kazal v okrepljeni navzočnosti policijskih sil na ulicah in v javnih prostorih, s pogostimi preiskavami oseb in bivališč, z uvedbo kombiniranih premičnih oddelkov, ki so opravljali nočne preglede v varnostno nezanesljivih področjih, z uvajanjem omejitev gibanja s policijsko uro in aretacijo ter posledično konfinacijo sumljivih oseb.³⁰¹

²⁹⁷ ARS, AS 1931, 104–12, GSP Maribor, okrožnici RSHA 22. 6. 1941. Potekale so tri akcije: Internacionala, Intourist in Fremdvölker.

²⁹⁸ ARS, AS 1622, fasc. 11/VI, okrožnica izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe Kranj 30. 6. 1941.

²⁹⁹ Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 8, poročilo kvesture Ljubljana 14. 7. 1941; ARS, AS 1791, fasc. 602, register političnih zapornikov, 1941; prim. Kozak, ZD 6, Lesena žlica I, str. 64.

³⁰⁰ Prim. Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 19, okrožnica poveljstva XI. armadnega zbora 8. 9. 1941.

³⁰¹ Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 30, poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino 28. 10. 1941.

Med političnimi aretiranci so bili tudi tisti, ki se niso prištevali k narodnoosvobodilnemu gibanju, pač pa so bili pasivni ali pa sodelujoči v vedno bolj organiziranem nasprotovanju organizaciji OF. V Ljubljanski pokrajini so Italijani med množičnimi racijami aretirali tudi mnoge, ki so pripadali radikalni klerikalni Straži v viharju ali drugim skupinam v Slovenski ljudski stranki ali okoli nje.³⁰² Zlasti nemška tajna državna policija je po okupaciji Ljubljanske pokrajine aretirala več skupin, ki so sodelovale v ilegalnem pripravljanju na čas po njihovem umiku, tako skupino kapetana Engelberta Ilovarja, celo Rudolfa Smersuja, enega vodilnih članov SLS. Januarja 1944 je aretirala vsaj deset pripadnikov iz liberalne sfere.³⁰³

d) Posebna vrsta aretacij so bile aretacije brez posebej individualiziranega suma storitve kakršnegakoli kaznivega dejanja, aretacije ljudi, ki jim ni bilo mogoče očitati ničesar drugega kot pripadnost nacionalni, poklicni ali drugi skupini. Okupatorske oblasti so namreč izvedle aretacije določenih skupin prebivalstva, za katere so načrtovale posebno usodo ali pa so narekovale preventivne aretacije, odvzem prostosti zato, da prebivalstvo ne bi moglo storiti katerega od kaznivih dejanj; šlo je za policijske varnostne ukrepe. Tako so policijski organi aretirali del prebivalstva (ponavadi družinske poglavarje), ki je bilo namenjeno izgonu z nemškega okupacijskega območja,³⁰⁴ prebivalstvo, ki je bilo namenjeno izgonu z madžarskega okupacijskega območja, ožje družine tistih, ki so po mnenju okupacijske oblasti storili najhujša politična kazniva dejanja (na smrt obsojenih sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja in pripadnikov partizanskih enot na nemškem okupacijskem območju³⁰⁵ in sorodnikov partizanov na

³⁰² Prim. ARS, AS 1660, fasc. 7/I, poročilo Slovenija pod italijansko okupacijo; fasc. 7/III, Razvoj situacije v Ljubljanski pokrajini, nedat. (po 1. 4. 1942); fasc. 7/IV, Zapiski bivšega poslanca, nedat.

³⁰³ ARS, AS 1753, fasc. 1/III, zapisek tajnih jetnikov; fasc. 3, vpisna knjiga zapornikov 1944 do 3. 7. 1944; ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo Mateja (Mire Kebe) CK KPS št. 18 31. 1. 1944.

³⁰⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika; Milan Ževart: Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem 1941–1945. Maribor 1991.

³⁰⁵ Stane Terčak: Ukradeni otroci. 2. izpop. izdaja. Ljubljana 1973, str. 53–73 (dalje Terčak, Ukradeni otroci); Ferenc, Množično izganjanje, str. 73–74, 148–171; Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja poslovnih pisem

Primorskem³⁰⁶), aretirali so Jude.³⁰⁷ Med preventivnimi aretacijami je omeniti množične aretacije študentov, aktivnih oficirjev in podoficirjev jugoslovanske vojske spomladi 1942 v Ljubljanski pokrajini,³⁰⁸ pa tudi aretacije sumljivih, ki so jih internirali v vojaška internacijska taborišča v drugi polovici leta 1942 in prvi polovici leta 1943. V Ljubljani so vojaške oblasti štirikrat, februarja, aprila, junija in decembra 1942 izvedle popolno ali delno preiskavo vsega prebivalstva, potem ko so z žično ograjo mesto ločili od okolice. Po podatkih visokega komisarja so med prvo racijo prišli 20.037 oseb, 936 so jih zaprli in 3 ubili. Podobno akcijo so izvedli v 35 najpomembnejših središčih v pokrajini; tako so jih aretirali 70 na Vrhniki, 78 pa v Logatcu. V aprilski raciji v Ljubljani sta vojska in policija prišli 2.108 ljudi, a le nekaj aretirali. Junija so v raciji pridržali 17.256 oseb in jih 2860 aretirali. Od 2.860 aretiranih je bilo 189 emigrantov iz Julijske krajine, 775 študentov in 1.709 osumljenih podtalne dejavnosti. Posebej pomembni aretiranci, 168 po številu, niso bili poslani v taborišči Gonars oziroma Monigo, pač pa so ostali v zaporu v Ljubljani. V t.i. božični raciji so aretirali 567 oseb, od tega 99 žensk.³⁰⁹

Število aretiranih

Števila aretiranih za vse področje Slovenije ob pomanjkljivih podatkih in zaradi različnih upravnopolicij-

za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (ur. Milan Ževart). Maribor 1978, str. 26–31 (dalje Ževart, Poslovilna pisma). Glej tudi Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (ur. Milan Ževart). Maribor 1965.

³⁰⁶ Tone Ferenc: Primorska pred vseljusko vstajo 1943 : Južnoprimerški odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana 1983, str. 286–292; France Filipič: Slovenci v Mauthausnu. Maribor 1998, str. 332–334.

³⁰⁷ Godina, Prekmurje, str. 108–110, 253–279; ARS, AS 1753, fasc. 1/II, številčno stanje sodnega zapora 30. 6. 1944 – 5. 5. 1945; Narodna in študijska knjižnica Trst, Oddelek za zgodovino, zbirka Albina Bubniča, izpiski iz vpisne knjige zapora Coroneo 1943–1945 (dalje NSK, Bubnič, Coroneo). Prim. San Sabba : istruttoria e processo per il Lager della Risiera (ur. Adolfo Scalpelli). Trst-Milano 1988; Un percorso della memoria : guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia. (ur. Tristano Matta). Trst 1996, str. 127; Silva Bon Gherardi: La persecuzione antebraica a Trieste : (1938–1945). Udine, Del Bianco, 1972.

³⁰⁸ Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, XXIX, 1981, št. 2 (dalje Ferenc, Racije), str. 198.

³⁰⁹ Ferenc, Racije, str. 210.

skih območij, ki tudi niso zajemala le slovenskega etničnega območja, ni mogoče izračunati, in celo ne oceniti, saj je šlo za izredno dinamičen proces, ki se je lahko povsem razlikoval od pokrajine do pokrajine in od obdobja do obdobja. Mogoče je na število aretacij sklepati na podlagi privedenih v zapore. Vendar pa ostaja zunaj takšne statistike del aretiranih, ki ni bil odveden v zapor, bodisi da je bil na sedežih policijskih ustanov le zaslišan ali pa je bil oddan v katero od ustanov za odvzem prostosti, ki po svojem značaju ni bila zapor. Poleg tega je nujno upoštevati dejstvo, da je bila večina tistih, ki je bila zaprta v enega od kazenskih zavodov, pogosto tudi v več takih zavodih, odvisno od sistema vsakega od okupatorjev. Mogoče je navesti le nekaj podatkov, ki imajo širšo veljavo.

V Ljubljanski pokrajini je v obdobju oktober 1943 – april 1945 politični oddelek Uprave policije v Ljubljani, kot sledi iz ohranjene kartoteke, aretiral okoli 6.800 oseb.³¹⁰

Izpostava varnostne policije in varnostne službe v Celju je v treh mesecih na prelomu leta 1943/1944 aretirala mesečno skoraj 450 ljudi in to v relativno mirnejšem obdobju. Med aretiranimi so prevladovali aretirani zaradi politične dejavnosti, boljše 'komunistične', zelo visok pa je tudi delež aretiranih zaradi kršitve delovne obveze, torej izogibanja delu; v omenjenem obdobju je z dvema petinama celo presegel število aretiranih zaradi dejavnosti v narodnoosvobodilnem gibanju.

Tabela 2.1: Struktura aretiranih po vzroku aretacije na območju komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru.

Leto 1943	Vsi	Komunist. dejavnost	Kršitve delovnih pogodb	“Plavi ponedeljek”	Ostalo
24. 5. – 24. 6.	717	151	183	48	335
25. 6. – 26. 7.	314	146		148	20
27. 7. – 26. 8.	327	119	124	73	11
SKUPAJ	1.358	416	307	269	366
v %	100,0%	30,6%	22,6%	19,8%	27,0%

³¹⁰ ARS, AS 1876, Kartoteka politične policije, 1943–1945.

V občini Gornji grad, ki je štela pred okupacijo okoli 3.100 prebivalcev, je bilo do konca leta 1942 aretiranih 360 oseb; 210 jih je bilo od tega izgnanih, 147 pa v zaporih kot sodelavci v narodnoosvobodilnem gibanju. Poleg tah je bilo aretiranih še neznano število sorodnikov ustrelenih.³¹¹

Maribor je bil središče okupatorjeve oblasti na štajerskem delu območja civilne uprave in hkrati, vsaj v prvem obdobju po okupaciji tudi središče slovenskih političnih sil, ki so se nemški okupaciji zoperstavile. Zato je zanj značilno, da je prihajalo do radikalnih razreševanj tega nasprotja. Nemška varnostna policija, zlasti tajna državna policija je v Mariboru vztrajala v pregonu pristašev narodnoosvobodilnega gibanja s posebno močjo in zagrizenostjo. Aretacije so bile stalna značilnost mesta, od srede aprila 1941 do marca 1945.³¹² V Mariboru, ki je štel okoli 55.000 prebivalcev, se je v osvobodilnem gibanju v vsem vojnem času udejstvovalo okoli 1.750 ljudi (3,2% prebivalstva) in okoli 3.500 simpatizerjev (občasnih podpornikov), kar je znašalo 9,5% prebivalstva. Od teh je okupatorjeva policija aretirala okoli 750 aktivistov in sodelavcev.

*Tabela 2.2: Sodelujoči in aretirani pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru 1941–1945.*³¹³

leto	sodelujoči	aretirani	%	ustreljeni
1941	410	190	46,3%	33
1942	215	130	60,5%	44
1943	290	140	48,3%	1
1944	425	240	56,5%	36
1945	410	50	12,2%	22
Skupaj	1.750	750	42,9%	136

Navedeni podatki, sicer ocenjeni, kažejo na izjemno visok odstotek aretiranih med sodelujočimi v narodno-

³¹¹ ARS, AS 1887, Dnevni vestnik 1. 4. 1944, A, Podatki o nasiljih okupatorja v Gornjem gradu.

³¹² Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 319–320.

³¹³ Prav tam, str. 343.

osvobodilnem gibanju, kar je bilo posledica posebne prizadevnosti nemških policijskih organov v glavnem mestu območja civilne uprave, velikega deleža neslovenskega prebivalstva, ki je prizadevno sodelovalo s policijo ter premajhne razširjenosti narodnoosvobodilnega gibanja, ki je povzročila, da so aktivisti kljub zavedanju pomena konspiracije, bili prisiljeni vedno znova ravnati v nasprotju z njo, kajti postojank in ljudi je bilo premalo. Zato se je policija lahko temeljito posvetila vsakemu primeru posebej.

Šaleška dolina predstavlja območje, kjer je bilo odporniško gibanje dobro razvito. Zato je bilo število aretacij odvisno od razmerja med močjo narodnoosvobodilnega gibanja in okupatorjevega aparata. V prvih letih se je to razmerje moči nagibalo k okupatorjevi strani, v zadnjem letu pa k narodnoosvobodilnemu gibanju, ki je s svojo vojaško močjo izrinilo okupatorjev upravni in represivni aparat iz dela območja, na drugem pa je močno omejil njegovo učinkovitost z nadzorom ozemlja. Do konca leta 1943 je bilo aretiranih okoli 550 prebivalcev območja, pozneje le še okoli 50.³¹⁴

Železniška direkcija v Ljubljani je vse obdobje vojne centralno beležila odsotnost zaposlenih v službi zaradi aretacij, kar nam omogoča glede na število v popisu zajetih sklepati o obsegu aretacij tudi širše. Na območju železniške direkcije Ljubljana je bilo aretiranih v vseh štirih vojnih letih 1.164 zaposlenih oseb, ne upošteva pridržane v racijah.³¹⁵ Če upoštevamo, da je bilo na železnicah povprečno zaposlenih okoli 5000 železničarjev, predstavlja to okoli 20% vseh zaposlenih. Pri tem pa je treba upoštevati, da so bili železničarji bolj izpostavljeni, pa tudi, da je bil narodnoosvobodilni boj med to poklicno skupino nadpovprečno razvit.³¹⁶ Pri vzroku aretacije

³¹⁴ Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977, str. 102, 181, 209, 215–231, 255–259, 370–371, 498–519.

³¹⁵ Alenka Nedog-Urbancič: Železničarji in železnice pod nemško okupacijo v nakdanji Ljubljanski pokrajini 1943–1945. Ljubljana 1996, str. 275–308, Seznam zaprtih. Seznam je narejen na podlagi evidence odsotnosti, ki jo je vodila kadrovska služba direkcije.

³¹⁶ Prim. Anka Vidovič-Miklavčič: Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Ljubljana 1980; Marjan Žnidarič: Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Maribor 1990.

gre pri večini za politične delikte, sodelovanje v različnih oblikah narodnoosvobodilnega boja – v organizaciji OF, njenih podorganizacijah, Slovenski narodni pomoči, partizanih. Velikanska večina aretiranih je razporejena na tri osrednja leta, od 1942 do 1944, kar je tudi posledica specifičnih razmer na železnici v Ljubljanski pokrajini. Večina, kar 60 % vseh aretacij, je razporejena v obdobje od oktobra 1943 do novembra 1944. Vsekakor je tako veliko število aretiranih tudi pokazatelj večje učinkovitosti nemške policije in političnega oddelka ljubljanske uprave policije.

Tabela 2.3: Število aretiranih železničarjev Železniške direkcije Ljubljana 1941–1945.³¹⁷

Leto	Aretirani	%	Drugič aretirani	Tretjič aretirani
1941	19	1,6%	0	0
1942	288	24,7%	14	0
1943	328	28,2%	16	1
1944	516	44,3%	63	3
1945	13	1,1%	4	0
Skupaj	1.164	100,0%	97	4

Zanimivi so še podatki o ponovnih aretacijah. Kar 93 primerov ponovne aretacije in 4 primeri tretje aretacije kažejo na vztrajnost obojih, pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja in policistov (skoraj 8% aretiranih je bilo torej povratnikov).

Sprejemni postopek

Zapori so bili ustanove, ki so se ravnale pri svojem poslovanju po natančno predpisanem postopku. Ta je obsegal tako fizičen sprejem jetnika kot ureditev njegove dokumentacije, torej administrativni postopek. Sprejemni postopek je treba ločiti od policijskega sprejemnega postopka, ki je imel druge namene in je zato potekal tudi drugače. Kdaj je policijska ustanova odvedla aretira-

³¹⁷ A. Nedog-Urbančič: *Železničarji in železnice pod nemško okupacijo v nekdanji Ljubljanski pokrajini 1943–1945*, str. 275–308, Seznam zaprtih.

nega v zapor, je bilo pretežno odvisno od predpisov, vendar tudi od njenih preiskovalnih metod in običajev. Med aretacijo in odvedbo v zapor je praviloma minilo nekaj časa, lahko tudi več dni, v kolikor ne štejemo zapiranja v priročne zapore na sedežih preiskovalnih organov tudi za odvzem prostosti.³¹⁸

Najpomembnejši sprejemni postopek je bil sam prevzem aretiranca, ki je postal s tem zapornik. Prevzem je bil običajno pisen, s potrdilom, vendar ni bilo nujno, posebej še kasneje, ko je bila policijska razpuščenost večja in pooblastila večja. Sprejemni postopek je predvideval administrativni popis aretiranega, vsaj zasilen pazniški pregled, odvzem nekaterih predmetov, morebitno dezinfekcijo, odvedbo v izolacijsko celico oziroma v običajno celico. Sprejemni postopek v sodnem zaporu v Ljubljani je obsegal popis jetnika, odvzem prstnih odtisov, osebno preiskavo, preiskavo prtljage.³¹⁹

Administrativni vpis je bil za zapore nujen, saj so le tako lahko vodili pregled nad jetniki, pomenil pa je zanje tudi nekakšno zagotovilo. Poleg tega je bil vpisni dokument za osebje, ki je moralo dajati zapornike na razpolago policijskim ali pravosodnim institucijam, tudi pomemben pripomoček, posebej tam, kjer je bilo jetnikov na stotine in so se hitro menjavali. Osebjem, ki so ga privedle okupacijske oblasti, je delalo velike težave neznanje jezikov, zato so precej težko vodili registre zapornikov. V marsikaterih zaporih na Slovenskem so bili pri vpisovanju jetnikov zaposleni jetniki. V kaznilnicah in zaporih v Italiji osebja z znanjem slovenskega jezika, razen redkih izjem, ni bilo. "Sprejel nas je počasen črn kvesturin – stara jecljajoča puščoba, ki je rabil polni dve uri, da nas je vpisal (menda nas je bilo vsega 12)."³²⁰

Prav zaradi izogibanja administrativnim formalnostim so nekateri zaporji imeli tudi posebne prostore za prehodne zapornike; zanje so administrativni postopek poenostavili. V vojaškem zaporu v Belgijski kasarni je

³¹⁸ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 20–50, navaja, da je bila zaprta v priročnem zaporu (celici) na sedežu izpostave tajne državne policije kar teden dni, do konca preiskave, preden so jo odvedli v okrajni sodni zapor.

³¹⁹ Franci Derganc: Okrvavljena roža : spomini partizanskega zdravnika. Ljubljana 1978, str. 99 (dalje Derganc, Okrvavljena roža).

³²⁰ Olga Virens: V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 305.

bila posebna prehodna soba, v katero so zapirali jetnike, ki so bili namenjeni hitri premestitvi, posebnega sprejemnega postopka tam ni bilo.³²¹

Osebnе preiskave privedenih so bile po zaporniškem običaju nujne, da so jetniku odvzeli predmete, ki bi lahko bili nevarni zanj ali za okolico, namenjene pa so bile tudi temu, da so jetniku pokazali, da prehaja v drug svet s posebnimi pravili. Jetnikom so tako uprave odvezemale predmete, ki bi res lahko bili nevarni: nože, ostalo orožje, pasove, vezalke in podobne stvari, s katerimi bi lahko škodovali sebi, si torej odvzeli življenje; obleko, pa tudi vse vredne osebne predmete. Odvzeli so tudi hrano in pribor za pisanje. Zaporj so za odvzete predmete imeli posebna skladišča.

Na nemškem okupacijskem območju je moralo osebje pri prevzemu jetnika le-temu odvzeti tudi vse karte: živilske, kadilske, oblačilne, karte za milo, in na njih zaključiti dodelitev. V kolikor kart niso imeli pri sebi, so jih morali pazniki posebej zaslišati, kje so karte pustili.³²²

Preiskava je bila kljub predpisom odvisna od osebja in njegove zagnanosti. Nekateri pazniki so bili bolj popustljivi, drugi manj. Ko je bil Juš Kozak priveden v policijski zapor v Šentpetersko vojašnico, je bil najprej popisan: "Ko je zapisal podatke, je pričel preiskavo. Vsi so se potem čudili, da mi je pustil majhen svinčnik in vezalke v čevljih. Tudi Alberti, ki je pregledoval prtljago, je bil površen. Obdržal sem nekaj zavojčkov cigaret, dočim mi je druge shranil. Ko je videl dve konzervi, je zamahnil z roko in jih položil nazaj."³²³ Popolnoma brez težav (jetnik Kozak je bil že izkušen) je potekal sprejem v sodni zapor v Ljubljani, ko so ga italijanske oblasti vrnile iz internacije.³²⁴

Sprejemni postopek v sodnih zaporih in kaznilnicah v Italiji se v bistvu ni ločil od onega v preiskovalnih zaporih, le da je bil temeljitejši. "Stresle so nam iz cul in kovčkov vso vsebino kar na kup na tla. S kupa so potem

³²¹ Derganc, Okrvavljena roža, str. 98.

³²² ARS, AS 1602, fasc. 189/VIII, okrožnica deželnega svetnika 11. 5. 1942.

³²³ Kozak, ZD 6, Lesena žlica I, str. 156.

³²⁴ Kozak, ZD 7, Lesena žlica II, str. 303.

izbirale, kaj smemo vzeti s seboj.”³²⁵ Jetniki pa so do tedaj postali bolj izkušeni pri ukanah jetniškega življenja, in so skrivali vse mogoče predmete, da jih pri preiskavi ne bi našli: od škarjic, ki jih je skrila za opetnik čevlja zdravnik dr. Franci Derganc, do zvezka, papirja in še drugih osebnih stvari, ki jih je med premetavanjem prtljage uspela skriti Olga Virens.³²⁶

³²⁵ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 305.

³²⁶ Prav tam; Derganc, Okrvavljena roža, str. 115.

Zaporniki v preiskovalnem postopku

Policijski preiskovalni postopek je zajemal skupek dejanj, ki so vodila do storilcev, žrtev in okoliščin kaznivega dejanja: materialno-tehnične ugotovitve (ogleda, iskanje sledov, ugotovitve stanja) in zaslišanja prič in domnevnih storilcev, včasih tudi žrtve. Materialno-tehnične preiskave, ugotovitve dejanskega stanja so opravljali pripadniki policijskih formacij in posebne specializirane službe, kot so bile kriminalistične ekipe, pa tudi policijski laboratoriji in podobne institucije. Prav zaslišanja so bila edina povezana z odvzemom prostosti.

Izvajanje preiskovalnega postopka je bilo odvisno od organiziranosti in delitve dela znotraj vsake od policij držav, ki so slovensko območje zasedale. Tako je v Ljubljanski pokrajini zaradi njenega posebnega statusa in delitve pristojnosti na področju javnega reda in miru med civilno in vojaško oblast, delovalo več policijskih organizacij: civilna kvestura, ki je bila pristojna za celoten razpon kaznivih dejanj, vojaški in civilni karabinjerji, ki so bili pristojni zlasti za dejanja, naperjena proti okupacijskim vojaškim enotam, poleg tega še MVSN, ki je bila predvsem usmerjena na politična kazniva dejanja.

Na nemškem okupacijskem območju je bila za preiskovanje kaznivih dejanj pooblaščen le ena policija, vendar vsaka veja za svoje področje. Nekoliko je odstopalo le orožništvo, ki je v prvi, spoznavni fazi preiskovalo vsa kazniva dejanja, podrobnejšo preiskavo pa je moralo nato prepustiti tajni državni policiji za politične delikte, oziroma kriminalni policiji za težje kriminalne primere.

Na madžarskem območju je preiskovala kazniva dejanja žandarmerija, ki je posredovala bolj zapletene primere policijskim komisariatom; ti so preiskovali tako kriminalna kot politična kazniva dejanja.

Zasliševanje

Zasliševanje je specializiran policijski postopek, s katerim se od soudeleženih v kaznivem dejanju (žrtve, storilci, priče) ugotovi za raziskavo kaznivega dejanja in posledično ovadbo potrebna dejstva. Zaslišanje je torej namenjeno ugotovitvi dejstev, povezanih z zasliševano osebo. Vendar pa se je v razmerah, ko je bilo narodno-osvobodilno gibanje dejavnost številnih med seboj povezanih in sodelujočih oseb, zasliševanje spremenilo predvsem v sredstvo za ugotavljanje oseb, ki jih policija še ni uspela odkriti; bilo je ne toliko usmerjeno na ugotovitev okoliščin dejanja, pač pa na odkrivanje sodelujočih oseb. Prostori za zasliševanja so bili praviloma policijski prostori, na sedežih policijskih organov in kot taki niso bili neposredno povezani z zapori, posebno ne s tistimi, ki so imeli status sodnih zaporov. Pač pa je to veljalo za policijske zapore. Taka je bila večina zaporov na območju šefov civilne uprave, pa tudi v Ljubljanski pokrajini. Na nemškem okupacijskem območju je bil tak tudi policijski zapor Begunje. Ta je v okviru nekdanje kaznilnice imel tudi zasliševalnice, in sicer tako v glavnem poslopju, kot tudi dve v oddelku samic v prizidku. Tam so imeli tri celice spremenjene v zasliševalnice in mučilnice.³²⁷

V prvih dveh letih si je gestapo uredil zasliševalnico in mučilnico tudi v poslopju zapora v Celju. Vendar pa jo je v začetku leta 1943 morala tajna državna policija odpraviti na zahtevo komisije, ki naj bi prišla iz Berlina.³²⁸ Sodimo lahko, da je komisijo, ki je bila skoraj gotovo iz pravosodnega ministrstva, motila prisotnost take mučilnice v zaporu, ki je tedaj prešel v pristojnost sodne uprave skupaj z mariborskim sodnim zaporom

³²⁷ Šinkovec, Begunje, str. 153.

³²⁸ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 81.

in mariborsko jetnišnico, nadziral pa ga je tožilec pri višjem deželnem sodišču v Gradcu.

V vojaškem zaporu v Belgijski kasarni so imeli karabinjerji zasliševalnico in mučilnico v kletnih prostorih nekega poslopja znotraj vojašnice. Tudi zaporniki iz tistega dela zapora, ki je bil pod upravo Mestne varnostne straže, so bili zasliševani v bližnjih prostorih, vsekakor pa v okviru zapora.

Zaslišanje predpostavlja spopad dveh interesov – preiskovalca, da ugotovi (njemu ustrezno) resnico o kaznivem dejanju, in zaslišanega, da se ne ugotovi zanj neustrezne ali obremenjujoče okoliščine preiskovanega kaznivega dejanja, predstavlja pa tudi spopad osebnosti. V praksi preiskovalec ni bil le zastopnik interesa okupacijske oblasti za preiskavo kaznivih dejanj, temveč je bil tudi osebno motiviran in celo prizadet – zaradi vrste kaznivega dejanja, odnosa do zasliševalca, poklicnih razlogov (uveljavitve). Zato je bil temeljni namen zaslišanja pripraviti preiskovanca do tega, da osvetli dejanje tako, da so podani potrebni elementi za obtožbo ali njeno opustitev, kar pa je s policijske strani manj priljubljen zaključek preiskave. Preiskovalec je torej imel mnogo razlogov, da si je prizadeval za z njegovega stališča uspešno zaslišanje. Na drugi strani je zasliševanec bil v težjem, pasivnem položaju: vsebine zaslišanja ni narekoval sam; če očitanege dejanja ni storil, je moral zasliševalca v to prepričati, kar je bilo težko; če pa je očitano dejanje tako ali drugače storil, je bil v dilemi med moralo, ki narekuje resnicoljubnost, tehtanjem teže priznavanja dejanja in globoko vsajeno željo po samoohranitvi. Zato je bila njegova taktika pogosto taka, da se je odločal za zanikanje očitanege dejanja ali delno in zavajajoče priznanje. Ponekod mu je tako pravico dajal tudi zakon. Za pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja je veljala kot edina možnost nepriznavanje svoje krivde in še manj izjave o sodelovanju drugih. Takšna nasprotna namena sta vodila v množično uporabo nasilja nad aretiranimi na vseh okupacijskih območjih.

Metode za 'prepričevanje' zasliševancev, ki jih je razvila policija, so bile tako v mejah zakona kot tudi zunaj tega. Zasliševani je veljal do obsodbe za nedolžnega in zato policija ni smela prizadeti njegove osebne

integritete, kar pa je bila raztegljiva stvar. Možno je bilo dolgotrajno zasliševanje, ki je računalo na utrujenost zaslišanca, navzkrižno zasliševanje, ki je računalo na padec pozornosti oziroma premajhno predstavljenost zasliševanega, da si izmišljeno situacijo predstavlja v vseh vidikih in povezavah. Preiskovalci so uporabljali prepričevanje, obljubljali ugodnosti v nadaljnjem postopku, grozili in navajali obremenilne izjave in dokaze. Marsikdaj pa so uporabili tudi fizično nasilje nad zasliševanim, ki je segalo od zaušnic ali brc do sistematičnega mučenja. Policijsko nasilje, "prepričevanje" aretiranih, da priznajo, kako in kaj so storili, je bil kaj običajen, a nekodificiran postopek v tedanji Evropi, vendar ga je družba stežka opazila, dokler je šlo pretežno za kriminalne pripornike. Predpostavljeni zasliševalcev in tudi širša družba si je pred njim zatiskala oči, dokler ni izbruhnila zaradi posledic – ponavadi smrti zapornika – kakšna afera, vendar pa to ni zbudilo večjega odziva javnosti. V medvojnih avtoritarnih in zlasti totalitarnih režimih, ki so zrasli v Evropi v tridesetih letih 20. stoletja, pa je policija dobila večja pooblastila, bilo je predvsem manj nadzora s strani javnosti; to je omogočalo policistom večjo uporabo nasilja med zasliševanji. Zloglasni sloves si je pridobila predvsem nemška tajna državna policija.

Obdolženi političnih kaznivih dejanj so bili deležni več nasilja med zasliševanji; to pa zaradi oblike političnih kaznivih dejanj, za katera ni bilo materialnih dokazov, pač pa jih je bilo mogoče ugotoviti iz zaslišanj. Po drugi strani je bila sestava specializiranih vej policije, ki se je ukvarjala s političnimi kaznivimi dejanji taka, da niso imeli formalne policijske izobrazbe, pač pa so kot režimu lojalni prispeli v policijske vrste. Pomanjkaje policijskega znanja so nadomeščali z nasiljem nad aretiranimi, indoktrinacija pa jih je tudi spodbujala k precenjevanju varnosti režima in države kot vrednote in s tem višala tolerančni prag dejanj, ki so jih za to bili pripravljene storiti. Poleg tega je bilo področje političnega kriminala blizu področju, ki so ga obravnavale tajne in obveščevalne službe; za te je znano, da jim formalnosti postopka niso pomenile toliko in so delovale zunaj okvirov zakonodaje, ki je ščitila državljane.

Policije okupacijskih držav so tudi na slovenskem

območju nadaljevale preiskovalno delo po vsebini in metodi, kakor so ga do tedaj izvajale v svojih državah; možno je, da so bile še bolj brezobzirne, saj je šlo za tujerodno, po njihovem naziranju manjvredno prebivalstvo, ki je poleg tega z organiziranim odporom ogrožalo temelje okupacijske oblasti. Metod mučenja pa so se navzele tudi kolaborantske slovenske policijske formacije, ki so nastale v okviru okupatorjevega okupacijskega režima.

Glede na okoliščine je soditi, da je bilo mučenje v glavnem funkcionalizirano, da je bil namen policije z njim pridobiti potrebne podatke ali priznanja, ni pa bilo kar avtomatičen postopek, ki bi izviral iz vnaprejšnje sadistične naravnosti policistov. Zato so se ga posluževali takrat, ko drugače ni bilo mogoče doseči zahtevanih rezultatov zasliševanja in glede na zavzetost vsakega od preiskovalcev. Prenehalo je, ko je zasliševalec ugotovil, da je jetnik pripravljen na sodelovanje.³²⁹

Soditi je, da so bili policisti z zaslišanji velikega števila aretiranih zlasti v obdobjih leta 1942–1943 in 1944 preobremenjeni, da bi se lahko posvetili vsakemu od primerov. Zlasti to velja za nemškega okupatorja in tudi za italijansko policijo v Ljubljanski pokrajini. Nemški okupator je pomanjkanje kadra nadomestil s tem, da je dobršni del policijskega dela v Ljubljanski pokrajini prepustil novoustanovljeni slovenski Upravi policije v Ljubljani, ki je zgolj v Ljubljani angažirala novih 100 policistov.

Večina aretiranih je tako bila deležna rutinskega zaslišanja, več pozornosti preiskovalcev pa so bili deležni posebni ali težji primeri, oziroma v njih udeležene osebe.³³⁰

Tako je soditi, da je bil le manjši del od vseh zaprtih deležen sistematičnega mučenja, morda okoli četrtnine, še večji del občasnega nasilja zasliševalcev in drugih policistov (brce, zaušnice), skoraj vsak pa psihičnega

³²⁹ Položaj enega od zasliševalcev – mučiteljev pri Tajni državni policiji je skušal pojasniti med povojnimi zasliševanji Franz Wiegele; pravi, da je bil na eni strani pritisk šefov, na drugi skrb za lastno družino. Prim. ARS, AS 1931, 80-7, Proces proti Stage Kurtu in ostalim, zaslišanje Franza Wiegeleja, 1947.

³³⁰ V povojnem obdobju je tista skupina, ki je bila bolj obremenjena, podala nesorazmerno večji delež pričevanj o mučenju, ki so glavni vir za presojo razširjenosti mnenja, zato je nastajal vtis kot da je mučenje bilo praviloma sestavni del preiskovalnega postopka za vsakega aretiranca.

nasilja (groženj s posledicami, nagovarjanj, izsiljevanj z ogroženostjo družinskih članov).

Zasliševanja so se običajno začejala z zbirom osebnih podatkov in nazori zasliševanca, nadaljevala pa z zaslišanjem o zadevi, kjer je zasliševalec poskusil s psihičnim pritiskom na jetnika. "Drugo jutro okrog osme ure so me prvič poklicali na zaslihanje. Pome sta prišla dva stražnika. Bila sem na moškem oddelku. Zasliševali so me nad mučilnico. Zasliševalec je sedel za mizo, na kateri so ležali neki papirji. Premeril me je z očmi in me mirno vprašal: Kdo so vaši sorodniki in znanci? Naštejte mi jih! Povedala sem mu imena svojih sorodnikov in nekaterih znancev. Nato je dejal: "Ali veste, zakaj ste zaprti?" Zbrala sem vso energijo in mu mirno odgovorila: "Tega ne vem." Na moj odločni odgovor me je pogledal in rekel: "No, le pojdite, se boste že spomnili!" Stražnika sta me odpeljala nazaj v celico. Dan ali dva pozneje so me spet poklicali. Pripeljali so me pred zasliševalca, ki me je spet vprašal: "Ali ste se medtem že spomnili, zakaj ste tukaj?" Odločno sem odvrnila, da ne vem zakaj so me zaprli...".³³¹ Psihološko porazno pa je na večino jetnikov vplivalo tudi okolje, kjer je v vsaki celici bil kdo, ki se je že vrnil z zaslihanja, ponavadi pretepen in izmučen. Naslednja stopnja zasliševanja, za večino najbrž takojšnja, so bila prepričevanja, pomešana s klofutanjem ali boksanjem. Prilljubljena med zasliševalci je bila tudi prisilna telovadba do onemoglosti, npr. tek v krogu, počepanje, z vmesnim zasliševanjem in tepežem.

Nemška tajna državna policija, ki je imela že prej zakonsko podprto dovoljenje, da zaslišuje tudi z uporabo sredstev, ki povzročajo fizično bolečino, je tak sistem kmalu po okupaciji aplicirala na območju šefov civilne uprave. To ne pomeni, da tudi spočetka ni bilo nasilja nad aretiranimi, saj o tem govore pričevanja tudi za aretirane v zaporih in začasnih zaporih, v katerih so bili bodoči izgnanci.³³² Vendar naj bi šele jeseni 1941

³³¹ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 105, izjava Marije Poteko-Kožuh.

³³² Prim. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 197–201; Fran Roš: Slovanski izgnanci v Srbiji 1941–1945. Maribor 1967, str. 55, 60–61; ARS, AS 1931, 80-7, Proces proti Stage Kurtu in ostalim, zapisnik zaslihanja Toneta Kresnika 2. 5. 1947. Kresnik je bil aretiran 8. 5. 1941, zaslišan po dveh dneh, ponoči pa sta prišla v celico, kjer je bil zaprt, dva esesovca in ga pretepla, češ da je četnik.

komandant varnostne policije in varnostne službe Otto Lurker ukazal, da se sistematično začne mučiti oziroma pretepati aretirance.³³³ To, čeprav ne povsem verjetno dejstvo potrjuje tudi praksa, da so spočetka vodili pomembne aretirane sodelavce odpora na zasliševanja v Gradec (s štajerskega dela) ali v Celovec.³³⁴ Po povojnih trditvah naj bi se k mučenju pri zasliševanju osumljenih zatekala tudi kriminalna policija.³³⁵

Upravni postopek za mučenje je bil pod Lurkerjevim vodstvom posebej izdelan že zgodaj leta 1942, ne vemo pa, ali je veljal ves čas okupacije, še manj ali je veljal na Gorenjskem. Vemo pa, da se zasliševanja po svoji ostrini tam niso razlikovala od tistih na Štajerskem. Referent tajne policije, ki je preiskoval primer dotičnega aretiranca, je na posebnem formularju zaprosil svojega predpostavljeneza za "poostreno zaslišanje" (Verschärfte Vernehmung) ter predlagal prisilno sredstvo. Običajno je to bilo 10, 15 ali 20 udarcev s palico. Komandant izpostave je poostreno zaslišanje tudi pisno dovolil, določil obseg in čas izvršitve zaslišanja.³³⁶ Ohranjeni predlogi izvirajo iz leta 1942, eden pa iz začetka leta 1944. Pričevanja jetnikov kažejo, da pri uporabi mučenja med zasliševanji ni bilo opaznejših nihanj, kot jih je zaslediti pri odločbah o smrtni kazni, pri katerih določanju so se vodilni policijski uradniki očitno ravnali po splošnih usmeritvah okupacijske politike.

Zasliševalci pri mučenju niso delali velikih razlik med moškimi in ženskami, čeprav so morda te bile deležne za odtenek manj grobega postopka, kar pa ne izključuje množice dolgotrajno mučenih žensk. Uradni zahtevki za poostreno zasliševanje tudi kažejo, da so ga bili deležni tako tisti, ki so bili obdolženi 'komunistične dejavnosti' kot tisti, ki so se pregrešili proti t.i. vojnim zakonom, npr. poslušanju tujih radijskih postaj, razkranjanju vojne moči.

Mučenje je vodil ali pri tem celo sodeloval referent,

³³³ ARS, AS 1931, 80-7, Proces proti Stage Kurtu in ostalim, zapisnik zaslišanja Boška Lazića 8. 8. 1947.

³³⁴ Znidarič, Do pekla in nazaj, str. 188; Šinkovec, Begunje, str. 85.

³³⁵ ARS, AS 1931, 115-4, Kriminalna policija Maribor, str. 7.

³³⁶ ARS, AS 1931, 104-24, GSP Celje, dosjeji Marija Belina, Emilija Blaznik, Kristijan Gajšek, Godlar Alojz, Hriberšek Franc.

ki je vodil preiskavo glede dotičnega aretiranca. Često je bil prisoten še kdo od uradnikov gestapa, pretepali pa so tudi pomožni policisti, nekateri tolmači. Ne glede na uradno predpisano oziroma dovoljeno obliko mučenja je bilo mučenje dejansko bolj raznoliko in tudi bolj kruto, odvisno tudi od zasliševalca in okoliščin, pa tudi dejstev, ki naj bi jih zasliševanje dalo. Od jeseni 1942 naj bi veljalo, da se daje referentom proste roke pri postopku zaslišanja, samo da zaslišani prizna in da uporabne informacije.³³⁷ Osnovna oblika mučenja je bilo pretepanje po hrbtu, zadnjici in nogah z žilavko, bičem, včasih s posebno okrepljenim bičem z vpleteno jekleno žico ali z betom na koncu orodja. Pretepanje je bilo sistematično, s ponavljanjem udarcev na isto mesto, včasih so prisiljevali jetnika, da je sam štel udarce. Hujša stopnja je bilo pretepanje po podplatih ali rokah in posebej dlaneh. Pretepanje so združevali z obešanjem za na hrbtu spete roke v posebej za to pripravljene škripec ali z vezanjem v "ježa" – rok in nog skupaj, nato pa z obešanjem na drog, zataknen pod kolena. Mučenje se je lahko nadaljevalo s puljenjem in zbadanjem nohtov, davljenjem in potapljanjem v vodo, pozneje tudi z mučenjem z elektriko. Med zaslišanji so bili "pomembni" zaporniki tudi po več dni brez hrane (dajali so jim včasih slano vodo) in v posebnih prostorih (v Begunjah so to bile samice, "bunkerji") tudi več tednov zapored uklenjeni v verige.³³⁸ Vsaka od gestapovskih izpostav je imela svoj, nekoliko različen slog zasliševanja in mučenja; vsi zasliševalci tudi niso bili enako sadistični in so se njihove zasliševalne metode razlikovale v fizični ostrini.

Vsaj nekatere izpostave so imele poseben za pretepanje prirejen stol. "Tako čudno je bil napravljen ta stol. Na vrhu je bil prav skrbno in mojstrsko izoblikovan: malo je bil vzbočen – kakor ploč za prašiče – da je človek lahko na trebuh legel nanj. Spodaj je bila globo-

³³⁷ ARS, AS 1931, 80-7, Proces proti Stage Kurtu in ostalim, zaslišanje F. Wiegeleja 12. 5. 1947.

³³⁸ AMNOM, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, (dalje KUZOP), pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe, zapisnik zaslišanja Vuzem Ivana 22. 8. 1945, zapisnik zaslišanja Aršiča 28. 8. 1945; Selin, Nič več strogo zaupno, II, str. 244–250; Terčak, Celjski Stari pisker, str. 81–82, 85–88, 95–96, 98–99.

ka zarezal, da si roke vtaknil vanjo, glava pa ti je spredaj visela dol. Noge so bile zadaj trdno privezane, s stopali navzdol.”³³⁹ Stol, ki so ga imeli na izpostavi v Kamniku, je po opisu sodeč bila bolj klop. Drugje so uporabljali v isti namen stolec brez naslonjala ali nekakšno mizo v Begunjah.³⁴⁰

Ko so mučili Ivanko Kokaljš, bilo je avgusta 1944, jo je zaslišujoči gestapovec “za poizkušnjo” najprej nekajkrat udaril z bikovko po dlani; nato pa začel zasliševanje. Ko je zanikala, sta jo s tolmačem pretepla. “Vzel je mojo glavo med noge, Mussberger pa mi jih je začel z bikovko metati po zadnji plati. Po kakšnih dvajsetih udarcih me je spet vprašal: – Priznaš ali ne? – Ne, odgovorim. – Drži jo! In spet je začel biti, kar je imel moči.”³⁴¹ Ko se jima je izmuznila, je zasliševalec poklical še dva od gestapovcev, tako da so se pri pretepanju in držanju Kokaljševe menjavali; dolgotrajno pretepanje je bilo namreč hud fizični napor. Tepli so jo do nezavesti; čez dve uri pa so jo spet zasliševali na enak način. “Bertoncelj me je spet držal za glavo. Rauner pa je bil, kar so mu dale moči. Pa sem se spet izmuznila. A tokrat mi je spodletelo, da sem sedla in takrat zastokala, ker je obupno zaskalelo. Vrglo me je spet po strani in oprla sem se v stol. Takrat pa me Rauner udari po roki, ki sem z njo prišla za stol. Tam, kjer je udaril, je takoj zrasla debela buška in kri je brizgala iz nje. Vznak sem padla na tla. Rauner pa je kar naprej tolkel po meni, kamor je že priletelo. Nalašč me je bil po roki, ki je vsa otekala in krvavela, potem pa me je udaril v trebuh. Bolesten krik se mi je izvil in omedlela sem. Ko sem se zavedela, sem se v bunkerju znašla na pogradu.”³⁴²

Toda njenega zasliševanja še ni bilo konec. Naslednjič so jo preteпали privezано na že omenjeni stol; spet do nezavesti. Ko tudi po predočitvi ovadbe in soočenju z nekdanjo sodelavko, ki je bila na mučenje manj odporna in je priznavala svojo dejavnost v narodnoosvobodilnem gibanju, ni hotela ovaditi nobene od sodelavk, so

³³⁹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 46.

³⁴⁰ Selin, Nič več strogo zaupno, II, str. 252, 270.

³⁴¹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 27.

³⁴² Prav tam, str. 29–30.

jo pretepli kar iz jeze. Vendar pa je zasliševalec odnehal, skrpal zapisnik iz tistega, kar je le povedala in ji ga dal podpisati. Za zaključek pa je morala počistiti za sabo, kar je ostalo krvi. "Saj ne morem, sem rekla in se prijela za glavo. Videl je, da si ustnice grizem in se pačim od bolečin. Skočil je po bikovko, planil k meni in me trikrat udaril po hrbtu. Tedaj sem mu omahnila pod noge. Nato me je še odrinil od sebe in me s čevljem sunil v trebuh. Tedaj sem prvokrat na glas zavpila od bolečine in se onesvestila. Tako se je končalo moje zasliševanje."³⁴³

Franc Hlupič, ki je bil aretiran 18. avgusta 1944 v Šentjurju ob Pesnici, je doživel mučenje na sedežu mariborskega gestapa. Sprva so ga spraševali o dokazih in obremenilnem materialu, nato pa je sledilo mučenje. "Zangl je izzivalno krilil z bikovko, tako da sem to moral opaziti. Ker nisem hotel ničesar priznati, me je Zangl najprej z vso silo zgrabil za vrat in me stiskal. (...) Zamahnil je z vso silo po roki, da bi me lahko udaril po obrazu. Ker pa sem se sklonil, je padel po mizi, kar ga je verjetno še bolj razkačilo. Zangl me je nato zagrabil in me vrgel čez stolček brez naslonjala, ki ga je za to pripravil Bruckmeier. Prav Bruckmeier me je nato držal za glavo in mi tiščal neko cunjo v usta, da ne bi mogel kričati. Zangl pa me je začel pretepati z debelo bikovko. Tepel me je od hrbta pa vse do nog. Pretepal me je s tako silo, da mi je skozi obleko presekal vso kožo in je kri premočila hlače in suknjo. Koliko časa je to mučenje trajalo, ne morem povedati. Zaradi bolečin in deloma tudi zaradi tega, ker mi je Bruckmeier mašil usta, sem izgubil zavest."³⁴⁴

Italijanska policija je med zasliševanji prav tako uporabljala mučenje, čeprav je bil odnos policijskih vodij do tega bolj sprenevedav. Zaradi drugačne policijske taktike je bilo zasliševanje tudi eden od načinov za ugotavljanje potrebnih dejstev, saj je italijanska policija zaradi načina dela praviloma o dejavnosti aretiranih vedela manj kot nemška. Zasliševalci so tako pri večini poizkušali ugotoviti, ali bi mogoče bil storilec, ne pa da bi ugotavljali dejstva v točno določeni zadevi. Zato je

³⁴³ Prav tam, str. 32–48, cit. str. 48.

³⁴⁴ Izjava Franca Hlupiča, cit. po Selin, Nič več strogo zaupno, II, str. 252.

tudi zasliševanje potekalo zelo različno za tiste, za katere ni bilo konkretnih obdolžitev in za tiste, ki so bili bodisi aretirani pri enem od 'subverzivnih' dejanj ali so bili označeni kot taki.

V Ljubljani je vsaka policijska organizacija in vojska zasliševala v svojih prostorih. Posebno zasliševalnico si je uredila le vojaška karabinjerska skupina v Belgijski vojašnici. Preostali so zasliševali in tudi mučili zapornike na sedežih svojih ustanov. Zlasti sta bili zloglasni mučilnici v Belgijski vojašnici in druga na kvesturi.

V Belgijski vojašnici, v sklopu vojaškega zavora, je bila zasliševalnica v prvem nadstropju vojašnice, mučilnico pa so imeli v kleti stavbe nasproti cerkve na Taboru. Zasliševanja je vodil podporočnik Zanini iz legije črnih srajc, ki je obvladal hrvaški jezik. Če aretirani ni hotel sodelovati, je odredil, da ga odpeljejo v klet, kjer je bila v treh prostorih mučilnica. V prvem prostoru je bila mučilna klop in mučilno orodje, v drugem so bili vgrajeni na zidovih železni obroči za obešanje jetnikov, v tretjem pa je bila nekakšna jama s fekalnimi odpadki. Golega jetnika so najprej običajno pretepali, privezane ga na klop. Značilno mučenje pa je bilo žganje aretiranega, vodoravno obešenega za roke in noge, z gorečimi predmeti, običajno je to bil časopis ali sveča, pa tudi vžigalniki. Žrtve so žgali po trebuhu, stegnih, prsih, hrbtu in spolovilu. Posledica so bile silne bolečine in nato mehurji, ki se dolgo niso zacelili.³⁴⁵

Na kvesturi so zasliševalci že od začetka precej uporabljali mučenje z elektriko, poleg pretepanja po golem telesu in genitalijah. Aretiranega Miho Marinka, Tonea Tomšiča in ostale tedaj aretirane so zasliševali tam. Marinko navaja, da so ga zasliševali in mučili eno noč, in sicer so ga pretepali, batinali, pretepali z vrečicami napolnjenimi s peskom, topli po modih. Dlje so mučili Toneta Tomšiča, ki so ga tudi obdržali v zaporu na kvesturi. Mučili naj bi ga osem noči zapored, predvsem, da bi ga prisilili k dešifriranju zaplenjenih zapiskov.³⁴⁶ Od

³⁴⁵ Kronika : o ilegalnem delu OF terena Ljubljana Tabor, str. 34, 36–37, 42–43. Izjavi Petra Dobrile in Mira Grziniča.

³⁴⁶ O njegovem mučenju v zaporu ni neposrednih podatkov. Primerjaj Marinko, Moji spomini, str. 290–291; A. Nedog: Tone Tomšič, str. 304–305, 307.

agentov na kvesturi sta bila najbolj kruta pri mučenju Negri in Deamicis. Pri mučenju sta redno uporabljala elektriko (temu mučenju so rekli "tramvaj") in pretepala žrtve.³⁴⁷

Zasliševanja, ki jih je izvajala madžarska policija, je spremljalo običajno policijsko nasilje nad aretiranimi. Orožniki so pri zasliševanjih uporabljali pretepanje, ne le v svojih postajah, temveč tudi na aretirančevem domu. Trdota je bila močno odvisna od pobude vsakega od orožnikov. Aretacijo je spremljalo klofutanje in morda udarec s puškinim kopitom. V splošnem so bili bolj obzirni do žensk; leta 1941 sta dva žandarja (še) nasprotovala, da bi pretepali žensko.³⁴⁸ Brez posebnih pomislov pa je ista skupina orožnikov taisti ženski grozila, da jo bodo ustrelili. Včasih so bila zasliševanja na postajah temeljitejša; tako so zasliševali na orožniški postaji v Beltincih skupino, ki se oktobra 1944 ni odzvala mobilizaciji, od desetih dopoldan do treh ponoči.³⁴⁹ Ko so februarja 1945 aretirali skupino 64 ljudi v Črešnovcih, so jih žandarji zasliševali kar v vaški gostilni in že tu naredili selekcijo na sumljive, manj sumljive in tiste, ki jim ni bilo mogoče pripisati ničesar. Prvo in drugo skupino so zvečer odpeljali v Mursko Soboto.³⁵⁰

Poglavitni policijski preiskovalnici pa sta bili policijski ravnateljstvi v Murski Soboti in Čakovcu, medtem ko za lendavsko ni podatkov. Na podlagi izjav je mogoče sklepati, da so zasliševali v prostorih zapora oziroma v prostorih, ki niso bili jasno ločeni od prostorov za zapiranje. V Čakovcu so bili aretirani v velikem prostoru, kjer je v sredi stala miza z zasliševalci, aretirani pa so sedeli na tleh, obvezno po turško. Morali so molčati, sicer so jih orožniki utišali s puškinim kopitom. Vsak posebej so bili klicani k mizi, kjer so zasliševali detektivi oziroma člani DEF.³⁵¹

Zasliševanja so bila groba in neposredna. Običaj-

³⁴⁷ Glej Milan Gombač: Množična obveščevalna služba, Ljubljana v ilegali, III, Mesto v žici, str. 298.

³⁴⁸ ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Albine Ritlop, roj. Godina.

³⁴⁹ Prav tam, izjava Matije Vugrinca.

³⁵⁰ Prav tam, izjava Antona Utroše.

³⁵¹ Prav tam, izjavi Ignaca Ifka in Terezije Boršoš.

no so poskušali zasliševalca spodbuditi k odgovorom z batinanjem. Običajni načini so bili pretepanje s pendrekom po iztegnjenih dlaneh in ramenih; če je zasliševanec roke pobesil, so ga tepli po glavi. Še običajnejše je bilo pretepanje po podplatih. Zasliševani se je moral sezuti in sestiti na tla. Agenti so mu zvezali roke in jih porinili preko skrčenih kolen, vmes pa vtaknili kol ali drog, porinili jetnika na hrbet in dvignili drog na oporo. V takem položaju, ko so podplati moleli v zrak, so ga agenti izmenoma pretepali s pendreki in palicami. Tretji način je bilo pretepanje na klopi. Zasliševanca so z nazaj privezanimi rokami in privezanimi nogami pretepali po podplatih in telesu, zlasti po ledvicah in spolovilu. Često se je na mučenega vsedel agent, ki mu je s poskakovanjem na prsah ali trebuhu še stopnjeval bolečino. Preiskovalci so lahko postavili klop tudi pokonci, tako da je zasliševanec visel na zvezanih rokah.³⁵² Izpričano je tudi mučenje s hrenom. Zasliševancem so privezali na glavo neprodušno vrečo z dvojnimi dnom, kjer je bil nastrgani hren. Psihološki učinek dušenja z vrečo je še povečal hren, ki je povzročal hude bolečine v očeh, ustih in prsnem košu zaradi draženja sluznic. Zasliševanci so običajno padali v nezavest. Podobno je bilo tudi zavijanje v odeje in posledično dušenje zasliševanih.³⁵³ Ena od treh policijskih služb, ki se je ukvarjala s pregonom političnih nasprotnikov, je za mučenje posedovala tudi električne induktorje.³⁵⁴

Ženske so bile med zasliševanji izpostavljene tudi napadom na spolno integriteto. Spolno nasilje, tudi posilstvo, je bilo marsikateremu zasliševalcu sredstvo, s katerim so hoteli zlomiti ženske, ki jih tudi zasliševanje z mučenjem ni pripravilo do priznanja, ni pa mogoče izključiti tudi izživljanja zasliševalcev, ki so imeli skoraj neomejeno moč nad zasliševanimi in krit hrbet. Več takih primerov se je zgodilo med zasliševanji na kvesturi

³⁵² Rotbart, Mađarski zatvori, str. 85; ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Olge Salajko, izjava Kristine Brulc.

³⁵³ Rotbart, Mađarski zatvori, str. 86; ARS, AS 1550, šk. 28, Martin Žalik: Poročilo o položaju v Prekmurju med okupacijo.

³⁵⁴ Rotbart, Mađarski zatvori, str. 86, ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Terezije Hedžet.

v Ljubljani v letu 1942. Meto Sitar, ki je bila aretirana spomladi 1942 zaradi sodelovanja pri tehniki OF, so z večdnevnim zasliševanjem in mučenjem poskušali pripraviti, da bi povedala za sodelavce. Pri zasliševanjih so sodelovali tudi nekateri gestapovci z Gorenjske, saj so poskušali ugotoviti povezave narodnoosvobodilnega gibanja iz Ljubljane na Gorenjsko. Po večdnevem premoru po zaslišanjih so nekega večera zopet prišli ponjo. Bili so pijani. Odvedli so jo na kvesturo in zasliševali sprva zlepa, nato z mučenjem. "Nenadoma so mi zamašili usta in strgali vse z mene. To je bilo zame težje od vseh udarcev. Privezana se nisem mogla braniti in ogabna pijana žival – dr. Tironi, advokat iz Milana, me je vpričo prisotnih zlorabil. Nisem se mogla premakniti, od bolečin sem bila povsem otrpla. Nekako so me oblekli in odnesli v avto. Medtem sem slišala še pripombo nemško-italijanskega tolmača, 'če me ni nič sram'."³⁵⁵

Mučenja so iz različnih vzrokov često prešla mejo, ki je bila nevarna za zdravje oziroma celo življenje. Včasih je bilo nenačrtovano, da so zasliševalci pri pretepanju ali brcanju zadeli jetnika v kak vitalen organ. Take primere je težko ločiti od tistih, ko je zasliševalec "izgubil živce" in usodno poškodoval zasliševanega. Bili pa so tudi primeri, ko je pomembnost in hitrost informacij, ki so jih pričakovali od jetnika, bila važnejša od življenja aretiranca. Posledica tega so bile poškodbe in tudi smrti pri zasliševanjih. Znani so primeri Potokarja v zaporu v Mariboru, Malči Belič v Ljubljani, ing. Kotluška v policijskem zaporu na upravi policije v Ljubljani. Najbolj raziskan je primer Lovra Ažmana, ki je umrl za posledicami mučenja v zaporu v Begunjah.³⁵⁶

Težko je natančno ugotoviti, koliko so taka mučenja dajala policijskim organom uporabnih rezultatov. Vsekakor je veliko okupatorjevih uspehov pri zatiranju in omejevanju narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti njegovega političnega dela, povezanih z izsiljenimi priznanji in z mučenjem pridobljenimi podatki (Štajerska

³⁵⁵ Meta Bele: Spomini na aretacijo in preiskovalni zapor v Ljubljani. Slovenke v NOB, I, str. 319.

³⁵⁶ AMNOM, KUZOP, pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe, zaslišanje Rudolfa Frajla. (pokopaval je žrtve zasliševalec na izpostavi tajne državne policije v Trbovljah); Gerčar, Begunje, str. 141–143.

1941, Gorenjska 1941/42, Ljubljana 1944/45), ki so vodila do širših aretacij, vendar jih je težko razločiti od sistematičnega in vztrajnega policijskega spremljanja odporniškega organiziranja in delovanja ter tudi sistematičnih zasliševanj aretiranih. Vendar pa so govorice o zloglasnih ravnanjih z aretiranimi že sama bila pomemben del omejevanja sodelovanja v odporu – in hkrati pomemben del odporniške propagande za sodelovanje v njem.

Sodno obsojeni zaporniki

Obsojeni zaporniki so bili druga velika skupina prebivajočih v sodnih zaporih in edini, ki so bivali v posebnih kazenskih zavodih – kaznilnicah in drugih podobnih ustanovah za prestajanje kazni. Bili so končna kategorija v kazenskem postopku sodišč. Pravnomočna obsodba na zaporno (prostostno) kazen je bila edina oblika odvzema prostosti, ki je bila določena le z individualno dosojeno kaznijo, ne pa s splošnimi predpisi. V skladu s kazenskim zakonom in predpisi o izvrševanju kazni so pravosodni organi (sodišča in pravosodni organi) predpisovali prestajanje kazni individualno za vsakega od obsojenih. Le registri sodišč in kazenski register so dali možnost širše preverbe kaznovalne politike.

Veljavni kazenskopравни sistemi na Slovenskem v vojnem času so bili zelo različni, spreminjali so se tudi glede na čas, kar se je odrazilo tudi v različnem načinu in obsegu sodnega obravnavanja prebivalstva.

Nemško okupacijsko območje

Policijsko sojenje političnih obdolžencev je potekalo v več fazah skozi vse obdobje okupacije. Posebno sodišče za sojenje komunističnim elementom, ustanovljeno 29. julija 1941 na Gorenjskem, je obsojalo le v najtežjih primerih političnih kaznivih dejanj.³⁵⁷

³⁵⁷ Šinkovec, Begunje, str. 173–175. Znan je le primer 6 obtoženih, od katerih so 3

Kakor so bili politični zaporniki deležni policijskega obsodbenega postopka, ki ga je izvedla policija sama, so bili tudi nepolitični storilci deležni podobnega policijskega obsodbenega postopka, ki ga je izvajal kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe. Vendar pa je bil postopek tega oddelka le bolj podoben sodnemu postopku, saj so ga izpeljali pravniki – pooblaščenca za pravne zadeve pri deželnih svetnikih, izvedli so dokazni postopek (zaslišanje obdolženca, zaslišanje prič, izvedencev), nato pa izdali sodbo.³⁵⁸ Težje primere je še naprej urejalo pristojno državno pravdništvom v Celovcu. Za obsojene pred tričlanskim sodnim senatom, ki je deloval poleti 1942, je značilno, da so dosojene prostostne kazni prestajali v kazenskih zavodih.³⁵⁹

Kazenska sodišča na nemškem okupacijskem območju so bila vzpostavljena šele v prvi polovici leta 1943 in od tedaj so sodila tudi v kazenskih zadevah, v kolikor niso te imele političnega značaja. Vzpostavljena so bila le prvostopenjska okrajna sodišča. Števila obsojenih zapornikov ni mogoče ugotoviti. Ko je bilo konec leta 1942 ustanovljena kazenska zbornica in sodniki-posamezniki, o sodnih zapornikih ni več dvoma, čeprav je ohranjenih sodb malo. Iz seznama poslanih v jetnišnico v Kassel-Wehlheiden, je razvidno, da je to sodno telo obsodilo vsaj 69 oseb.³⁶⁰

Enako velja tudi za sojene pred politično kazensko zbornico, ki je v letu 1944 v 28 zasedanjih in v 9 zasedanjih v letu 1945 obsodila neznanu število oseb. Obsojene na smrt so ustrelili, obsojene na daljše časovne kazni pa odvedli v žensko kaznilnico Aichach in moško kaznilnico Kassel-Wehlheiden. Iz vmesnega seznama iz srede avgusta 1944 je razvidno, da je politična kazenska zbornica od 30. marca do 11. avgusta 1944 obso-

bili obsojeni na smrt (justificirani 20. 8. 1941), trije pa so bili vrnjeni v celico zapora v Begunjah.

³⁵⁸ Prim. Okupatorjevi zapori in taborišča, str. 4, 8; Selin, Nič več strogo zaupno, II, str. 116–118; Tone Ferenc: Sodstvo pod okupacijo 1941–1945. V: Pravo – zgodovina – arhivi : 1. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, str. 202–205, 221.

³⁵⁹ Šinkovec, Begunje, str. 175–177.

³⁶⁰ 26. februarja 1943 je bila sojena skupina petih oseb, ki so izsiljevali živež. Trije so bili obsojeni na 5 let zapora, dva pa oproščena. 24. novembra 1943 je bil obsojen Hinko Košak, 29. marca 1944 so bili obsojeni trije jetniki, 27. aprila je bil obsojen Vinko Ulčar na 20 let ječe. Šinkovec, Begunje, str. 179–180.

dila 92 žensk za politična kazenska dejanja, v prvi polovici avgusta pa tudi 8 žensk za kriminalna kazenska dejanja in sicer z zapornom v trajanju od enega do 10 let. Političnim obsojenkam je bilo dosojeno od enega leta do 20 let ječe, kar štirim pa je bila dosojena dosmrtna zaporna kazen. 7 obsojenk je dobilo 20 let ječe, 8 pa 15 ali več let.³⁶¹ Politična kazenska zbornica je zasedala še dvakrat avgusta 1944, enkrat septembra, po enkrat oktobra in novembra, kar štirikrat januarja 1945, dvakrat marca in dvakrat aprila. Skupaj je bilo na 13 zasedanjih obsojeno 47 oseb, največ, kar 10 na zasedanju 3. januarja 1945.³⁶² Število obsojenih pred tem sodiščem je mogoče oceniti na okoli 200 oseb.

Potem ko je bila odvedena 15. in 19. avgusta 1944 velika večina dotedaj obsojenih na prostostne kazni v kaznilnici Aichach in Kassel-Wehlheiden, do novih transportov ni prišlo. Obsojenci so odtlej prestajali dosojene kazni v zaporu v Begunjah. Še konec aprila 1945 je bilo tam 52 obsojencev politične kazenske zbornice in 25 obsojenih od kazenske zbornice oziroma okrajnih sodišč.

Tudi obsojeni od okrajnih sodišč so prestajali v zaporih okrožnih sodišč ali v zaporu v Begunjah. Jakob Obreza je bil aretiran 5. januarja 1944 zaradi pomoči svojemu sinu, ki naj bi nameraval pobegniti iz nemške vojske. Okrajno sodišče v Kamniku ga je 17. aprila 1944 obsodilo na 2 in pol leti zapora. Pooblaščenec za pravne zadeve pri šefu civilne uprave je kot višja sodna inštanca sodbo spremenil v 5 let ječe. Obreza je bil 19. aprila, torej takoj po obsodbi, prestavljen iz zapora v Kamniku v Begunje. Od tam je bil 19. avgusta 1944 prestavljen v kaznilnico Kassel-Wehlheiden. V kazen se je všteval tudi pripor od 5. januarja dalje.³⁶³

Marija Ježek iz Podgorice je bila aretirana 4. januarja 1944 zaradi posedovanja orožja (v hiši so našli ukradeno puško). 21. marca jo je obsodilo okrajno sodi-

³⁶¹ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Marija Babnik, seznam ženskih zapornic, ki so bile obsojene od politične kazenske zbornice, nedat.

³⁶² ARS, AS 1764, seznam uprave zapora Begunje 27. 4. 1945.

³⁶³ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Jakob Obreza (napotnica v zapor Begunje 19. 4. 1944, sodba okrajnega sodišča v Kamniku 17. 4. 1944, odločba pooblaščenca za pravne zadeve pri šefu civilne uprave 28. 4. 1944.

šče v Radovljici na eno leto zapora. Pri aprobaciji sodbe je pooblaščenec za pravne zadeve kazen 15. aprila po-
višal na 3 leta ječe. V zapor v Begunje je bila pripelja-
na 19. januarja in kaže, da ji je bilo kazen namenjeno
prestati v Begunjah, saj ji je bila kazen po letu in pol ob
pomilostitvi oziroma praznjenju zapora 17. aprila 1945
začasno odložena do 1. oktobra 1945.³⁶⁴

Marija Babnik je bila pripeljana v Begunje, najver-
jetneje iz zapora v Kamniku, 29. aprila 1944 kot funk-
cionarka OF. 7. julija jo je obsodila politična kazenska
zbornica na 20 let ječe in že 15. avgusta istega leta je
bila premeščena na prestajanje kazni v kaznilnico Ai-
chach. Preiskovalni zapor se ji v kazen ni všteval, pač
pa je štetje kazni teklo od dneva obsodbe.³⁶⁵

Posebno sodišče za politična kazniva dejanja v Mari-
boru naj bi obravnavalo od 30 do 50 primerov, izrečenih
je bilo vsaj 7 smrtnih obsodb.³⁶⁶ Koliko je bilo zasedanj,
ni znano; znano pa je, da je sodišče zasedalo v dneh od
24. do 26. januarja 1945.³⁶⁷ Med obsojenimi naj bi bili
sodnijski svetnik Hess, neki duhovnik, več pripadnikov
Wehrmannschafta,³⁶⁸ Vida Alič iz Ptuja, Darinka Flis iz
Hoč, Marica Petelin iz Maribora, Marija in Viktor Strau-
ch, Dragotin Čuš iz Mezgovca, Albin Kranjc iz Ormoža,
Anton Žolnir iz Frankovec, Matilda Primožič iz okolice
Ptuja.³⁶⁹

Številne sodne zapornike, ki so bili s tistega dela
Koroške, ki je od leta 1938 pripadal nemški državi, so
obsodila tudi posebna nemška sodišča. Med obsojenimi
je bilo nekaj desetih koroških Slovencev, pa tudi prise-
ljenih Slovencev na Štajersko in Koroško. Eden prvih
procesov se je začel že kmalu po zasedbi Jugoslavije;
Valentin Hartman in Anton Mestnik iz Ptuja sta bila
obtožena, da sta leta 1940 in 1941 poslušala Radio Lju-
bljana.³⁷⁰ Najbolj znan je proces, ki ga je vodil Ljudski

³⁶⁴ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Marija Ježek.

³⁶⁵ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Marija Babnik.

³⁶⁶ ARS, AS 1931, 80-7, dosje Niebann Alfred, str. 67; dosje Schweiger dr. Walter.

³⁶⁷ Ževart, Poslovilna pisma, str. 21.

³⁶⁸ ARS, AS 1931, 80-7, dosje Niebann Alfred, str. 67.

³⁶⁹ ARS, AS 220, Stage; zabeležka referenta KUZOP Forčesina, 30. 8. 1945; Poslo-
vilna pisma, str. 21.

³⁷⁰ Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Dunaj (dalje DÖW),
A 4555, obtožnica proti Valentinu Hartmanu 24. 6. 1941.

sodni zbor proti skupini 36 koroških Slovencev iz okolice Sel in Železne Kaple v letu 1943, od katerih jih je 13 obsodil na smrt, preostalih 23 pa na 103 leta in 9 mesecev ječe. Julija 1943 je obravnavalo sodišče 45 oseb, tridesetim pa je avgusta 1943 sodil poseben senat Višjega deželnega sodišča na Dunaju.³⁷¹ Sedmi senat Višjega deželnega sodišča na Dunaju je 24. februarja 1943 obsodil skupino sedmih, med katerimi so bili tudi koroški Slovenci iz Rožeka, na dolgoletne zaporne kazni.³⁷² Še konec decembra 1944 je čakalo v zaporu v Celovcu na preiskovalnega sodnika Ljudskega sodnega zbora pri Višjem deželnem sodišču na Dunaju 49 oseb, ki so jim očitali zveze s partizani in KP Avstrije; od njih je bila približno polovica slovenskega porekla.³⁷³

Italijansko območje (Primorska in Ljubljanska pokrajina)

Sodni zaporniki so bili najštevilnejša kategorija tako na italijanskem ozemlju na Primorskem kot tudi na italijanskem okupacijskem območju. Vendar pa je bilo vedno več zapornikov v statusu sodnega preiskovanca, vedno manj pa obsojenih. Število sodnih zapornikov je dosegalo v vojnem času več kot 70% vseh zaprtih.

Tabela 2.4: Število zapornikov v Kraljevini Italiji 1941–1945.³⁷⁴ (Stanje na dan 31. 12. v letu)

Leto	Vseh	Preiskovalni zapor	Izvrševanje kazni	Zapornikov na 100.000 prebivalcev
1941	51.729	37.287	14.442	95
1942	53.288	38.789	14.499	116
1943	36.748	26.491	10.257	80
1944	37.654	31.804	5.850	82
1945	71.693	63.364	8.329	155
povprečje	50.222	39.547	10.675	106

³⁷¹ Tone Zorn: Nove podrobnosti o procesu proti 36 koroškim Slovincem aprila 1943. leta. Kronika, XIII, 1965, št. 2, str. 46.

³⁷² DÖW, A 3119.

³⁷³ DÖW, A 30, preiskovalni sodnik WGH pri LG Celovec, 27. 12. 1944.

³⁷⁴ La prison en Italie, str. 45.

Toda na okupacijskem območju v Ljubljanski pokrajini, kjer je večina sodnih zapornikov spadala v pristojnost vojaškega vojnega sodišča, ki je poslovalo po skrajšanem postopku, je bilo jetnikov v preiskovalnem postopku manj. Ko je bilo sodišče prisiljeno prenehati s poslovanjem, je ostalo v ljubljanskem vojaškem sodnem zaporu še 360 zapornikov v preiskovalnem postopku.³⁷⁵

Na Primorskem je po odpravi vojnega stanja, med katerim je imelo večje pristojnosti vojaško pravosodje, delovalo kazensko pravosodje enako kot pred vojno. Protirežimsko in protidržavno motivirane prestopke je še naprej obravnavalo Posebno sodišče za obrambo države, del vojaška sodišča, pa tudi okrožna sodišča.

V drugi polovici leta 1941 sta pred Posebnim sodiščem za obrambo države potekala dva velika procesa proti državljanom slovenskega porekla. 23. oktobra 1941 je sodišče sodilo 13 Slovincem, ki so bili obtoženi, da so v vojnem času vohunili, gre torej za nasledek aprilske vojne z Jugoslavijo. Anton Gržina, Vincenc Hrovatin, Josip Rojc, Franc Vičič in Josip Žefrin so bili obsojeni na smrt in naslednjega dne ustreljeni v Forte Bravetta v Rimu, Ivan Primc je bil obsojen na dosmrtno ječo, Ivo Stergar na 24 let, trije na 16 let in trije so bili oproščeni.³⁷⁶ Drugi je bil t.i. drugi tržaški proces proti skupini 60 protifašistov v Trstu. Proces je potekal v dneh od 2. do 14. decembra. Poleg devetih smrtnih obsodb je bilo izrečenih 666,5 let ječe, štirja na smrt obsojeni pa so bili pomiloščeni in kazni spremenjena v dosmrtno ječo.³⁷⁷

Vedno večje število odstopljenih zadev rednim sodiščem je kazalo na vedno bolj zagatne okoliščine, v katerih se je sodišče znašlo. Sodišče je v letu 1941 imelo vsaj 1.023 sodnih obravnav.³⁷⁸ Drugim sodiščem je odstopilo

³⁷⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, dopis ravnatelja konzulu Nicchiarelliju, nedat. (po 9. 9. 1943).

³⁷⁶ Vsi procesi, str. 102; Čermelj, Slovinci in Hrvatje pod Italijo, str. 344.

³⁷⁷ Vsi procesi, str. 103; Čermelj, Ob tržaškem procesu; Milica Kacin-Wohinz: Ob trideseti obletnici drugega tržaškega procesa. Borec XXIII, 1971, št. 12, str. 721-739; Milica Kacin Wohinz, Lida Turk, Vid Vremec: Posebno sodišče : drugi tržaški proces = Tribunale speciale : il secondo processo di Trieste. Općine : Knjižnica "Pinko Tomažič in tovariši" Slovenskega kulturnega društva Tabor, = Opicina : Biblioteca Pinko Tomažič e compagni dell'Associazione slovena di cultura Tabor, 2001.

³⁷⁸ Prim. Aula IV, str. 519.

kar 428 obtoženih, med njimi je bilo okoli 30 obtožencev Slovencev.³⁷⁹

V letu 1942 je tako sodilo Slovencev iz Primorske v 28 procesih s 95 obdolženci. Daleč najštevilčnejši je bil proces proti partizanom, ki so jih ujeli med bojem in po njem na Nanosu 18. aprila 1942. Sedmim od 22 obtoženih so sodili v odsotnosti. Kar 15 so jih obsodili na smrt, šest v odsotnosti, preostalim pa so dosodili najdaljšo zaporno kazen – 30 let ječe. Sodili so jim zaradi pripadnosti tolпам, umora, terorizma in napada na vojaške objekte. Proces je potekal zelo hitro, saj je bila sodba izrečena le dva meseca po zajetju, 25. junija 1942. Na smrt obsojeni so bili ustreljeni v Forte Bravette v okolici Rima.³⁸⁰

Naslednji obsojenci, povezani s partizanskim gibanjem, so bili obsojeni septembra 1942; bili so to trije partizani, ki naj bi ukradli iz stražarnice pod Štanjelom strojnico in strelivo (obdolženi zaradi pripadnosti tolпам, kraje vojaškega orožja). Le voditelj je dobil 30 let ječe, sodelavca, ki sta bila mladoletna, štiri leta.³⁸¹ Značilno je, da je v vojnih letih pred sodišče prišlo mnogo mladoletnih. Najmlajši je bil Ludvik Likon iz Postojne, ki je skušal kupiti orožje od pripadnikov fašistične milice (MVSN). Na dan obsodbe na 24 let ječe je bil star 15 let in en dan.³⁸²

Nadaljevanje procesa proti "tolpi Maslo" je predstavljal proces proti skupini ljudi z Ostrožnega brda v Brkinih (2 moška in 3 ženske), ki jih je obtožnica bremenila pripadnosti oboroženi tolpi. Francka Medved, Antonija Medved in Francka Kondek so bile obsojene na 58 let ječe, prvoimenovana pa je bila z dosojenimi 26 leti ena najostreje obsojenih žensk.³⁸³

Pred Posebno sodišče je septembra 1942 prišla tudi skupina vodilnih političnih aktivistov Osvobodilne fronte (PK KPS za Primorsko), ki je bila aretirana v Trstu od

³⁷⁹ Aula IV, str. 508–519; Vsi procesi, str. 98–100. Vseh odstopljenih obtožencev, ki so bili iz Julijske krajine, je bilo okoli 56; preostali odpadejo na Hrvate (17) in Italijane.

³⁸⁰ Aula IV, str. 481–482; Vsi procesi, str. 70–80; Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, str. 335–336.

³⁸¹ Aula IV, str. 493; Vsi procesi, str. 82. Milana Benka je sodišče izločilo, ker je bil star še le 13 let.

³⁸² Aula IV, str. 494; Vsi procesi, str. 82.

³⁸³ Aula IV, str. 496–497; Vsi procesi, str. 83–84.

decembra 1941 do maja 1942. Od okoli 30 aretiranih je prišlo pred sodišče 10 najbolj obremenjenih. Obsojeni so bili zaradi podpiranja oboroženih tolp (vojaško podpiranje sovražnika) na zaporne kazni od 8 do 30 let, skupaj 163 let.³⁸⁴

Najpogostejši so postali procesi proti aretiranim podpornikom partizanskih enot ("pomoč upornim tolпам"). Novembra je tako sodišče sodilo Leopoldu Čehovinu, Antonu in Ludviku Franku, Antoniji Logar. V letu 1943 je bilo tovrstnih procesov še v januarju: Franc Žižmond in Marija Marvin iz Dornberka, Rudolf Pregelj in Francka Leban iz Tolmina, februarja Štefan Špacapan in Ivan Topličar iz spodnje Vipavske doline.³⁸⁵ Povečalo se je tudi število primerov, v katerih je sodišče menilo, da so dokazi prešibki in je obtožence oprostilo, ali jih je obsodilo le za stranska kazniva dejanja.

V letu 1943 so prišli pred Posebno sodišče za obrambo države pretežno podporniki partizanov in nekaj članov partizanskih enot. Le nekaj je bilo procesov proti vojakom in nekaj primerov propagande. Sodišče ni več odstopalo primerov drugim sodiščem, kar je čudno, saj so bili mnogi primeri, ki so prišli pred sodišče, lažje narave. Po objavljenih podatkih naj bi sodišče odstopilo le dva primera sabotaže.³⁸⁶ V celoti je v prvih sedmih mesecih leta, dokler je sodišče še delovalo, obravnavalo v 29 procesih 76 obdolžencev slovenske narodnosti.³⁸⁷

Od večjih procesov je treba omeniti proces proti skupini političnih aktivistov iz Križa pri Trstu in jih je 7 prišlo pred sodišče šele po letu dni od aretacije. Obsojeni so bili na 3 do 12 let zapor.³⁸⁸ Drugi večji proces je sodišče izpeljalo junija 1943 proti Marici Maslo in 13 ostalim, ki so bili aretirani kot sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja. Marici Maslo je bila za "pripadanje uporniškimi tolпам" dosojena kazen 24 let ječe, ostalim pa od 9 mesecev do 7 let; dva sta bila oproščena. Od aretacij do sodbe je poteklo 8 mesecev.³⁸⁹

³⁸⁴ Aula IV, str. 493; Vsi procesi, str. 82; Slovenci v zamejstvu, str. 197.

³⁸⁵ Aula IV, str. 497, 504, 529, 530, 531; Vsi procesi, str. 84, 86, 89–90, 91.

³⁸⁶ Aula IV, str. 548.

³⁸⁷ Prim. Vsi procesi, str. 89–96.

³⁸⁸ Aula IV, str. 545; Vsi procesi, str. 96.

³⁸⁹ Aula IV, str. 541–542; Vsi procesi, str. 94–95.

V dveh procesih, v katerih so bili pred sodiščem zajeti partizani oziroma tisti, ki so se jim hoteli pridružiti, so bile dosojene visoke zaporne kazni; v prvem primeru od 28 do 30 let in v drugem od 14 do 30 let.³⁹⁰ Sodišče je pravno kvalifikacijo “pripadnost uporniškim tolпам” razlagalo že od konca leta 1942 tako, da je vanjo vključevalo vse, ki so jim dajali hrano ali prenočišče, zato so bile tudi takim, ki dejansko niso pripadali partizanskim enotam, prisojene visoke kazni prek 20 let ječe. Sodišče je dosodilo le eno smrtno kazen – partizanu Leopoldu Niediju iz Idrije, vendar v odsotnosti.³⁹¹

Tabela 2.5: Slovenci pred Posebnim sodiščem za obrambo države 1942–1943.

Leto	1942	razmerja	1943	razmerja	Skupaj	razmerja
Procesov	28		29		57	
Obtožencev	91	100,0%	76	100,0%	167	100,0%
od tega žensk	8	8,8%	10	13,2%	18	10,8%
Oproščeni	11	12,1%	15	19,7%	26	15,6%
Obsojeni	80	100,0%	61	100,0%	141	100,0%
– na smrt	15	18,8%	1	1,6%	16	11,3%
– do 5 let	9	11,3%	19	31,1%	28	19,9%
– 5 do 10 let	8	10,0%	11	18,0%	19	13,5%
– 10 do 20 let	14	17,5%	7	11,5%	21	14,9%
– 20 do 30 let	34	42,5%	23	37,7%	57	40,4%
odstopljeni	30		0		30	

Vseh obtoženih iz Julijske krajine ter Dalmacije je bilo v dveh vojnih letih 261, torej je bilo Slovencev kar 64%; če upoštevamo še 30 obtoženih od 56 iz Julijske krajine, ki jih je sodišče odstopilo drugim sodiščem, delež Slovencev pade na 62%, kar pa vendar potrjuje, da se je v vojnem času sodna represija preusmerila predvsem na slovensko narodnoosvobodilno gibanje.

Prvi politični sodni zaporniki v Ljubljanski pokrajini so bili trije obsojeni pred izrednim sodiščem. Sodišče, ki ga je ustanovil visoki komisar, je sodilo le na enem zasedanju – 8. oktobra 1941 – dva dni prej aretiranim

³⁹⁰ Aula IV, str. 528, 529–530; Vsi procesi, str. 89, 90.

³⁹¹ Aula IV, sodba št. 65/43str. 533; Vsi procesi, str. 92.

Slavku Cestniku, Marjanu Vodetu in Arpadu Balasu zaradi posedovanja vojaškega orožja.³⁹² Senat je po kratkem zasedanju razglasil sodbo: smrtne obsodbe za vse tri in pravica do prošnje za pomilostitev. Sodba bi morala biti izvršena 9. oktobra, vendar pa so zaradi kolizije med Mussolinijevim odlokom, ki je suspendiral odredbo visokega komisarja, posredovali za pomilostitev (Nicolo Tramontana naj bi sam napisal prošnje za pomilostitev in posredoval v Rimu), tako da je bila njihova kazen spremenjena v 25 let ječe.³⁹³

Veliko večino sodnih obsojencev je med svojim skoraj dvoletnim delovanjem dalo vojaško vojno sodišče 2. armade, oddelek v Ljubljani. Sodišče je zasedalo v sodni palači v Ljubljani. Vsak predhodni dan je sodišče odredlo, katere zapornike naj jim privedejo iz sodnega zapor. Obtožence so vodili na zaslišanja in obravnave po notranjem hodniku; kljub temu pa so bili med tem vklenjeni v verige. Vsako dvojico je karabinjer vodil v dvorano, kjer so jih razklenili. Žensk niso vklepali. Med odmori so jetnike vodili po enakem postopku v zapor in nato ponovno v razpravno dvorano.³⁹⁴

Prvo obravnavo je imelo sodišče 6. decembra 1941, ko je sodilo skupini partizanov. Značilnost sodišča je, da je sodilo v precej procesih večjemu številu obtožencev naenkrat. Že v enem od prvih procesov, proti Šerčerju Ljubu in tovarišem, je bilo 16 obtoženih, v procesu proti Preserčanom celo 69 oseb, v procesu Arpad Balasa in tovariši 19. marca 1942 32 oseb, v procesu Kanoni in tovariši 19. marca 1943 13 oseb, v procesu Lipovšek in tovariši 30. julija 1943 54 oseb, v procesu Klopčič Vladislava in tovariši 46 oseb in v procesu Sevšek Marija in tovariši 11. avgusta 1943 celo 72 oseb.³⁹⁵

V času delovanja je sodišče vodilo 8.737 procesov proti 13.186 obdolžencem. To je znašalo povprečno 420 procesov na mesec in še v septembru 1943 je bilo uvedenih 332 postopkov. Do prenehanja dela sodišča 9.

³⁹² Ivo Juvancič: Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943. PZDG III, 1962, št. 1, str. 78; Slovenec, LXIX, 16. 10. 1941, št. 243, Najresnejše svarilo vsem!

³⁹³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 189–191.

³⁹⁴ Prav tam, str. 89–90; ARS, AS 1753, fasc. 1/II, sezname jetnikov za razprave.

³⁹⁵ ARS, AS 220, šk. 20, Uničevanje Slovencev z navidezno zakonitimi sredstvi, str. 6.

septembra 1943 je bilo s sodbo končanih 7.368 procesov, še v teku pa 1.369 procesov s 4.428 obdolženci. Le 1.150 od vseh obdolžencev je bilo italijanskih vojakov, 12.036 pa civilnih oseb in in partizanov.³⁹⁶

Sodbe so bile skladno s pravno podlago sila ostre in so se gibale od večletnih zapornih kazni do smrtnih obsodb. Teh je bilo izrečenih 83 (le 3 italijanski vojakom) in 51 izvršenih, ostali so bili pomiloščeni in jim je bila kazen nadomeščena z dosmrtno ječo. Kar 412 obtoženih je bilo obsojenih na dosmrtno ječo, 3.082 pa na zaporne kazni do 30 let v skupni višini 25.596 let (8,3 leta na obsojenega). 5.181 ljudi, ki so bili pred sodiščem, je bilo izločenih iz procesov, ker so bili za sodišče nedosegljivi, oproščenih ali obsojenih zgolj na denarne kazni.

V preiskovalnem zaporu sodišča je bilo 4.451 oseb, ostali niso bili dosegljivi ali so se branili s prostosti. Od omenjenih 4.451 oseb, ki so bile v preiskovalnem zaporu, jih je bilo kar 1.813 oproščenih ali so jim bile prisojene denarne kazni. Vsak od zaprtih med preiskovalnim postopkom in pozneje oproščen je predsedel v preiskovalnem zaporu povprečno 27 dni.³⁹⁷ V preiskovalnem zaporu so bili tudi nekateri italijanski vojaki.³⁹⁸

Le redki prebivalci Ljubljanske pokrajine so bili obsojeni od ostalih sodnih oblastev. Posebno sodišče za obrambo države je sodilo le nekaj prebivalcem pokrajine in jih obsodilo na dolgoletne zaporne kazni. Taki so bili Vinko Vrhunc,³⁹⁹ Ivan Dekleva,⁴⁰⁰ Lavo Čermelj⁴⁰¹ (ki pa sta bila tudi državljana Kraljevine Italije).

³⁹⁶ Prav tam, str. 6; Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 57.

³⁹⁷ ARS, AS 220, šk. 20, Uničevanje Slovencev z navidezno zakonitimi sredstvi, str. 4–5; Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 57.

³⁹⁸ Prim. Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 174–178.

³⁹⁹ Aula IV, str. 505–506. Vrhunc, ravnatelj Trboveljske premogokopne družbe, je bil aretiran 8. 1. 1942 po vrnitvi iz Švice. Bil je obtožen vohunstva. Med preiskovalnim postopkom je bil zaprt v zaporu v Kopru celih 11 mesecev. Obsojen je bil 9. 12. 1942. Prim. Marko Vrhunc: Zapis za zgodovino. Borec, XXXVIII, 1986, št. 11, str. 583–584.

⁴⁰⁰ Aula IV, str. 506.

⁴⁰¹ Aula IV, str. 454–456; prim. Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, str. 52–72.

Sodni zaporniki z območja Operacijske cone Jadransko primorje

Glede na uvedeni pravni red in pravosodno ureditev so redna kazenska sodišča poslovala naprej, vendar v skrajno zmanjšanem obsegu. Za okrožno sodišče v Ljubljani je mogoče sklepati, da je v letu 1943 obsodilo na zaporne kazni okoli 130 oseb, v letu 1944 je obsodilo okoli 370 oseb, v letu 1945 pa 107 oseb. Okrajno sodišče v Ljubljani je v letu 1944 obsodilo vsaj 43 oseb. Vsi ti pa niso prestajali kazni v sodnem zaporu v Ljubljani, saj je v letih 1944–1945 prestajalo tam zaporne kazni le 346 oseb.⁴⁰² Okoli 105 osebam je od junija 1944 do februarja 1945 sodilo Posebno sodišče za javno varnost v Ljubljani (črna borza, kraje prehrabnenih artiklov), med njimi 23. januarja 1945 tudi skupini 23 aktivistov Osvobodilne fronte v mestu.⁴⁰³ Osem od tedaj postavljenih pred sodišče je bilo obsojenih na smrt, vendar pa jih je vrhovni komisar vseh osem 4. februarja 1945 pomiloštil na 15 let ječe. Kar 12 pa jih je sodišče oprostilo, kar kaže na nedoločenost obtožnic; toda tudi ti so bili takoj po sodni obravnavi prijeti od policije in odvedeni v sodni zapor. Tako so bili vsi, obsojeni in oproščeni, zaprti v ljubljanskem sodnem zaporu.⁴⁰⁴

V ljubljanskem sodnem zaporu je bilo v letih 1944–1945 610 nepolitičnih sodnih zapornikov, od tega 346 obsojenih in 264 v preiskovalnem postopku. V zapor so bili privedeni med 20. marcem 1942 in 5. majem 1945, ko je bil v zapor pripeljan zadnji nepolitični jetnik. Vendar so bili jetniki z najdaljšim stažem v zaporu, še pred italijansko okupacijo, v manjšini; po približni oceni jih je bilo okoli petine; preostali so bili privedeni v zapor pozneje.⁴⁰⁵

O delovanju sodišč za politične delikte v ostalih pokrajinah Operacijske cone Jadransko primorje je malo

⁴⁰² ARS, AS 1753, fasc. 3, Abecedni register sodnih kaznjencev 1944–1945.

⁴⁰³ Slovenec, LXXII, 21. 7. 1944, št. 165, Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapiskih; prav tam, 25. 7. 1944, št. 168, Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapiskih; ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih kaznjencev, 1944–1945; ARS, AS 1827, fasc. 924, izjava Marka Prepeluha, 1951.

⁴⁰⁴ ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih kaznjencev 1944–1945.

⁴⁰⁵ ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih kaznjencev, 1944–1945.

podatkov. Odpori policije proti vsaj omejenemu uvajanju kazenskoopravnega sodnega postopka v kaznovanje sodelavcev osvobodilnega gibanja so bili hudi, za utemeljevanje so uporabljali počasnost postopka in pomanjkanje osebja. Znani sta le dve sodbi sodišča oziroma izpostave v Gorici. Po prvi je sodišče obsodilo na smrt pet partizanov. Sodbo naj bi izvršili 30. decembra 1944 na goriškem gradu. Drugič naj bi sodilo 7. februarja 1945 petim osebam, od katerih so bili trije slovenski partizani in so bili obtoženi, da so sodelovali v napadu na most v Pevmi. Dosojenih smrtnih kazni niso izvršili, pač pa so jih v zadnjem trenutku, ko so že več ur sedeli v krstah na strelišču, odpeljali nazaj v zapor, najbrž zaradi intervencij, ki so ustavile izvršitev kazni. Obravnave so bile zaprte, brez javnosti, obtoženci niso imeli zagovornikov, kazen je bila pretežno smrtna (10 primerov od 10 znanih) in so jo izvršili drugi dan.⁴⁰⁶ Po nekaterih podatkih iz novembra 1944 naj bi bilo sodišče v Trstu obsodilo 4 osebe na smrt (Raffaele Valente, Delfino Paglilla, Ferdinando Cutroffello in Lojze Komjanc), kar pa je bilo spremenjeno v dosmrtno ječo.⁴⁰⁷ Posebno sodišče za javno varnost je na zasedanju v Trstu 23. marca 1944 obsodilo na smrt šest "tolovajev", ostale obtožene pa naj bi izločilo. Trije od njih so bili Slovenci, trije pa Hrvati.⁴⁰⁸ 6. maja 1944 je sodišče obsodilo na 20 let zavora gasilca, ki je kradel med alarmom.⁴⁰⁹

Madžarski sodni zaporniki iz Prekmurja

Vsi obsojeni zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju so bili obsojeni pred vojaškimi sodišči, zato so tudi kazen prestajali v vojaških zaporih. Pet obsojenih na procesu pred naglim vojaškim sodiščem v Murski Soboti konec oktobra 1941 so 1. novembra odpeljali v osrednji vojaški zapor Margit Körüti fegyház v

⁴⁰⁶ Tone Ferenc: Nemška policija v operacijski coni Jadransko primorje 1943-1945, Borec XXIX, 1977, 2, str. 90-91. Vsi so bili pozneje v goriškem zaporu kot talci. Štirje so dočakali svobodo oz. izpustitev vseh zapornikov 30. 4. 1945.

⁴⁰⁷ Prav tam, str. 91-92.

⁴⁰⁸ Slovenec, LXXII, 31. 3. 1944, št. 74, Šest tolovajev obsojenih na smrt.

⁴⁰⁹ Slovenec, LXXII, 6. 5. 1944, št. 104, Iz Trsta.

Budimpešto, kjer so prestajali dosojene kazni: Koloman Cigüt po pomilostitvi dosmrtno ječo, Stanko Šerbec in Bojan Gabrijelčič 15 let ječe, mladoletna Koloman Flisar in Rudi Zrinski 10 let.⁴¹⁰ Obsojeni na procesu v Vácu (bilo naj bi jih 81) 4. in 5. decembra 1941 so prestajali kazen v zaporu v tamkajšnji kaznilnici, nekatere pa so poslali v osrednji vojaški zapor v Budimpešto.⁴¹¹

Novembra 1942 so bili vsi zaprti vojni obvezniki iz-
zvzeti s prestajanja kazni in poslani v 407. kazenski de-
lovni bataljon na vzhodno fronto na Don, kjer so na prvi
bojni liniji kopali jarke in odstranjevali mine in žične
ovire. Njihova velika umrljivost pa gre na račun tifusa
in dizenterije.⁴¹²

Okoli 90 ljudi naj bi bilo sojeno v dveh skupinah
pred civilnim sodiščem v Pečuhu 16. – 27. maja 1942.
Med njimi jih je bilo precej iz Medjimurja. Ni znano, kje
so ti prestajali kazen. 12. marca 1943 je bila obsojena še
skupina sodelujočih v odporniškem gibanju leta 1941.
Vojaško sodišče je zasedalo v Murski Soboti. Aretirani v
letih 1944 in 1945 so prišli pred vojaški sodišči v Szom-
bathelyju ali Čakovcu oziroma Sopronu. Hitro vojaško
sodišče je zasedalo v Čakovcu 22. junija 1944, ko je ob-
sodilo večjo skupino sodelavcev narodnoosvobodilnega
gibanja, v kateri jih je bilo tudi 33 iz Prekmurja (Martin
Kohék, 5 let). Obsojeni naj bi bili le krajši čas v zaporu
v Budimpešti (Margit Körüti), saj so bili 27. septembra
poslani v Komarno (Komaron), od tam pa so jih novem-
bra Nemci odpeljali v koncentracijsko taborišče.⁴¹³

Hitro vojaško sodišče je zasedalo v Čakovcu tudi
2. februarja 1945, ko je obsodilo med 25 in 30 oseb,
aretiranih januarja 1945. Obsojeni so bili na kazni od
6 mesecev do 15 let zapora (Hedžet Terezija 4 leta, Ga-
brijela Krznar 2 leti, Velnar 18 mesecev). Odvedli so jih
v zapor Köhido pri Sopronu, kjer so prestajali kazen do

⁴¹⁰ Tone Ferenc: Nekaj dokumentov o NOB v Prekmurju leta 1941. Borec XVIII, 1967, št. 8–9, str. 702–707; Godina, Prekmurje, str. 85.

⁴¹¹ Godina, Prekmurje, str. 94–95; ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbi-
ranje spominskega materiala iz NOB pri OOBZ Murska Sobota (1960), izjava Side
Pörš.

⁴¹² Godina, Prekmurje, str. 95–96.

⁴¹³ Prav tam, str. 98, 104, 111, 134; ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbi-
ranje spominskega materiala iz NOB pri OOBZ Murska Sobota (1960), izjavi Terezije
Boršoš, Martina Golenka.

evakuacije pred bližajočo se fronto. Odpeljali so jih z vlaki na Bavarsko. Nekatere so izpustili tri dni pred prihodom sovjetskih vojakov. Dobili so odpustnice, svoje stvari in 10 RM.⁴¹⁴

Vsaj en proces je moral potekati pred vojaškim sodiščem v Sombathelyju avgusta ali septembra 1944. Ignac Ifko je bil prisoten na prvi obravnavi, ker pa postopek ni bil končan, se je razprava nadaljevala po Hortyjevi kapitulaciji v Szopronu. Po obsodbi na 2 in pol leti zapora je bil odpeljan v zapor Kōhido v bližini, odkoder je bil izpuščen tik pred prihodom sovjetskih vojakov.⁴¹⁵

⁴¹⁴ Godina, Prekmurje, str. 175; ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OOBZ Murska Sobota (1960), izjave Ignac Ifko, Velnar, Gabrijela Krznar, Franc Cerovič.

⁴¹⁵ ARS, AS 1550, šk. 28, gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OOBZ Murska Sobota (1960), izjava Ignaca Ifka.

Število zaprtih

Zaradi razdeljenosti slovenskega ozemlja med več upravnih enot, nedorečenosti pravnega statusa posameznih enot, pa tudi vojnega stanja, ne obstaja noben statistični pregled kazenskih ali policijskih ukrepov proti prebivalstvu na tem območju, ki so rezultirali z odvzemom prostosti. Znano je, da je kazenski register za območje civilne uprave na Spodnjem Štajerskem nemška sodna oblast ustanovila že leta 1942 in ga novembra 1942 podredila nemškemu državnemu kazenskemu registru in s tem tudi prilagodila predpisom in obliki, ki je veljala v rajhu. Vanj so do avgusta 1943 vnesli tudi vse dosegljive podatke iz jugoslovanskega kazenskega registra; najbrž je to bil register prejšnjega okrožnega sodišča v Mariboru. Kazenski register je nato deloval v okviru pooblaščenca za pravosodje, izpostavo je imel tudi v Celju.⁴¹⁶ Za preostale dele so dostopni le registri na državni ravni, npr. za Italijo.⁴¹⁷

Prav zato je nemogoče podati celovito število obtoženih, obsojenih in posameznih vrst kaznivih dejanj v obravnavanem času. Zato se je treba nasloniti na druge, vzporedne podatke, predvsem registre zaporov, ki so nastali ob delu posameznih kazenskih zavodov. Niso pa ohranjeni niti vsi vpisniki zaporov, niti ne za vsa obdobja, tako da iz takih podatkov ni mogoče podati celovite slike, poleg tega pa ti podatki zahtevajo posebno preve-

⁴¹⁶ Prim. AMNOM, KO, m. M-11 Strafregister; m. Golob Leopold; m. Kleber Paul.

⁴¹⁷ La prison en Italie; str. 74, 75.

ritev, v kolikor jih uporabljamo za ugotavljanje številčnosti populacije, ki je bila v letih 1941–1945 v zaporih, saj je bilo mnogo zapornikov v več kot enem zaporu.

S preračunavanjem števila zaprtih so začeli že kmalu po koncu druge svetovne vojne. V povojnem zbiranju gradiva za sestavljanje obtožnic zoper vojne zločince so sodelavci Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ocenili, da je bilo v zaporih med drugo svetovno vojno do 53.000 ljudi s področja povojne Slovenije, vključno s Primorsko.⁴¹⁸ Poznejša preračunavanja naj bi dala celo 65.000 med drugo svetovno vojno zaprtih ljudi.⁴¹⁹ Komisija za vojno škodo je kot uradne podatke o odvzemu prostosti navedla, da je bila prebivalstvu Slovenije odvzeta prostost v trajanju 2.971.637 mesecev, prizadetih pa je bilo 127.468 oseb, kar pove, da je odzem prostosti povprečno trajal 23,3 meseca ali skoraj dve leti. Vendar so to podatki, ki vključujejo poleg zaporov tudi prisilno delo in mobilizacijo v nemško vojsko. Le v zaporu naj bi bilo 33.538 prebivalcev Slovenije, ki so v njih prebili 134.361 mesecev ali štiri mesece vsak. Glede na metodologijo pa je treba prišteti k temu številu še skoraj vse, ki so bili odvedeni v koncentracijska taborišča; teh je bilo po uradnih podatkih 30.557. Tako naj bi bilo v zaporih med drugo svetovno vojno 64.000 ljudi. Italijanski okupator naj bi za nekaj časa odvezel prostost 29.079 osebam, od tega naj bi jih bilo 8.805 v zaporih in 945 v konfinaciji, preostali pa internirani oziroma izgnani.⁴²⁰

Nemško okupacijsko območje

Glede na razpoložljive podatke je najmanj težav pri ugotavljanju števila zaprtih na **Gorenjskem**. Ohranjena vpisna knjiga zapora Begunje omogoča ugotoviti število zaprtih zelo natančno za vse obdobje delovanja zapora,

⁴¹⁸ ARS, AS 1827, fasc. 919. Prim. Damijan Guštin: Gradivo KUZOP kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Borec, XLI, 1989, št. 5–6, str. 604.

⁴¹⁹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1976, str. 1019.

⁴²⁰ Ivica Žnidaršič: Nekaj o vojni škodi in pravicah. Ljubljana 1996, str. 37, 42, 47.

kar praktično pomeni vse obdobje vojne razen prvega meseca okupacije.⁴²¹

*Tabela 2.6: Število privedenih v begunjske zapore 1941–1945.*⁴²²

mesec	1941	1942	1943	1944	1945
januar		280	68	258	368
februar		265	109	337	353
marec		283	155	506	364
april		98	256	351	160
maj	204	154	163	365	7
junij	207	106	119	314	
julij	331	497	131	487	
avgust	426	251	256	347	
september	186	175	136	350	
oktober	181	80	306	225	
november	79	121	156	593	
december	201	139	283	294	
v letu	1.815	2.449	2.138	4.427	1.252

Po najzanesljivejših podatkih je bilo zaprtih v Begunjah skupaj 11.477 oseb, od tega 562 večkrat.⁴²³ Vendar pa vsi niso bili z Gorenjske, saj je bilo privedeno v Begunje iz Ljubljanske pokrajine vsaj 1.815 oseb, iz Maribora 201 zapornica, s Koroške 97 iz Prevalj in Dravograda ter 115 iz Celovca tako da je bilo v Begunjah zaprtih okoli 9.150 oseb, ki so bivale na Gorenjskem.⁴²⁴

Težko rešljivo pa je vprašanje, koliko od zaprtih v okrajnih zaporih je bilo zaprtih zgolj v takem zaporu, izpuščeno ali deležno katerega od drugih policijskih in sodnih postopkov, ne da bi bili odvedeni tudi v zapor v Begunje. Iz postopanja z aretiranimi vemo, da so bili vsi dovolj obremenjeni politični priporniki poslani v Begunje, da je o njihovi nadaljnji usodi odločil komandant

⁴²¹ Arhiv Gorenjskega muzeja Kranj (dalje AGM Kranj), vpisne knjige zapora Begunje. Podatki iz knjige so vnešeni tudi v računalniško datoteko, s katero so poizvedbe o posameznih kategorijah lažje in bolj zanesljive.

⁴²² Šinkovec, Begunje, str. 95, 96, 109, 121; ARS, AS 1931, 117-1, Begunje – policijski zapori, str. 7–17.

⁴²³ Šinkovec, Begunje, str. 339.

⁴²⁴ Šinkovec, Begunje, str. 132.

varnostne policije in varnostne službe. Soditi je, da so smeli komandanti izpostav le izjemoma ukrepati samostojno zoper take zapornike. Pač pa so lahko samostojno izpuščali manj obremenjene oziroma neobremenjene aretirance. Obsojeni zaradi nepolitičnih deliktov pa so večinoma krajše zaporne kazni prestajali v okrajnih zaporih.

V občinah Selce, Železniki in Sorica v Selški dolini je bilo aretiranih zaradi sodelovanja v osvobodilnem gibanju vsaj 145 ljudi; razmerje tistih, ki so bili zaprti v Begunjah in tistih, ki so bili v zaporu le v Škofji Loki pa znaša 14:1, torej le 7% aretiranih ni bilo v Begunjah.⁴²⁵

Sedem izpostav varnostne policije in varnostne službe na Gorenjskem je privedlo v Begunje 7.361 oseb, orožništvo še 550. Upošteva je razmerje med izpuščenimi in vsemi aretiranimi v Begunjah (37,4%) lahko sklepamo, da je bilo aretiranih okoli 10.900 Gorenjcev, kar pomeni 6% vsega prebivalstva, ne upošteva je izgnanih v letu 1941 in sorodnikov ustreljenih in partizanov,⁴²⁶ kar odstotek zaprtega prebivalstva poveča na 9%.

Že za **Štajersko** je ugotavljanje števila jetnikov mnogo težje, saj ni bilo centralnega zavora, pa tudi vpisne knjige zaporov so slabše ohranjene.

V mariborskem sodnem zaporu je bilo v letih 1941–1943, ko je ohranjena vpisna knjiga oziroma kazalo k njej, zaprtih 9.873 oseb. Ocene števila zapornikov za celotno vojno obdobje se gibljejo okoli 14.000, med njimi naj bi bilo 9.000 političnih zapornikov.⁴²⁷

V III. moškem oddelku zavora v Celju je bilo v letih 1942–1945 (od februarja 1942 do februarja 1945) zaprtih 2.123 jetnikov. Ker je obstajalo pet takih oddelkov z enako prostorsko strukturo in kapaciteto,⁴²⁸ je mogoče oceniti število jetnikov v omenjenem času na 10.600. Upošteva je še čas pred obdobjem in po obdobju, ki ga zajema vpisna knjiga, cenijo število zaprtih v zaporu na

⁴²⁵ Ciril Zupanc: Okupacija Selške doline. Loški razgledi XX, 1973, str. 277–285. Pri izračunu so upoštevani tisti, ki so bili izrecno navedeni kot zaprti v Begunjah in tisti, ki so bili poslani v koncentracijska taborišča, za katere je le malo možnosti, da niso bili vanje poslani preko Begunj.

⁴²⁶ Šinkovec, Begunje, str. 132, 208.

⁴²⁷ AMNOM, vpisna knjiga zavora Maribor 1941, 1942, indeks (kazalo) 1943; Lojze Penič: Sodni zapori v Mariboru. Bili so uporni. Ljubljana 1983, str. 130.

⁴²⁸ Glej poglavje 1.2.

okoli 12.000 moških in 4.000 žensk, skupaj torej na 16.000 oseb.⁴²⁹

Iz petih manjših zaporov je bilo v zapor Celje privedenih v obdobju med začetkom avgusta 1941 in junijem 1942 512 zapornikov, ki so bili predani v nadaljnjo preiskavo izpostavi komandanta varnostne policije in varnostne službe. Največ, 200 in 120 jih je prišlo iz obmejnih zaporov v Rogatcu in Šmarjah pri Jelšah. Zanimiva je dinamika zapiranja. V začetnem obdobju, ki ga je označevalo obširno urejanje zadev na okupiranih območjih, pa tudi že prvi pojavi odporniškega gibanja, je dosegalo mesečno okoli 70 zaprtih v prvih treh mesecih; število zaprtih je v zimskih mesecih padalo in se tudi spomladi ni povzpelo na začetno raven.⁴³⁰

Upošteva se še druge zapore, zlasti tiste, ki so služili krajevnim izpostavam tajne državne policije, kot so bili zapori v Ptujju, Trbovljah, Krškem, Brežicah, pomeni, da je število zaprtih oseb zunaj osrednjih zaporov v Mariboru in Celju znašalo nekaj tisoč. Spet pa je treba upoštevati, da je večina zapornikov šla skozi več zaporov, običajno vsaj dva, pri čemer je bil mariborski sodni zapor zbirališče vseh, ki so bili predlagani za koncentracijsko taborišče, za ustrelitev oziroma sojenje pred posebnim sodiščem, razen v obdobju, ko je komandant varnostne policije in varnostne službe prenesel svoj sedež v Celje.

Tudi za celjski zapor velja, da je bil dobršen del njegovih zapornikov poslan še v Maribor v sodne zapore. Okoli 30.000 zaprtih, kolikor bi znašal preprost seštevek zapornikov obeh navedenih kazenskih zavodov, je torej prevelik; po približni oceni znaša okoli 20.000, kar bi znašalo okoli 3,8% prebivalstva, skupaj z aretiranimi sorodniki ustreljenih in pripadnikov partizanskih enot in z izgnanci prvih dveh valov pa okoli 7,5% prebivalstva.⁴³¹

Za mariborski okraj v njegovem povojnem obsegu

⁴²⁹ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 35.

⁴³⁰ ARS, AS 1602, fasc. 181/I, 181/II, poročila orožniškega poveljstva Celje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe za mesece avgust 1941 – marec 1942.

⁴³¹ Izgnane v okviru tretjega vala je v tem izračunu težko upoštevati, ker niso bili zaprti v nobeni ustanovi za odvzem prostosti; res pa je, da jim je osebna svoboda bila odvzeta. V tem primeru bi odstotek znašal okoli 16% vsega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem.

je bilo ugotovljeno, da je bilo v zaporu vsaj 2.480 moških, 1083 žensk, 100 starcev in 104 otroci, poleg tega pa še interniranih v koncentracijskih taboriščih 710 moških, 534 žensk, 58 starcev in 143 otrok, skupaj 5212 oseb, ki jim je bila odvzeta prostost.⁴³²

Za mariborsko in celjsko okrožje je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev registrirala 3.439 umrlih v koncentracijskih taboriščih in 7.887 interniranih in konfiniranih, kar bi pomenilo, da je bilo v zaporih vsaj 11.326 oseb.⁴³³ Upošteva se še 1.590 usmrčenih 'talcev', je bilo v zaporih skoraj 13.000 oseb, ki so bile deležne ob zaporu še nadaljnega kazenskega ukrepa. Ob upoštevanju okoli 45% izpusta iz zaporov bi število zaprtih iz omenjenih okrajev znašalo okoli 18.850 oseb. Vendar pa je treba opozoriti, da je šlo v povojnem ugotavljanju povečini za registriranje le tistih oseb, ki so bile zaprte iz političnih vzrokov. Po okoli 2.000 obsojenih od kazenskega oddelka komandanta varnostne policije in varnostne službe zgolj v letu 1941⁴³⁴ je mogoče sklepati, ob padajočem pregonu kriminalnih dejanj, na še okoli 6.000 zapornikov, ki jih prejšnje statistike niso izkazovale.

Italijansko okupacijsko območje

Za Ljubljansko pokrajino ni na voljo nobenega prvovrstnega podatka o številu zaprtih, ki bi zajemal celotno pokrajino. Pač pa so dobro ohranjeni celotni ali delni podatki za nekatere od ljubljanskih zaporov, ki so bili v pokrajini tudi najpomembnejši in najboljšežnejši.

V Ljubljani so tako imeli v štirih zaporih vsaj večino časa zapornikov več, kot je bilo kapacitet; del jih gre na rovaš tega, da so jih dovažali v ljubljanske zapore zato, da so bili na razpolago kvesturi, zlasti pa vojaškemu vojnemu sodišču. Poleg tega je vojska izvajala še posebne množične aretacije, ki so nato obremenjevale zapore zaradi poteka preiskave, v kolikor zapornikov niso de-

⁴³² ARS, AS 220, fasc. 7/93, Omejitev osebne svobode, okrožje Maribor.

⁴³³ ARS, AS 220, fasc. 4/41, zločini v okrožjih Maribor in Celje, nedat.

⁴³⁴ Okupatorjevi zapori in taborišča, str. 4.

loma tudi prepeljali naravnost v taborišča za vojaške in civilne internirance.

Število zaprtih v ljubljanskih zaporih se za celotno obdobje ocenjuje na 19.000.⁴³⁵ Od tega odpade na obdobje po kapitulaciji Italije okoli 9.000.

*Tabela 2.7: Privedbe političnih jetnikov v ljubljanski sodni zapor, 1941–1943.*⁴³⁶

mesec	leto 1941	leto 1942	leto 1943
I		269	287
II		417	198
III		283	299
IV	5	274	251
V	45	265	241
VI	113	148	288
VII	173	356	211
VIII	192	540	309
IX	188	391	54
X	288	315	
XI	291	405	
XII	381	224	
skupaj	1.676	3.887	2.138
povpr./mes	197,2	323,9	251,5

Privedbe političnih aretirancev v sodni zapor v Ljubljani, ki je bil že spočetka namenjen predvsem vsem, ki so bili v preiskavi policije različnih vej, kažejo postopno rast političnih zapornikov, ki je razvidna tudi iz drugih virov. Odvzemi prostosti v letu 1941 kažejo na hitro rast števila priprtih že od prvega meseca okupacije, s tem da je število aretiranih naglo raslo. Tako mesečno višino novih zapornikov je mogoče slediti le še v letu 1942. Sploh je bilo leto 1942 tisto, v katerem je bilo zaprtih največ, saj se je povprečno stanje mesečnega pritoka glede na leto 1941 povečalo za dve tretjini, na 3.887 zaprtih zaradi političnih razlogov ali 324 mesečno. Del tega povečanja je šel tudi na rovaš dejstva, da je zapor

⁴³⁵ Taja Čepič: Ljubljanski zapori 1941–1945. Bili so uporni, str. 126.

⁴³⁶ ARS, AS 1791, fasc. 602, 603, priporne knjige sodnega zapora Ljubljana, 1941–1943.

postal centralni zapor za vse tiste aretirane, ki so bili predani vojaškemu vojnemu sodišču, in so jih zato dovažali v sodni zapor iz drugih zaporov v mestu in pokrajini; teh je bilo okoli 4.100.⁴³⁷

Z nekaj več podatki razpolagamo za obdobje nemške okupacije Ljubljanske pokrajine. V tem času je bilo poslanih v zapore v Begunje okoli 1.915 oseb iz pokrajine; pri njih gre za precejšen del partizanov.⁴³⁸ Po ohranjeni kartoteki je Uprava policije v Ljubljani aretirala v obdobju od oktobra 1943 do maja 1945 6.800 oseb.⁴³⁹ Večina od teh je bila, v kolikor ni bila izpuščena že pred odvedbo v zapor, zaprta v policijskih zaporih v Belgijski kasarni, Šentpetrski vojašnici ali Prisilni delavnici. K temu pa je prišteti še tiste, ki so jih aretirale nemške policijske oblasti same, okoli 1.000 ujetih partizanov, ki so bili zaprti v sodnem zaporu v Ljubljani, ter precej ljudi, ki jih je zaprla gospodarska policija zaradi črne borze. Ti so bili najštevilnejša kategorija nepolitičnih jetnikov.

*Tabela 2.8: Prtok novih političnih zapornikov v sodni zapor v Ljubljani 1944–1945.*⁴⁴⁰

mesec	Število privedenih	Dnevno povprečje	Največje število privedenih v posameznem dnevu
julij 1944	413	13,3	120
avgust	351	11,3	51
september	316	10,5	67
oktober	561	18,7	129
november	469	15,6	124
december	353	11,4	60
januar 1945	508	16,4	59
februar	202	7,2	39
marec	223	7,2	57
april	147	4,9	31
maj	37	7,4	17

⁴³⁷ ARS, AS 220, fasc. 5/62, Uničevanje Slovencev z navidezno zakonitimi sredstvi; fasc. 20, Zločinsko delovanje italijanskih vojaških sodišč; Glej tudi ARS, AS 220, fasc. 12/159.

⁴³⁸ Šinkovec, Begunje str. 114–127, 132.

⁴³⁹ ARS, AS 1876, Kartoteka politične policije, 1943–1945.

⁴⁴⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

Tabela 2.9: Struktura in številčno stanje zapornikov v policijskem zaporu v Ljubljani 1943–1944.⁴⁴¹

datum	skupaj	vsi		% žensk	politični				kriminalni	
		moški	ženske		Belgijska kasarna	moški	ženske	Šentpeterska kasarna	moški	ženske
6. 11. 1943	163	106	57	35,0%			97	23	9	34
10. 11. 1943	244	163	81	33,2%	45	18	109	23	9	40
20. 11. 1943	349	262	87	24,9%	57	31	185	37	20	19
1. 12. 1943	443	300	143	32,3%	123	42	170	53	7	48
10. 12. 1943	566	408	158	27,9%	187	56	209	57	12	45
20. 12. 1943	710	529	181	25,5%	250	55	269	80	10	46
1. 1. 1944	760	572	188	24,7%	247	63	306	91	19	34
10. 1. 1944	583	422	161	27,6%	182	67	223	84	17	10

datum	skupaj	vsi		% žensk	politični				kriminalni	
		moški	ženske		Belgijska kasarna	moški	ženske	Šentpeterska kasarna	moški	ženske
20. 1. 1944	520	308	212	40,8%	114	82	175	111	19	19
1. 2. 1944	710	446	264	37,2%			436	255	10	9
10. 2. 1944	834	532	302	36,2%			521	284	11	18
20. 2. 1944	572	335	237	41,4%			327	231	8	6
21. 2. 1944	793	494	299	37,7%			494	299		
22. 2. 1944	590	346	244	41,4%			338	238	8	6

⁴⁴¹ ARS, AS 1876, fasc. 85, 86, dnevni raporti o stanju pripornikov.

V sodni zapor je bilo le v zadnjem obdobju vojne, od konca junija 1944 do konca vojne privedenih 3.600 političnih zapornikov in vsaj 610 nepolitičnih zapornikov. Njihova mesečna porazdelitev pokaže, da je bilo privajanje z izjemo zadnjih treh mesecev vojne približno uravnoteženo, z odstopanji okoli 30 odstotkov mesečno, kar je bilo odvisno tudi od neenakomernega privajanja jetnikov z dežele v t.i. *policijskih transportih* ali *avtokolonah*.

Dnevni pritoki so se gibali od 0 do 129, nad 30 jetnikov dnevno je bilo sprejetih 30-krat ali povprečno vsak deseti dan.

*Tabela 2.10: Pritok zapornikov v zapor okrajnega sodišča na Vrhniki 1941–1945.*⁴⁴²

mesec	1941	1942	1943	1944	1945
januar		30	11	6	17
februar	14	65	9	21	14
marec		24	4	20	23
april	10	48	20	19	50
maj	13	8	10	41	2
junij	2	6	10	61	
julij	13	25	5	46	
avgust	20	35	11	32	
september	10	67	0	28	
oktober	31	9	0	33	
november	39	27	3	25	
december	55	0	33	18	
skupaj	207	344	116	350	106
povprečno	20,7	28,7	9,7	29,2	21,2

Zapor okrajnega sodišča na Vrhniki je edini zapor okrajnega sodišča, za katerega lahko ugotovljamo, koliko jetnikov je v vojnem času sprejel. Žal ne poznamo njegove zmogljivosti. Dotok aretiranih se je začel kmalu po okupaciji, 22. aprila 1941 in je vse leto postopoma rasel. Večje aretacije so bile 13. julija 1941 (8), nato pa 10. in 12. avgusta. V zadnjem trimesečju leta pa se je število zaprtih hitro povečalo, ko je decembra doseglo število novoprivedenih enega svojih vrhuncev s 55 v tem

⁴⁴² Arhiv Notranjskega muzeja Postojna, Vpisna knjiga zapora Vrhnika 1941–1945.

meseču zaprtimi. Najzanimivejše je gibanje zapornikov v letu 1942. V prvih štirih mesecih je bilo značilno pogosto, čeprav neizenačeno dovajanje aretiranih, nato pa je upadlo od konca aprila do srede julija na četrtno prejšnjega dotoka; tudi krajevno so bili zaporniki povečini doma z Vrhnike in bližnje Podlipe. Takšno gibanje številna zapornikov kaže na vpliv polosvobojenega ozemlja, ki so ga partizani vzpostavili tudi v okolici Vrhnike, zaradi česar se je nadzor karabinjerjev s postaje Vrhnika omejil le na mesto in najbližjo okolico. Po začetku ofenzive se je število zaprtih spet skokovito povečalo in septembra 1942 doseglo tudi mesečni absolutni vrh s 67 zaprtimi. Nato je prizadevnost karabinjerske postaje, ki je privedla v zapor domala vse zapornike, spet upadla. Med 28. novembrom in 7. januarjem 1943 v zapor ni bil priveden niti en zapornik. V letu 1943 je bilo v zapor privedenih v prvih osmih mesecih italijanske okupacije le še 80 zapornikov, kar kaže na upad policijske učinkovitosti, lahko pa tudi na upad osvobodilnega gibanja.

Že pred kapitulacijo Italije, še bolj pa po njej, je nastopilo obdobje, ko je dotedanja policijska organizacija odstopila, nova pa še ni nastopila. Od 3. avgusta do 6. novembra 1943 v zapor ni bil pripeljan niti en zapornik. Šele 1. decembra so se začele množične aretacije, saj je bilo tega dne v zapor privedenih (za kratko, saj so v dveh skupinah aretirane prepeljali v Ljubljano še istega dne ali 2. decembra) 25 aretiranih iz Vrhnike in Verda. Dovoz jetnikov v zapor se je v letu 1944 ustalil na ravni med 20 in 60 mesečno, največjo zgoščenost je dosegel v obdobju maj–julij 1944, ko je bilo zaprtih skoraj 150 ljudi, v celem letu pa je bilo privedenih 350 ljudi. Zapiranja so se nadaljevala tudi še v sicer nekoliko manjšem številu v letu 1945, nenavadne so le številne aretacije v aprilu 1945; vpisna knjiga zopora pokaže, da je bila med njimi tudi skupina 11 ljudi z Gorenjskega in 8 domobrancev. Zadnji trije zaporniki so bili izpuščeni 5. maja 1945 ob 8. uri zjutraj “po nalogu tukajšnjega komandanta policije”, kar pomeni, da je takrat zapor začasno, do osvoboditve, prenehal poslovati.⁴⁴³

⁴⁴³ Prav tam. Zadnji v zapor privedeni aretiranec je bil Tine Slabe iz Sinje Gorice 2. maja 1945 zvečer.

Italijansko območje na Primorskem

Na Primorskem je mogoče le ugibati o številu zapornikov, saj so bili zaporji zunaj dosega povojnega raziskovanja in je le delno mogoče dobiti in upoštevati podatke. Poleg tega je zaradi dvonacionalne strukture v teh mestih in njihovih okolih povsem nemogoče in tudi povsem svobodno postavljati številke, ki bi pojasnjevale, koliko od zaprtih je bilo slovenskega porekla in koliko italijanskega ali še katerega drugega.

Za sodni zapor v Gorici ni na voljo nobenega podatka o skupnem številu zapornikov, pač pa je to mogoče vsaj delno izvesti za sodni zapor v Trstu.

V osrednjem sodnem zaporu Coroneo v Trstu je bilo v vojnih letih 1943–1945 zaprtih 20.347 oseb, od tega okoli 11.450 zapornikov s politično označbo.⁴⁴⁴ Do kapitulacije Italije se vpisne številke zapornikov gibljejo okoli 2.300, torej je mogoče, da je bilo v prvih devetih mesecih tega leta sprejetih v zapor omenjeno število zapornikov. Do konca leta 1943 je bilo privedenih 4.261 zapornikov, torej je bilo v zadnjih štirih mesecih tega leta privedenih 1.950 zapornikov. V prvih šestih mesecih leta 1944 je bilo privedenih v zapor 7.200 zapornikov ali 1.200 mesečno. Do konca leta 1944 je bilo privedenih v zapor še 7.250 zapornikov, torej je bil pritok še naprej enakomeren, na približno enaki ravni.

V štirih mesecih leta 1945 je bilo v zapor privedenih še 1.852 zapornikov; zadnji, ki je bil zaprt pred osvoboditvijo mesta in zapora, je bil Antonio Petronio, ki je bil priveden v zapor 29. aprila 1945. Ni jasno, zakaj v zaporni knjigi ni bilo vpisanega nobenega zapornika več po 22. februarju 1945, čeprav jih je bilo privedenih v omenjenem času po vpisnih številkah sodeč okoli 600. Šele 13. aprila in v naslednjih dneh so pripeljali v zapor in vpisali v zaporno knjigo okoli 100 oseb, ki

⁴⁴⁴ NSK, Bubnič, Coroneo. Abecedni register jetnikov sodnega zapora v Trstu, ki je ohranjen, a ni na voljo raziskovalcem zaradi omejitev zakona o varstvu osebnih podatkov, je s posebnim dovoljenjem ministrstva za pravosodje pregledal v šestdesetih letih 20. stol. Albin Bubnič, ko je zbiral gradivo o Rižarni. Gradivo njegovih izpisovanj političnih zapornikov v letih 1943–1945 je ohranjeno v Narodni in študijski knjižnici v Trstu, Odsek za zgodovino.

so bile aretirane v zadnjih dveh tednih nemške zasedbe mesta.⁴⁴⁵

Tabela 2.11: Gibanje števila novoprispelih zapornikov v sodnem zaporu v Trstu 1943–1945.

Obdobje	1943	1944	1945
1. – 15. 1.		709	264
16. – 31. 1.		435	395
1. – 15. 2.		607	372
16. – 28. 2.		743	142
1. – 15. 3.		715	
16. – 31. 3.		594	611
1. – 15. 4.		338	
16. – 30. 4.		571	123
1. – 15. 5.		820	
16. – 31. 5.	2.300	635	
1. – 15. 6.		542	
16. – 30. 6.		484	
1. – 15. 7.		935	
16. – 31. 7.		555	
1. – 15. 8.		545	
16. – 31. 8.		442	
1. – 15. 9.		765	
16. – 30. 9.		457	
1. – 15. 10.	561	555	
16. – 31. 10.		444	
1. – 15. 11.	362	516	
16. – 30. 11.	514	618	
1. – 15. 12.	301	650	
16. – 31. 12.	234	503	
	3.917	16.122	1.852

Podatek, da je šlo v manj kot dveh letih in pol skozi sodni zapor v Trstu 20.347 zapornikov, kaže, da je bil to najbolj frekventen zapor na robu slovenskega etničnega območja. Njegovi zaporniki so bili seveda zelo različni, od kriminalnih do političnih, mestno prebivalstvo iz Italije, vračajoči se Slovenci in Hrvatje, Judje iz Operacijske cone Jadransko primorje, privedeni zaporniki iz območja

⁴⁴⁵ NŠK Trst, Bubnič, Coroneo.

celotne cone. Glede na izpisano število zapornikov, je moglo biti med omenjenim številom okoli 11.480 političnih zapornikov oziroma, če odštejemo še 2.300 vpisanih pred kapitulacijo Italije, za katere o strukturi ni podatkov, okoli 65% vseh zaprtih. Od političnih jetnikov je bilo, sodeč po vzorcu, precej manj žensk kot v drugih slovenskih pokrajinah, le 6,45%.⁴⁴⁶ K temu je pripomoglo tudi po spolu ločeno zapiranje v zopora Coroneo in Jesuiti, kamor so zapirali predvsem ženske.

Tudi za zapor v tržaški Rižarni so mogoče le ocene. Skozi taborišče in zapor naj bi šlo 20.000 oseb, po drugih okoli 25.000. Tam umorjenih naj bi bilo med dva in štiri tisoč, po drugih ocenah okoli 5.000.⁴⁴⁷ Vendar pa je treba pri tem upoštevati, da je bil del zapornikov v Rižarno predan iz sodnega zopora Coroneo, del pa pripeljan iz drugih zaporov, tako da števil zapornikov ni mogoče enostavno seštevati. Poleg tega ni podatkov o številu zaprtih v zoporu v Gorici.

Številčna stanja zapornikov v zaporih

V **mariborski sodni zapor** so prve jetnike privedli 12. aprila 1941, 11 po številu, prvi zapornik, ki ga je privedla tajna državna policija, pa je vpisan 14. aprila.⁴⁴⁸ Iz pregleda dnevnikih staležev jetnikov v letu 1941 sledi prvemu obdobju prevzema urejanje novih razmer v zoporu, zlasti nove delitve dotedanjih zapornikov, kar je trajalo do začetka maja. V tem času je bilo izpuščenih še 33 zapornikov, še 25 pa jih je odslužilo kazen. Prvi večji dotok novih zapornikov je bil 18. aprila, ko je bilo privedenih kar 51 jetnikov, od tega 44 političnih, sicer pa je do 25. aprila bilo novoprivedenih 126. Novo stanje se je vzpostavilo po odvedbi 131 obsojenih zapornikov, ki so kazen prestajali v sodnem zoporu, v mariborsko

⁴⁴⁶ NŠK, Bubnič, Coroneo. Vzorec je bil narejen na intervalno izbranem številu izpisanih zapornikov, ki je obsegal 1.450 ali 12,6% vseh izpisanih političnih zapornikov.

⁴⁴⁷ Tone Ferenc: Koncentracijsko taborišče Rižarna v Trstu. Bili so uporni, str. 104; F. Fölkel: Rižarna vrata v smrt : nacistično taborišče pri Trstu, str. 34. Fölkel meni, da je število 25.000, ki naj bi izviral od Bubniča, preveliko za 20%, torej bi bilo število 20.000.

⁴⁴⁸ AMNOM, vpisna knjiga zopora Maribor, 1941.

kaznilnico. S tem se je sodni zapor spremenil v izključno preiskovalni zapor.⁴⁴⁹

Zaporniška stanja za leta 1941 za intervalno izbrane dni v mesecu kažejo, da se je število hkrati bivaajočih zapornikov gibalo med 208 in 469, torej za kar dvakratnik. To opozarja na velika nihanja stanja in hitre, skokovite spremembe v dovažanju in odvažanju zapornikov. Vsekakor pa je uprava uspevala vzdrževati številčno stanje zapornikov na sicer povišani, a še vedno vzdržni stopnji glede na zmogljivost zapora, če izhajamo iz stališča, da je zapor lahko sprejel okoli 300 do 350 zapornikov.⁴⁵⁰

*Tabela 2.12: Zaporniki v mariborskih sodnih zaporih v letu 1941.*⁴⁵¹

1941	število	prišli	izpuščeni	odslužena kazen	premeščeni
1. 5.	208	5	0	1	
15. 5.	352	7	2	1	2
30. 5.	385	5	4	0	13
15. 6.	469	4	3	0	0
30. 6.	363	6	21	0	1
15. 7.	339	6	20	0	0
31. 7.	347	10	10	0	3
15. 8.	406	17	15	0	0
31. 8.	367	5	1	0	1
15. 9.	414	19	17	0	1
30. 9.	376	9	8	0	1
15. 10.	350	49	10	0	3
31. 10.	330	4	12	0	0
15. 11.	371	4	1	0	19
30. 11.	296	0	2	0	0
15. 12.	362	11	3	0	0
31. 12.	349	2	2	0	2
povprečje	357,9	9,6	7,7	0,1	2,9

⁴⁴⁹ AMNOM, vpisna knjiga zapora Maribor, 1941.

⁴⁵⁰ Številčno stanje zapornikov 5. aprila 1941 je bilo 320. Glej AMNOM, vpisna knjiga zapora Maribor, 1941.

⁴⁵¹ AMNOM, vpisna knjiga zapora Maribor, 1941.

Seveda pa se je pretok jetnikov pospešil, saj je preiskovalni postopek trajal bistveno manj časa, jetniki pa tudi niso v zaporu čakali na sodne postopke, pač pa so bili v večjih skupinah poslani v koncentracijska taborišča, nezanimljivo število pa so jih tudi usmrtili.

Dinamiko pretoka zapornikov skozi zapor kažeta stanje novoprivedenih in odpuščenih iz zapora. Glede na povprečno stanje zapornikov se je dnevno izmenjalo okoli 5,7% zapornikov, kar bi pomenilo menjavo celotnega števila zapornikov vsakih dvajset dni.

*Tabela 2.13: Gibanje števila zapornikov v zaporu Maribor v letu 1942.*⁴⁵²

1942	stanje	privedeni	izpuščeni	premeščeni	ustreljeni
15. 1.	375	7	5	8	0
31. 1.	429	4	4	4	0
15. 2.	438	4	0	0	0
28. 2.	490	16	0	1	0
15. 3.	498	3	1	0	0
31. 3.	427	9	7	2	10
15. 4.	393	16	10	1	0
30. 4.	417	28	9	1	0
15. 5.	356	26	4	9	0
31. 5.	346	4	0	0	0
15. 6.	405	10	5	2	0
30. 6.	365	14	27	0	0
15. 7.	350	19	7	8	2
31. 7.	267	7	5	0	0
15. 8.	329	20	1	5	0
31. 8.	326	29	11	8	0
15. 9.	496	71			0
povprečje	394,5	16,9	6,0	3,1	0,7

Enako stanje glede gibanja števila zapornikov se je nadaljevalo v letu 1942, vendar na precej povišani ravni. Opazovana dnevna stanja so se gibala med 267 in 498, povprečno stanje pa se je povišalo na 394,5 zapornikov, kar pomeni glede na leto 1941 povišanje za 10%. Vendar pa se je povprečno stanje privedenih povečalo

⁴⁵² AMNOM, vpisna knjiga zapora Maribor, 1941.

za 76%, kar kaže, da se je postopek z zaporniki moral bistveno pospešiti. To potrjuje tudi podatek, da se je izmenjalo dnevno okoli 6,8% celotnega števila zapornikov oziroma celotno število zapornikov vsakih petnajst dni.

Najnižje stanje zapornikov v zaporu izkazuje obdobje, ko v Mariboru ni bilo komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, v obdobju od konca junija do konca avgusta 1942; tedaj je povprečno število zapornikov padlo za 50 do 100. Tako je bilo tudi razmerje s privedenimi in izpuščenimi zaporniki.

Na podlagi podatkov iz sodnega zapore v Ljubljani je mogoče za približno leto dni, od julija 1944 do maja 1945, spremljati, kako so se gibal dnevn sprejemi novih aretirancev oziroma zapornikov.

*Tabela 2.14: Gibanje zapornikov v sodnem zaporu v Ljubljani 1944–1945.*⁴⁵³

Mesec	Dnevno popr.	Prišli	Odpuščeni	Prišli/dnevno popr.	Odpušč/dnevno popr.	Delež menjave
Mar.44	445,3	685	300	22,1	9,7	154%
Maj.44	732,8	380	437	12,3	14,1	52%
Jul.44	507,4	413	561	13,3	18,1	81%
Avg.44	415,5	348	318	11,2	10,3	84%
Sep.44	276,1	295	549	9,8	18,3	107%
Okt.44	398,5	581	296	18,7	9,5	146%
Nov.44	466,1	469	655	15,6	21,8	101%
Dec.44	426,9	353	239	11,4	7,7	83%
Jan.45	612,6	508	381	16,4	12,3	83%
Feb.45	646,5	202	257	7,2	9,2	31%
Mar.45	557,2	223	163	7,2	5,3	40%
Apr.45	445,1	147	444	4,9	14,8	33%
Maj.45	297,8	37	9	6,2	1,5	64%
skupaj	479,1	4641	4609	12,0	11,7	81%

Povprečja ne kažejo celotne dinamike gibanja števila zapornikov, saj znotraj teh prihaja do velikih dnevnih razlik, ki so povezane s privajanjem zapornikov oziroma njihovim odvajanjem v skupinskih transportih. Številč-

⁴⁵³ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež zapornikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

na stanja zapornikov so v tem času sunkovito in močno nihala, tudi za več sto zapornikov od dneva do dneva. To je bila posledica hitrega menjavanja zapornikov v zaporu, saj se je mesečno izmenjalo okoli 90 % staleža zapornikov, občasno celo več. Hitro menjavanje števila zaprtih pa je bilo posledica množičnega občasnega pošiljanja zapornikov s transporti predvsem v Nemčijo; v koncentracijska taborišča ali še pogosteje na prisilno delo.

Podatki za julij 1944 pokažejo, da je dnevni sprejem zapornikov znašal med nič in 120 jetniki, kar je bilo odvisno od posameznega transporta, izjemno velikega dovoza jetnikov, vendar pa je povprečni dnevni dotok bil skoraj 14 jetnikov dnevno in 418 v vsem mesecu, kar pomeni, da se je izmenjalo glede na povprečno število zaprtih, okoli 80% vseh jetnikov.

Podobno hitro menjavanje zapornikov je opaziti v novembru 1944. Res je četrtnina vseh novодоšlih jetnikov prišla v enem transportu, vendar pa obseg novopripeljanih kaže, da je v mesecu dni prišlo toliko novih jetnikov, kot je znašalo mesečno povprečje dnevnega stanja. Dnevni povprečni priliv se je povzpел glede na prejšnji opazovani mesec za 7%.

Zimski meseci leta 1945 so že bili značilni po upadanju števila aretiranih. Ob visokem povprečnem staležu zapornikov se je pretok bistveno upočasnil, saj je zdrsnil na manj kot tretjino stanja; tudi ni izrazitih enkratnih privedb večjega števila aretiranih, čeprav to dnevno še vedno niha med nič in 39. V zadnjem mesecu vojne je bil dovoz novih zapornikov nizek, vendar je še vedno dosegel 142 novoprivedenih. Tako je ob zmanjšanem povprečnem stanju zapornikov (od začetka do konca meseca se je znižalo na polovico, s 575 na 282) pomenil delež novih zapornikov okoli tretjine staleža zapornikov.⁴⁵⁴

454 ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

*Tabela 2.15: Dnevno gibanje števila političnih jetnikov v sodnem zaporu v Ljubljani, november 1944.*⁴⁵⁵

dan	stalež	novi prišli	odpuščeni
1. november	525	124	2
2. november	647	46	0
3. november	693	1	8
4. november	686	10	1
5. november	695	7	8
6. november	694	3	222
7. november	475	3	1
8. november	477	7	88
9. november	396	9	0
10. november	405	40	14
11. november	431	6	0
12. november	437	32	3
13. november	466	0	4
14. november	462	10	4
15. november	468	33	0
16. november	501	7	1
17. november	507	1	31
18. november	477	9	11
19. november	475	14	2
20. november	487	1	7
21. november	481	3	1
22. november	483	18	217
23. november	284	31	0
24. november	315	6	8
25. november	313	33	0
26. november	346	0	0
27. november	346	1	4
28. november	343	7	16
29. november	334	1	0
30. november	335	6	2
skupaj		469	655
povprečje	466,13	15,6	21,8

⁴⁵⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

Razmerje moški – ženske

Spolna sestava jetnikov kaže na to, kolikšen delež kriminalitete je odpadel na ženske, posredno kolikšen delež je odpadel na ženske v sodelovanju v narodnoosvobodilnem gibanju, za katerega se predpostavlja, da so v njem v veliki meri sodelovale ženske. Na voljo so le delni podatki, ki zadevajo krajše časovno obdobje ali le posamezen zapor.

Za zapor Begunje, kjer je na voljo statistika za vse vojno obdobje, so znani tudi podatki za spolno strukturo jetnikov. Od 11.477 oseb je bilo 9.196 moških in 2.281 žensk ali 19,87% vsega števila zapornikov.⁴⁵⁶ Med zaprtimi v okrajnih zaporih v celjskem okrožju je bilo žensk 13,8%.⁴⁵⁷

Tabela 2.16: Spolna struktura zapornikov v celjskem okrožju 1941–1942 po zaporih.

zapor	vsi	ženske	% žensk
Laško	75	11	14,7%
Šoštanj	75	26	34,7%
G. Grad	34	9	26,5%
Rogatec	208	13	6,3%
Šmarje pri Jelšah	120	12	10,0%
skupaj	512	71	13,9%

Spolna struktura v ljubljanskem sodnem zaporu zaprtih iz prve polovice leta 1944 kaže podobno razmerje žensk in moških med vsemi kategorijami zapornikov.

Delež žensk med zaprtimi je tudi tu nihal med 10 in 15 odstotki in je le izjemoma presegel 20%, kar je delež, ki ga je ženska kriminaliteta dosegala pred vojno. To tudi pomeni – ker gre predvsem za politične zapornike – da se je ženska populacija manj izpostavljala v svojem podpiranju osvobodilnega gibanja, da je najbrž bila tudi manj dejavna v njem in morda bolj previdna, saj vemo,

⁴⁵⁶ Šinkovec, Begunje, str. 127.

⁴⁵⁷ ARS, AS 1602, fasc. 181/I, 181/II, poročila orožniškega poveljstva Celje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe za mesec avgust 1941 – marec 1942.

da policije okupatorjev niso posebej razlikovale med dejavnostjo žensk in moških v odporiškem gibanju in so bili oboji, ne glede na spol, deležni enakih metod represije. Na morda drugačno sliko pa opozarja veliko večji delež žensk med zaprtimi v policijskem zaporu v Ljubljani med novembrom 1943 in februarjem 1944, ki se giblje med četrtino in dvema petinama.⁴⁵⁸ To potrjuje znano dejstvo, da so teže delovanja odporiškega gibanja v mestu nosile ženske. (glej tabelo 2.9)

*Tabela 2.17: Spolna sestava zaprtih v ljubljanskem sodnem zaporu, 1944.*⁴⁵⁹

leto 1944	sodni		%	Polit. –		%	Polit. –		%	Vsi		%
			žensk	ital.		žensk	nem		žensk			žensk
1. 1.	15	96	13,5	15	95	13,6	19	112	14,5	49	303	13,9
15. 1.	18	109	14,2	7	60	10,4	33	214	13,4	58	383	13,2
1. 2.	23	122	15,9	8	61	11,6	33	190	14,8	64	373	14,6
15. 2.	28	128	17,9	8	57	12,3	51	208	19,7	87	393	18,1
1. 3.	24	121	16,6	8	57	12,3	69	210	24,7	101	388	20,7
15. 3.	21	119	15,0	8	56	12,5	63	275	18,6	92	450	17,0
1. 4.	25	118	17,5	8	58	12,1	73	584	11,1	106	760	12,2
15. 4.	25	122	17,0	8	57	12,3	91	564	13,9	124	743	14,3
1. 5.	4	59	6,3	7	35	16,7	74	665	10,0	85	759	10,1
15. 5.	8	70	10,3	7	35	16,7	79	653	10,8	94	758	11,0
31. 5.	12	78	13,3	7	32	17,9	99	620	13,8	118	730	13,9

Starostna sestava zapornikov

S predpisi je v mirnem času določeno, da mora biti za privedbo v zapor izpolnjena določena starost; običajno je to polnoletnost. Le v preiskovalnem zaporu so bili začasno lahko tudi mladoletni. Mladoletni so bili zaprti v posebne zavode za mladoletne. To se v vojnem času ni več posebej razlikovalo, pač pa so v zapore prišli tudi otroci in se v zaporih tudi rojevali, pogosto zaradi zapi-

⁴⁵⁸ ARS, AS 1876, fasc. 85, 86, dnevni raporti o stanju pripornikov; Damijan Guštin: Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. PNZ, XXXIX, 1999, št. 2, str. 123–141.

⁴⁵⁹ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

ranja celotnih družin v “posebnih akcijah odvzemanja prostosti”.

Zaradi velikih serij in pomanjkljivih podatkov je mogoče navesti le podatke za zapor Begunje.

*Tabela 2.18: Starostna struktura zapornikov v zaporu Begunje, starost na dan zaprtja.*⁴⁶⁰

starost	število	delež
do 20 let	2.174	18,94%
20–30 let	3.431	29,89%
30–40 let	3.443	30,00%
40–50 let	1.636	14,25%
50–60 let	582	5,07%
60–70 let	175	1,52%
nad 70 let	36	0,31%
skupaj	11.477	

Razporeditev zaprtih po starostni lestvici kaže, da so veliko večino zaprtih sestavljali mlajši od 40 let, oziroma je polovica prebivalstva v zaporih bila mlajša od 30 let. To kaže na generacijsko ločnico, ki jo je opazati tudi pri drugih strukturah sodelujočih v narodnoosvobodilnem gibanju. V primerjavi s temi strukturami pa so med zaporniki močno zastopani tudi sloji srednjih let, med 30 in 50 letom starosti kar s 45% oziroma do 40 leta starosti kar 30%, kar kaže na sodelovanje teh starosti v tistih oblikah odpora, ki ga je lahko zajela okupatorjeva represivna politika, niso pa bile oblike ekstremnega odpora, kot npr. sodelovanje v odporiških oboroženih formacijah. Seveda pa je treba upoštevati, da so v tej starostni strukturi zajeti neločeno tudi pravi storilci kriminalnih dejanj in tistega vmesnega polja dejanj, ki jih je le pogojno mogoče šteti za politična, to je sodelovanje z narodnoosvobodilnim gibanjem.

Poklicna struktura zapornikov

Tudi pri tej presoji velja, da je zaradi velikih serij

⁴⁶⁰ Šinkovec, Begunje, str. 129.

brez poprejšnjih obdelav nemogoče ugotoviti, kakšna je poklicna struktura jetnikov. V splošnem je mogoče trditi, da se ni bistveno ločila od strukture prebivalstva območij, ki jih je zajemal zapor; sploh, če so bile dovolj velike serije podatkov. Za zapor Begunje pa so na razpolago podatki za polovico zaprte populacije.

*Tabela 2.19: Socialna (poklicna) struktura zaprtih v zaporu Begunje, 1941–1942.*⁴⁶¹

poklic	število	struktura
delavec	989	26,08%
obrtnik	996	26,27%
gospodinja	153	4,03%
otrok	63	1,66%
učenec, študent, vajenec	70	1,85%
uradnik	193	5,09%
kmet, posestnik	402	10,60%
hlapci, pomožni delavci	307	8,10%
ostalo	381	10,05%
brez poklica	89	2,35%
ni podatkov	149	3,93%
skupaj	3.792	100,00%

Razmerje med kriminalnimi in političnimi zaporniki

Sestavo zapornikov v zaporu v Begunjah je mogoče razčleniti z nekaj dnevnimi stanji zapornikov.

Iz podatkov se vidi, da je bilo v omenjenem obdobju v zaporu stalno še 36 kaznjenk izpred vojne, ki so bile zaposlene v zaporu in tudi na ekonomiji. Dnevno število političnih jetnikov se je v omenjenem času gibalo med 265 in 349, torej je nihalo za skoraj 30%, gotovo pa so bila nihanja še večja, saj je v juliju 1942, za katerega ni nobenega podatka, bilo naenkrat privedeno veliko število aretiranih, v dveh tednih 175.⁴⁶²

⁴⁶¹ Šinkovec, Begunje, str. 130–131.

⁴⁶² ARS, AS 1796, fasc. 1/4, poročila zveznega oficirja pri kvesturi Ljubljana, 22. 7. 1942.

*Tabela 2.20: Dnevna stanja v zaporu Begunje leta 1942.*⁴⁶³

datum	politični			kaznjenske	skupaj
	moški	ženske	% žensk		
26. 04.	291	58	16,6%	36	385
19. 06.	186	45	19,5%	36	267
25. 08.	260	70	21,2%	36	366
31. 08.	251	69	21,6%	36	356
15. 09.	218	47	17,7%	36	301
22. 09.	229	43	15,8%	36	308
06. 10.	259	34	11,6%	36	329
13. 10.	243	33	12,0%	36	312
povprečje	242,1	49,9	17,1%	36,0	328,0

Jetniki v ljubljanskem sodnem zaporu so bili različnih vrst in statusov, vendar pa jih je mogoče splošno prevesti tudi na razlikovanje med političnimi in sodnimi zaporniki. V zaporu je bilo v letih 1944–1945 610 nepolitičnih sodnih zapornikov, ki so jih prepustili stari sodni upravi zapora, med njimi je bilo 132 žensk (21,6%). Od teh jih je bilo v tem obdobju 346 obsojenih, ostali pa so bili v preiskovalnem postopku. Ker pa je bilo v zaporu naenkrat največ 110 sodnih zapornikov, je jasno, da je bila večina, ki je bila v preiskovalnem postopku, tudi izpuščena. V zapor so bili privedeni med 20. marcem 1942 in 5. majem 1945, ko je bil v zapor pripeljan zadnji nepolitični jetnik. Vendar so bili jetniki z najdaljšim stažem v zaporu, izpred italijanske okupacije, v manjšini; po oceni jih je bilo okoli petine; preostali so bili privedeni v zapor pozneje. Premeščanja jetnikov skoraj ni bilo z izjemo transporta 19 kaznjencev v Begunje 18. avgusta 1944; predvidevati je mogoče, da so bili poslani v kaznilnico Kassel-Wehlheiden, kamor je iz Begunj transport odšel naslednjega dne. Že 19. aprila pa je bilo zaradi amnestije spuščениh 75 sodnih obsojencev in tudi nekaj preiskovancev.⁴⁶⁴

⁴⁶³ ARS, AS 1796, fasc. 1/II, poročila zveznega oficirja pri kvesturi v Ljubljani, 1942.

⁴⁶⁴ ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih kaznjencev, 1944–1945.

Razmerje med jetniki na prestajanju kazni in v preiskovalnem postopku

Med posameznimi kategorijami zapornikov je mogoče razločiti še podskupini tistih, ki so bili v preiskovalnem postopku, in tistih, ki so bili obsojeni in so že prestajali kazen, bodisi da so čakali na odvoze v druge zapore ali pa so bili v zaporu na prestajanju kazni. Seveda pa sta ti podvrsti jetnikov bili tudi med sodnimi zaporniki, saj so tudi ti bili v preiskovalnem postopku in na prestajanju kazni. Med 610 zaprtimi v ljubljanskem sodnem zaporu je bilo 346 obsojenih in 264 v preiskovalnem postopku.⁴⁶⁵

Dnevna poročila uprave vojaškega zaporu v sodnem zaporu v Ljubljani, ki so ohranjena za nepolnih devet mesecev leta 1943, omogočajo bolj podroben vpogled v strukturo zapornikov, zlasti glede na njihov položaj v sodnem postopku.

Razmerje med tistimi zaporniki, ki so bili v preiskovalnem postopku, in obsojenimi jetniki je bilo v obravnavanem obdobju približno 2:1, torej na dva zapornika v preiskovalnem postopku eden, ki je bodisi prestajal kazen v zaporu v Ljubljani ali pa je čakal na odvedbo v enega od italijanskih zaporov in kaznilnic. Bivanje obsojenih v zaporu je bilo dolgotrajnejše, saj je trajalo vsaj nekaj mesecev oziroma celo do enega leta, bivanje čakajočih na transport v zapore v Italijo od enega tedna do dveh mesecev. Preiskovalni postopek je trajal od aretacije do sodbe običajno od meseca do dveh mesecev, le v obdobju velikega števila naznanjenih sodišču je trajal še dlje, tudi do štirih mesecev, vendar pa niso bili vsi ves čas v sodnem vojaškem zaporu, pač pa v policijskem. Tako je mogoče sklepati, da so se jetniki v preiskovalnem postopku izmenjevali nekoliko hitreje.

Veliko število je bilo oproščenih oziroma jetnikov, ki so prestali svojo kazen, a vendar niso bili izpuščeni, pač pa še vedno na voljo vojaškim ali policijskim organom. Njihov stalni delež med zaporniki kaže, da se je zlasti vojaška oblast v veliki meri posluževala preventivnega zapiranja tudi sodno oproščenih v svoj sistem interni-

⁴⁶⁵ ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih kaznjencev, 1944–1945.

ranja; šele od maja 1943 je takšno postopanje poveljstvo XI. armadnega zbora omejilo, saj je že tekkel proces postopnega izpuščanja internirancev oziroma vsaj opuščanja internacije.

Tabela 2.21: Dnevna stanja jetnikov v vojaškem zaporu (Miklošičeva ul.) v Ljubljani leta 1943.⁴⁶⁶

	vsi	zaporniki v preisk.		oproščeni prestana kazni		niso v pristoj.
datum	zaporniki	postopku	obsojeni	kvest.	XI. a.z.	TMG.
1. 1. 1943	657	317	140	11	33	156
1. 2. 1943	691	423	72	10	77	108
1. 3. 1943	629	404	156	5	36	28
1. 4. 1943	654	425	179	7	38	5
1. 5. 1943	641	475	122	6	34	4
1. 6. 1943	648	392	234	6	12	4
1. 7. 1943	682	438	226	4	11	3
1. 8. 1943	573	348	198	3	2	22
1. 9. 1943	553	360	145	2	2	44
7. 9. 1943	499	307	147	1	1	41
povprečje	627,0	406,7	153,0	5,8	24,6	37,2

Vojaški zapor v Ljubljani je poleg tega, da je imel nalogo upravljati z zaporniki, ki so kakorkoli pripadali vojaškemu vojnemu sodišču, služil tudi za zapor za preostale policijske in vojaške organe; ti jetniki so tudi v določeni meri povečali stalno in visoko prenapoljenost prejšnjega sodnega zaporu. Prav v letu 1943 pa se je število teh jetnikov bistveno zmanjšalo, z dogovorom med pravosodnimi in vojaškimi oblastmi, ki so večino teh preselile v vojaški zapor v Belgijski kasarni.⁴⁶⁷ Njihovo število se je tako v dveh mesecih skrčilo na petino, v začetku aprila 1943 pa na nekaj zapornikov. Šele v nemirnem avgustu in septembru 1943 se je njihovo število v vojaškem zaporu spet povečalo.

Še bolj kompleksno strukturo zapornikov lahko spremljamo in hkrati primerjamo za dva zapore v

⁴⁶⁶ ARS, AS 1791, fasc. 574/I.

⁴⁶⁷ Prim. ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

Tabela 2.22: Številčno stanje in struktura zapornikov v policijskem zaporu v Ljubljani 1943–1944.⁴⁶⁸

datum	skupaj	vsi		% žensk	Politični				Kriminalni	
		moški	ženske		Belgijska kasarna	Šentpetrska kasarna / Prisilna delavnica	moški	ženske	moški	ženske
6. 11. 1943	163	106	57	35,0%			97	23	9	34
10. 11. 1943	244	163	81	33,2%	45	18	109	23	9	40
20. 11. 1943	349	262	87	24,9%	57	31	185	37	20	19
1. 12. 1943	443	300	143	32,3%	123	42	170	53	7	48
10. 12. 1943	566	408	158	27,9%	187	56	209	57	12	45
20. 12. 1943	710	529	181	25,5%	250	55	269	80	10	46
1. 1. 1944	760	572	188	24,7%	247	63	306	91	19	34
10. 1. 1944	583	422	161	27,6%	182	67	223	84	17	10
20. 1. 1944	520	308	212	40,8%	114	82	175	111	19	19
1. 2. 1944	710	446	264	37,2%			436	255	10	9
10. 2. 1944	834	532	302	36,2%			521	284	11	18
20. 2. 1944	572	335	237	41,4%			327	231	8	6
21. 2. 1944	793	494	299	37,7%			494	299		
22. 2. 1944	590	346	244	41,4%			338	238	8	6

⁴⁶⁸ ARS, AS 1876, fasc. 85, 86, dnevni raporti o stanju pripornikov.

Tabela 2.23: Struktura zapornikov v ljubljanskem sodnem zaporu 1943–1944.⁴⁶⁹

Datum	Sodni zaporniki		Politični zaporniki				V bolnic.	Skupaj
	Preisk.	Robija	Zapor	Italij.	Nemški	Tajni nem.		
9. 9. 1943	50	15	28	448				555
17. 11. 1943	32	17	38	72	119			286
13. 12. 1943	50	16	50	58	578	13		766
8. 1. 1944	42	19	16		617	27	32	774
1. 4. 1944	30	8	41	118	87			294
2. 6. 1944	32	16	40	103	134			350
31. 12. 1944	28	83			301	92		560

⁴⁶⁹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, 1/II.

Ljubljani za čas od jeseni 1943 do konca leta 1944. V strukturi zapornikov v policijskem zaporu posebej izstopa dejstvo, da je število aretiranih zaradi kriminalnih deliktov v letu 1944 vztrajno padalo tako absolutno kot v deležu in je postajalo pravzaprav zanemarljivo v celotnem staležu zaporov; podobno lahko trdimo tudi za sodni zapor. Za to lahko iščemo vzrok v upadanju pozornosti policijskih organov do klasičnega kriminala in njihove zmanjšane učinkovitosti v odkrivanju storilcev, možno pa je, da je upadlo število kriminalnih dejanj.

Usode zapornikov

Usode zaprtih so bile v veliki meri individualne, odvisne tako od poteka in izteka preiskovalnega in sodnega postopka kot od namenov policije in drugih represivnih institucij. Zaporji so bili za večino zaprtih le prehodna institucija, odkoder je vodila pot bodisi na prostost, v kaznilnice, v konfinacijo, internacijo, koncentracijska taborišča, na prisilno delo, v vojaške enote in tudi na morišče. Že zaradi množice zaprtih in stalnega pomanjkanja prostora v zaporih so morali okupatorji zapore hitro prazniti. Zaporji so tako bili hitro spreminjajoče se postaje, kjer so se usode zapornikov stalno križale in jetniki stalno menjavali, zrcalili pa so se v njih tudi okupacijska politika in vsa njena nasprotja. Zlasti to velja za preiskovalne zapore.

Možni so bili naslednji izhodi iz zaporov:

- izpust na prostost – v preiskovalnih zaporih je bil glavni vzrok izpusta odstop od nadaljevanja kazenskega postopka, bodisi zaradi majhne nevarnosti ali pomanjkanja dokazov, v sodnih zaporih oziroma kaznilnicah je bil glavni vzrok odpusta odslužitev kazni;
- premestitev v druge vrste institucij za odvzem prostosti je izhajala iz okupacijske politike, predvsem pa je šlo za uporabo koncentracijskega oziroma internacijskega taborišča;
- izvedba smrtne kazni, usmrnitev po izvensodni ali sodni poti – najbolj obremenjene jetnike so po po-

- licijski oziroma sodni obsodbi na smrt usmrtili; usmrtili kot talce;
- smrt v zaporu med preiskovalnim postopkom in prestajanjem kazni;
 - pobeg je edini način, ki je predpostavljal aktivnost samega zapornika in je tudi edini nesistemski način izhoda iz zapora.

Izpustitve na prostost

Izpustitve na prostost ni mogoče jemati za enovit postopek. Zavisel je tudi od pravnih in policijskih predpisov, po katerih so se ravnale policijske in sodne oblasti vsakega od okupatorjev. Te predpise so marsikdaj v vojni nadomestile tudi zgolj smernice upravnih, vojaških ali policijskih oblasti o ravnanju s posameznimi manj obremenjenimi ali zgolj sumljivimi priporniki. Aretiranim oz. priprtim načeloma ni bilo mogoče dokazati dejanja, zaradi katerega je bil aretiran in zaprt ali pa da je dejanje imelo takšen minimalen pomen, da ni bilo mogoče oziroma smotrno še naprej zadrževati osumljene osebe v zaporu, saj je s tem obremenjevala prostor, ki je bil včasih dragocenejši kot načelo, da je treba prav vsakega storilca kaznivega dejanja (političnega in nepolitičnega) zadržati v zaporu. To je imelo za posledico ne le veliko število izpustov na prostost, pač pa tudi, da so zapornike često premestili v internacijska taborišča ali poslali na delo v Nemčijo. Na izpuščanje zapornikov so vplivale tudi dejanske razmere v zaporih, predvsem prenapolnjenost zaporov. Zato je bilo potrebno jetnike tudi hitro odpuščati. Vojni čas pozna še podskupino izpustov s pogojevanjem, torej, da se je jetnik že vnaprej obvezal, da bo po izpustu odšel na (prisilno) delo ali v pomožne vojaške in policijske formacije ali celo, da bo postal policijski zaupnik. Na izpust so lahko vplivala posredovanja vplivnih oseb. Izpusti so pomenili tudi predčasno ali začasno prekinitev kazni – amnestijo, pogojni izpust.

Izpusti zaradi nedokazane krivde so bili pogosti, saj so se vse tri okupacijske policije ravnale po tem, da raje aretirajo koga več kot pa manj. Kot je nemogoče oceniti število aretiranih, ni mogoče ugotoviti tudi, koliko je bilo

iz zaporov izpuščenih. Iz zapora Begunje je bila izpuščena okoli polovica zaprtih, pri čemer moramo upoštevati še specifičnost zapora Begunje, namreč da so bili jetniki po stopnji krivde deloma že selekcionirani, saj so izpostavljali varnostne policije in varnostne službe v Begunje pošiljale že dovolj obremenjene aretirance, s katerimi so že končali preiskovalni postopek.

Izpusti zaradi odslužitve kazni so bili manj pogosti, saj so bile kazni izrečene za politične prestopke povečini dolgotrajne in se jih večina do konca vojne oziroma do kapitulacije Italije ni iztekla. Poleg tega je bilo pri sodnih obsojencih le majhno število vseh, ki so bili v preiskovalnem postopku zaradi enakih prestopkov. Zlasti je to mogoče trditi za nemško okupacijsko območje, kjer je okupator večino preiskovalnih postopkov reševal bodisi s široko uporabo smrtne kazni, policijskim ukrepom odvajanja v zaščitni zapor v koncentracijsko taborišče ali z izpustom. Tudi italijanski sodni obsojenci so bili le v manjši meri deležni izpusta po prestani kazni, saj so bile dosojene kazni dobršnega dela obsojenih tako dolge, da je bil izpust možen le pri obsojenih z najnižjimi kaznimi, pod enim letom in pol. Izpuščali so jih v skladu z dnevi izteka kazni tudi po kapitulaciji Italije.⁴⁷⁰

Pač pa je bilo izpustov veliko med lažjimi primeri sodnih obsojencev, ki so jih obsodila okrajna sodišča na nemškem okupacijskem območju; zaporne kazni povečini niso bile daljše od šestih mesecev; zaradi narave prekrškov pa tudi policija ni kazala pretiranega zanimanja za njihovo dejavnost po izpustu, tako da so mogli biti izpuščeni.

Amnestije in prekinitve kazni

Izpuste zaradi prekinitve ali predčasnega končanja kazni je mogoče deliti v dve ločeni podskupini, v amnestije in prekinitve kazni bodisi zaradi individualne pro-

⁴⁷⁰ ARS, AS 1791, fasc. 532–535, dosjeji o izvrševanju kazni; prim. AS 1753, fasc. 1/III, nalogi komandanta vojaškega zapora za izpuste Ivana Koviča, Viljema Modrijana, Danijela Selakoviča, Ludvika Grma, Alojza Oražma, Damjana Mestnika, Mirka Cvvara, 23. 9. – 13. 10. 1943.

šnje zapornika oziroma svojcev, bodisi zaradi strateške spremembe vojaškopoličnih razmerij, kot je bila kapitulacija Italije. Izpusti zaradi amnestije oziroma odpusta kazni so bili normirani z običaji in predpisi vsakega od treh okupatorjev.

Nemški sistem je poznal pomilostitve ob 20. aprilu, rojstnem dnevu Adolfa Hitlerja. Tako je šef civilne uprave in vrhovni komisar operacijske cone Jadransko primorje odredil leta 1944 pomilostitev 361 obsojencev iz Ljubljanske pokrajine, poleg tega pa še 643 zapornikov, ki so bili v preiskovalnem postopku, ali njihova obsodba še ni bila pravnomočna. Poleg tega je objavil tudi pomilostitev treh žensk, prvih, ki so bile obsojene na smrt pred Politično kazensko zbornico zaradi političnega kaznivega dejanja – Celestino Kržišnik, Valerijo Korak in Frančiško Bohinc.⁴⁷¹ V Ljubljani je bilo ob tej priložnosti pomiloščenih 87 nepolitičnih zapornikov, ki so bili zaprti v sodnem zaporu.⁴⁷²

Pomilostitev zapornikov je bila izvedena tudi tik pred koncem vojne, ob 20. aprilu 1945. Iz zapora Begunje 22. aprila 1945 izpuščene zapornike so imeli za pomiloščene.⁴⁷³

Italijanski pravosodni sistem je pred vstopom države poznal vrsto posebnih amnestij; običajno ob državnih praznikih. V vojnem času sta bili dve taki pomembni letnici, na podlagi kraljevega odloka od 17. oktobra 1942 in na podlagi kraljevih odlokov od 29. aprila in 13. maja 1943. Obsojenci ali njihovi svojci so lahko vložili prošnje za pomilostitev, kar je pomenilo predčasno dokončanje kazni in kaznjenci so bili izpuščeni na prostost pod pogojem, da še pet let ne store nobenega kaznivega dejanja; šlo je torej za svojevrsten pogojni izpust. Obe te priložnosti so obilno izkoristili tudi obsojenci vojaškega vojnega sodišča. Sodišče je ustreglo večini prošenj, vlagali pa so jih predvsem nepolitični zaporniki ali njihovi svojci.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Karawanken Bote, IV, 29. 4. 1944, št. 33, Amnestija ob Führerjevem rojstnem dnevu; Sinkovec, Sodstvo, str. 161–162; Sinkovec, Begunje, str. 184.

⁴⁷² ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih zapornikov 1944–1945.

⁴⁷³ ARS, AS 1764, seznam uprave zapora Begunje 27. 4. 1945.

⁴⁷⁴ ARS, AS 1791, fasc. 532–537, odločbe k posameznim dosjejem o izvrševanju kazni; fasc. 591, vloge za pomilostitev.

Značaj amnestije pa je imel tudi odlok vlade Pietra Badoglia po padcu fašizma, da se izpuste iz prestajanja kazni vsi politični kaznjenci.⁴⁷⁵ Vendar pa ta ukrep ni veljal za Ljubljansko pokrajino, saj je 3. avgusta 1943 visoki komisar objavil odlok, da ukrep ne velja za kaznjence in internirance iz Ljubljanske pokrajine.⁴⁷⁶ Za izpust političnih zapornikov, najbrž tistih v ljubljanskem zaporu, naj bi si sredi avgusta prizadeval inšpektor pravosodnega ministrstva (bil je predsednik apelacijskega sodišča v Ljubljani) Massimo Pilotti. "Da bi se to lažje izvedlo, 'žaga' predsednika voj.(aškega) sodišča Macisa. Za tem načrtom stoji tudi Tramontana."⁴⁷⁷ Za obsojene vojaškega vojnega sodišča po razumevanju vodilnih pravosodnih organov odlok o izpustu političnih zapornikov niti ni veljal, ker jih ni vojaškemu sodišču odstopilo posebno sodišče za obrambo države; le ti naj bi bili upravičeni do izpusta in še ti ob predhodni preučitvi posledic, ki bi jih izpust pomenil.⁴⁷⁸

Izpusti niso vedno pomenili, da je bil zapornik nato dejansko na svobodi. V vojnem času so se posamezna policijska oblastva zavzela, da je bil tudi po odslužitvi kazni jetnik poslan v eno od drugih represivnih institucij.

Tako je na avstrijskem območju veljal od leta 1940 dogovor med ljudskim sodnim zborom in tajno državno policijo, da je ta prevzela vsakega jetnika, ki je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen, ali bi bil izpuščen že med preiskovalnim postopkom. Ti so bili odvedeni v koncentracijsko taborišče.⁴⁷⁹ Tudi tisti oproščeni obdolženci, ki jim je sodilo 23. januarja 1945 Posebno sodišče za javno varnost v Ljubljani, so bili takoj potem aretirani in odvedeni v isti zapor, kjer so prestajali kazni njihovi na dolgoletne kazni obsojeni sotovariši.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Slovenec, LXXI, 31. 7. 1943, št. 172 a, Vlada izdala važne nove ukrepe; Slovenec, 1. 8. 1943, št. 173 a, Obvestilo XI. armadnega zbora, 31. 7. 1943; 3. 8. 1943, št. 174 a, Poveljstvo XI. armadnega zbora; Obvestilo, 31. 7. 1943.

⁴⁷⁶ Prav tam; ARS, AS 220, fasc. 4, Nasilno izseljevanje Slovencev, str. 19a.

⁴⁷⁷ ARS, AS 1483, fasc. 2/III, poročilo Iva Svetine CK KPS 14. 8. 1943. Enrico Macis je bil tožilec oddelka vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani in ne predsednik sodišča.

⁴⁷⁸ ARS, AS 1791, fasc. 574/IX, dopis generalnega tožilstva Vrhovnega vojaškega sodišča 15. 8. 1943.

⁴⁷⁹ NS-Justiz, str. 23.

⁴⁸⁰ ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih jetnikov, 1944–1945.

Tudi italijanski okupator je zastopal stališče, da je treba izpuščene politične jetnike, ki jih sodni postopek ni mogel zajeti, onemogočiti z drugačno vrsto odvzema prostosti. Za vrsto obsojenih zapornikov je pred iztekom kazni kvestura v Ljubljani poslala v ustrezen zapor obvestilo, da naj dotičnega ne izpustijo, pač pa zadržijo in postavijo na razpolago krajevni kvesturi.⁴⁸¹ Visoki komisar je za take jetnike nato predlagal notranjemu ministrstvu varnostno internacijo v "eni od občin Krajljestva". Običajna utemeljitev je bila delikatna situacija v pokrajini in protiitalijanska čustva zapornika.⁴⁸²

Predčasna prekinitev kazni je bila običajno indicirana pri že obsojenih zapornikih zaradi slabega zdravstvenega stanja ali pri ženskah zaradi visoke nosečnosti. Na nemškem okupacijskem območju je o vsakem posameznem primeru odločala kazenska zbornica.⁴⁸³ Tako je bila 19. oktobra 1944 izpuščena Marija Intihar, ker je bila v osmem mesecu nosečnosti.⁴⁸⁴ Tudi pred koncem vojne je uprava zavora v Begunjah obsojenim zapornikom začasno prekinila prestajanje kazni. Petim ženskam, ki jim je kaznen bil prekinjen v letu 1944, se je pridružilo še 11 zapornikov obeh spolov, ki so prekinitev kazni dobili v letu 1945, kar šest od njih v aprilu. Prestajanje kazni jim je bila odloženo za obdobje enega do šestih mesecev.⁴⁸⁵

Po kapitulaciji Italije je nemška policija, ki je takoj pregledala zapor v Ljubljani, ukazala izpustiti vse zapornice z majhnimi otroki. Vseh sedem izpuščenih je rodilo v zaporu.⁴⁸⁶

Izhod iz zavora je bil možen za manj obremenjene tudi z vstopom v vojaške enote. Tako so se zaporniki v

⁴⁸¹ ARS, AS 1791, fasc. 532, 533, 534, dosjeji za izvršitev kazni.

⁴⁸² ARS, AS 220, fasc. 3, dopis visokega komisarja centralnemu političnemu registru in prefekturi v Benetkah 8. 1. 1943. Vera Parkelj, o kateri je govoril predlog, je bila obsojena na 8 mesecev zavora zaradi sodelovanja pri napisni ("mazaški") akciji. Kazen je odslužila v zaporu v Benetkah do 30. 11. 1942.

⁴⁸³ Šinkovec, Sodstvo, str. 162.

⁴⁸⁴ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Intihar Marija. Aretirana je bila 15. 6. 1944, zaključno poročilo je predlagalo zanjo odvedbo v koncentracijsko taborišče. Od 13. 10. 1944 je bila v zaporu v Mariboru.

⁴⁸⁵ ARS, AS 1764, m. 1, seznam uprave zavora Begunje 27. 4. 1945; ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Marija Ježek.

⁴⁸⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zavora 10. 9. 1943; fasc. 1/III, Seznam jetnic, ki so rodile, nedat.

sodnem zaporu v Ljubljani lahko javljali k Slovenskemu domobranstvu vse do maja 1944, ko jim je to možnost nadzornik zaporov Waldemar Simon ukinil.⁴⁸⁷

Nemški okupator je v pomanjkanju delovnih moči omogočal zapornikom, da so se s prostovoljnim prijavljanjem na delo v Nemčijo rešili zopora.⁴⁸⁸ Seveda pa se niso vsi, ki so bili odpeljani na delo v rajh, k temu prostovoljno prijavili.

Po italijanski kapitulaciji si je mnogo jetnikov prizadevalo, da bi se rešili iz italijanskih zaporov in kaznilnic, saj so menili, da po propadu režima in države ne morejo več prestajati kazni v njihovih zaporih. Že 29. julija 1943 je bila objavljena po padcu fašizma amnestija za politične zapornike. To je vneslo med kaznjence, ki so za odlok tako ali drugače kmalu izvedeli, velik nemir. Vendar pa so odlok oblasti izvajale v kaznilnicah zelo počasi, tudi za tiste, ki so jih nameravali izpustiti, to pa so bili italijanski državljani.⁴⁸⁹ Ob kapitulaciji Italije se je vznemirjenje med jetniki ponovilo v še izrazitejši obliki. Povečini so jetniki pričakovali, da bodo takoj izpuščeni. "Dobili smo besedilo brezpogojne kapitulacije, ki jo je podpisal maršal Badoglio. Eden izmed členov je določal, da morajo Italijani nemudoma izpustiti vse politične zapornike, posebno tiste iz okupiranih dežel. Na podlagi te listine smo zahtevali dan za dnem, da nas takoj izpuste."⁴⁹⁰ V zaporu v Firenzah so si jetnice takoj, ko so novico izvedele, pripravile prtljago in čakale, da jih izpuste. Prebedele so vso noč, zjutraj pa so od uprave izvedele, da bodo ostale še naprej v zaporu. Seveda so ob tem začele protestirati, tako da so jih paznice zaprle v celico, ki je običajno služila za pisanje pisem.⁴⁹¹

V kaznilnici v Parmi so jetniki izvedeli za kapitulacijo še isti večer. Vznemirjenje ob pričakovanju takojšnje izpustitve se je mešalo z zaskrbljenostjo zaradi nemške garnizije v mestu. Zaradi nemira je uprava pod-

⁴⁸⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, službena beležka 12. 5. 1944.

⁴⁸⁸ ARS, AS 1753, fasc 1/I, službena beležka 12. 5. 1944.

⁴⁸⁹ Tako sta bila po trditvi Lava Čermelja izpuščena iz kaznilnice v Portolongoneju do konca avgusta 1943 le dva politična jetnika. Prim. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 214.

⁴⁹⁰ Derganc, Okrvavljena roža, str. 125.

⁴⁹¹ Od ječe do ječe, str. 125.

vojila straže. Kriminalni jetniki so političnim predlagali skupen preboj iz zapora, a so jih ti odklonili, ker niso poznali situacije zunaj zapora. Kriminalni zaporniki so se ponoči poskušali prebiti iz zapora, a so se po praksi s pazniki umaknili spet v celice. 9. septembra so nemške enote že obvladale mesto.⁴⁹² Zaradi poslabšanja hrane so jetniki 18. oktobra začeli gladovno stavkati. Ko prvega dne ni obvladala stavke, je uprava poklicala na pomoč nemško enoto, češ da je v kaznilnici upor. Vojaki so nato z orožjem po celicah grozili zapornikom. Ti so pojasnjevali, da gre njihova stavka v zahtevo po izboljšanju prehrane. "Na Nemce je najbolj učinkovala izjava zapornikov, češ da je za nevzdržno prehransko situacijo po trditvah kaznilniške uprave krivo splošno stanje v mestu po nemški zasedbi. S tem se je ost obrnila proti kaznilniški upravi, ki je na zahtevo nemškega oficirja ugodila vsem našim zahtevam."⁴⁹³

Ravnatelj in poveljnik straže v kaznilnici v Portolongoneju sta se bala nemirov, kot so bili v nekaterih drugih jetnišnicah. Še bolj so bili nevarni kriminalni jetniki. Zato sta okrepila zavarovanje zapora. Na hodnikih so vzdali nova železna vrata, pomnožila sta straže in zvišala zid okoli jetnišnice. Ko so se izkrkali Nemci, so oddelek dodelili tudi za zavarovanje jetnišnice. Nemški vojaki so stražili na obzidju okoli zapora. Ravnatelj se je v negotovosti posvetoval, kaj storiti, tudi s Čermeljem. Ta mu je svetoval sodelovanje s starejšimi političnimi jetniki z vplivom, da bi tako ohranili znosen red. Po kapitulaciji dolgo ni bil izpuščen noben politični jetnik. Jugoslovani so prišli na vrsto šele decembra 1943, v januarju 1944 tudi italijanski državljani.⁴⁹⁴

V času po nemški okupaciji se je razvilo čudno tristransko razmerje moči. Italijanska uprava je zbirala moči, da ponovno uvede disciplino izpred padca fašizma, vendar se je ob tem bala nemških okupacijskih oblasti. Iz strahu pred jetniki pa si je prizadevala režim omiliti. Vendar pa so upravniki, kar je razumljivo, saj

⁴⁹² Rihard Knez: Ljubljana, Koper, Parma, Trst. Ljubljana v ilegali, IV, str. 503 (dalje Knez: Ljubljana, Koper, Parma, Trst).

⁴⁹³ Knez: Ljubljana, Koper, Parma, Trst, str. 503.

⁴⁹⁴ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 214–215, 217.

so bili državni uradniki, silovito branili svojo pravico, da obdrže vse zapornike v zaporih. Vpliv zapornikov je kljub veliki želji, da bi bili izpuščeni, bil premajhen, da bi jih v večjem številu brez vpliva in dela Rdečega križa iz Ljubljane tako italijanske kot nemške oblasti izpustile iz zaporov v Italiji.

V kaznilnici Trani globoko na jugu Italije so bile slovenske jetnice v drugačnem položaju. Po kapitulaciji Italije je Trani 14. septembra zasedla nemška vojska; območje je bilo že v neposredni bližini vojaških operacij. Konec septembra so področje Barija že zasedle angleške in ameriške sile. 3. oktobra 1943 sta prišla v jetnišnico dva angleška oficirja, ki pa sta iskala le svoje državljanke. Dve, ki sta jih našla, sta odpeljala 4. in 12. oktobra, tedaj sta tudi obljubila, da bosta posredovala za izpust jugoslovanskih političnih zapornic. Njihovo lastno prizadevanje, da bi dosegle izpust prek tamkajšnjega škofa oziroma državnega tožilca, ni obrodilo sadov. 16. oktobra je uprava jetnice pozvala, da pripravijo prtljago; še istega dne jih je angleška vojska prepeljala v zbirališče Jugoslovancev v Carbonari.⁴⁹⁵

V Ljubljani pa se je pokrajinski svetovalec za pravosodje odločil za revizijo vseh sodnih procesov vojaškega vojnega sodišča, v katerih so bili udeleženi prebivalci pokrajine oziroma civilne osebe. Pobude za to niso povsem znane. Vsekakor pa je bila imenovana komisija za likvidacijo vojaškega vojnega sodišča, ki je pod vodstvom sodnika okrožnega sodišča preverila vse omenjene sodbe in predlagala veliko večino sodb v razveljavitev iz naslova nepravilno ugotovljenega dejanskega stanja. Tako so bile mnogim zapornikom, ki so se vrnili v pokrajino, odpravljene tudi mogoče pravne posledice obsodbe v času italijanske okupacije.⁴⁹⁶

Konec vojne so jetniki marsikje dočakali v velikem pričakovanju, čeprav je sama osvoboditev prišla zelo hitro. Uprave zaporov so dobile pooblastila (ali pa so si jih napol prisvojile), da so tiste med jetniki, ki so bili za nemške oblasti nezanimivi, izpustili. V zaporu v Begunjah je bila 22. aprila 1945 izpuščena velika skupina je-

⁴⁹⁵ Od ječe do ječe, str. 192–194.

⁴⁹⁶ Prim. ARS, AS 1791, fasc. 581–584.

tnikov, ki je ni mogoče številčno ovrednotiti (v vsem mesecu je bilo izpuščenih 370 zapornikov in zapornic).⁴⁹⁷

Velika skupina jetnikov v sodnem zaporu v Ljubljani je bila izpuščena v dneh med 18. in 21. aprilom, ko je prišlo iz zavora 220 zapornikov. Velika večina jetnikov, ki so še ostali v zaporu, je bila izpuščena po iniciativi slovenske uprave 6. maja 1945 zvečer, torej že po urniku nemške uprave, ko je odšlo iz sodnega zavora okoli 250 jetnikov.⁴⁹⁸ V zaporu na Vrhniki je ječar izpustil zadnje tri zapornike 5. maja 1945 zjutraj.⁴⁹⁹

Število izpustov

Zaradi številnih aretacij oziroma preiskovalnih dejanj je bilo nujno, da je bilo glede na kapacitete zavorov – tudi izpustov veliko. Žal nam razpoložljivi podatki ne omogočajo natančno ugotoviti, kolikšen je ta odstotek bil, mogoče pa ga je ugotoviti na manjših segmentih.

V Begunjah, osrednjem zaporu na Gorenjskem je bilo izpuščenih jetnikov – od 11.008 oseb 5.432 ali 49,5%. Od tega je bilo izpuščenih na svobodo 4.383 oseb, na delo v Nemčijo je prostovoljno odšlo 621 oseb, 203 so bili dodeljeni državnemu mladinskemu vodstvu, 225 pa jih je bilo dodeljenih policiji za zračno zaščito. Pri teh zadnjih je vprašanje, koliko je šlo za prostovoljno odločitev.⁵⁰⁰

Izpusti so mesečno dosegali med manj kot 50 jetniki in več kot 400, povprečno 115 jetnikov. Največji izpusti so bili v letu 1941, avgusta, septembra in oktobra leta 1942, decembra 1943, marca in septembra 1944 (sploh največ v vseh letih), decembra 1944 in aprila 1945.⁵⁰¹ Po navedbah študije UDB za Slovenijo je bilo od tega

⁴⁹⁷ ARS, AS 1764, seznam uprave zavora Begunje 27. 4. 1945; AS 1931, 117–1, Begunje – policijski zavori, str. 17.

⁴⁹⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež jetnikov 30. 6. 1944 – 6. 5. 1945.

⁴⁹⁹ Arhiv Notranjskega muzeja Postojna, vpisna knjiga zavora Vrhnika, 1941–1945.

⁵⁰⁰ ARS, AS 1931, 117–1, Begunje – policijski zavori, Kaznilnica Begunje v času nemške okupacije, str. 15. Sinkovec, Begunje, str. 199, navaja drugačne podatke: izpuščenih 4.526, poslano drž. mladinskemu vodstvu 201, poslano za zračno zaščito 277, delovna taborišča 295.

⁵⁰¹ ARS, AS 1931, 117–1, Begunje – policijski zavori, priloga Policijski zavor Begunje – grafikon prihodov in odhodov 1941–1945.

1.551 izpuščenih po kratkotrajnem zaporu. Od teh so zastopane: izpostavi komandanta varnostne policije in varnostne službe na Jesenicah in Radovljici s po okoli 1.150 izpusti, izpostava Kranj 750, Kamnik 300, ostali pa 350 izpustitev.⁵⁰²

Od začetka leta 1944 so izpusti iz Begunj dvoumni, saj je izpust (vpis v zaporni knjigi) pomenil hkratno napotitev na delo v rajh, ali celo v zračno zaščito.⁵⁰³

Za izpuste velja, da so jih odredjali tisti, ki so vodili postopek (referenti) oziroma njihovi šefi.

Pri tem gre za dve vrsti jetnikov:

- zaporniki, ki so bili še v preiskovalnem postopku ene od izpostav KdS. V takih primerih je dajal nalog za izpust vodja izpostave oziroma nadrejeni izpostave;
- mnogo jetnikov je bilo privedenih v Begunje šele, ko se je preiskovalni postopek zaključil vsaj na prvi stopnji na eni od izpostav. V takem primeru je verjetno, da je odločil o izpustu ali vodja oddelka IV (Helmuth Rozumek), oziroma za to pooblaščen referent v štabu komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu.⁵⁰⁴

Tretja kategorija izpustov so bili hlinjeni izpusti oziroma izpusti z izsiljeno klavzulo, ko so bili izpuščeni jetniki, ki so pristali na delo za okupatorjevo policijo. Na take jetnike navajajo odpustni listi, ki govore o izpustu po nalogu Rozumeka, po telefonskem nalogu Rozumeka ipd. Tako je omenjeni Rozumek spomladi 1942 izpustil člana OK KPS Kamnik in nato s tem da so ga zasledovali, vdrl v organizacijo OF. Podoben način je še večkrat ponovil.⁵⁰⁵

Na druge vrste posredovanja kaže nalog komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu Perstererja, ki tudi govori o izpustu bolj osebno⁵⁰⁶ ("izročiti

⁵⁰² ARS, AS 1931, 117-1, Begunje – policijski zapori, Kaznilnica Begunje v času nemške okupacije, str. 5.

⁵⁰³ Prav tam, str. 5-6.

⁵⁰⁴ ARS, AS 1931, 117-1, Begunje – policijski zapori, Kaznilnica Begunje v času nemške okupacije, str. 6-7.

⁵⁰⁵ ARS, AS 1931, 103-6, KdS Bled, str. 11-12. Prim. Selin, Nič več strogo zaupno, II, str. 484-503.

⁵⁰⁶ ARS, AS 1931, 117-1, Begunje – policijski zapori, Kaznilnica Begunje v času nemške okupacije, str. 6, 7.

Tabela 2.24: Izpusti iz zapora v Begunjah 1941–1945.

mesec	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	skupaj
1			84	8,4%			56	2,1%	89	11,7%	229
2			54	5,4%			63	2,4%	210	27,7%	327
3			78	7,8%			323	12,2%	82	10,8%	483
4			50	5,0%			297	11,3%	370	48,8%	717
5			51	5,1%			201	7,6%	7	0,9%	259
6			106	10,6%			176	6,7%			282
7	91	17,0%	106	10,6%			197	7,5%			394
8	158	29,6%	152	15,1%			209	7,9%			519
9	104	19,5%	153	15,2%			412	15,6%			669
10	82	15,4%	72	7,2%			108	4,1%			262
11	66	12,4%	47	4,7%			205	7,8%			318
12	33	6,2%	51	5,1%			393	14,9%			477
skupaj	534	100,0%	1.004	100,0%	968	100%	2.640	100,0%	758	100,0%	5.904

prinašalcu dopisa”, “odpeljala ga bo žena” ipd.).⁵⁰⁷ Izpuštitveni nalog na drugi stopnji je dajal urad komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu. Pri teh nalogih je razlikovati z nalogi, ki so določali še odslužitev kazni. Odpustnice so bile tempirane na določen dan, bližnji ali pa celo več mesecev pozneje, npr.: “Prosim, da se ga za dobo 6 mesecev smatra kot pripornika na delu ter ga zaposli odgovarjajoče njegovim sposobnostim. Izpuščen bo (...) pod pogojem, da se je dobro zadržal”.⁵⁰⁸

Za krajše obdobje v letih 1941–1942 je mogoče opazovati tudi izpuste iz štirih okrajnih zaporov v celjskem okrožju (za zapor v Laškem ni podatkov). Iz njih je bilo v obdobju osmih mesecev med avgustom 1941 in marcem 1942 izpuščenih 380 jetnikov; nekaj več jih je bilo privedenih, kar kaže, da se je zasedenost zaporov večala. Tako kot pri privedbi, so bile velike razlike tudi glede izpustov iz zapora. Če opazujemo razmerje med prihodom v zapor in izhodom iz njega, potem lahko vidimo le majhne razlike, saj je bila v takšnem času večina postopkov z zaporniki končana. Pri zaporu v Šoštanju je razlika v istem obdobju -3, torej so bili odvedeni trije jetniki več, v zaporu v Gornjem gradu -3, v zaporu v Rogatcu +11 in v Šmarju pri Jelšah +28. Oboje zadnje bi govorilo o tem, da je omenjena zapora že pestila precejšnja napolnjenost, saj je šlo za majhne zapore, lahko pa da v ohranjeni dokumentaciji niso bili vpisani prav vsi odpusti.

Odpusti so potekali v glavnem tekoče, odvisno od povezave z nadaljnjo usodo jetnikov in od dinamike prihoda v zapor. Le nekaj primerov lahko označimo kot večje praznjenje zaporov; tako so 29. in 30. avgusta iz zaporov v Šmarju pri Jelšah izpustili 17 zaprtih, 1. septembra iz zapora v Rogatcu 9 oseb, vendar je šlo za skupino, ki so jo v enakem sestavu privedli 6 dni prej. Največji tak primer pa je zabeležen 25. novembra, ko je bilo iz istega zapora odpuščenih 32 zapornikov; vendar niso bili izpuščeni, pač pa so bili odvedeni v Maribor in Gradec oziroma izgnani na Hrvaško. Podoben primer je

⁵⁰⁷ Prav tam.

⁵⁰⁸ ARS, AS 1931, 117–1, Begunje – policijski zapori, Kaznilnica Begunje v času nemške okupacije, str. 7.

zabeležen pri zaporu v Šoštanju, kjer so 4. oktobra odpustili 11 jetnikov, vendar je tudi v tem primeru šlo za skupino, ki je bila v isti sestavi privedena v zapor le dan prej; skupina je bila oddana v zapor v Celje, predvidoma na razpolago tajni državni policiji.⁵⁰⁹

Tabela 2.25: Odpusti zapornikov iz okrajnih zaporov v celjskem okrožju avgust 1941 – junij 1942.⁵¹⁰

doba	Laško	Šoštanj	G. Grad	Rogatec	Šmarje pri Jelšah	skupaj
avgust	1	2	6	8	18	35
september	0	6	6	36	17	65
oktober	0	18	11	24	9	62
november	0	17	2	46	10	75
december	0	13	1	16	10	40
januar 42	0	3	2	14	8	27
februar	0	3	2	15	3	23
marec	0	11	2	33	4	50
maj–junij	0	8	1	9	13	31
skupaj	1	81	33	201	92	408

Zanimiva je še razporeditev iz zaporov odpuščenih. Večina odpuščenih zapornikov iz že omenjenega zapora je bila izgnana nazaj na območje NDH, nekateri pa so bili predani delovnim uradom. Okoli 40% jetnikov iz vseh štirih zaporov je bilo izpuščenih, preostali pa povečini poslani po ustaljenih poteh v druge zapore, predvsem v celjski zapor, nekaj tudi v zapor v Mariboru, pa tudi v Gradec. Prav vsi, ki so dospeli v zapor zaradi katerega od političnih deliktov, so bili poslani v zapor v Celje; le da nekateri v zapor, drugi pa na razpolago tajni državni policiji v Celju. Manjšina, le nekaj posameznikov, je bila predanih tudi drugim uradom, tako carinski službi, žandarmeriji, postaji obmejne policije.

⁵⁰⁹ ARS, AS 1602, fasc. 181/I, 181/II, poročila orožniškega poveljstva Celje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe za mesece avgust 1941 – marec 1942.

⁵¹⁰ ARS, AS 1602, fasc. 181/I, 181/II, poročila orožniškega poveljstva Celje kazenskemu oddelku komandanta varnostne policije in varnostne službe za mesece avgust 1941 – marec 1942.

Pobegi

Odkar obstajajo zapori, jetniki poskušajo pobegniti iz njih. Nič drugače ni bilo v času druge svetovne vojne. V vseh zaporih so se jetniki, tako kriminalni kot politični, poskušali izogniti prisilni omejitvi prostosti in ubežati nadzoru. Jetniki, ki načrtujejo pobeg, morajo upoštevati nevarnosti pri begu, verjetnost ponovnega prijetja in dolžino kazni. Te predpostavke pa so bile v vojnem času nekoliko drugačne. Odločala je predvsem možnost pobega in ostrina kazni. Za politične jetnike, ki so glede na ravnanje okupatorja in svoje izkušnje sodili, da bodo strogo kaznovani, zlasti tisti, ki so pričakovali smrtno kazen, je bila smrtna nevarnost pri begu le enakovreden vložek, torej mnogo lažja odločitev.

Pobege je oteževalo še mnogo ostrejšo ravnanje zavarovalnega osebja zaporov. Že v mirnem času je bilo v lovu za pbeglim jetnikom dovoljeno uporabiti mnoga sredstva, v vojnem pa ni zaznati omejitev. Straža je za pbeglim uporabila takoj strelno orožje. Tudi izboljšana zavarovanja zaporov so oteževala pobege, prav tako široke policijske omejitve (policijska ura, pogosto patrujliranje, legitimiranje). Hkrati pa se je z oddaljitvijo od zapora povečevala možnost za rešitev oziroma uspešen beg, saj je vsaj za politične jetnike obstajala ilegalna organizacija, ki jih je lahko krila; z njo se po obsegu in učinkovitosti ni mogla meriti nobena kriminalna združba, če so sploh tedaj na Slovenskem obstajale. Poleg tega so obstajala območja, kamor okupatorjeva uprava oziroma policija ni segla.

Opazen je še en pojav – da so se nepolitični jetniki, tudi ko so kakorkoli prišli iz zapora, vračali v okrilje zapora, kar kaže na vseprisoten strah ali celo to, da se jim je zapor zdel pribežališče glede na razmere na svobodi. Tako je v škofjeloškem zaporu zaprtega Franca Kavčiča, ki se je pripravljaj na beg, presenetilo razmišljanje dveh sozaprornikov, drobnih kriminalcev, poznavalcev zaporov, da bosta v zaporu ugodno prebila zimo. "Tu je hrana, ni premrzlo in upava, da se bo tudi tokrat srečno izteklo."⁵¹¹

⁵¹¹ Vdor partizanov v škofjeloške zapore decembra 1941. Loški razgledi, VIII, 1961, str. 42.

Sanje in razmišljanja o pobegu so bili pomemben del mnogih zaporniških vsakdanjnikov, ki pa se mnogim od njih nikoli niso uresničili, zaradi lastne neodločnosti in objektivnih okoliščin. A mnogi, ki si niso upali, takih razmišljanj raje ne navajajo.

Ivanka Mežnar je bila privedena v zapor na sedežu gestapa v Kamniku 3. avgusta 1944. Odločno devetnajstletno dekle je takoj začela iskati rešitev. "Potem sem si ogledovala stene krog in krog, ali bi se dalo kje priti na svobodo. Ko sem malo potolkla po zidu, sem opazila, da je na eni strani bobnelo, ob drugih treh stenah pa je le tanko zvenelo. Razbrala sem, da je tu zid debelejši, tam, kjer je bobnelo, pa tanjši. Samo s čim bi zvrtala luknjo? Tu se za zdaj nič ne da napraviti. Vrata so imela zapah in še ključavnico."⁵¹² Kmalu nato je bila klicana v pisarno, kjer je opravila sprejemni postopek. Mežnarjeva pa je spet premišljevala o begu: "Tedaj sem se nekam zagledala in gotovo sem bila nekoliko vznemirjena. Pogledal me je in se nekam porogljivo zasmejal, kakor bi hotel reči: saj vem, kaj misliš. Rekel pa je: – S tem pa ne bo nič. Jaz sem ga v prazno pogledala, pa ga nisem videla. Bila sem kar zaverovana v tisti košček malih vratc, ki so bila odprta in je kazalo, da držijo na dvorišče ali še celo kam drugam. Mislila sem si: Zdaj, zmaga, ali pa nikoli. Napravila sem že dva neodločna koraka, v tem trenutku pa se je gestapovec tako strašno zakrohotal, da sem se na mah spet zavedela. Takrat so se pred malimi vratci pokazale noge. Ne vem, kaj je vse to pomenilo – najbrž so mi nastavili past, da bi me preizkusili. Brez besede mi je pokazal vrata."⁵¹³

Po zaslišanjih in preiskavi je prišla v sodni zapor v Kamniku. Očitno je bila označena za nevarno, kajti paznik v zaporu je ni želel pustiti iz celice; šele na prošnjo sojetnic jo je pustil na dvorišče, da je lahko oprala svojo krvavo obleko in perilo. "–Če uideš, mi je rekel, bom ob službo, lahko pa še ob glavo." Mene pa je zmerom imelo samo, kako in kje bi se dalo priti na svobodo. Mimogrede sem se ozrla naokrog, pa nikjer nobenega upanja.⁵¹⁴

⁵¹² Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 20–21.

⁵¹³ Prav tam, str. 21–22.

⁵¹⁴ Prav tam, str. 51.

Že je premišljevala, kako bo lahko pobegnila iz Begunj, ki se jih je bala. "Na tihem sem se vendar tolažila, da bi bilo tam morda laže ulti kot tu. Saj je tudi Dragica pred kakšnim mesecem iz Begunj ušla. O, da bi še jaz imela takšno srečo. Pravijo, da je tam okrog precej hribov, pa bi jo lahko popihala v hosto in bi gotovo kje našla partizane."⁵¹⁵

A v Begunjah se ji želje niso izpolnile. Ko si je opomogla, se je na izbirah javila za delo na polju. "O, ko bi še mene vzeli, to bi bilo čudovito! Hribi so precej tod okrog, tako blizu je. Mar bi mi bilo straže, prosila bi, naj me puste na stran. Potem pa bi tekla, kar bi me nesle noge. Pravile so, da je ena tudi z vrta ušla, potem pa se je pri neki kmečki hiši v vasi skrila v seno. Tu, si je mislila, bom nekaj časa na varnem, potem pa bom bežala naprej. A takoj ko so jo pogrešili, so na vse strani poslali vojaštvo in pse. In psi so jo našli. Ko so jo privlekli nazaj, so jo tako pretepli, da je čez par dni umrla."⁵¹⁶ Toda prav tedaj so bile jetnice s Kamniškega v nemilosti pri Brandlu, češ da rade zbežijo. Tako je morala ostati pri delu v zaporu; po obsodbi pa je sploh bila le v 'bunkerju'. Med delom v pekarni je sicer zaupala svojo namero, da pobegne, a ji je kolegica odsvetovala beg, če nima zunaj nikogar, ki bi ji pomagal. Šele v celici v 'bunkerju', med čakanjem na izvršitev smrtne kazni, se je pomirila: "Na beg zdaj nisem več mislila, saj sem uvidela, da skozi celo vrsto straž res ni mogoče. Mogoče kdaj pozneje."⁵¹⁷

Ko sta se spoprijateljila s sojetnikom, je začel Franc Križnar v Begunjah premišljevati o begu. "Vprašam ga, kaj bi storil v slučaju, da bi grozilo streljanje. Odkrito mi pove, da bi iskal rešitve v begu. Skupaj iščeva odgovor, kako pobegniti." Opazi, da sojetnik, 16-letni fant pri vratih sobe leze nekam v notranjost zidu. "Utrne se mi srečna misel, kaj, če se da od tod priti na podstrešje? Franca naženem od vrat, sam pa ponoči, ko vse spi, zlezem skozi odprtino na podstrešje. S tem se je že našla ena možnost za beg. Naslednji dan, ko gremo

⁵¹⁵ Prav tam, str. 52. Pobegla 'Dragica' bi lahko bila ali Matilda Planinc iz Križa pri Kamniku (pobegnila 7. 7. 1944) ali Rozalija Anžin iz Dobenega, ki je pobegnila iz Begunj 23. 7. 1944; najverjetneje gre za prvo.

⁵¹⁶ Prav tam, str. 59.

⁵¹⁷ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 60, 79.

na stranišče, opazujem streho in velika javorova drevesa, ki rastejo na severni strani gradu. Prišel sem do zaključka, da bi se dalo s podstrešja priti na streho, od tam pa bi se mogel po drevesih spustiti na zemljo.” (...) “Razložim mu svojo zamisel. Gleda najprej mene in potem skozi okno; da, to bi se dalo izvesti. Zamišljava si deževno temno noč. Vse spi. Po zidu skozi vratca bi se splazila na podstrešje, od tu na streho, po strehi do javorov, ki rastejo ob severni strani poslopja, po drevju bi se spustila na tla, preskočila zid in bila bi na svobodi. Ker je sedaj lepo vreme, je zaenkrat najin načrt le težko izvedljiv, zato ga prihraniva za prihodnost.”⁵¹⁸

Iz tega načrta pa ni bilo nič. Misel na beg je še dalje tlela. Novo spodbudo mu da obisk sestrične Ivke Križnar: “Ivka nama svetuje, naj pogledava, če je moč pobegniti. Z Jožem postaja nekako težko, živci so mu precej odpovedali, živi kakor v nekakšni omotici, vedno je slabe volje. Zvečer na postelji ga skušam pripraviti do tega, da se odločiva za beg, toda Joža o tem noče nič slišati. Grozim mu, da bom pobegnil sam, ko bo prava priložnost, toda še isti trenutek vem, da tega ne bom storil.”⁵¹⁹

Po nekaj mesecih se spoprijatelji z drugim jetnikom. Ko tik pred novim letom 1943 opazujeta grobo znašanje policistov nad ujetimi partizani med telovadbo, oživi misel na beg. Eden drugemu razkrijeta razmišljanja o begu. “Hudo mi je. Misel na beg mi je vedno pred očmi. Toda brat Joža se še vedno obotavlja. In sedaj naj rečem Stanetu, da ne mislim na beg? Stanetu hote lažem; pravim mu, da ni strahu za streljanje, ker je to že minilo. Toda mislim drugače. Bežal bi. Da, če bi bil sam tako kot Stane, ki nima nikogar, nad katerim bi se potem Nemci maščevali. Bežal bi ob prvi priložnosti. Stanetu torej lažem. (...) Sram me je bilo, zato sem ga poklical nazaj. Iskreno sem mu povedal, da sem mu lagal, da bi pobegnil prvi dan, ko bi bila priložnost, če bi bil na njegovem mestu. Povedal sem mu tudi, da sam že dolgo časa čakam na beg, samo da ni prave možnosti za to, posebno zaradi tega ne, ker Joža s tem predlogom ni zadovoljen.

⁵¹⁸ France Križnar: Ne vdaj se, fant. Ljubljana 1968, str. 67, 68 (dalje Križnar, Ne vdaj se fant).

⁵¹⁹ Prav tam, str. 77.

Stane je postal vesel in še bolj prijateljski. Priznal mi je, da se že dolgo pripravljajo na beg on, Zajc in Jaka, da pa ga je današnji prizor, ko so mučili partizane, tako prevzel, da bo čimprej pobegnil, samo če bo še čas. Sedaj sva si s Stanetom na jasnem. A za ta podvig je potrebno, da se midva z Jožetom vrineva v skupino, ki dela na Bledu. Od tam bi laže pobegnili.”⁵²⁰

Čez nekaj dni so ga dodelili v skupino, ki je dovažala drva za kaznilnico iz doline Vrat. Z njimi je tudi brat Jože in še tretji jetnik. Gestapovec (!), ki jih straži pri nakladanju, se boji in raje odide v vas. “Skušnja za beg je tukaj zelo velika, toda morava se pokoravati želji drugih, ki se tudi pripravljajo, da skupaj zbežimo.” V Mojstrani se z naloženim tovornjakom spet ustavijo. Pošlje po znanca in ga povpraša, ali naj pobegne “Joža mi svetuje, naj še malo počakam, morda se stvar drugače reši.”

Premisleke in oklevanja pred begom skupina prekine še isti večer. “Zvečer nas v Begunjah preseneti vest, da so čez dan odpeljali neznan kam okrog trideset ujetnikov, vklenjenih po dva in dva. Ta vest je pospešila našo odločitev. Zvečer se zmenimo s Stanetom, da drugo jutro zapustimo Begunje v trdni veri, da se nazaj nikdar ne vrnemo. Sicer imata Zajc in Stane še nekaj pomislekov, toda vseeno pristaneta, da gremo. Načrt je takle: izpred Park hotela, kjer se sestanemo, zbežimo proti karnolomu v Straži. V najslabšem primeru se zberemo šele tamkaj. Od tam dalje gremo skupaj naprej na Jelovico, kjer bi jaz v Lipnici poiskal zvezo.

Sklep je storjen. Domenimo se tudi, da vsak vzame s seboj kar najbolj toplo obleko, ker jo bomo potrebovali.”⁵²¹ Res so jih tudi drugo jutro poklicali na delo. Naložili so drva, jih odpeljali na Bled, jih tam žagali in cepili. Spremljevalec je Križnarju pozno popoldne naročil, da naj bodo pripravljeni do šestih, ko jih bo kamion odpeljal v Begunje. “Poiščem Staneta. Nosi drva. “No, Stane, gremo, naš čas je vendar prišel.” Stane me gleda. “Dobro,” pravi, “če gre Zajc, grem tudi jaz.” Ker se že mračí, grem da poiščem Zajca. (...) Na koncu garaž se srečava z Zaj-

⁵²⁰ Prav tam, str. 88.

⁵²¹ Prav tam, str. 89–90.

cem. “Kam greš, Franc?” me vpraša. “Grem, kakor smo domenjeni. Danes pobegnemo.” mu zašepetam. “Kaj, ali misliš zares?” “Da. Sedaj je čas.” Zajc me začne prepričevati: “Kaj pa boš potem? Ali se zavedaš, da bo treba v partizane?” “Da, zavedam se in morda bolj kot ti.” Zajc se ne da pregovoriti. Na koncu mi vedno poočita, da mi je on dal možnost, da sem sploh prišel na Bled. “Slišiš, pravi dalje, “jaz imam v načrtu, da z nami vred pobegne še več ljudi. Ne smeš biti egoist.” Moram privoliti, da počakamo še nekaj dni, čeprav me grabi jeza in bi najraje videl, da bi z Jožem kar sama pobegnila.

V garaži pri topli peči čakamo na odhod v Begunje. Vroče je. V meni divja vihar. Rad bi zapustil vse te ljudi in sam odšel tja, kamor me žene srce, toda Zajc me opazuje. Dvignem se in odidem na zrak. (...) Preklinjam sebe in druge, ki so tako prekleto neodločni.”⁵²² Ko se je pomiril, se je spet ponovila situacija izpred nekaj dni. “V nedeljo dopoldan s Stanetom leživa na postelji. Govoriva in delava načrte za ponedeljek. Jutri pobegnemo, pa čeprav tudi sami, brez drugih. Vse je zmenjeno, dokončno.”⁵²³ A v ta sklep je treščilo kot z neba – Križnar je bil prestavljen na delo v kuhinjo in preseljen v drugo sobo. Preostali so sicer še hodili na delo na Bled, a za pobeg se ni odločil nihče. Ko so se dva tedna pozneje srečali pred Križnarjevim transportom, so lahko naredili le še obračun. “Stane je žalosten. Pristopi k meni: “Franc, oprost mi.” Jezen sem nanje. Sovražim jih. Zaradi njih sem zdaj na tem, da zapuščam domovino, da me pošiljajo nekam, od koder ne vem, ali je vrnitev. Tudi Zajc pristopi k meni. Nesrečen je in sram ga je, saj je on največ kriv za to. “No, Stane, ali boste sedaj pametni? Ali boste izkoristili prvo priložnost,” jih povprašam. “Če gremo danes iz Begunj, se ne bomo več vrnili”, pravi Stane. Prisrčno se poslovimo.”⁵²⁴ In res, kakor da jih je ta sotovariševa smola spodbudila, so istega dne, 16. januarja 1943 pobegnili Franc Zajc, Stanislav Kunstl in Stanislav Cotman.⁵²⁵

Na nemškem okupacijskem območju je bila najugo-

⁵²² Prav tam, str. 90–91.

⁵²³ Prav tam, str. 91.

⁵²⁴ Prav tam, str. 94.

⁵²⁵ Šinkovec, Begunje, str. 207.

dnejša priložnost za beg delo zunaj zaporov, kjer se je bilo lažje izmuzniti pozornosti maloštevilnih paznikov, pa tudi čas do alarma je bil povečini daljši. Vendar pa priti na delo zunaj zaporov ni bilo dano vsem, samo tistim, za katere je veljalo, da ne mislijo na beg oziroma da so nenevarni. Te oznake so dodeljevali preiskovalni organi za zapornike v preiskovalnem postopku. Večino zaprtih zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju so uradniki gestapa označili za nevarne, torej begosumne in jih niso puščali na delo zunaj zaporov. Tako sestavljajo večino pobegli kriminalni jetniki in sodni obsojenci na krajše zaporne kazni.

Tudi osebje zaporov je moralo po okrožnici ministrstva za pravosodje samo z več ukrepi zmanjšati možnosti za pobege. Pobegov iz kaznilnic in zaporov je namreč bilo po mnenju pravosodnega ministrstva preveč, zato so že leta 1940 začeli izvajati poseben program zmanjševanja pobegov, ki se je nadaljeval tudi v letu 1941.⁵²⁶

Poleg tehničnih izboljšav je okrožnica opozorila na izboljššan nadzor nad posebej izbranimi kategorijami jetnikov. "Posebej nevarne jetnike", v te so šteli obsojene na smrt, pripornike in begosumne jetnike, naj bi zapirali v prostore, ki onemogočajo pobeg. Celice takih zapornikov naj bi zapirala in obiskovala hkrati po dva paznika. Če zavod takih celic nima, naj bi tovrstne zapornike odvedli čimprej v ustrezno urejene kazenske zavode. Takim jetnikom, ki so s svojim vedenjem izzvali posebne varnostne ukrepe, naj bi ponoči odvzeli obleko.

Vsak kazenski zavod je moral izdelati listo posebej nevarnih in begosumnih jetnikov, v kateri naj bi bili označeni kazensko dejanje, ki je bilo vzrok za odvzem prostosti, kazen, trajanje kazni, kot tudi vzrok uvrstitve na listo posebej nevarnih jetnikov. Seznam mora vodja straže oziroma nadzorne službe tedensko obravnavati s svojimi uslužbenci. Seznam naj bi bil lahko dostopen v vsakem trenutku nadzornemu osebju in osebju, ki je vodilo delo zapornikov. Pri nadzornih obhodih zavoda naj bi bil predložen tudi generalnemu državnemu tožilcu oziroma njegovim pooblaščenecem.

Posebno nevarne jetnike naj bi dnevno osebno pre-

⁵²⁶ ARS, AS 1764, m. I, okrožnica ministrstva za pravosodje 26. 6. 1941.

iskali, posebej še po poskušanem begu in to tako, da jetniki ne bi uganili sistema preiskav. Zunaj rednega dnevnega pregleda naj bi njihove prostore nenapovedano občasno preiskal tudi kdo od višjih paznikov. Jetnike za delo v zavodu naj bi izbiral vodja in ustrezni inšpektor zavoda. Posebno naj bi bili pazljivi pri vodenju na zaslišanja. Ta naj bi se opravila po možnosti v zaporu. Nevarne jetnike naj bi vodili na zaslišanja zunaj zavoda le, ko so bile zagotovljene za to vse okoliščine: dovolj izkušenega osebja, okovi (lisice). Jetnike, ki so delali na pristavah ali zunanjih delih, je bilo treba naprestano nadzorovati. Paznik je moral v takih primerih imeti pri sebi orožje.⁵²⁷

V okrožnici z dne 10. avgusta 1943 sta generalni državni tožilec in predsednik višjega deželnega sodišča ugotavljala, da številnim pobegom botrujejo tudi gradbene pomanjkljivosti zaporov. A tudi v teh je mogoče in potrebno zgraditi nekaj pred pobegom varnih celic. Te celice naj bi imele na oknih rešetke iz kaljenega železa, trdna vrata in varne ključavnice. Zidovi, strop in tla naj bi bili utrjeni in po možnosti iz cementa oz. betona. Tudi delovni prostori morajo biti bolj zaščiteni. Zaklepanje vrat z obešankami (žabicami) naj ne bi bilo dovolj, nadomestiti bi jih morali z vgrajenimi, posebej zaščitenimi ključavnicami.⁵²⁸

Porast pobegov iz zaporov v drugi polovici leta 1943 in v letu 1944 je opazil tudi državni tožilec. Ugotavljal je, da je za pobege z delovišč kriva popustljivost pri straži. Pobegi uspevajo zato, ker nadzorni organ nima pregleda nad celotno skupino, ker so delovne naloge tako razdeljene ali "ko se dodeljuje posameznim jetnikom dovoljenje, da lahko poiščejo stranišče". Predlaga, da delovne skupine sestavljajo tako, da lahko nadzorni organ nadzoruje celotno skupino. Drugačne želje podjetij je treba zavrniti. "Če podjetje nima na voljo prenosnih stranišč ali takih ni mogoče narediti, naj se pusti jetnike na stranišče le ob določenem času, vsake 2–3 ure. V vmesnem času naj se take želje zavrne, še posebej, če z nadzorne-

⁵²⁷ ARS, AS 1764, m. I, okrožnica ministrstva za pravosodje 26. 6. 1941.

⁵²⁸ ARS, AS 1764, m. I, okrožnica generalnega državnega tožilca in predsednika višjega deželnega sodišča 10. 8. 1943.

ga mesta, odkoder se nadzira skupina, ni mogoče nadzirati tudi stranišča". Vse jetnike naj bi opozarjali, da bodo v primeru bega deležni poostrenega kazenskega postopanja.⁵²⁹

Hkrati je opozoril, da se vedno znova dogaja, da jetniki pobegnejo iz kazenskih zavodov skozi odprta vrata in okna. Takšna malomarnost se, kot sledi iz njegove okrožnice 26. oktobra 1943, strogo kaznuje, zato naj zaklenejo ne le vrata celic in vmesna vrata na hodnikih, pač pa tudi vrata, ki vodijo v druge prostore. Nadzorniki sodnih zaporov in predstojniki posebnih kazenskih zavodov naj preverijo, kako se navodila izvajajo. Vse paznike, ki ne bi izvajali ukaza, naj bi mu prijavili. Vsi pazniki, ki bi posredno ali neposredno bili krivi pobega jetnika, mu bodo osebno odgovorni in se bo proti njim uvedlo službeno kazensko postopanje. Ker pa mu pazniki niso podrejeni, bo take primere predložil predsedniku višjega deželnega sodišča.⁵³⁰

Iz zapore v Celju je v letu 1941 pobegnil vsaj en zapornik – Jožef Urbanč decembra 1941, in sicer z dela zunaj zapore. V letu 1942 so pobegnili trije zaporniki, dva iz zapore in eden z dela zunaj zapore; v celotnem obračunskem letu 1943 sta pobegnila dva zapornika, oba z zunanjih del.⁵³¹

Kakor je soditi po znanih podatkih, je do prave eksplozije begov prišlo v letu 1944. Takrat je do avgusta pobegnilo vsaj 8 jetnikov, razen enega vsi z zunanjih delovišč v vinogradih na Jožefovem hribu, v Arji vasi in drugod. Jetniki so bili na delu v manjših skupinah, z enim ali dvema paznikoma. Glede na razmerje med njimi, lahko sodimo, da je do 10 kaznjencev nadzoroval en paznik; če pa jih je bilo več, pa dva paznika.⁵³²

Maks Horjak je pobegnil 5. avgusta 1943 z dela na pristavi na Jožefovem hribu. Zaporniki, bilo jih je 6, so pobirali odpadla jabolka, nadzoroval jih je paznik Jo-

⁵²⁹ ARS, AS 1764, m. I, okrožnica generalnega državnega tožilca v Gradcu 19. 6. 1944.

⁵³⁰ ARS, AS 1764, m. I, okrožnica generalnega državnega tožilca v Gradcu 19. 7. 1944.

⁵³¹ ARS, AS 1764, m. I, poročili predstojništva zapore Celje državnemu tožilstvu v Gradcu 9. 4. 1943 in 1. 4. 1944.

⁵³² ARS, AS 1764, m. I, poročila predstojništva zapore Celje državnemu tožilstvu, 1944.

sef Jung in še eden. Šestnajstletni Horjak, ki je bil zaprt zaradi kraje, je opazoval paznika in ko se je ta obrnil proč, je začel teči po ulici. Tekel je vzdolž Savinje proti Laškemu, prečkal Savinjo in prišel v Zidani most, kjer je obiskal mater. Nato se je zadrževal v okolici Rimskih toplic, kjer je delal pri kmetih. Ker ga je doma iskala policija, je 9. avgusta prišel v Celje, nato se je hotel zvečer vrniti domov. Na železniški postaji v Celju ga je Jung opazil in aretiral. Beg mu je zagotovil le štiridnevno svobodo.⁵³³

29. maja 1944 je šlo 14 zapornikov z enim paznikom na delo v zaporniški vinograd na Bukovžlaku (Buchenschlag). Med njimi so bili tudi Štefan Meričič, Jožef Blagojevič in Sava Živković, ki jih je aretirala tajna državna policija zaradi bega z dela oziroma pretrganja delovne pogodbe. Označeni so bili kot nenevarni za pobeg in zato so bili dodeljeni na delo zunaj zapora. Med delom so vsi trije pobegnili.⁵³⁴

10. maja 1944 je pobegnil zjutraj ob 6. uri iz zaprtega dela zapora Ludvik Planinc, ki je bil od sodišča v Celju obsojen na 3 mesece zapora. Razporejen je bil na hišna dela, kjer je očitno tihotapil v zapor hrano; zaradi tega je tudi bil dodatno obsojen še na 14 dni strogega zapora. Zato je bil dan pred begom prestavljen v celico 18 v I. oddelku. Na dan pobega je bil ob 17. uri naročen na zaslišanje na sedež tajne državne policije. Ob večernem štetju jetnikov ga še ni bilo, vrnil se je v mraku. Izkoristil je priložnost, ko je bila službena soba, kjer so ga pustili, prazna in ukradel dva ključa. Neobveščeni paznik nočne izmene ga je zaprl namesto v celico 18 v celico 60. Planinc je kljub temu ponoči prišel iz celice, zlezal na dvorišče za sprehajanje in preplezal 3,5 m visok zid zapora, ne da bi ga med zatemnitvijo kdorkoli opazil.⁵³⁵

Nekoliko se je razlikoval pobeg Gregorja Atelška. 31. marca 1943 sta ga peljala referent tajne državne policije Lorenz Schmitzer in tolmač Ivan Kocjan na teren v okolico Ljubnega, da bi pokazal neko skrito nahajališče orožja. Medtem ko so iskali skrivališče, je Atelšek pobe-

⁵³³ ARS, AS 1764, m. I, izjava zapornika Maksa Horjaka 9. 8. 1943; poročilo predstojništva zapora Celje državnemu tožilstvu 9. 8. 1943.

⁵³⁴ ARS, AS 1764, m. I, zapisnik o preiskavi, 30. 5. 1944.

⁵³⁵ ARS, AS 1764, m. I, poročilo predstojnika zapora Celje državnemu tožilcu 20. 5. 1944.

gnil; kaže da je ob tem ranil tolmača v hrbet. Bojazen obeh policistov je bila tako velika, da sta raje kot prijavila beg, hlinila napad partizanov.⁵³⁶

Iz zaporov in kaznilnice v Mariboru je pobegnila vrsta zapornikov. Že 19. aprila 1941 je pobegnil iz sodnega zapora en jetnik.⁵³⁷ Tomaž Golerač, obsojen na 5 mesecev zapora zaradi kraje, je pobegnil v letu 1942 kar dvakrat, 23. marca in 16. maja, obakrat z zunanjih delovišč – prvič z delovišča pri Štajerski domovinski zvezi in drugič iz delavnice ing. Palige na Meljskem hribu. Vsaj enkrat se mu beg ni posrečil, oziroma so ga pozneje ujeli.⁵³⁸ V letu 1942 je pobegnila iz zapora na Borlu Milka Kerin.⁵³⁹

28. junija 1943 je pobegnil z delovišča na cesti Maribor – Ptuj kaznjenec iz kaznilnice Pavel Malovrh, ki je bil sicer pristojen v Ljubljansko pokrajino. Oblasti so predvidele, da si bo prizadeval priti v Ljubljano ali pa na Gorenjsko, kjer je imel sorodnike.⁵⁴⁰

V tem letu je pobegnilo iz zaporov v Mariboru še vsaj 16 zapornikov, trije pa iz taborišča – zunanje izpostave v Strnišču. Med pobeglimi je bila večina kaznjenec, tistih ki so bili v kaznilnici še iz predvojnega časa, med njimi tudi zaradi umora na dosmrtno ječo obsojen Franc Cirnski, kot tistih, ki so jih obsodila že nemška sodišča oziroma oddelek za kazenske zadeve. Večina pobegov je bila izpeljana med delom zunaj kaznilniških oziroma zaporniških zidov, na deloviščih Košaki, Vetrinjski dvor, sodarske šole na Krčevini, pa tudi od drugod – s Koroškega kolodvora, Pohorja. Ignac Tajnikar je ušel z dela v deželni bolnici. Trije, med njimi že omenjeni Cirnski in Rudolf Cerjak, obsojen na 3 in pol leta zapora zaradi telesne poškodbe s smrtnim izidom, le tri mesece pred tem, pa so pobegnili “preko zidu”, torej iz kaznilnice. Koliko kaznjencev je bilo naknadno ujetih,

⁵³⁶ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, 5600, dopis vodje izpostave komandantu varnostne policije in varnostne službe 12. 4. 1943.

⁵³⁷ AMNOM, vpisna knjiga zapora Maribor, 1941.

⁵³⁸ Prav tam; ARS, AS 1764, m. A, poročilo vodje zaporov Maribor uradu kriminalne policije 16. 5. 1942. Prim. tudi ARS, AS 1764, m. I, dopisi zapora Maribor.

⁵³⁹ Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941. PZDG, II, 1961, št. 1–2, dok. 74, op. 5.

⁵⁴⁰ ARS, AS 1764, m. A, poročilo vodje zaporov Maribor 30. 6. 1943.

ni podatkov.⁵⁴¹ Pobegi so postali množični v letu 1944. Začeli so se že januarja in se nadaljevali vse leto do decembra 1944. Od tega sta pobegnila iz zavora oziroma kaznilnice le dva, vsi ostali pa z različnih delovišč. Po teh sporočilih je pobegnilo med bombnim napadom 14. oktobra 1944 5 jetnikov s kaznilniškega vrta. Iz zunanje izpostave Strnišče je pobegnilo 8 jetnikov. Vsi pobegli so bili moški, kar je razumljivo, saj so bili v kaznilnici le moški jetniki, pobegov iz sodnega zavora pa je bilo malo.⁵⁴²

Med pobeglimi so bili tako jetniki z dolgimi zapornimi kaznimi in taki s krajšimi, vendar so prevladovali taki z dosojeno vsaj dvoletno zaporno kaznijo. Večina je bila obsojena zaradi kriminalnih deliktov, kraj in telesnih poškodb. Med pobeglimi je najti tudi nekaj kršilcev vojnih zakonov in 'ljudskega škodljivca'. Prednjačil je Kazimir Sahorik, ki je bil že pred vojno, leta 1936, obsojen zaradi ropa na 20 let ječe. Pobegnil je z delovišča na Tezmem 17. avgusta skupaj s sojetnikom Boškom Trivičem, ki je bil slabo leto prej obsojen na 2 leti zavora zaradi posedovanja orožja.⁵⁴³ Tudi Mihael Cvetko, ki je pobegnil 11. novembra 1944 z dela, bi moral prestati še 11 let zavorne kazni, v času bega pa je bil star že 55 let.⁵⁴⁴

Koliko od pobeglih se je ponovno znašlo v zavoru, ni mogoče ugotoviti. Le za tri jetnike je mogoče ugotoviti, da so bili po begu ujeti – Rupert Vrba po enem tednu, Jožef Lasnik po enem mesecu, Vincenc Pratnemer pa se je vrnil v Strnišče prek sodnih zavorov po štirih mesecih in pol.⁵⁴⁵

Struktura pobeglih z zunanjih delovišč kaže, da v letu 1944 zaporniška uprava ni več dosledno upoštevala predpisov o razvrščanju nevarnih in begosumnih jetnikov na dela v notranjosti zavorov; očitno je bilo pomanjkanje delovne sile tako veliko, da so tudi uprave zavorov raje tvegale pobege zapornikov kot neopravljene

⁵⁴¹ ARS, AS 1764, m. A, poročila vodje zavorov Maribor 30. 6., 4. 7., 6. 7., 26. 7., 28. 7., 2. 8., 20. 8., 1. 9., 4. 9., 7. 9., 14. 9., 13. 10., 23. 10., 29. 10., 6. 11., 12. 11. in 31. 12. 1943.

⁵⁴² ARS, AS 1764, m. A, poročila vodje zavorov Maribor 5. 1. – 1. 12. 1944.

⁵⁴³ ARS, AS 1764, m. A, poročilo vodje zavorov Maribor 17. 8. 1944.

⁵⁴⁴ ARS, AS 1764, m. A, poročilo vodje zavorov Maribor 11. 11. 1944.

⁵⁴⁵ ARS, AS 1764, m. A, poročilo vodje zavorov Maribor 20. 1. 1944, 7. 2. 1944 in 2. 3. 1944.

no delo. Odsotnost kakršnegakoli političnega jetnika med pobeglimi kaže, da so se omenjene omejitve oblasti držale le še pri njih.

V letu 1945 je bilo pobegov veliko, vendar so manj dokumentirani. Med bombnim napadom 1. aprila 1945 je iz zadete kaznilnice pobegnilo večje število jetnikov, tako tistih v preiskovalnem postopku kot kaznjencev. Znan in zanesljiv je podatek o pobeglih političnih preiskovancih, ki so bili Vojko Lovše, Anton Pahor, Draža Črnko, Anton Radović in Drago Grča.⁵⁴⁶ Gotovo je bilo ubežnikov bistveno več. Po sicer nezanesljivem poznejšem poročilu je manjkalo po bombardiranju kar 95 ubežnikov – kriminalcev in 175 političnih zapornikov – tu so najbrž mišljeni preiskovanci, ki so sodili pod bivši sodni zapor. Število mrtvih ni znano. Nazaj naj bi bilo privedenih le 9 zapornikov, 6 iz mesta in 3 iz okolice. Od političnih kaznjencev je zagotovo pobegnil Franc Haderlapp iz Železne Kaple na Koroškem, ki je našel pot do 13. SNOUB Mirka Bračiča na Pohorju.⁵⁴⁷

Iz Begunj je bilo težko pobegniti, saj je bila kaznilnica že od prej dobro zavarovana, po okupaciji pa je dobila tudi dovoljšnjo stražo. Tako je pobeg postal mogoč le z delovišč zunaj kaznilnice, kamor so vodili predvsem manj obremenjene in kriminalne zapornike. V vseh štirih letih je pobegnilo iz zapora v Begunjah 42 zapornikov, vsak tristoti tam zaprt.

Tabela 2.26: Število pobegov iz zapora Begunje.

leto	št. zapornikov	pobegi	pobegi v %
1941	1.815	2	0,11
1942	2.449	2	0,08
1943	2.138	8	0,37
1944	4.427	30	0,68
1945	1.252	0	0,00
	12.081	42	0,35

Le trojica je pobegnila iz samega zapora: Anton Zajc

⁵⁴⁶ Marjan Znidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec XXVIII, 1976, št. 8–9.

⁵⁴⁷ Filipič, Politični zaporniki, str. 299.

iz Moravške doline je pobegnil ponoči s 15. na 16. december 1943 iz bolniške sobe v II. nadstropju. Zvezal je štiri rjuhe, se zrinil skozi rešetke (imel je 17 let in očitno je bil drobne rasti) in nato neopaženo preplezal zid.⁵⁴⁸

Franč Koritnik in Janez Žebovec pa sta pobegnila iz celice št. 1 v 'bunkerju' 4. avgusta 1944. Kljub osebni preiskavi preden sta bila privedena v bunkersko celico, sta s skritim orodjem (žago ali pilo) prežagala dve palici rešetke in pozno ponoči pobegnila. Preiskava ni mogla ugotoviti, kako sta pobegnila, ugotovili pa so, da je pilo jetnikoma dal stražar v hodniku pred celicami.⁵⁴⁹

Vsi ostali so pobegnili v času, ko so bili zunaj zapora, bodisi na delu ali drugače. Edinstven je beg na smrt obsojenega Karla Perdiha s kraja streljanja pri požganem železniškem mostu v Mostah pri Žirovnici 1. julija 1942.⁵⁵⁰ Večina pa je pobegnila z najrazličnejših delovišč, kjer je bil nadzor slabši, predvsem pa ni mogel trajati neprekinjeno z enako intenzivnostjo. Jetnik, ki je bil pripravljen tvegati in potrpežljivo čakati, je mogel najti priložnost za pobeg. Tako je Minka Košir pobegnila skupaj z Vero Mrhar z njive v bližini zapora ob treh popoldan, ko je stražarjema popustila pazljivost. Skupino dvajsetih delavk sta stražila dva orožnika. Ko sta se izmuznili, sta šli po poti do Poljč in v Zapuže. Srečal ju je hlapec iz zaporniške ekonomije, ki sta mu zagrozili, da ju ne sme ovaditi. Pomagal jima je tovarnar Kristan v Zapužah, nato sta zbežali v gozd. Zasedovalci s psi so bili že za njima, vendar pa jima je pomagalo naključje, da so se psi spoprijeli z nekim kmečkim psom. Tako sta se lahko prikriili do noči, nato pa sta odšli na dom Minke Košir v Podljudelj. Šele po nekaj dneh sta odšli v Kokrški odred, kar kaže, da policija pobeglih ni iskala na domu vsaj ene od njih.⁵⁵¹

6. julija 1943 so napadli partizani skupino zapornikov begunjskega zapora, ki so šli s paznikoma na delo. Paznika so ustrelili, zapornike pa vzeli s seboj. Dva od zapornikov sta od partizanov pobegnila takoj, sedem pa

⁵⁴⁸ Šinkovec, Begunje, str. 203–204.

⁵⁴⁹ Prav tam, str. 205; Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 60.

⁵⁵⁰ Šinkovec, Begunje, str. 206.

⁵⁵¹ Šinkovec, Begunje, str. 203.

še pozneje. Za nagrado je prva dva šef civilne uprave pomilostil, ostalim pa je odpisal tretjino kazni.⁵⁵²

Pobegi niso bili omejeni le na velike zapore. Tudi v manjših so se jetniki odločali za pobege. Če jim je v velikih zaporih pomagala množičnost in pomanjkanje osebja, jim je v teh pomagala 'fami-liarnost', poslovanje po domače.

V Trbovljah je v kratkem času v letu 1944 pobegnilo 11 jetnikov, kar je za majhen zapor prav presenetljivo, še posebej ker je bil pravkar dograjen. Najprej sta pobegnila 13. maja zapornika v preiskavi Franc Majcen in Ivan Vidaček. Poslana sta bila na čiščenje v prizidku. Od tam sta pobegnila skozi okno shrambe in preko strehe bližnje zgradbe.⁵⁵³ Mesec pozneje je pobegnil z dela na uradu deželnega svetnika v Trbovljah Anton Aškerc, aretiran 20. junija 1944 zaradi potepuštva in tihotapljenja.⁵⁵⁴ Oktobra sta pobegnila dva mladoletna zapornika Kmetič in Bedenik, prav tako na zunanjem delovišču, pri zlaganju opek pri uradu deželnega svetnika v Trbovljah.⁵⁵⁵ 9. novembra je pobegnilo še 5 mladoletnih zapornikov. Tajna državna policija je obtoževala pazniško osebje, da je pobeg omogočilo z nevestnim delom in puščanjem zapornikov brez nadzora, medtem ko je skušalo državno tožilstvo v Gradcu, ki mu je bilo podrejeno pazniško osebje, njihovo krivdo zmanjšati.⁵⁵⁶

Vsi pobegi se niso končali uspešno. V mariborskem sodnem zaporu je tajna državna policija v začetku decembra 1942 prišla na sled skupini jetnikov, ki se je dogovarjala za pobeg. Načrtovali naj bi osvoboditev kar vseh jetnikov in izdelali skrben načrt. Skupino je vodil Anton Oprauš iz Zgornje Polskave. Načrtovali so, da bi med večernim apelom (štetjem in pregledom celic) povlekli v celico paznika, ga onesposobili in slekli. Oprauš naj bi se preoblekel v njegovo uniformo, odprl še celico, kjer so bili 'najtežji' politični zaporniki in z jetniki obeh

⁵⁵² ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Maks Cvetko.

⁵⁵³ ARS, AS 1764, m. I, poročilo vodje zapora Trbovlje 13. 5. 1944.

⁵⁵⁴ ARS, AS 1764, m. I, poročilo vodje zapora Trbovlje predstojniku zapora Celje 26. 6. 1944.

⁵⁵⁵ ARS, AS 1764, m. I, poročilo žandarmerijske postaje Trbovlje 17. 10. 1944.

⁵⁵⁶ ARS, AS 1764, m. I, dopis državnega tožilca v Gradcu komandantu varnostne policije in varnostne službe Spodnje Štajerske 21. 11. 1944.

celic zapor zapustil skozi vrata, ki so ga povezovala s sodiščem. Nato naj bi se oborožili z orožjem paznikov, napadli zapore z dveh strani in osvobodili vse zapornike. Čeprav je paznik, ki je priprave odkril, zatrjeval, da gre za izvedljiv načrt, se zdi drugi del načrta neizvedljiv in nerazumen, razen v kolikor naj bi povečal število bežečih in s tem tudi zmedo policistov, v kateri bi se jetniki laže umaknili iz mesta. Jetniki so se o načrtu dogovarjali med sprehodom in tam sta paznika tudi opazila, da se nekaj pripravlja. Za načrtovani napad sta zvedela od jetnika Martina Sajka. Udeležene jetnike so ponovno zaslíševali in odkrili celoten načrt. O njihovi nadaljnji usodi ni znanega nič določenega, razen za Opraúša; ta je bil obsojen od komandanta varnostne policije in varnostne službe na smrt in 10. marca 1943 ustreljen.⁵⁵⁷

Franc Gajšek je pot iz zapora v Begunjah v Kranj, kjer naj bi pokazal nahajališče ilegalne tehnike, izkoristil za poskus pobega, a so ga spremljevalci, ki so streljali za njim, smrtno zadeli. 29. julija 1944 je pobegnil iz celice št. 12 v 'bunkerju' v Begunjah Franc Presterl iz Dovjega. 34-letni jetnik šibke telesne rasti se je zgodaj zjutraj povlekel skozi rešetke, nato je preplezal trime-trsko žično ograjo. Ko pa je začel teči čez travnik, ga je opazil stražmojster Müller in nanj streljal. Zadel ga je v trebuh. Kljub takojšnji zdravniški pomoči v bolnici na Golniku je umrl še istega dne. Ob poskusu pobega s policije v Kamniku je bil hudo ranjen 15. marca 1945 Janez Kocijančič. Zdravili so ga v bolnišnici na Golniku, od tam pa je bil poslan v zapor v Begunje.⁵⁵⁸

Iz zaporov v Ljubljanski pokrajini je poročil o pobegih jetnikov manj, čeprav je predpostavljati, da jetniki o tem niso premišljevali kaj drugače kot na nemškem območju. Jeseni 1941 so pobegnili iz zapora v karabinjerski postaji v Grosupljem trije člani OO OF Grosuplje: Adolf Jakhel, Janez Rode in Radko Polič. Ponoči so izgrebli zid in nato pred jutrom zbežali skozi nastalo odprtino.⁵⁵⁹

Ljubljanski sodni zapor sredi mesta je bil po zuna-

⁵⁵⁷ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, I, str. 442–443.

⁵⁵⁸ Šinkovec, Begunje, str. 206, 352, 354.

⁵⁵⁹ Jože Vidic: Po sledovih črne roke, str. 525.

nji utrditvi in stalni straži bolje zavarovan. Kljub temu je nekaj zapornikov poskusilo pobegniti. Januarja 1942 je iz jetnišnice pobegnil mlad fant, najbrž je to bil študent Ludvik Polič, ki je bil dodeljen k delu v zaporu. S sojetnikom sta bila pripeljana na dvorišče med zaporom in sodno palačo, da bi naložila drva pod nadstreškom. Ker je bilo mrzlo, se je stražar oddaljil pod zid, kjer sta dva zunanja stražarja kurila ogenj, na dvorišču pa je bilo še šest stražarjev. Jetnik je izkoristil trenutek njihove nepazljivosti, se približal odprtemu oknu sodnega poslopja, skočil skozenj in po hodniku sodne palače odšel skozi vhod v sodno poslopje, ki je sicer bil zastražen. Stražarji so se, ko so opazili pobeg, znesli nad njegovim sojetnikom, tako da so ga pazniki komaj rešili iz njihovih rok.⁵⁶⁰

Februarja 1942 so karabinjerji privedli v zapor nekega Bajta, ki naj bi bil pomemben kurir OF. Oddali so ga v sprejemni pisarni, od tam pa odvedli v pisarno poveljnika italijanskih paznikov Salemmeja. Tega so prav tedaj klicali v pisarno vojaškega vojnega sodišča, zato je naročil, naj ga jetnik počaka. Pazniku v sprejemni pisarni pa ni naročil, da naj aretiranca zadrži. Tako se je Bajt čez pol ure dvignil, oblekel plašč, pograbil eno od košar s kosilom v hodniku in odšel skozi glavni vhod.⁵⁶¹

Ne vemo, na katere jetnike oziroma zapore se naša trditev visokega komisarja, da je do začetka julija 1941 pobegnilo že 5 jetnikov, od katerih so lahko ujeli le enega.⁵⁶²

Avgusta 1941 so pobegnili iz Policijskega zapora oziroma zapora kvesture v Šentpeterski kasarni trije vodilni člani OF, med njimi tudi poveljnik Glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske Franc Leskošek-Luka, ki je bil aretiran pod ilegalnim imenom. Ob pripravah pobega od zunaj, pri čemer je bil posebej udeležen Tone Tomšič, je Leskošek vodil priprave od znotraj. V zapor so dobili kar dve žagi za železo, najbrž od sodelavcev osvobodilnega gibanja, ki so bili vajenci v bližnji vrtnari-

⁵⁶⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo Camilla Pugnettija; Čamerik, Spomini na sodne zapore, str. 110–112.

⁵⁶¹ Čamerik, Spomini na sodne zapore, str. 183–185.

⁵⁶² ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis visokega komisarja ministrstvu za pravosodje 5. 7. 1941.

ji. Rešetke so predhodno prežagali v kurilnici, ker se jim je zdelo, da v celicah vsi jetniki niso zanesljivi, saj so bili zaprti mešano s kriminalnimi zaporniki. Prežagane štiri drogove na oknu so zamazali z milom in sajami. Načrtovali so, da bo pobegnila večja skupina, zato so se morali odločiti za beg v mraku, ko jetniki še niso bili zaprti v celicah. Doseči pa so morali, da so jih pazniki pustili na dvorišču do mraka. Računali so, da bodo opiti laže pozabili na dnevni red, zato so naročili enemu od paznikov več litrov vina. Toda prvič se ni posrečilo, ker je bilo vina premalo. Drugo jutro, 7. avgusta 1941 so naročili še večjo količino, pazniki pa so se do večera dobro opili in pustili jetnike v poletni sopari dlje na dvorišču. Šest jetnikov je vdrlo v kurilnico, zvili so nažagane železne križe in skočili skozi okno. Čeprav so povzročili velik hrup na vrtu, pa jih nihče ni preganjal, ko so prek vrta vrtnarije Vatovec skozi odklenjena vrata (odklenjena sta pustila vajenca, zato so ju po begu aretirali in sta bila v zaporu mesec dni) stopili na ulico in še pred policijsko uro dosegli zavetišča.⁵⁶³

Tudi za obdobje po italijanski kapitulaciji je mogoče opaziti več pobegov iz ljubljanskih zaporov. Iz sodnega zapora sta v noči od 3. na 4. april 1944 pobegnili sodna zapornika Mejač in Matjašič. Privoščila sta si spektakularen beg po rjuhah in slamaricah iz drugega nadstropja na dvorišče, nato sta se povzpela po železni ograji, ki je ločila vrt od dvorišča, in se po vrvi spustila čez zunanji zid. Njun beg so odkrili v kaznilnici šele zjutraj, ko je paznik opazil viseče rjuhe in vrv. V preiskavi se je uprava osredotočila na trditev, da pobega ni bilo mogoče opaziti, ker je bil dostop v hodnik, kjer bi edino bilo mogoče opazovati zunanjo steno, paznikom preprečen z nemško zasedbo. Vendar pa pobeg vsaj enemu od jetnikov ni dosti koristil, saj so ga že po dveh tednih zopet imeli v zaporu, medtem ko je Mejač menda pobegnil v Gradec.⁵⁶⁴ Tudi z delovišča v Šentvidu je pobegnilo precej zapornikov iz sodnega zapora. 29. marca so pobegnili 4

⁵⁶³ Franc Pokovec: Beg Franca Leskoška iz zapora, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana 1960, str. 240–244. Za Pokovcem in Milanom Majcnom, ki sta bila med pobeglimi, je bila 16. 8. izdana tiralica.

⁵⁶⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročila ravnatelja okrožnemu sodišču 5. 4. 1944, 17. 4. 1944, 28. 4. 1944, zapisnik preiskave 4. 4. 1944.

zaporniki kljub straži Slovenskega domobranstva.⁵⁶⁵

Tako je iz zavora okrožnega sodišča – ni znano ali iz zavora ali zunanega delovišča – sredi leta 1944 pobegnil Janez Smrekar, 52-letni delavec iz Dobrunj.⁵⁶⁶ Avgusta 1944 sta pobegnila dva pripornika med potjo iz policijskega v sodni zavor. Izkoristila sta skupno popivanje s pripadnikoma Policijskega varnostnega zbora in pobegnila. 1. septembra je pobegnil zapornik Ivan Belšak, nekje zunaj zavora; morda med delom. Dva pripornika sta pobegnila višjemu stražmojstru Antonu Hosti 21. in 29. decembra 1944 zaradi njegovega slabega nadzora.⁵⁶⁷

V noči med 3. in 4. aprilom 1945 je pobegnil iz policijskega zavora neimenovani zapornik. Iz celice je skozi okno prišel na vrt in od tam na cesto Poljanski nasip. Bil je bos. Beg je po sodbi preiskovalca omogočil ukaz enega od agentov, ki je od stražarja zahteval, da ne postava pod okni policijskega zavora, pač pa straži vrata.⁵⁶⁸

V italijanskih kaznilnicah so jetniki opustili misli na pobege, predvsem zaradi velike razdalje do domovine, pa tudi nikakršnih zvez zunaj jetnišnice in zavorov. Bile pa so jetnišnice tudi zelo dobro zavarovane, zlasti tiste, ki so bile namenjene nevarnim jetnikom z dolgotrajnimi kaznimi. V zelo zavarovani kaznilnici v Portolongoneju je krožila govorica o le enem uspelem begu. Neki nepolitični jetnik, pometač, ki se je lahko prosto gibal po hodnikih, se je spustil v lijak, kamor so praznili kible in po kanalu prišel na prosto, vendar svobode ni dolgo užival, saj je bil na otoku in so ga spet ujeli.⁵⁶⁹ Načrte za beg so izdelali zaporniki v zavoru v Trentu, pa tudi zaporniki in zavornice v sodnem zavoru v Peruggii.⁵⁷⁰

Znan je le en primer bega. Iz jetnišnice v Beneventu sta med bombardiranjem pobegnili septembra 1943 Zora Lokar z dojenčkom in Bogumila Fajon. V več kot

⁵⁶⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo Nacionalpolitičnega vzgajališča Šentvid 30. 3. 1944.

⁵⁶⁶ ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, Policijski dnevnik, 13. 7. 1944, št. 5.

⁵⁶⁷ ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, naredbi poveljnika PVZ št. 10, 28. 9. 1944, št. 1, 31. 1. 1945.

⁵⁶⁸ ARS, AS 1876, fasc. 76/IV, poročilo policijske postaje Kasarna Poljanski nasip poveljniku 1. stotnije PVZ 4. 4. 1945.

⁵⁶⁹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 223.

⁵⁷⁰ Derganc, Okrvavljena roža, str. 121; Od ječe do ječe, str. 165.

mesec dni trajajočem begu sta se prebili na zavezniško stran in dosegli zbirno taborišče.⁵⁷¹

Justifikacije in eksekucije zapornikov

Kazenski zakoniki evropskih držav so v obdobju pred drugo svetovno vojno praviloma vsi poznali smrtno kazen. Ta je bila zagrožena za najtežja kazniva dejanja, tako kriminalna (umor z oteževalnimi okoliščinami, večkratni umor) kot politična (veleizdaja, oborožen upor proti državi oziroma režimu). Smrtna kazen je imela tako kaznovalni kot zastraševalni pomen. Sodišče, ki je smrtno kazen dosodilo, je bilo tudi s posebno, natančno predpisano proceduro zavezano, da je kazen izvršilo, seveda ob uporabi drugih državnih organov oziroma posebnega organa – rablja.

V vojnem času so se procedure za usmrnitve bistveno razrahljale, oziroma sploh niso bile predpisane. Take razmere so okupatorji lažje uporabljali za ustrahovanje prebivalstva. Močno so vplivale na sozaporenike usmrčenih. Začasna pravna ureditev, ki pa se je ustalila za vse obdobje okupacije, je tudi pri izvedbah smrtnih kazni vse bolj ločevala postopke pri kazenskih in političnih deliktih.

Zaporniki, namenjeni za justifikacijo, so bili praviloma v zaporih na razpolago oblasti. Eksekucije so izvajali z manj natančnim postopkom, odvisno tudi od političnih razmer in drugih vzrokov. Na eksekucijo so obsojenci lahko čakali več časa, običajno le nekaj dni ali tednov in tega časa ni določala le predpisana procedura.

Sodne usmrnitve, justifikacije, so potekale po strogo določenem redu v jetnišnicah, ki so imele za to določeno napravo – giljotino. Za območje šefov civilne uprave sta to bili jetnišnica višjega deželnega sodišča na Dunaju in v Gradcu. Jetnike, ki so bili obsojeni na smrt, so prej prepeljali v jetnišnici višjega deželnega sodišča na Dunaju, oziroma od leta 1943 v Gradcu, kjer so jih namestili v traktu za na smrt obsojene, vklejane za levo roko

⁵⁷¹ Od ječe do ječe, str. 181.

in desno nogo. Izvršitev smrtne obsodbe so jim sporočili zvečer ob 18. uri, nato so obsojenci imeli na razpolago duhovnika in včasih tudi izpolnitev zadnje želje. Pisali so lahko tudi poslovilna pisma. Zgodaj zjutraj je v posebne oddeljene celice prišla komisija, ki je prisostvovala usmrtitvi in uklenjenega jetnika pospremila v prostor za giljotino. Eksekucija je bila izvršena ob 6. uri zjutraj, trajala je okoli deset minut. Prisotni po uradni dolžnosti so podpisali protokol o usmrtitvi. Pozneje so izvedbo usmrtitve spremenili tako, da so obsodbe sporočali zjutraj, izvrševali pa ob 18. uri istega dne.⁵⁷²

Po enaki proceduri so usmrtili tudi vse, ki so bili na smrt obsojeni pred ljudskimi sodišči (Volksgerechtshof). Tako je bila usmrčena skupina 13 na smrt obsojenih iz Sel in okolice. Tudi v jeseni 1944 in spomladi 1945 je bilo nekaj skupin obsojenih na smrt pred senatom, ki je prišel v Celovec iz Berlina, oziroma pred senatom v Gradcu. Koliko je bilo Slovencev, ni znano.⁵⁷³ Po enakem postopku so usmrtili v Gradcu tudi obsojenca, ki ju je na smrt obsodilo posebno sodišče za politične kazenske zadeve v Mariboru v letu 1944–1945.⁵⁷⁴

Na smrt obsojene politične jetnike z območja obeh šefov civilne uprave, ki jih na smrt ni obsodila sodna ustanova, so usmrtili po drugačnem, skrajšanem postopku, pri čemer so poskušali doseči zastraševanje na bolj neposreden način. Ko sta šefa oziroma komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru oziroma na Bledu potrdila obsodbo na smrt, je obsojeni ostal v dotedanjem zaporu, niso jih niti zbirali v posebnih celicah. Le občasno so lahko prej izvedeli za obsodbo.

Jetniki so bili o svoji usmrtitvi oziroma o odločbi o usmrtitvi obveščeni neposredno pred eksekucijo. Neposredno je pomenilo od nekaj ur do nekaj minut, tako npr. 2. oktobra 1942 dve uri prej. Imeli so pravico do poslovil-

⁵⁷² Prim. Hans Rieger: Verurteilt zum Tod : Dokumentationsbericht von Hans Rieger. Seelsorge in Gefangnis des Wiener Landgerichts 1942–1944, str. 31–32, 39; Graues Haus : eine Chronik über Seelsorge und Seelsorger von 1834–1972, str. 129–130.

⁵⁷³ V jetnišnici deželnega sodišča (Graues Haus) na Dunaju je bilo v letih 1938 do 1945 usmrčenih 1184 obsojencev. Graues Haus : eine Chronik über Seelsorge und Seelsorger von 1834–1972, str. 129–130.

⁵⁷⁴ Ževart, Poslovilna pisma, str. 16. Glej tudi Poslovilna pisma za svobodo ustrelejših v okupirani slovenski Štajerski. (ur. Milan Ževart). Maribor 1965.

nega pisma, a le v obdobju od septembra 1941 do oktobra 1942. Ževart domneva, da so pisanje poslovilnih pisem odpravili, ker niso izpolnila pričakovanj policijskih oblasti, saj so bila skoraj brez izjem bodrilna.⁵⁷⁵

Usmrtitve tako obsojenih političnih zapornikov so bile množične. Na Štajerskem so usmrtili v 67 skupinah 1.590 oseb, na Gorenjskem v 63 skupinah 897 oseb, skupaj 2.487 zapornikov.⁵⁷⁶ Veliko večino usmrčenih so prepeljali naravnost iz zaporov. Iz zavora Begunje je bilo odpeljanih na usmrtitev 849 oseb ali več kot 7% vseh v zapor pripeljanih. Usmrtitve na smrt obsojenih zaradi političnih deliktov so bile izvedene tako, da so še dodatno vplivale na psiho tako zapornikov kot tudi prebivalstva.

- streljali so v skupinah, ne glede na individualno ugotovljeno krivdo. To je bilo zato, da bi povečali učinek usmrtitve, bila pa je tudi izraz sugestije, da so Slovenci manjvredni, saj je šele usmrtitev desetih odtehtala enega mrtvega pripadnika nemške okupacijske sile.
- javno so objavljali usmrtitve. Na posebnih mestih so v vseh krajih ali vsaj občinskih središčih v vsej pokrajini šefa civilne oblasti objavljali imena usmrčenih in povod za usmrtitev. Lepaki so bili dvojezični, da je lahko prebivalstvo to sporočilo razumelo.
- streljali so v zaporih ali njihovi neposredni bližini. Na Štajerskem so izvajali usmrtitve v zaporniških objektih: na dvorišču zaporov v Mariboru, na dvorišču zaporov v Celju, na Gorenjskem v vrtu kaznilnice v Begunjah, nato v neposredni bližini istega zavora v Dragi.

Prve obsojene so ustrelili na notranjem dvorišču zaporov v Mariboru že 24. avgusta 1941, ko so ustrelili prvih 10 oseb, skupaj v 8 skupinah so tam ustrelili

⁵⁷⁵ Ževart, Poslovilna pisma, str. 15, 21–22.

⁵⁷⁶ Prav tam, str. 10–12; Sinkovec, Begunje, str. 210–235. Podatki za Gorenjsko niso zanesljivi, saj navajajo v literaturi tudi številko 1269 ustreljenih, vendar pa je razvidno, da so v številkah zajeti tudi usmrčeni v povračilnih akcijah na terenu (Dražgoše, Koreno, Radovna). Drugi seznam vsebuje naslednje podatke: 1941 18 skupin – 131 usmrčenih, 1942 25 skupin – 392 usmrčenih, 1943 11 skupin z 144 usmrčenimi, 1944 11 skupin – 191 usmrčenih, 1945 2 skupini z šestimi usmrčenimi. Prim. Gerčar, Begunje, str. 228–231, 232–234; ARS, AS 1769, šk. 4, m. Seznam štajerskih talcev.

134 oseb. V letu 1942 so v 16 skupinah ustrelili 502 obsojenca. V letu 1943 so ustrelili 25 talcev, nato pa so s streljanjem v zaporih prenehali. Odslej so streljali na krajih povodov za eksekucije. V mariborskih zaporih so spet streljali šele tik pred koncem vojne, 30. marca 1945 10 oseb in 3. aprila 18 oseb. V zaporih v Celju so ustrelili prvih 10 obsojenih zapornikov 4. septembra 1941, nato pa spet v letu 1942, ko je komandant varnostne policije in varnostne službe Lurker preselil svoj štab v Celje. Od 22. junija do 15. avgusta 1942 so ustrelili na dvorišču celjskega Starega piskra 364 talcev v 5 skupinah.⁵⁷⁷

*Tabela 2.27: Število na smrt obsojenih in ustreljenih zapornikov na nemškem okupacijskem območju.*⁵⁷⁸

Leto	Gorenjska		Štajerska	
	skupine	število	skupine	število
1941	15	119	12	174
1942	23	405	21	866
1943	13	147	4	55
1944	9	217	17	230
1945	3	9	13	265
Skupaj	63	897	67	1.590

Na Gorenjskem so na smrt obsojene le občasno streljali v zaporih oziroma v njihovi neposredni bližini. V Dragi v bližini zapora v Begunjah so usmrtili le okoli 10 skupin konec leta 1941 in v prvih mesecih leta 1942.⁵⁷⁹

Izvršitev smrtnih kazni pa se je razlikovala pri tistih zapornikih, ki jih je na smrt obsodila ena od kazenskih zbornic. Franc Štifter je bil na smrt obsojen od politične kazenske zbornice za Mežiško dolino 14. novembra 1942. Smrtna kazen je bila izvršena 11. decembra, potem ko je šef civilne uprave Friedrich Rainer pomilostitev zavrnil (ugodil pa je prošnji njegove žene, prav tako obsojene na smrt). Eksekuciji so prisostvovali vodja

⁵⁷⁷ Ževart, Poslovilna pisma, str. 10–12.

⁵⁷⁸ Ževart, Poslovilna pisma, str. 10–12; Šinkovec, Begunje, str. 210–235.

⁵⁷⁹ Prim. Šinkovec, Begunje 1941–1945, str. 210–235.

zapora, zdravnik in dva esesovca.⁵⁸⁰ Tudi obsojeni od politične kazenske zbornice za Gorenjsko so bili usmrčeni po podobni proceduri. Med obsodbo in izvršitvijo kazni je minilo običajno dva do tri tedne; včasih pa še dlje; tako je Stanislav Triler na eksekucijo čakal od 26. oktobra 1944 do 12. februarja 1945.⁵⁸¹ Ivan Mulej je na usmrtitev čakal še dva meseca dlje, vmes pa je že bil takorekoč pomiloščen, saj je izvršitev kazni jeseni 1944 zadržal vođa tajne državne policije Rozumek.⁵⁸²

Vojaško vojno sodišče II. armade, oddelek v Ljubljani je obsodilo na smrt 83 obravnavanih oseb, od česar je bilo 80 civilistov in partizanov. Pomiloščenih jih je bilo 29, med njimi tudi edina na smrt obsojena ženska.⁵⁸³ Na smrt obsojene so po obsodbi obdržali v sodnem zaporu v Ljubljani v posebnih celicah s posebnim režimom. Usmrtitev bi po predpisu o izvrševanju kazni morala biti izvedena v 24 urah, vendar pa ni bilo vedno tako.⁵⁸⁴ Za skoraj vse obdolžence so svojci ali pa kar sami vlagali prošnje za pomilostitev; o njej je odločal poveljnik II. armade v imenu kralja; ta je v primeru pozitivne odločbe komandanta pozneje izdal dokončno odločbo. Eksekucije so izvajali v zgodnjih jutranjih urah za to določeni oddelki na več krajih: v okolici Ljubljane, v Strahomerju, na strelišču na Dolenjski cesti, večino pa nato v "Gramozni jami" pri Tomačevem. Eksekucije so bile izvedene po italijanskem predpisu s streljanjem v hrbet. Eksekucije so izvajali zgodaj zjutraj v prisotnosti enega od namestnikov tožilca vojaškega vojnega sodišča in zdravnika. Eksekucijski oddelek so sestavljali pripadniki fašistične milice, ko teh ni bilo, pa vojaki; obsojene zaradi nepolitičnih prestopkov pa naj bi streljali agenti javne varnosti. Izdelan je bil zapisnik o eksekuciji.⁵⁸⁵

Na vztrajanje slovenskega osebja v sodnem zaporu in okrožnem sodišču so italijanske oblasti dovolile delno upoštevanje jugoslovanskih predpisov o izvrševanju

⁵⁸⁰ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Franc Štifter.

⁵⁸¹ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Stanislav Triler.

⁵⁸² ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Ivan Mulej.

⁵⁸³ Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 57.

⁵⁸⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 91.

⁵⁸⁵ Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 57; prim. ARS, AS 1791, fasc. 536, 580/V.

smrtne kazni, ki se niso povsem ujemali z italijanskim postopkom, kot so ga izvajala vojaška sodišča. Po usmrtnitvi prvega na smrt obsojenega Jožeta Mihelčiča je poskušalo vodstvo jetnišnice omogočiti nekaj zadnjih ugodnosti na smrt obsojenim. Predsednik okrožnega sodišča Alojz Hudnik, ravnatelj jetnišnice Janko Spreitzer in Anton Čamernik so se dogovorili, da je treba uveljaviti jugoslovanski postopek izvrševanja smrtne kazni. Vsi trije so se nato obrnili na italijanske predstavnike v jetnišnici z zahtevo po uporabi jugoslovanskih postopkov in se sklicevali na izjavo o spoštovanju šeg in navad ter zakonov domačega prebivalstva. Italijani so se strinjali z vsem predlaganim, razen z obiski sorodnikov na smrt obsojenih, vendar so nanje le pristali, ko je za to prevzel odgovornost ravnatelj jetnišnice. Tako so pri naslednjih obsojenih upoštevali dotedanji postopek. Njihovi sorodniki so imeli možnost, da se še zadnjič srečajo z njimi. Prve na smrt obsojene pred vojaškim vojnim sodiščem so po izrečni obsodbi odpeljali v samice v sodnem zaporu, kjer so jih stražarji stalno nadzirali. Skozi odprto lino so stalno opazovali, kaj se v celici dogaja, da ne bi kdo poskušal narediti samomor. Takšen je bil postopek tudi pozneje.⁵⁸⁶

Po zakonu so obsojenci imeli pravico do prošnje za pomilostitev, zato so dobili papir, svinčnike, peresa in črnilo. V okviru zadnje želje so dobili zaželeno knjigo in časopise, celo Slovenskega poročevalca, in hrano po izbiri. Imeli so pravico do obiska domačih. Uprava jetnišnice je zamizala na eno oko pri dolžini in izbiri obiskovalcev. "Morebiti smo s širokogrudnostjo pri obiskih celo grešili, saj so prinašali nekateri obiskovalci obsojencem samo nemir."⁵⁸⁷ Nemir pa so na smrt obsojeni povzročali tudi med osebjem, stražarji in sojetniki. Le redki obsojenci pa so se zlomili.⁵⁸⁸

Po drugačnem postopku so potekale usmrtnitve talcev. Pravi talski sistem so uvedle italijanske okupatorske oblasti v Ljubljanski pokrajini spomladi 1942.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 169–170.

⁵⁸⁷ Prav tam, str. 170–173, cit. str. 172.

⁵⁸⁸ Prim. Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 173–174.

⁵⁸⁹ Slovenski dom, VII, 24. 4. 1942, št. 92, Važen razglas vojaške in civilne oblasti; Slovenec, LXX, 24. 4. 1942; Jutro, XXII, 25. 4. 1942, št. 94, Da se zatro zločinski

Ustrelitve so bile zagrožene z javno objavo in lepaki, v kolikor bi v 48 urah ne odkrili pravih storilcev za umor ali poskus umora pripadnikov okupacijskih sil, italijanskih državljanov in državljanov prijateljskih držav in Slovencev, ki izpolnjujejo ukaze okupacijskih oblasti oziroma z njimi sodelujejo. V začetku maja 1942 so vzroke za ustrelitve talcev razširili še na sabotažo in nasilna dejanja ter ugrabitve oseb, v kolikor te niso bile izpuščene v 48 urah.⁵⁹⁰ Predvideno je bilo, da talce ustrelje "na kraju zločinskega dejanja", izberejo pa jih med pristaši komunizma in podporniki protiokupatorskega delovanja. Dejansko pa so jih izbirali med zaporniki v preiskovalnem postopku.

Že štiri dni po objavi razglasa so vojaške oblasti ustrelile prvih 6 talcev, ki so jih izbrali med aretiranimi v ljubljanskem sodnem zaporu (3) in novomeškem sodnem zaporu (3).⁵⁹¹

Do konca januarja 1943 so vojaške oblasti ukazale ustreliti glede na javne objave 21 skupin s 145 talci. Talce so streljali tako, da njihova ustrelitev ni neposredno vplivala na zapornike v ljubljanskih ali drugih zaporih. Prvo skupino so ustrelili na kraju dogodka, naslednje 3 skupine na vojaškem strelišču ob Dolenjski cesti v Ljubljani, od srede maja v Gramozni jami v Bežigradu (8 skupin), nato nekaj skupin v okolici Ljubljane, julija in septembra 1942, oktobra in januarja 1943 dve skupini v Gramozni jami, vmes pa 13. oktobra 24 talcev neposredno po uspelim atentatu na bivšega bana dr. Natlačena nasproti njegove vile na Poljanah v Ljubljani. Vse so pripeljali iz ljubljanskih zaporov. Prav ta usmritev pomeni vrh tovrstnega nasilja italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. Velika večina usmrčenih talcev je bila prej zaprtih v ljubljanskih sodnih zaporih, policijskem zaporu, vojaškem preiskovalnem zaporu v Belgijski kasarni oziroma v drugih zaporih.⁵⁹²

pojavi.

⁵⁹⁰ Slovenski dom, VII, 8. 5. 1942, št. 104, Poostrena določila glede streljanja talcev; Jutro, XXII, 9. 5. 1942, št. 106, Nov važen razglas.

⁵⁹¹ Prim. Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 68, zapisek pogovora načelnika štaba XI. armadnega zbora z visokim komisarjem za Ljubljansko pokrajino 23. 4. 1942, str. 326–327.

⁵⁹² Ljubljana v ilegali, III, str. 180, Talci, Ljubljana v ilegali, III, 491–493; Tone Ferenc: "Ubija se premalo": obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v ljubljanski pokrajini :

Madžarski okupator je obsojene na smrt pred izrednim vojaškim sodiščem usmrtil en dan po obsodbi. Edina taka usmrtimev v Prekmurju je bila 31. oktobra 1941 na dvorišču soboškega gradu, ko so usmrtili dan prej obsojene Štefana Cvetka in Evgena Kardoša, tretji na smrt obsojeni Koloman Cigūt pa je bil pomiloščen na dosmrtno ječo. Usmrtitev je izvedel državni rabelj z obešanjem.⁵⁹³

Med zaključnimi 'čiščenji' zaporov so ustrelili tudi večje število jetnikov, ki so jih imeli v zaporih na Štajerskem. Tako so 23. marca 1945 ustrelili v Radečah na obrežju Save 17 jetnikov iz zapora v Trbovljah. 2. aprila 1945 so ustrelili na obrežju Mure v Moti 21 jetnikov iz zaporov v Ljutomeru. 3. aprila so ustrelili 12 oseb iz zapora na Ptuj v Blaguškem gozdu pri Vidmu ob Ščavnici, 6. aprila pa 6 ljudi v Ptuj, na desnem bregu Drave.⁵⁹⁴ Najmnožičnejše končne eksekucije jetnikov so bile v bližini Maribora. V gozdu Rogoza in na strelišču v Spodnjem Razvanju so ustrelili okoli 120 in 200 oseb, povečini jetnikov iz zaporov.⁵⁹⁵

Pripadniki uprave policije v Ljubljani (Udarni vod) so v sodelovanju z nemškimi policisti izbrali v noči s 3. na 4. maj 1945 najbolj obremenjene politične zornike iz policijskega zapora v Prislilni delavnici, zapora v Srednji tehnični šoli in sodnega zapora, jih 4. maja zgodaj zjutraj odpeljali iz mesta ter jih v bližini Turjaka umorili.⁵⁹⁶

1941–1943 : dokumenti. Ljubljana 1999.

⁵⁹³ Godina, Prekmurje, str. 84–85.

⁵⁹⁴ Ževart, Poslovilna pisma, str. 13.

⁵⁹⁵ Ževart, Poslovilna pisma, str. 13. Niti število, niti struktura žrtev ni bila podrobneje ugotovljena, saj je grobišča raziskala le Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev poleti 1945. Prim. AMNOM, KUZOP, zapisniki izkopavanj, 1945.

⁵⁹⁶ Marica Čepe: Ljubljana v zadnjih mesecih okupacije. Ljubljana v ilegali, IV, str. 539–541. Njihovo število še danes ni natančno ugotovljeno, najverjetneje jih je bilo 27, kajti Leopoldina Mekina najverjetneje tam ni bila umorjena. Prim. L. Tršan: Razbitje OF in partije v Ljubljani v zadnjem obdobju nemške okupacije. Viri 10, str. 11–12. Podrobneje Milan Brezovar: Žale v Ljubljani, priča dogajanj v Ljubljani, Borec, XL, 1988, št. 2. str. 156–195.

Premeščanja in transporti zapornikov

Premestitve zapornikov med posameznimi zapori, pa tudi med zapori in drugimi oblikami prostorov in institucij za odvzem prostosti, so bile nekaj običajnega za tako izdelane sisteme odvzema prostosti, kot so jih razvili okupatorji na okupiranem slovenskem ozemlju. Hkrati pa je pomenilo nenehno premeščanje jetnikov med zapori in iz njih tudi edino možnost, da je lahko sistem deloval, saj so prostorske možnosti zaporov bile mnogo pod ravniyo, ki jo je določalo število zaprtih. Premeščanje jetnikov je zahteval tako preiskovalni postopek kot prestajanje kazni.

Premeščanja iz enega zapora v drugega, pa tudi iz zaporov v koncentracijska taborišča, so jetniki, pa tudi osebe poimenovali transporti, tudi zaradi načina, kako so potekali.

Običajne poti premeščanja jetnikov so bile na vsakem od okupacijskih območij drugačne, odvisne od mreže zaporov in tehnologije zaporniškega sistema. Premeščali seveda niso vseh jetnikov, pač pa tiste, ki so bili ali pomembni ali pa določenih kategorij, ki so jih zbirali v posameznih zaporih.

Transporti so predstavljali za jetniške oblasti prvič upravni problem, saj je bilo treba premestitev tudi administrativno urediti – izdelati spremne listine, predvsem pa varnostni problem, saj so jetniki prišli iz zavarovanega prostora v odprt prostor, kjer se je možnost bega zelo povečala. Zato so zavarovanju prevozov posvečale veliko pozornost. Prevoze jetnikov so zadevali tudi predpisi o

vodenju zapornikov, t.i. eskorte. Povsod so bile v varstvo potujočih zapornikov pritegnjene policijske sile, saj se je za zaporniško osebje pristojnost nad jetniki končala z izdajo spremne listine in predajo zapornika. Tudi zato so bili zaporniki deležni na potovanjih od enega do drugega zavora vedno znova enakega sprejemnega postopka, saj je morala vsaka zaporniška ali kaznilniška uprava znova ugotoviti začetno stanje o jetniku. Prevozi jetnikov so tako bili posebej zavarovani: spremstvo je bilo oboroženo, številno, jetnike so vezali, uklepali in pripenjali enega k drugemu ali vezali na verigo. Zvečine so jih prevažali v vozilih, kamionih in osebnih avtomobilih, le izjemoma s specialnimi vozili. Na daljše razdalje so jih transportirali po železnici, odvisno od razmer in sistema v potniških vagonih, pogosteje pa v živilskih vagonih ali posebej prirejenih zaporniških vagonih.

Transporti so potekali po volji in ukazu jetniških oblasti; le redko so lahko jetniki sami vplivali na svojo odvedbo v drug zapor, še manj na obliko transporta. Jetniki so do transportov kazali v splošnem odklonilen odnos, saj je pomenil pot v negotovost, potem ko so se razmeram v zaporu že prilagodili. Tisti, ki so svoje bivanja doživljali kot vrhunec neprijetnega ali neznosnega, so si seveda želeli tudi drugam.

V ljubljanskih sodnih zaporih so bili transporti v kaznilnice v Italijo nepriljubljeni do tistega časa, ko so italijanske oblasti začele streljati talce. Te so jemali med še neobsojenimi zaporniki, ki so bili na voljo vojaškemu sodišču. Od tedaj so si jetniki prizadevali, da bi čimprej prišli v transport, torej – premestitev v eno od jetnišnic ali zaporov v Italiji.⁵⁹⁷ "Po obsodbi so me poklicali v pisarno, kjer mi je italijanski sodnik sporočil, da z ozirom na svojo bolezen lahko ostanem še nadalje v zaporih ljubljanskega sodišča. Ponudbo sem odločno odbila: 'Ker sem bila obsojena z drugimi vred, spadam k njim in hočem deliti z njimi njihovo usodo!' Po teh besedah me je odslovil. Odsla sem v sobo za obsojenke št. 183."⁵⁹⁸

Podobno je izsilila svojo hitrejšo premestitev iz be-

⁵⁹⁷ Čamerlik, Spomini na sodne zapore, str. 59.

⁵⁹⁸ Marjanca Obersel: Iz ljubljanskih zaporov v beneške ječe. Slovenke v NOB, I, str. 333.

gunjskih zaporov v kaznilnico Aichach Ivanka Kokalj. Sama je večkrat zaprosila Brandla, da bi jo čimprej odpustil iz Begunj skupaj s soobsojenci. Končno ji je ustregel tik pred odhodom transporta, edinega, ki je odpeljal obsojenke v kaznilnico Aichach.⁵⁹⁹

Med premeštivitvami so jetniki nosili vse svoje jetniško premoženje s seboj. Premestitev je sploh naznanjala značilna najava pazniškega osebja: "Con tutta la roba!" ob klicanju izbranih za premeštitev.⁶⁰⁰ Pri prenašanju prtljage so bili jetniki na nemškem okupacijskem območju v bistveno slabšem položaju, saj je bila prtljaga strožje omejevana. Posebej pri transportih v koncentracijska taborišča prtljage niso smeli vzeti s seboj. Pač pa je bila prtljaga mnogo bolj sprejemljiva pri premeštitvah v zapore v Italiji. Posamezni jetniki so s seboj nesli toliko, da so bili povsem otovorjeni. Na poti od pristanišča do zavora v Koprju so celo čakali izvoščki, ki so zapornikom pomagali prenašati prtljago.⁶⁰¹ Zato je tožilec vojaškega sodišča večkrat s predpisi poskušal omejiti prtljago na 10 kg po osebi in na en kos; vendar se zdi, da ne z velikim uspehom.

Samo pakiranje in pripravlanje prtljage ni bilo težavno, saj je ni bilo veliko – običajno nekaj obleke, odeja, obstojna hrana in kakšna osebna drobnarija. Tudi toliko prtljage je bilo včasih preveč, posebno je bilo težko vklenjenim moškim. Običajna oblika nošnje je bila cula; nahrbtniki in podobno, ki so sproščali roke, so bili redkejši. Marsikdo je prenašal svoje premoženje v kovčku. A še te prtljage, od katere je pogosto zaviselo tudi življenje, jim oblasti niso privoščile. "Brigadir, ki nas spremlja, nas že pri pisarni zmerja, zakaj imamo toliko prtljage, da jo bomo zmetali proč. Ker vklenjeni moški ne morejo nositi, jim moramo me pomagati. (...) Do vagona je zelo daleč in z velikimi mukami spravimo tja prtljago."⁶⁰²

Jetniške oblasti so morale vračati vse ob prihodu v zapor odvzete predmete, kar je povzročalo zaradi ne pre-

⁵⁹⁹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 141–142.

⁶⁰⁰ Prim. Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 293; Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 277.

⁶⁰¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov.

⁶⁰² Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 303.

več vestnega skladiščenja predmetov in pogostih kraj veliko težavo. "Tik preden odpelje (jetniško vozilo, op. a.), priteče brigadir s spiskom denarja, ki ga imamo deponiranega. Nuna, ki vodi administracijo, je šele sedaj končala, čeprav je že včeraj vedela, da gremo. Čita na glas zneske, meni manjka 400 lir. To je veliko. Protestiram. Odpeljejo me med splošnim zmerjanjem v pisarno. Nuna se je zmotila?! Dajo mi na roke sporni znesek, ki sem ga pozneje všila v rokav."⁶⁰³

Izjema pri pripravi popotnice ob transportih je bil po zaslugi v OF sodelujočega osebja ljubljanski sodni zapor v prvem letu okupacije. Popotnico so dajali predvsem jetnikom s podeželja, ki jih svojci niso mogli oskrbeti, vsebovala pa je hrano, nekaj cigaret in denarja, običajno 150 lir. Denar sta sodelujoča Stane Osterc – Miha in paznik Miha Gradič dobivala od Slovenske narodne pomoči. Spočetka je Čamernik celo vodil posebno evidenco tako izdanega denarja, v katero so odhajajoči s podpisom potrjevali dobljeno vsoto, pozneje pa so zaradi varnosti dajali večjo vsoto najzanesljivejšemu odhajajočemu jetniku, da ga je razdelil po priloženem spisku.⁶⁰⁴

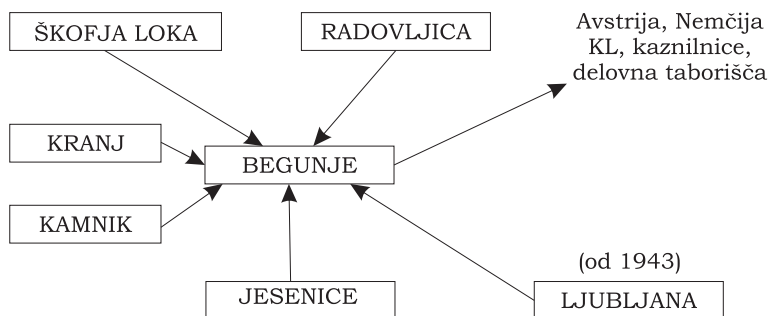
Poti premeščanj zapornikov

Na nemškem okupacijskem območju so premestitve jetnikov potekale v vsakem od obeh območij civilne uprave posebej. Na Spodnjem Štajerskem so potekale iz okrajnih zaporov v središčna zapora v Celju in Mariboru. Iz celjskega zapora pa so še naknadno premeščali v mariborskega vse, za katere je tajna državna policija kot kazenski ukrep predlagala odvedbo v koncentracijsko taborišče. Na Gorenjskem so zbirali v Begunjah vse bolj obremenjene zapornike, prav tako pa tiste, za katere je bil predlagan odgon v koncentracijsko taborišče. Iz Begunj so jetnike transportirali v koncentracijska taborišča in zapore neposredno ali pa s postankom in zbirališčem v Celovcu, odkoder so bili potem poslani bodisi v koncentracijska taborišča ali v delovna taborišča.

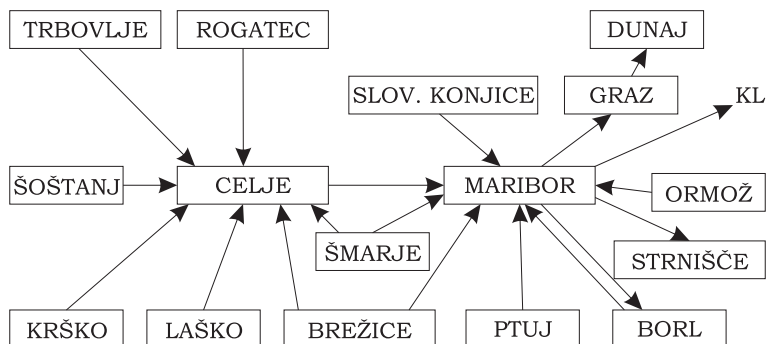
⁶⁰³ Prav tam, str. 304.

⁶⁰⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 58–59.

Skica 2.1: Poti premeščanja jetnikov na Gorenjskem 1941–1945.

Skica 2.2: Potek premeščanja zapornikov na nemškem okupacijskem območju na Štajerskem 1941–1945.

Iz Ljutomera v zapor v Ptuj so Nemci vodili oktobra 1941 jetnike s kamionom, pregrnjenim s plahto. Imel je zlozljive klopi, na katere so posedli zaporniki. Na zadnjo klop so se usedli štirje stražarji z brzostrelkami. Pred njimi je vozil osebni avto, za njimi pa še en kamion, na katerem je bil nameščen mitraljez in žaromet. Z žarometom so med vožnjo neprestano svetili na jetnike pred seboj. Jetniki so bili vklejani po dva, vse dvojice pa so bile nanizane še na vrv.⁶⁰⁵

⁶⁰⁵ ARS, AS 1550, šk. 28, F. Filipič Prekmurje 1934–1941. Upor v Gornji Radgoni [rkp., 1954], str. 27.

Franca Križnarja so najprej prepeljali v zapor v Kranju, od tam pa je po nekaj dneh bil odpeljan v Begunje. "Pred sodnijo stoji avtobus, okrog njega pa stražijo policisti. Puške držijo pripravljene na strel. Sedaj mi je vse jasno. Pred nami je pot v Begunje. Kovčke postavim poleg avtobusa, nato hitim v celico. Tukaj je že vse prazno. Poberem svoje stvari, nato pa na hodnik, v vrsto. Tam je že tudi Joža, Beović, mnogo naših tovarišev, pa tudi precej žensk. Preberejo še enkrat naša imena, nato nas obstopi kordon policistov s puškami v rokah. Posedemo v avtobus, ženske ob oknih, moški v sredini. (...) Za menoj sedijo policisti z brzostrelkami v rokah."⁶⁰⁶

Tudi Ivanko Kokalj so po dveh tednih v zaporu v Kamniku prepeljali v Begunje. "Vedno več se je govorilo o transportu in o Begunjah. Benkovič (paznik, op. a.) samo ni vedel, kdaj bomo šli na pot, pa tudi ne, kdo bo šel. (...) Drugi dan, v ponedeljek zvečer, nam je paznik povedal, da zjutraj ob treh odide transport. (...)

Ko se je v celici komaj danilo, se je zunaj že slišalo vpitje in ropotanje avtomobilov. Počasi smo vstajale in se pripravljale. Tudi Minka in Zefa sta bili že z vsem pripravljeni, ko so se vrata odprla. V veži sta stala dva gestapovca, Bertoncelj in še eden, ki ga nisem poznala, drugi pa so bili domobranci. Benkovič je naglas čital imena, da se je slišalo po celici. V petih minutah bodite pripravljene! Še poslovimo se in gremo. (...) Zunaj je bilo še mračno. Domobrancev je bilo zelo veliko. Na dvorišču pred hišo je bil zelo velik tovorni avto, na njem pa manjši zaprt avtomobil. Na tovornem avtu je okrog in okrog stalo polno domobrancev. Nas ni bilo mnogo – osem žensk in pet moških – domobrancev pa je bilo gotovo kakšnih petindvajset. In bili so močno oboroženi, ker so se bali napada partizanov. Ženske smo sedle v avto, moški so bili spredaj, vsi pa smo bili čvrsto obkrojeni. Še misliti ni bilo vredno na beg."⁶⁰⁷

Iz kaznilnice v Begunjah so jetnike, namenjene transportu v druge kaznilnice in koncentracijska taborišča, vozili s tovornjakom na železniško postajo Lesce, kjer so jih vkrcavali. Transporti so bili številčnejši. Kljub kratki

⁶⁰⁶ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 56.

⁶⁰⁷ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 53–54.

razdalji so policisti poskrbeli za varnost tako, da so moške vklebili z rokami spredaj, nato pa vse še navezali na verigo. Prepeljali so jih s tovornjakom do železniške postaje. Na smrt obsojene in nato pomiloščene Ivanka Kokalj in dve sojetnici so kot zelo nevarne vklebili posebej in naložili na osebni avtomobil. Naenkrat so jih pripravili za preemstitev toliko, da so se odpeljali na železniško postajo s tremi kamioni. "Ko je prvi kamion odpeljal, so dekleta začela naglas peti Gor čez izaro; kmalu so jim pritegnile še druge in nazadnje smo vse s pesmijo na ustih zadnjikrat pogledale po begunjskih oknih. A kmalu smo zavili proti Lescam. V četrto ure ali še prej smo prišli na postajo. Tam nas je že čakal vlak zaprtih živinskih vagonov. (...) Drugega za drugim so nas basali v vagone. Policisti so vpili nad nami, če se je kdo ozrl po ljudeh. (...) Tu so nas spet preštevali, kar po dvakrat drugo za drugim. Bila sta pravzaprav dva vlaka, eden za moške, drugi za nas. Zbasali so nas v vagone in ko so vrata za nami zaprli, nas je tema obdala. Bile so samo še majhne linice, da so policisti lahko skozi ven pomolili svoje orožje."⁶⁰⁸

Leto in pol pred tem transportom so iz Begunj premestili v koncentracijsko taborišče Dachau Franca Križnarja. "Odpravim se v sobo št. 1. Tukaj je zbranih že okrog 20 tovarišev, ki so določeni za naš transport. (...) Okrog devete ure nam prinesejo v sobo jerbas zavojev. Vsak dobi hlebček kruha, nekaj margarine, marmelade in po dve jabolki. To je torej naša popotnica, s tem nas odpravijo v tujino. Nato se je vse hitro zvrstilo. Z Bleda je pripeljal zaprt avto. Odvedli so nas na hodnik. Tu smo oddali svoje stvari. Policisti nas po dva in dva vklebejo s posebnimi lisicami. Mene vklebejo s starim možakom iz Poljanske doline. Usedemo se v avto. Vsak korak in pregib roke me opomnita, da sem vkleben, da sem brez moči. Peljemo se na Bled na postajo. V čakalnici čakamo na vlak. (...) Naženejo nas v poseben, rezerviran vagon. Na listku, nalepljenem na oknu, berem, da gre v München. (...) Lisice so tesno pričvrščene; nekdo poleg jih skuša nekoliko zrahljati, toda če lisico popravljaš, se samo še bolj zadrigne."⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Prav tam, str. 142–143.

⁶⁰⁹ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 95–96.

Podobno je transport doživela Jožica Veble, ki je čakala v mariborskem sodnem zaporu, da jo odpeljejo v taborišče. "Bilo je januarja 1943, ko so nas ponoči nagnali iz celic, nas strpali v 'marico' in nas odpeljali na železniško postajo. Tam so nas stlačili v 'kurnik', v vagon, ki je imel majhne celice, kjer je bilo prostora za dva človeka, vendar so nas stlačili vanje dvakrat več. Tu smo čepele kakor kure. Vožnja je bila se ve zelo naporna. Oken ni bilo, tik pod stropom so bile le majhne rešetke."⁶¹⁰

Na italijanskem okupacijskem območju so zapor-nike iz okrajnih zaporov v pokrajini zbirali v Ljubljani, delno tudi v sodnem zaporu v Novem mestu. Iz zapora na Vrhniki je bilo v obdobju italijanske okupacije pre-peljanih v zapore v Ljubljano 189 zapornikov, poleg te-ga pa še 5 v jetniško bolnišnico. Vsak tretji aretirani je torej bil premeščen v enega od ljubljanskih zaporov. Premestitev je bilo bistveno manj v prvem letu okupa-cije, tudi zato, ker so jetnike predajali tudi tamkajšnji skupini karabinjerjev (33) in okrajnemu sodišču (11).⁶¹¹

Transporti iz sodnega zapora v Ljubljani so se za-čeli že kmalu po okupaciji zaradi prizadevanja visoke-ga komisarja, da bi ga čimbolj izpraznil. 27., 29. in 31. avgusta 1941 je bilo s tremi eskortami odvedenih 67 obsojenih kriminalnih jetnikov v zapor v Koprno, zadnjih 6 takih zapornikov pa je bilo prepeljanih v Koper 25. januarja 1942.⁶¹²

Veliko večino odvedenih iz zaporov pa so pred-stavljali obsojenci odseka vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani; prvih 20 obsojencev je bilo transportiranih v kaznilnico v Alessandrijo v Liguriji 24. decembra 1941. Nato so si sledili taki transporti v presledkih, ki so omo-gočali enakomerno praznitev celic za nove obsojence, saj je sodišče delalo zelo hitro. Poleg Alessandrije so v obravnavanem začetnem obdobju odhajali jetniki še v Benetke (ženske obsojenke, prvi transport 9. aprila 1942) in Koper (prvi transport 4. aprila 1942). Odvaja-

⁶¹⁰ Jožica Veble-Hodnikova: Preživela sem taborišče smrti. Ljubljana 1960, str. 12 (dalje Veble, Preživela sem taborišče smrti).

⁶¹¹ Arhiv Notranjskega muzeja Postojna, vpisna knjiga zapora Vrhnika 1941–1945.

⁶¹² ARS, AS 1753, fasc. 3, register transportov; I, II; Glej tudi fasc. 2/I.

nje obsojenih v Koper je od tedaj nadomestilo dotedanje prevažanje jetnikov v zapor v Alessandrio, kjer je bila kvota 100 dovoljenih jetnikov izpolnjena.

25. maja 1942 je odšel prvi transport 29 jetnikov v kaznilnico v Castelfranco d'Emilia. Tem je sledilo v letu 1942 (do 6. decembra 1942) še 11 transportov v isto jetnišnico; z njimi je prišlo vanjo kar 570 zapornikov iz Ljubljanske pokrajine; vsaj 54 od teh je bilo tudi konfinirancev, za katere je bil omenjeni zapor le vmesni cilj pred razdelitvijo v kraje konfinacije.⁶¹³

Od preostalih namembnih zaporov sta se v začetnem obdobju pojavila le še sodna zapora v Anconi in Trevisu, vendar so tja bili dostavljeni zaporniki, ki so bili namenjeni v konfinacijo; prav pri pošiljanju takih zapornikov je bilo še največ raznolikosti, saj so se med namembnimi zapori pojavili tudi Pisticci, Regio Emilia, Corropoli, Padova, Bologna, Parma.⁶¹⁴

V vsem letu 1942 je bilo v transportih odpeljanih v Italijo in sodni zapor v Novo mesto 1.724 zapornikov iz ljubljanskega sodnega in vojaškega zapora, od tega je bilo sodnih obsojencev civilnih sodišč in vojaškega vojnega sodišča 755, 969 pa je bilo zapornikov, ki so bili poslani v konfinacijo ali internacijo, mnogi tudi tako, da so bili najprej premeščeni v vojaški zapor v Belgijski kasarni, od tam pa v koncentracijska taborišča, saj so v tamkajšnjem zaporu oblikovali transporte v omenjena taborišča.

Od začetka januarja 1943 so bili vsi transporti obsojenih zapornikov, namenjeni v zapore in kaznilnice v Italijo, usmerjeni zgolj v zapor v Koper, kjer so nato čakali na razvrstitev v enega od zaporov globlje v Italiji ali pa so krajše kazni prestajali kar v Koprju. Januarja 1943 je bilo v Koprju ustanovljeno zbirališče za obsojene politične jetnike. Tja so transportirali iz ljubljanskega sodnega zapora, 'vojaškega zapora', obsojene pred vojaškim vojnim sodiščem, po 3 do 4 krat mesečno v skupinah po 30 jetnikov. Zadnji transport je odšel v Koper 4. septembra 1943, v njem je bilo 39 obsojencev.⁶¹⁵

⁶¹³ ARS, AS 1753, fasc. 3, register transportov I, II.

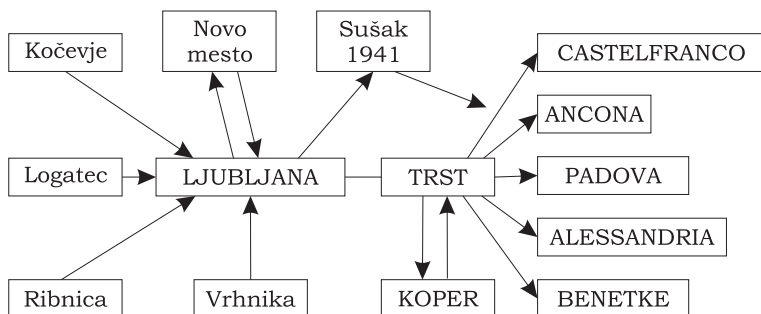
⁶¹⁴ ARS, AS 1753, fasc. 3, register transportov I, II.

⁶¹⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja jetnišnice predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

Le v transportu 19. januarja je bilo nekaj zapornikov poslanih naravnost v Alessandrio (kamor je bil poslan en zapornik še 24. januarja), Benetke in Parma; neposredno so napotili nekaj obsojencev tudi 4. julija 1943; poslani so bili v Parma in Benetke, v to kaznilnico je bila poslana le še ena zapornica 23. avgusta 1943.⁶¹⁶ V obravnavanem obdobju je bilo poslanih v zapor v Koper 32 transportov, v katerih je bilo 1088 zapornikov obeh zaporov v sodnem zaporu v Ljubljani.

Premeščanje obsojencev vojaškega vojnega sodišča v sodni zapor v Novem mestu se je začelo konec poletja 1942. Prvih 12 zapornikov so tja premestili s transportom 9. septembra, 39 pa še v transportu 29. septembra; še dve taki premestitvi sta bili izvedeni 11. in 28. oktobra 1942. Zadnji transport štirinajstih jetnikov je sledil 15. novembra. Ponovno je bilo premeščenih v sodni zapor v Novem mestu še 20 obsojencev 18. julija 1943. Skupaj je bilo tako premeščenih na prestajanje kazni v sodni zapor v Novem mestu 114 obsojencev.⁶¹⁷

Skica 2.3: Poti premeščanja jetnikov iz Ljubljanske pokrajine 1941–1943.

Transporti do Ljubljane so potekali povečini s tovornjaki ob spremstvu vojakov. Juša Kozaka, ki ga je v Šentvidu pri Stični aretirala vojaška enota, so prepeljali naravnost v Ljubljano z osebnim avtomobilom skupaj s sojetnikom, spremljala pa sta ju dva grenadirja. Ko

⁶¹⁶ ARS, AS 1753, fasc. 3, register transportov, I, II.

⁶¹⁷ ARS, AS 1753, fasc. 3, register transportov, I, II.

se je avto na klanecu Peščenik prevrnil, so ju naložili na spremljajoče kamione.⁶¹⁸

Le v Ljubljani aretirane je vozilo posebno vozilo za prevoz jetnikov "marica". Vozilo je posedovala kvestura, ki ga je nasledila od prejšnje uprave policije. Voznikov prostor je bil ločen od prostora za jetnike in je imel majhno okence, ki ga je bilo mogoče zapreti. Vozilo ni bilo v preveč dobrem stanju.⁶¹⁹

Transporti, ki so jih urejale vojaške oblasti v pokrajini, so bili sprva drugačni. Iz svojega zavora v Belgijski kasarni so prve jetnike, namenjene za koncentracijska taborišča, vozili s tovornimi avtomobili, označenimi z znamenjem Rdečega križa. Jetniki sprva sploh niso vedeli, kam gredo. "Proti jutru, nekaj minut pred šesto, smo zaslišali prihod težkih avtomobilov. Sobna vrata, ki so bila sicer vso noč odprta, so zaprli. Nihče jih ni smel odpreti. Ugibali smo, ali so pripeljali ali bodo odpeljali. Nekateri so splezali na okna, a so videli le strehe avtomobilov in znamenja Rdečega križa. Medtem so pričeli avtomobili komaj slišno odhajati. Nekdo je zaklical, da je videl v sedmem, zadnjem avtomobilu naše ljudi, kako so pozdravljali z rokami. Za njimi so se na velikem kamionu vozili oboroženi grenadirji. Zaman smo si ubijali glave, kaj pomeni skrivnostno odvažanje v avtomobilih Rdečega križa."⁶²⁰

Za internacijo namenjenih zapornikov torej niso vklepali, pač pa so jim poskušali prikrivati pravi namen poti. Tak način odvoza pa je veljal le za prve transporte, ki so jih odpeljali v Čiginj. Naslednje, ki so bili namenjeni v taborišča v Gonarsu in globlje v Italiji, so peš napotili na železniško postajo, kjer so jih vkrcavali v živinske vagone in s temi peljali do taborišč ali v njihovo bližino.⁶²¹

Jetnike velikega transporta za taborišče Gonars, ki so ga oblikovali iz jetnikov v Šentpeterski kasarni, so zbudili ob štirih zjutraj in vključene po dva skupaj pripeljali na železniško postajo z 'marico' in jih tam vkrcali

⁶¹⁸ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 15, 17–18.

⁶¹⁹ Prim. Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 155–156.

⁶²⁰ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 25.

⁶²¹ Ivanka Rus: Skozi zapor v Belgijski kasarni v Gonars. Slovenke v NOB, I, str. 367.

na vlak. Okoli 8h zjutraj je vlak odpeljal. Jetniki so med vožnjo ostali vklenjeni, razklenili so jih, ko so zapustili Postojno. Morali so sedeti in se ne pomikati k oknu. Dolge postanke je vlak imel v Postojni in Trstu. Popoldne so vagon priklopili k lokalnemu vlaku, ki jih je peljal do majhne postaje v bližini Palmanove.⁶²²

Z obsojenimi pred vojaškim sodiščem so postopale policijske oblasti, po predpisih za vodenje zapornikov. Transport je seveda pomenil za upravo najprej administrativen postopek. V ljubljanskem sodnem zaporu so spiske in ukaze za premestitev dobivali vedno šele v popoldanskih urah, ko je delovni čas že mineval. S papirji, ki jih je za vsakega zapornika morala pripraviti uprava zavora, je bilo mnogo dela, tako da so pisali spremne akte tudi do dveh ali treh ponoči.⁶²³ Jetnike so odvažali na vlak običajno zgodaj zjutraj, najverjetneje zato, da so se izognili prebivalstvu, zlasti sorodnikom, in iz tega izvirajočim težavam. Nalagali so jih v vozilo pri stranskem vходу v Cigaletovi ulici. "Naložili so nas toliko, da smo sedele skoro druga na drugi na culah raznih velikosti. V vsakem kamionu so bili po 4 stražarji, ki so bili nervozni, nekoliko prestrašeni in surovi, s pištolami v rokah. (...) Z veliko brzino so se zaprašili na cesto in na kolodvor. Svojci so seveda dirkali za nami, toda videli se nismo, ker so nas hitro strpali v vagon. Moški so bili ves čas vklenjeni, me pa ne."⁶²⁴

Podobno so potekali transporti iz drugih ljubljanskih zaporov. Antona Čamernika, ki je bil zaprt v zaporu v Srednji tehnični šoli, so zbudili že ob štirih zjutraj, jih uredili v vrsto in pregledali, nato pa vkrcali na kamion. Prepeljali so jih najprej v zapor v Šentpetrski kasarni, od tam pa na železniško postajo. Bili so vklenjeni.⁶²⁵

Italijansko pravosodno ministrstvo je imelo za prevoz jetnikov posebej izdelane zaporniške vagoni. Za transport so povečini uporabljali take vagoni, morda takrat, ko je bilo število za transport določenih jetnikov dovolj veliko že v Ljubljani.⁶²⁶ Mnogi drugi poročajo o

⁶²² Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 297–299.

⁶²³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 58.

⁶²⁴ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 296.

⁶²⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 215.

⁶²⁶ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 296.

prevozu v kupeju v spremstvu karabinjerjev. Tako so skupino, v kateri je bil Anton Čamernik, vkrcali v vagon 3. razreda.⁶²⁷

Pri transportu je prišla do izraza razlika v odnosu do jetnic. Te običajno niso bile vklenjene, tudi v celice jetniških vagonov jim ni bilo treba, pač pa so sedele na sedežih sredi vagona ali pa v kupejih.

Za transporte v letu 1943 se je vožnja brez izjeme končala v Trstu. "Zbašejo nas v nekako marico, ki pa je taka kot konjederčev voz, povsem zaprta, z linico v vratih, kjer stoji stražar. Grabi nas jeza: kot psi! (...) Izložijo nas v pristanišču. Kam? Za kordonom straže se od daleč zbirajo ljudje. (...) Moški so uklenjeni po dva in dva pa še vsi skupaj na verigi. Kot sužnji! Cule držijo v zobe in v oteklih modrikastih rokah pred seboj. Zbašejo nas vse v malo barko pod palubo. Ob straneh so surovo stesane klopi."⁶²⁸ Vožnja z barko se je za jetnike končala na nabrežju v Kopru, kjer je v bližini stal zapor. Takoj po izkrcanju so moške spet vpeli v verigo in jih tako peš vodili v bližnji zapor.

Enak postopek se je ponovil, ko so po določenem času (od enega tedna do meseca) jetnike in jetnice ponovno odpremili naprej, v zapore in kaznilnice v Italiji, kamor so bili razporejeni. "Še v temi smo zopet pobrale cule, ki so jih odpeljali na pomol. Nas same je zopet spremljal le en sam kvesturin. (...) Na pomolu smo bili strogo zastraženi. Skupina moških in nas. Čakali smo celo uro. Debel brigadir zariplega lica nam je pridigal, kako se moramo zadržati. Pokliče stražarja in mu glasno naroča: 'Če bo kdo hotel govoriti s civilisti, takoj streljaj! Sicer je škoda nabojev za te pse, ali streljaj!' Ne smemo peti, ne smemo govoriti, ne se smejati. Skratka popolna tišina. V naperjeno puško sem zabrundala, če je dovoljeno dihati. Ni me razumel. Druge se zasmejejo, puška se dvigne in tišina je tu." Z isto barko so jih prepeljali spet v Trst, kjer so bili prehodno, za dan ali teden, v ženskem ali moškem zaporu v Trstu, v pre-

⁶²⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 215–216; prim. tudi Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 297.

⁶²⁸ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 296. Prim. tudi Marjanca Obersel: Iz ljubljanskih zaporov v beneške ječe; prav tam, str. 334; Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 216.

hodni sobi. Tako je skupina obsojenih političnih jetnic, med katerimi je bila Olga Virens, krenila iz Ljubljane 16. februarja 1943, 24. februarja iz Kopra, 1. marca pa iz Trsta v kaznilnice v Italiji.⁶²⁹

Transport je potekal tudi dalje po železnici, v jejniških vagonih, s spremstvom karabinjerjev. Potovanje je bilo etapno, tako da so se mnogi obsojenci med potovanjem do določenega zapora ali kaznilnice ustavljali v vmesnih zaporih. Ženske so se povečini ustavljale v beneškem zaporu, pogosto tudi moški. "V trdi temi se svetlikajo lagune, že smo v Benetkah. Vso našo prtljago zmečejo na kup in jo nekam odpeljejo. Odpeljejo vkleknjene moške, me pa dobimo vsaka svojega spremljevalca, ki nas drže za roke, ker je popolna zatemnitev. (...) Ženejo nas za neko skladišče do kanala, kjer nas strpajo v zaprto gondolo, marico na vodi. Ne vidimo nič. Gondola je popolnoma zaprta, z linicami na vratih, kamor se postavi karabinjer z naperjeno puško. Gondola je prenapolnjena in se bojimo, da se potopimo. Vendar pojemo. Izkrcajo nas v navidezno lepi hiši – policijski zapor."⁶³⁰

Omenjeni transport je ostal v Benetkah osem dni, na naslednji etapi, v Bologni pa štiri dni. V nekajurnem postanku v Padovi so nekatere jetnike izločili in druge vkrcali, kar kaže, da so ti etapni postanki pomenili na vsaki od točk novo zbiranje transportnih skupin. Tak način transporta za zapornike ni bil prijeten, saj so vedno znova morali skozi sprejemni postopek. Pomenil pa je veliko izgubo časa in resursov za policijsko osebje, ki je Transporte spremljalo, v kolikor se ni izmenjevalo na vmesnih postajah.

Obstajali pa so tudi neposredni transporti. Štiri jetnike, ki so bili namenjeni v konfinacijo, sta že iz Kopra spremljala dva karabinjerja. Od Trsta so potovali razklenjeni, v kupeju. Prvi dan so prispeli do Bologne, kjer sta karabinjerja oddala jetnike v policijski zapor na železniški postaji, sama pa sta odšla prenočevat v karabinjersko vojašnico. Naslednjega dne so skupaj potovali

⁶²⁹ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 296–301, cit 298. Natančno datacijo je Virensovi omogočil takrat pisan dnevnik.

⁶³⁰ Prav tam, str. 301.

v Pescaro, kjer sta jih oddala v zapor okrožnega sodišča. Tam so ostali štiri dni, nato pa so jih odpeljali v internacijo v mestece Torre del Passeri.⁶³¹

Nekatere od kaznjenk s kazensko premestitvijo so potovale aprila 1943 skozi vrsto zaporov in kaznilnic. Benetke so bile že njihov četrti zapor, nato pa so potovale do Ferrare, kjer so v zasteničenem prehodnem zaporu prespale eno noč, naslednjega dne so že bivale v zaporu v Anconi. Tam so ostale dva dni, nato pa so jih ločeno poslali naprej v kaznilnici v Traniju in v Campobasso. Vmes so prebile še okoli dva tedna v zaporih v Ascoli-Piceno in Beneventu (9 dni). Njihovo premeščanje je trajalo za nekatere dva meseca.⁶³² Taka potovanja in premeščanja so silno izčrpavala jetnike, saj med potovanji niso imeli urejene prehrane, zaradi menjajočih se količin in slabega higienskega stanja prehodnih zaporov pa so bili prikrajšani za spanje.

15. avgusta 1944 je bil odpeljan edini transport obsojenih zapornic iz Begunj v kaznilnico Aichach. Poslanih je bilo 100 kaznjenk, ki so bile obsojene med 5. avgustom 1942 in 26. oktobrom 1944.⁶³³ 19. avgusta 1944 so bili poslani v kaznilnico Kassel-Wehlheiden tudi moški obsojenci.⁶³⁴

Z novim okupatorjem so se dotedanje transportne poti zapornikov iz Ljubljanske pokrajine in Primorske spremenile. Tudi v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem je bil uveden nemški represivni sistem z nekaterimi posebnostmi, tako da so spet večino zapornikov, ki so jih premeščali, premeščali med okrajnimi zapori in centralnimi zapori v pokrajinah, tako v Gorico, Trst, Videm, Ljubljano. Od tam jih je večina bila odvedena na sever, v Nemčijo bodisi na delo ali v koncentracijska taborišča.

Iz Ljubljanske pokrajine so začeli prevažati zapornike po zbiranju v ljubljanskem sodnem in nato tudi v policijskem zaporu v koncentracijska taborišča v rajhu in sicer v obliki neposrednih transportov oziroma prek policijskega zavora v Begunjah.

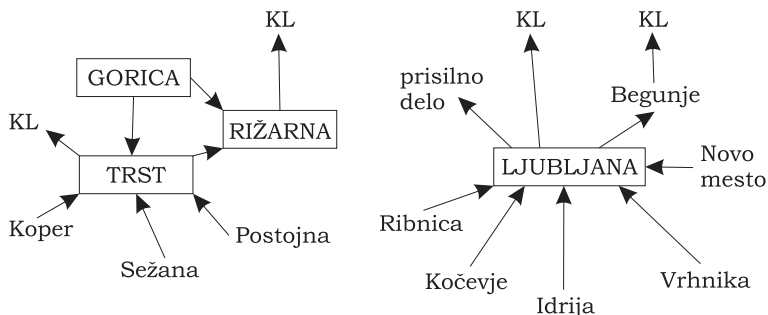
⁶³¹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 224–228.

⁶³² Od ječe do ječe, str. 178–183.

⁶³³ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Marija Babnik, seznam jetnic.

⁶³⁴ ARS, AS 1742, fasc. 160/II, dosje Maks Svetko, dosje Jakob Obreza.

Skica 2.4: Značilne poti zapornikov v Operacijski coni Jadransko primorje.

Zbiranje zapornikov iz zaporov v pokrajini zunaj Ljubljane lahko ilustriramo s primerom zapora na Vrhniko. Zaporniki v tem zaporu so imeli le dve usodi; če niso bili izpuščeni, so bili odvedeni v enega od ljubljanskih zaporov.

Tabela 2.27: Pregled odvedenih zapornikov iz vrhniškega v ljubljanske zapore oktober 1943 – maj 1945.⁶³⁵

Leto	Vseh	Odvedenih v Ljubljano	%
1943	36	20	56%
1944	350	144	41%
1945	106	48	45%
	492	212	43%

V tem obdobju je torej bilo prepeljanih v ljubljanske zapore več kot 40% vseh zaprtih, odstotek tudi nekoliko niha. To kaže, da so bile lokalne policijske sile in vojaške enote manj samostojne in so jetnike raje dajale v presojo višjim, kaže pa lahko tudi na spremenjene kriterije obremenjenosti in druge namene okupacijske oblasti.

Zaradi nevarnosti oziroma ogroženosti na prometnih poteh zaradi partizanske vojske, so potekali transporti zapornikov v okviru vojaških premikov, skupaj z

⁶³⁵ Arhiv Notranjskega muzeja Postojna, vpisna knjiga zapora Vrhnika 1941–1945.

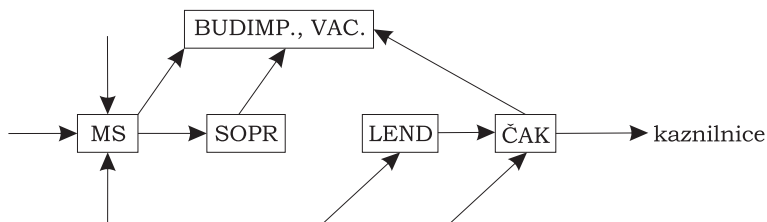
oskrbovalnimi kolonami za posamezne posadke. Značilna oblika transporta v Ljubljano je bila 'kolona' ali 'avtokolona'. Te so v sodni zapor v Ljubljani prevažale zapornike iz Grosupljega, Kočevja, Idrije, Dolenjske (najbrž Novo mesto), Ribnice.⁶³⁶ Poleg tega so bili tudi policijski transporti; domnevati je mogoče, da jih je samostojno izpeljala policija, ki jih je tudi zavarovala. Prihajali so iz Velikih Lašč, okolice Ljubljane, Idrije, Višnje Gore, Rakeka, Domžal, Kamnika.⁶³⁷ V njih je bilo privedenih od nekaj pa tudi do 30, 40 ali 50 zapornikov. 1. novembra 1944 je s transportom prišlo iz Ribnice 120 zapornikov ali aretirancev, 21. oktobra iz Vrhnike in okolice 129.⁶³⁸

Odvedbe iz zaporov v Ljubljani so bile manj rizične, saj sta bili železnica in cesta proti Gorenjski še vsaj za silo varni.

Prvi transport v Begunje je bil že 25. septembra 1943, ko je bilo tja prepeljanih 38 ljudi, med njimi 15 Rusov, vsi pa naj bi bili dezertarji iz partizanske vojske. 9. oktobra je bilo iz Ljubljane odpeljanih novih 25 zapornikov, ki naj bi bili vrnjenci iz italijanskih internacijskih taborišč.

27. novembra so pripeljali iz Ljubljane nov transport 63 ljudi, ki so bili Gorenjci, zadnji transport iz Ljubljane pa je prišel 21. decembra s 47 ljudmi.⁶³⁹

Skica 2.5: Poti zapornikov iz Prekmurja 1941–1945.

⁶³⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež jetnikov 30. 6. 1944 – 7. 5. 1945.

⁶³⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež jetnikov 30. 6. 1944 – 7. 5. 1945.

⁶³⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, stalež jetnikov 30. 6. 1944 – 7. 5. 1945.

⁶³⁹ Šinkovec, Begunje, str. 114, 115; ARS, AS 1742, fasc. 160/1, sezname transportov, seznam 6. 11. 1943.

Na madžarskem območju v Prekmurju so bili običajni transporti jetnikov iz žandarmerijskih zaporov v osrednja zapora v Murski Soboti in Čakovcu. Od tam so odhajali nato transporti še v zapor Szombathelyju in v kaznilnice na Madžarskem: Vac, Budimpešto, Köruti.

Prevoz je potekal šele med okrožnimi zapori in kaznilnicami. Za več primerov ni natančno naznačen, predpostavljati je, da je bilo motorno vozilo.⁶⁴⁰

Jetnike v madžarskih kaznilnicah je pred koncem vojne doletel še transport v Nemčijo. Iz kaznilnice Sopron-Köhido so konec marca 1945 umaknili veliko skupino, okoli 500 jetnikov. Potovali so peš, v skupini pod stražo, 22 ali 27 dni prek Gradišćanske, do taborišča Mauthausen, ker jih tam niso hoteli sprejeti, so nadaljevali pot do Münchna, saj so jih nameravali oddati v Dachau. Prišli so do Bernaua pred Münchnom. Pohoda se jetniki spominjajo kot silno naporega, v mrazu in pomanjkanju hrane, ob nasilju spremljajočih stražarjev, ki so onemogle jetnike streljali in metali v reke, ki so jih prečkali. "Če je kdo kaj zagrešil med potjo, to so potem po navadi pri vodi delali, da so ga lahko vrgli v vodo." V okolici Münchna so jih več kot teden dni obdržali na neki kmetiji. "Bili smo že čisto na koncu, noge smo imeli vse zatečene in polne mehurjev, poleg tega pa še lačni, tako da bi skoraj pomrli. Tam se spominjam, da smo med potjo jedli travo, to se pravi, se pasli in jedli take stvari, ki niso za človeka." Ker so se vojne fronte bližale, so jih nato izpustili. Toda njihovega pohoda še ni bilo konec. Svobodni so peš korakali do Salzburga, kjer so v bližnjem taborišču Volksdeutsche Mittelstelle dočakali svobodo. Drugi so se peš vrnili celo v Slovenijo.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ ARS, AS 1550, šk. 28, Gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Ignac Ifko, Velnar, Gabrijela Krznar.

⁶⁴¹ ARS, AS 1550, šk. 28, Gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Kristine Brulc, Nemca.

Tretje poglavje

Življenje v zaporih

Za nobenega od zapornikov zapor ni bil vsakdanje življenjsko okolje, saj so bili vanj pripeljani proti svoji volji. Toda sčasoma so se mu bili prisiljeni prilagoditi in nekateri so se v njem tudi znosno počutili. Življenjski ritmi in navade ljudi so bili različni. Vojna in okupacija so tudi zunaj zaporov vedno bolj vplivali na njihove življenjske navade in razvade (vključitev v vojaške enote, omejitve gibanja, prehrabene omejitve, spremembe bivališča zaradi begunstva, obvezno delo, omejitve pri obveščnosti), tako da so bili ljudje manj šokirani zaradi spremembe bivanjskih pogojev, ko so prišli v zapor in bili prisiljeni živeti v drugem okolju in pod drugačnimi razmerami. V pogojih, ko živi veliko ljudi na majhnem prostoru, je za tiste, ki vodijo take ustanove, najudobnejša pot predpisati red in postopke, ki so za vse obvezni. Vsiljevanje enakega postopka in enakega reda za vse prebivalce zaporov je bilo močno navzoče v miselnosti upravnega osebja in v predpisih hišnih redov. Prisilna enakost jetnikov iz različnih družbenih plasti je brisala razlike in vzpostavljala socialne stike, ki so bili na svobodi nezamisljivi. Kljub temu pa so bile izkušnje dotedanjega življenja tiste, ki so določale ravnanje in odzivanje jetnikov v zaporih; zato je to tudi bilo povsem individualno in ga je le pogojno mogoče izenačevati. Predpisanih hišnih redov pa običajno v zaporih v času vojne ni bilo mogoče vzdrževati, saj jih je ovirala prenapolnjenost, pa tudi vojni dogodki in često kaotično ravnanje policijskih preiskovalnih organov. Kljub temu so

vodstva in osebje zaporov pri njih vztrajali, čeprav je to pomenilo slabšanje razmer za jetnike in veliko naporov za njihovo obratovanje.

Velike množine političnih jetnikov, torej običajnih ljudi z razvitim vrednostnim sistemom, ki se ni razlikoval od preseka družbenih vrednot, so povzročile osebju nove težave. Ti so bili vajeni občevanja s kriminalnim robom družbe, ki je imel lastne, že delno sprevržene vrednote. Prepadi so reševali s prisiljevanjem, kontrolo, kaznovanjem. Premišljena lastna vloga v zaporu bi omogočila osebju, da bi s političnimi jetniki shajalo mnogo lažje, če bi bilo pripravljeno obravnavati jih kot jetnike, ki jih je prinesla v zapor le vojna vihra. Toda za osebje je bil paragraf in hišni red marsikje prehuda miselna obremenitev, da bi zmoglo takšen miselni preskok.

Bivanje

Bivalne razmere so bile že običajno v zaporu omejene na najnujnejše – ležišče in najnujnejši prostor za bivanje, morebiti še straniščni prostor. Odvzem prostosti je pomenil za večino zaprtih poslabšanje bivalnih standardov, tudi če ne upoštevamo prisilnost bivanja v celici in skrajno omejene možnosti gibanja. Obstoječi kaznovalni red je določal način gradnje oziroma ureditve prostorov v zaporih. V zaporih je bilo najbolj običajno dvoje vrst bivanja. Samica, “samotna celica”, je pomenila izolacijo, brez možnosti, da bi se jetnik oprl na sojetnike. Bila je tudi znak posebnega statusa, v katerem je jetnik še nedokončanega preiskovalnega postopka, posebne pomembnosti, disciplinske kazni, posebnega postopka. Ob prenapolnjenosti zaporov je samica izgubljala svoj poseben pomen in se spreminjala v skupno celico za vsaj nekaj jetnikov, ki so zato bivali v še nekoliko slabših razmerah. Skupne celice so bile običajen način bivanja v zaporih za jetnike, ki so bili v sodnem preiskovalnem zaporu ali ki so prestajali kazen. Tudi preiskovalni zapori se v razmerah, ko je bilo zaprtih nekajkrat več jetnikov, kot pa je bila zmogljivost zapora, niso mogli usmeriti na zapiranje preiskovancev v samice. Za jetnike so bile skupne celice ugodnejše, saj so omogočale vsaj nekaj medsebojne komunikacije, so pa zaradi prenapolnjenosti pomenile svojevrstno obremenitev.

Prenapolnjenost zaporov v obravnavanem času je bila tisti odločujoči dejavnik, ki je poslabševal že tako slabo kakovost bivanja zapornikov. Zapori, ki so bili

okupacijskim silam na voljo, so bili narejeni za normalno, predvojno stanje kriminalitete. S privedbami nekajkrat večjega števila zapornikov je postala zmogljivost zaporov nezadostna; tega ni olajšalo niti uvajanje novih in zasilnih zaporov. Obstoječi zapori so ob začetku vojne imeli v t.i. kapaciteti za vsakega zapornika po normativih zagotovljen življenjski prostor, ležišče in skupne prostore (kopalnica, umivalnica) ter spremljajoče objekte (pralnica, delavnica, kuhinja, skladišča).

Že takoj po okupaciji je začasna akcija odvzema prostosti osebam, ki so bile namenjene izgonu, prinesla veliko poslabšanje bivalnih pogojev tako v obstoječih kazenskih zavodih kot v stavbah, ki so jih preuredili v začasne zapore. V zaporu v Celju so aretiranci konec aprila in maja 1941 ležali po dva v eni postelji, drugi pa so spali po klopeh.⁶⁴² Oblastem, ki so vodile izganjanje, se ni zdelo potrebno, da bi kakorkoli posebej poskrbele za bivalni standard. V Begunjah so v prostore, namenjene novim jetnikom, pripeljali slamo, ki je služila za ležišča.⁶⁴³ Podobno je bilo v Celju, v mestni kasarni, kjer so bili najprej zaprti aretiranci, pa tudi v meljski kasarni v Mariboru.⁶⁴⁴ Slama je bila dobra za nekaj dni, po več tednih rabe pa se je zdrobila, tako da je bilo ležišče še slabše kot gola tla. "Nekatere sobe so imele kot ležišča nekoliko slame, po nekaterih pa so ljudje ležali na golih tleh," trdi neznan poročevalec.⁶⁴⁵ "Oni, ki niso smeli ob aretaciji vzeti seboj odeje, se tudi niso imeli s čim pokriti in so vse noči zmrzovali." V sobanah meljske vojašnice v Mariboru tudi ni bilo veliko pohištva, po dva ali trije stoli, morda kaka miza, tako da so aretiranci, tudi okoli 80 jih je bilo v sobi, morali poležavati ves dan.⁶⁴⁶

V nemških preiskovalnih zaporih so jetniki v vojnem času imeli vsaj minimalna ležišča v obliki slamnjač, v kolikor niso zaradi natlačenosti morali ležati tudi na tleh. V zaporu v Begunjah so še uporabljali pograde oziroma postelje, inventar prejšnje kaznilnice. Postelje

⁶⁴² Miklavc, *Moja pot skozi gorje*, str. 28.

⁶⁴³ Šinkovec, *Begunje*, str. 84.

⁶⁴⁴ Fran Roš: *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*, str. 30, 32, 48.

⁶⁴⁵ ARS, AS 1660, fasc. 7/IV, Iz mariborskega taborišča v izgnanstvo, Pričevanje izgnanca (poročilo z dne 3. 10. 1941).

⁶⁴⁶ Prav tam, str. 3.

so stale le v ženskih sobah, vendar je te postelje lahko uporabljalo le manjše število jetnic v prostorih, kjer so stale. Ostale so ležale na tleh. Tudi v sobi za delavce št. 3 so stale "lepo postlane železne postelje", v katerih so spali tisti zaporniki, ki so delali zunaj zapora.⁶⁴⁷ V moških sobah tudi pozneje postelj ni bilo, pač pa je bila raztresena po tleh slama.⁶⁴⁸ V največjih skupnih sobah je bilo tudi po 60 in več zapornikov. Tako je bilo tik pred osvoboditvijo zapora v sobi 12 76 mladoletnih fantov.⁶⁴⁹

V mariborskih sodnih zaporih je bilo leta 1942 v ženski sobi nekaj postelj, preostale jetnice pa so spale na tleh.⁶⁵⁰ Neka jetnica je takole označila opremljenost tega zapora: "Pet postelj, miza, dva stola, straniščna posoda in štiri lesene žlice – to je bilo vse, kar smo imele."⁶⁵¹ V policijskem zaporu na Borlu so zaporniki bivali v velikih grajskih sobah, ležišča pa so bila slamnjače na tleh.⁶⁵²

Tudi v manjših zaporih ni bilo drugače. V kranjskem sodnem zaporu so zaporniki leta 1942 spali kar na tleh.⁶⁵³ V zaporu v poslopju gestapa v Kamniku je bil pograd, ki je bil brez prave podlage, torej so jetniki spali na deskah, pokriti z odejo. V okrajnem sodnem zaporu so jetniki imeli vsak svojo posteljo.⁶⁵⁴

V sodnem zaporu v Ljubljani, ki je bil narejen za 350 zapornikov, je bilo v letu 1942 in 1943, pa tudi 1944, torej pod obema okupatorjema, stalno okoli dvakratno število jetnikov. Tako veliko število jetnikov je bilo treba razporediti v manjše število prostorov, kot so bili na voljo za običajno število zaprtih, saj so nekatere zasedali tudi italijanski pazniki. V skupnih sobah, ki so bile predvidene za 12 do 14 oseb, se je gnetlo tudi do 50 oseb; v samicah so zapirali po 3 do 4. Poleg neznočnosti bivanja na takem ozkem prostoru se je spremenil

⁶⁴⁷ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 76.

⁶⁴⁸ Janko Bernik: Spomini na zapore in taborišča I. Loški razgledi XVII, 1970, str. 23.

⁶⁴⁹ Jan, Kokrški odred, III, str. 331.

⁶⁵⁰ Veble, Preživela sem taborišče smrti, str. 9.

⁶⁵¹ Mara Topolovec: Auschwitz. Slovenke v NOB, I, str. 404.

⁶⁵² Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 89.

⁶⁵³ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 22.

⁶⁵⁴ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 20, 25, 51.

tudi temeljni penološki razloček med celico in samico in skupno sobo.⁶⁵⁵

V sodnem zaporu so ohranili predvojno opremo in so jetniki spali na posteljah v nadstropjih. Pogradi, zbiti v nadstropja, ki so zajemali celotno možno površino celic, so bili že predelava, ki jo je uprava zaporov izdelala zaradi prenapolnjenosti.⁶⁵⁶ V policijskem zaporu v Ljubljani so bili pogradi oziroma posamezne postelje v nadstropja. "Strpali so nas v sobico s 7 posteljami, druga poleg druge. Bile so to železne postelje z železnimi križi namesto vzmeti, na katerih so bile tanke, zmlete slamnjače. Ležale smo na teh posteljah vedno po dve, včasih celo po tri."⁶⁵⁷ Najbolj absurdne bivalne razmere je jetnik Juš Kozak zabeležil v zaporu v Belgijski kasarni. Tam so bili jetniki v skupnih sobah v tako prevelikem številu, da niso imeli niti na tleh dovolj prostora. "Porinili so me v sobo, kjer je ležal v dveh vrstah človek pri človeku. Po sredi je bilo nemogoče hoditi." V veliki sobi je bilo čez dvesto zapornikov, tako da nekateri niso niti spali, pač pa so menjaje se igrali karte. Ko so jih po nekaj dneh premestili, so prišli v "bolj zračno in svetlo sobo, v kateri okna niso bila prepleskana. Ostalo nas je štirideset in vsak je imel dovolj prostora za ležišče." Ležali so seveda na golih tleh.⁶⁵⁸

Posebno vprašanje v zaporih je bila sanitarna opremljenost. Namensko zgrajeni zaporji so imeli posebna stranišča za jetnike, vendar pa so jih jetniki lahko uporabljali le v določenem času, običajno zjutraj in zvečer, odvisno od hišnega reda. Znotraj celic in skupnih sob so bile urejene zasilne sanitarne naprave, običajno t.i. *kibla*. Te so lahko bile od preprostega vedra, kot je to bilo v zasilnem zaporu gestapovske izpostave v Kamniku, posod v okrajnem zaporu v Metliki, standardiziranih lesenih posod za izločke, kot so to bili v italijanskih kaznilnicah, tja do boljših, z leseno steno ločenih posod v ljubljanskem sodnem zaporu.⁶⁵⁹ V italijanskih ženskih

⁶⁵⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

⁶⁵⁶ Kozak, ZD 7, Lesena žlica II, str. 304.

⁶⁵⁷ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 291.

⁶⁵⁸ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 19–29.

⁶⁵⁹ Prav tam, str. 112; Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 20; ARS, AS 1790,

kaznilnicah je bila v sanitarne namene dodeljena vsaki jetnici nočna posoda; za njeno praznjenje in čiščenje je bila zadolžena vsaka kaznjenka zase.⁶⁶⁰

V ljubljanskem sodnem zaporu je nemška uprava poleti 1944 ukazala iz desetih bolniških sob v III. nadstropju odstraniti sobna stranišča in v dveh napravila po 6 školjk na izplakovanje. Vendar so zato morale biti preostale sobe čez dan odprte. Ravnatelj zopora s spremembo ni bil preveč zadovoljen: "Morda zadostuje to sedanjim potrebam; v normalnih časih, ko imamo opravka s kriminalci, ki morajo ostati pod stalnim nadzorom, bo potrebno takoj nadomestiti odstranjena sobna stranišča."⁶⁶¹

Oblačila

Posebno jetniško oblačilo je bilo eden od zunanjih znakov drugačnega socialnega statusa zapornikov. Prav pri tem se je v vojnem času hitro pokazalo, da so zaloge zaporniških uprav omejene in nepripravljene na veliko večje število zapornikov.

V preiskovalnem zaporu so v zaporih na vseh treh okupacijskih območjih aretiranci zadržali svojo obleko. Mnogi so si že v pričakovanih aretacije – saj se je to pogosto dogajalo – pripravili najnujnejši zavoj z oblačili, zlasti s perilom. Mnoge pa so aretacije doletele v razmerah, ko so bili neustrezno oblečeni – na delovnem mestu, med opravki, sprehodom, potovanjem, skratka zunaj doma. Tako so prišli v zapore neprimerno oblečeni. Običajno je bilo obleke premalo, zlasti v hladnejšem delu leta, saj zopori povečini niso bili ogrevani, bivanje med zidovi pa je zaradi malo gibanja zahtevalo več obleke. Oblasti so dovoljevale, da so domači oziroma sorodniki obleko in perilo dostavljali v zapor tudi med preiskovalnim postopkom.

Uprava zopora v Begunjah je dovoljevala, da je je-

fasc. 144/II, poročilo okrajnemu glavarstvu Črnomelj 1. 4. 1942; Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 200, 201.

⁶⁶⁰ Od ječe do ječe, str. 31.

⁶⁶¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

tnik pisal domov dopisnico z zahtevo za obleko in perilom tudi pred koncem preiskovalnega postopka.⁶⁶² V ljubljanskih zaporih, kjer je bilo mesto še dodatno zavarovano, so jetnikom celo dovoljevali, da so v spremstvu stražarjev šli domov po obleko, sicer pa so jim obleko prinašali svoji.⁶⁶³ Z obžalovanjem je ravnatelj sodnega zopora v svojem letnem poročilu ugotovil, da na preoblačenje jetnikov v jetniške uniforme ni bilo niti misliti, tudi za sodne jetnike ne. Imeli so le nekaj perila in posteljnine, kar so hranili za bolniške oddelke.⁶⁶⁴ Pač pa je uprava dovoljevala, da so zaposleni v jetniških delavnicah na račun uprave popravljali obleko in obutev zapornikov, kadar je bilo nujno. Delo je vodila ena od sesterpaznic v pralnici in šivalnici; tam so kaznenke tudi izdelovale perilo, ostale oblačilne predmete so popravljali v krojaški in čevljarski delavnici. Popravilo čevljev je nato ustavilo pomanjkanje usnja. "Ni bilo jetnika, ki je ostal vsaj par tednov v jetnišnici, ki ne bi odšel z očiščeno in zakrpano obleko in čevlji."⁶⁶⁵ Še večji problem je predstavljalo perilo, saj ga tudi jetniki ob aretaciji niso jemali s seboj. Menjavanje umazanega perila v zaporih, kjer je to bilo dovoljeno, je predstavljalo dodatno možnost za vzdrževanje stikov z aretiranci. Zaradi množičnosti so take menjave povzročale težave, tako pri oddaji kot sprejemanju. Tako je komandant vojaškega zopora v ljubljanskem sodnem zoporu aprila 1943 odredil, da jetniki oddajajo umazano perilo v zavitkih podčastnikom v sobah, po predhodnem seznamu, ki ga narede pazniki po traktih. Dotedanja ureditev ni znana.⁶⁶⁶

O jetniških oblekah lahko govorimo le pri sodno obsojenih jetnikih v kaznilnicah. V italijanskih kaznilnicah in zaporih so veljali natančni predpisi o kaznilniški obleki. Predpisana sta bila dva kompleta obleke, letni in zimski, ki so ju menjavali po ukazu uprave, običajno

⁶⁶² Mežnar, *Bila sem na smrt obsojena*, str. 61.

⁶⁶³ ARS, AS 1876, fasc. 76/I, naredba pov. policijskega zbora, 1945; fasc. 76/IV, knjiga obiskov v policijskem zoporu, avgust 1944.

⁶⁶⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

⁶⁶⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zopora, 13. 12. 1942.

⁶⁶⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zopora, 29. 4. 1943; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

aprila in oktobra. Za ženske je to bilo perilo, nogavice, dolga široka obleka v obliki halje, cokle in čepica,⁶⁶⁷ za moške perilo, hlače, suknjič in kapa. Halja je bila belo rjava črtasta ali progasta, čepica bela. Na obleki je bila vtisnjena štirimestna številka jetnika oziroma jetnice. Kaznjenke so obleko dobile med sprejemnim postopkom. Vso svojo obleko so morale pustiti v skladišču, vendar so jim ponekod dovoljevali obdržati lastno perilo, pa tudi čevlje. Kot kazen je veljalo, če se je lastno perilo odvzelo. Po kaznilniških predpisih bi morale kaznjenke dobiti tudi nočno srajco, vendar te v vojnem obdobju niso delili.⁶⁶⁸

Obleko so delili, dokler so jo v skladiščih kaznilnic imeli; vendar pa preskrbovanje kaznilnic v letu 1943 ni več potekalo tekoče. V najbolj obremenjenih kaznilnicah, kamor so vodili večje število jetnic z jugoslovanskega območja, jetniške obleke ni bilo več in so kaznjenke ostajale kar v svojih oblekah, ki so bile zelo različne in različno ohranjene. Ko so privedli Vido Tomšič v kaznilnico v Benetkah, je šele čez nekaj dni dobila kaznilniško obleko.⁶⁶⁹ Najpotrebnejšim so pomagali t.i. kolektivi s tem, da so vplivali na porazdelitev obleke, ki so jo imele oziroma uspele vtihotapiti posamezne jetnice.⁶⁷⁰ Med premeščanji iz kaznilnice v kaznilnico so jetniki potovali v lastni obleki.

V nemški kaznilnici Aichach so bile kaznjenke oblečene v običajno nemško kaznilniško opravo. Bila je enodelna halja iz grobega blaga, črna, z debelim rumenim pasom na rokavu. Perilo je bilo sila grobo.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ Od ječe do ječe, str. 153, 184–185.

⁶⁶⁸ Prim. Od ječe do ječe, str. 167.

⁶⁶⁹ ARS, AS 1775, fasc. 661a/IX, pismo Vide Tomšič 5. 7. 1942.

⁶⁷⁰ Od ječe do ječe, str. 153.

⁶⁷¹ Marica Brejč: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24.

Hrana

‘Jetniška košta’ in ‘ričet’ sta ljudski označbi za enolično in nikoli obilno prehrano zapornikov. Pomanjkanje in slaba kakovost sta bili splošni značilnosti zaporniške prehrane tudi med vojno. Racionirana preskrba je veljala za zapornike enako kot za ostalo prebivalstvo. Stanje se je še slabšalo proti koncu vojne, ko so bile zaloge hrane še bolj skrčene. Vendar pa ni znanega primera, da hrane za zapornike v zaporih ali kaznilnicah ne bi bilo.

Tabela 3.1: Predpisani tedenski obrok hrane zapornika na Spodnjem Štajerskem.

Živilo	Obrok zapornika	Osnov. obrok ost. preb.
Meso	350 g	400 g
Mast	170 g	225 g
Sladkor	80 g	
– če se ne uporablja marmelada	120 g	225 g
Kruh	2.740 g	2.250 g
marmelada	100 g	
močnate jedi (kaša, testenine, zdrob)	150 g	
Moka	225 g	
kava – nadomestek	84 g	

Prehrana v nemških zaporih na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem je podlegala splošni prehrambeni ureditvi na območju civilne uprave. Nemška okupacijska uprava je takoj po ureditvi razmer na zasedenem

območju spet uvedla 2. oziroma 9. junija (na Gorenjskem) racionirano prehrano.⁶⁷² Ta je veljala tudi za kazenske zavode. "Za preskrbo justičnih ujetnikov veljajo v principu obroki, ki so navedeni v § 2 in 3 odredbe, vendar z razliko, da se napravijo omejitve pri visokovrednih živilih (meso, mast, sladkor) in se namesto njih dodeli več kruha in moke."⁶⁷³ Zaporniki so bili dolžni ob sprejemu oddati živilske karte upravi oziroma vodstvu kazenskega zavoda.⁶⁷⁴

Če primerjamo količino zapornikom dodeljene hrane s tisto osnovno ostalega prebivalstva, ugotovimo, da so bile količine mesa in masti zmanjšane za 12,5 oziroma 25%, sladkorja pa kar za 46,7 oziroma celo 65%. Količina kruha je bila povečana za več kot petino. Uradno je torej jetnikom pripadalo 390 g kruha dnevno. Če upoštevamo, da je bil predvojni predpisani dnevni obrok kruha za kaznjenko v kaznilnici v Begunjah 560 g,⁶⁷⁵ se takoj pokaže vzrok lakote v zaporih – zmanjšanje obroka kruha za 30%, v praksi pa najbrž še več. Spomladi leta 1945 naj bi jetniki v celjskem Starem piskru dobivali le 60 g kruha dnevno.⁶⁷⁶

Preskrbo zaporov so vodili prehrambeni uradi, ki jim je bilo treba javljati število upravičencev in število delovno neaktivnih v vsaki prehranjevalni periodi. Tako je predstojništvo zopora v Celju javilo, da je bilo v 58. prehranjevalnem obdobju nezaposlenih in bolnih jetnikov 45, v 59. prehranjevalnem obdobju (7. februarja do 5. marca 1944) pa 67.⁶⁷⁷ Za posebej težka dela zunaj zopora so dobivali jetniki tudi ustrezno obilnejšo hrano, enako kot je veljal predpis za ostalo prebivalstvo. Ko je bilo 10 jetnikov celjskega zopora dodeljenih vojski za zbiranje neeksplodiranih bomb, je predstojništvo zah-

⁶⁷² Prim. Tone Ferenc: *Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien (1941–1945)*. Österreichische Osthefte, 31, Wien 1989, št. 1, str. 67–68; Ivan Križnar: *Značilnosti gospodarstva radovljiškega območja v prvih dveh letih nemške okupacije*. PNZ XXXVII, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 200–201.

⁶⁷³ V-AB Untersteiermark, 26. 5. 1941, št. 17, Verordnung über die Bewirtschaftung von Lebensmitteln, 23. 5. 1941; izvršilna naredba.

⁶⁷⁴ Šinkovec, Begunje, str. 271.

⁶⁷⁵ Šinkovec, Begunje, str. 271.

⁶⁷⁶ Lojze Avsenak: *Iz Starega piskra : spominske črtice*. Celje 1954 (dalje Avsenak, *Iz Starega piskra*), str. 41.

⁶⁷⁷ ARS, AS 1764, m. III, dopis predstojništva zopora Celje prehranjevalnemu uradu 8. 3. 1944.

tevalo zanje 'težko prehrano'. Ker pa so zaporniki delo opravljali le dva dni namesto načrtovanih štirih, je urad nemudoma zahteval vrnitev dodeljenih markic za težko prehrano.⁶⁷⁸ Novembra 1942 se je količina hrane, ki je bila zagotovljena na karte, občutno znižala, kar je vplivalo tudi na oslabitev prehrane v zaporih; manj je najbrž vplivalo nanje pomanjkanje prehranbenega blaga.⁶⁷⁹

Hrano za zapornike so kuhali v zaporih. Večji zaporji so imeli dobro urejene kuhinje, v katerih so kuhali celo dietno prehrano za nekatere zapornike.⁶⁸⁰ V manjših okrajnih sodnih zaporih pa je hrano povečini kuhala paznikova žena, hrana pa je bila podobno nezadostna. Tako je bilo v zaporu v Škofji Loki, Kamniku, Rogatcu.⁶⁸¹ "Hrano nam je menda kuhala njegova žena. Bilo pa je zmerom zelo redko. Največkrat je bil ješprenj, a samo tu pa tam je kakšno zrnce plavalo po vodi. Zjutraj je bila kava, zvečer pa kakšna prazna juha s krompirjem. Pa za silo mi je šlo. Pošteno izstradana sem bila, zato nisem gledala, kaj je."⁶⁸² Za zapornike v zaporu v Krškem je kuhala družina Škoda, ki je stanovala nasproti zaporu.⁶⁸³ Za hrano je paznik izdali junija 1941 13 din (ali 0,65 RM) na porcijo.⁶⁸⁴

V Begunjah so hrano za zapornike kuhali v kaznilniški kuhinji v velikih kotlih. V posebnem prostoru so ločeno kuhali za posadko, stražo in nameščence, tako da so občasno lahko v kuhinji nameščene jetnice nekaj hrane dodale. Pripravljali so tudi dietno hrano za zapornike bolnike. Pripravljali so tri obroke dnevno: zajtrk, kosilo in večerjo. Spočetka, dokler so bile v zaporu še kaznjenke in sestre, je bila hrana boljša, ker so porabljali tudi predvojne zaloge hrane. Glavna kuharica v

⁶⁷⁸ ARS, AS 1764, m. III, dopisa predstojništva zaporu Celje 8. 3. 1944 in prehranjevalnega urada Celje 13. 3. 1944.

⁶⁷⁹ I. Križnar, nav. d., str. 201.

⁶⁸⁰ Šinkovec, Begunje, str. 271; ARS, AS 1931, 104-12, Gestapo Maribor, dopis tajne državne policije jetniškemu zdravniku 28. 11. 1941.

⁶⁸¹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 52; Vdor partizanov v škofjeloške zapore decembra 1941. Loški razgledi VIII, 1961, str. 41, 42; AMNOM, KO, m. Rohitsch, poročilo pooblaščenca za izvedbo nekaterih pravnih dejanj v Rogatcu 18. 6. 1941.

⁶⁸² Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 52. Opis se nanaša na leto 1944 v zaporu v Kamniku.

⁶⁸³ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 35.

⁶⁸⁴ AMNOM, KO, m. Rohitsch, poročilo pooblaščenca za izvedbo nekaterih pravnih dejanj v Rogatcu 18. 6. 1941.

zaporniški kuhinji je bila kaznjenka Katarina Šinkovec, pomožne pa tudi zapornice, običajno šest.⁶⁸⁵

Jedilni list sta v zaporu v Begunjah določala vodja zaporov Glanzer in knjigovodkinja Marija Žagar.⁶⁸⁶ Zajtrk je običajno sestavljala grenka črna kava in polovica (pozneje tretjina) hlebčka kruha, za kosilo so jetniki dobili ponavadi redko zelenjavno mineštro s kruhom, za večerjo juho.⁶⁸⁷ Prehrana je bila leta 1944 bistveno slabša; tako je po pričevanju ene od jetnic dobivala za kosilo juho, v njej pa črn krompir, zelje ali kolerabo.⁶⁸⁸ Po drugem pričevanju iz istega leta je bila hrana "redke ričet, skoraj nezabeljen, a bilo ga je še manj kot polovico porcije." Drugič spet je to bila redka zelenjavna juha, pa krompirjeva ali korenjeva juha.⁶⁸⁹ Zajtrk je bil sestavljen iz črne kave, skoraj neslajene, in "čisto malo kruha zraven". Tudi za kosilo je bil redke ričet.⁶⁹⁰ Zadnje kosilo na dan osvoboditve zapora naj bi bilo sestavljeno iz repe v koscih, podmeteno z otrobi, po drugi verziji pa repa in fižol.⁶⁹¹

Razdeljevanje hrane je bilo v Begunjah urejeno različno. Zapornike iz skupnih sob so praviloma vodili na kosilo in večerjo v skupno jedilnico, najprej ženske in nato moške: "Pričenja se pohod na večerjo. Najprej korakajo k večerji spodnja nadstropja, nato pride vrsta tudi na nas. Pomikamo se po hodniku po dva in dva; pred kuhinjo se razvrstimo v vrsto po eden. Delijo nam žlice, nato pa sedemo za mize. Jestí začnemo na povelje. Manj kot pol litra zeljne vode, to je večerja in še popiti jo je treba z naglico. Nahraniti se mora še veliko ljudi (...). Na hodnikih je videti, kot da je obsedno stanje: policisti, dvojna straža z brzostrelkami v rokah, na glavah šlemi. To je videti strašno; zdi se mi, kot da bo vsak čas počilo."⁶⁹² Stare, onemogle in bolne jetnice iz sobe 18 so lahko jedle v sobi in so jim hrano nosili jetniki – postrežniki.⁶⁹³

⁶⁸⁵ Šinkovec, Begunje, str. 270–272.

⁶⁸⁶ Prav tam, str. 275.

⁶⁸⁷ Šinkovec, Begunje, str. 271; Križnar, Ne vdaj se fant, str. 61.

⁶⁸⁸ Šinkovec, Begunje, str. 271.

⁶⁸⁹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 67, 75, 88, 98.

⁶⁹⁰ Prav tam, str. 70, 73.

⁶⁹¹ Jan, Kokrški odred, III, str. 317, 318.

⁶⁹² Križnar, Ne vdaj se fant, str. 60–61.

⁶⁹³ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 61.

Šele nato so prišli na vrsto jetniki v 'bunkerjih', v samicah. Ti so jedli v celicah, da ne bi bila kršena njihova izolacija. "Nosim pladenj s porcijami, za menoj pa hodi policist, ki odpira vrata. Vstopim v celico in podam pladenj."⁶⁹⁴ Nekoliko drugačno razdeljevanje hrane leta 1944 opisuje Ivanka Mežnar: "Z ušesom sem dognala, da se Premk, moj sosed, še ni znašel. Ker ni o pravem času skočil k mali linici na vratih, da bi porcijo prevzel, je padla po tleh in siromak je ostal brez večerje."⁶⁹⁵

Zapor v Begunjah je pri zagotavljanju prehrane uporabljal tudi prejšnjo kaznilniško ekonomijo, ni pa jasno, v kolikšnem obsegu so pridelke uporabljali za prehrano zapornikov. Jetniki so jeseni 1942 obirali jabolka z jablan, ki jih je bil poln kaznilniški vrt in jih spravljali v shrambe, kamor so spravljali tudi druge pridelke, krompir in repo ter zelje.⁶⁹⁶

V zaporu v Celju je bila prehrana podobno nezadostna: zjutraj črna kava in malo kruha, opoldne zelje, repa, prežganka, krompir v oblicah (napol nagnit), zvečer črna kava.⁶⁹⁷ Že na začetku, maja 1941, je bila hrana v zaporu slaba, vendar je jetnikom še bilo mogoče po zvezah nabaviti hrano iz mesta, ki so si jo nato delili med seboj.⁶⁹⁸ Zelenjavo so nabavljali iz raznih virov, leta 1943 so zapori na Štajerskem dobili večjo količino posušene; zapor v Celju npr. je je dobil 500 kg.⁶⁹⁹ Kontingente prehrabnenih artiklov je tedaj za vse zapore na svojem sodnem območju nabavljalo višje deželno sodišče v Gradcu. Proti koncu vojne se je prehrana še poslabšala. Spomladi 1945 naj bi jetniki dobivali dan za dnem enako hrano – pesno juho. "Po motni vodi so plavali kosi slabo prekuhane pese", poleg tega pa so zaporniki dobili še tenko rezino kruha.⁷⁰⁰ Hrano so razdeljevali v celicah. V zaporu v Mariboru so kosilo dobivali ob enajstih, "zasitna in sploh najboljša hrana" pa je bil ričet, toda zadovoljstvo ob hrani je zapornikom kvarila

⁶⁹⁴ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 92.

⁶⁹⁵ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 67.

⁶⁹⁶ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 77–78. Tudi pri transportu v koncentracijsko taborišče so dobili za popotnico po dve jabolki. Prav tam, str. 96.

⁶⁹⁷ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 35.

⁶⁹⁸ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 28.

⁶⁹⁹ ARS, AS 1764, m. A, dopis državnega tožilstva zaporu Celje 25. 9. 1943.

⁷⁰⁰ Avsenak, Iz Starega piskra, str. 41, 53–54.

zavest, da je ričetu sledilo streljanje na smrt obsojenih na dvorišču zopora.⁷⁰¹

Hrane je bilo za večino zapornikov vedno premalo, zato so natančno nadzirali njeno količino in kakovost. "Brž sem skočila k linici. S porcijo v roki sem sedla na tla kakor kak trileten otrok. Bila je spet zelenjavna juha, skoraj sama voda, pa še nič zabeljeno; nekaj cinkov je plavalo po vrhu. A med zelenjavo so bili tudi trije drobni koščki krompirja."⁷⁰² Upanje na vsaj nekoliko boljšo nedeljsko hrano je hitro skopnelo. "Že je bila pri mojih vratih, že držim za porcijo. Nič ni boljšega, čeprav je nedelja. Ričet z nekaj drobnimi kosci mesa. O, ko bi bila vsaj polna porcija."⁷⁰³

V primerjavi z nemškimi zapori je bila hrana v sodnem in policijskem zaporu v Ljubljani – mogoče pa je to posplošiti na ostale v pokrajini – dobra, saj sprva splošnih omejitev v prehrani ni bilo veliko. Prehrano je nabavljala vsak kazenski zavod sam. K še boljši hrani zapornikov v sodnem zaporu je prispevala naklonjenost uprave enemu delu zapornikov, zato je storila mnogo, kar sicer ne bi, tudi za njihovo prehrano.⁷⁰⁴ Ob maksimiranih cenah zelenjave, mesa in ostalih prehranskih artiklov je uprava nabavljala po sicer višjih cenah (sicer blaga sploh dobila ne bi), razliko pa pokrivala z vodenjem prirejenega dvojnega knjigovodstva, v katerem je nadzornik Čamernik prikazoval nabavo večjih količin blaga, a po maksimiranih cenah.⁷⁰⁵ Šele ko je bila uvedena tudi v Ljubljanski pokrajini racionirana prehrana, je tudi zapor dobival od *Prevoda* kontingentirana živila glede na številčno stanje in v enakih količinah kot za ostalo prebivalstvo, z izjemo, da je bila dnevna količina kruha podvojena, namreč pol kilograma.⁷⁰⁶ Tudi v času nemške zasedbe je bila hrana v ljubljanskem sodnem

⁷⁰¹ Miklavc, *Moja pot skozi gorje*, str. 98.

⁷⁰² Mežnar, *Bila sem na smrt obsojena*, str. 78.

⁷⁰³ Prav tam, str. 86.

⁷⁰⁴ Kljub temu so se pojavljale občasne pritožbe na kvaliteto hrane. Tako je bilo v začetku leta 1943 več pritožb, da je v hrani najti najrazličnejše predmete, tako so ženske našle v hrani ustnik, pa miš. Za to je uprava krivila raznašalce hrane. Prim. ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 6. 2. 1943.

⁷⁰⁵ Čamernik, *Spomini na sodne zapore*, str. 57.

⁷⁰⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

zaporu najboljša od vseh zaporov na območju Operacijske cone Jadransko primorje in jetniki so dobivali toplo hrano trikrat na dan, medtem ko so v ostalih zaporih v coni dobivali zaporniki toplo hrano le enkrat na dan. Vendar pa se je tudi v tem zaporu v letu 1944 hrana slabšala. "Kuhalo se je veliko repe in zelja, manj krompirja in fižola."⁷⁰⁷ Meso je bilo običajno enkrat tedensko in novembra 1944 so oblasti zmanjšale dnevni obrok kruha na 225 g, medtem ko so delavci med zaporniki dobivali dvojno mero, torej 450 gramov kruha. Za zajtrk so dobivali čaj ali kavni nadomestek, opoldan gosti obrok, zvečer pa juho. Meso je bilo v letu 1943 vsaj v majhnih količinah še na jedilniku večkrat tedensko, v letu 1944 le enkrat tedensko.⁷⁰⁸ Takrat najbrž na dietni jedilnik, kakor je veljal v letu 1941, ni bilo misliti.⁷⁰⁹

Zapor je imel kuhinjo s štirimi parnimi kotli.⁷¹⁰ Kuhinja je tudi po razdelitvi zapora na sodni in nemški policijski del pripravljala obroke za vse zapornike. V letu 1943 je bilo pripravljenih povprečno 650 porcij dnevno, stroški za prehrano so znašali 865.734,80 lir ali povprečno 3,77 lire na obrok. Vendar je po nemški okupaciji cena živil začela občutno rasti, saj je ravnateljeva kalkulacija za december 1943 kazala, da je cena obroka znašala že 6,22 lire. V letu 1944 je bilo pripravljenih povprečno 592 obrokov dnevno, cena obroka pa je znašala 5,75 lire, torej se je glede na prejšnje leto povišala za 52%.⁷¹¹

Po predpisih je bilo mogoče z zdravniškim potrdilom o potrebi posebne prehrane, npr. zaradi sladkorne bolezni, želodčnih bolezni, hrano dobivati od zunaj, oziroma od doma. Slovenska uprava sodnih zaporov je naklonjeno obravnavala take prošnje in ko se je to razvedelo, si je mnogo jetnikov naročalo kosilo pri domačih, mnogi

⁷⁰⁷ Prav tam.

⁷⁰⁸ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročili ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944, 18. 4. 1945.

⁷⁰⁹ Dietna hrana je imela tri stopnje; v prvi se je izmenjevalo mleko, čista juha in mlečni riž, II. stopnja je vsebovala zakuhanu govejo juho, meso in krompir; tretja je bila brez zajtrka in je vsebovala mineštro, krompir, meso in zakuhanu juho zvečer. ARS, AS 1753, fasc. 1/I, dietna hrana, 1. 2. 1942.

⁷¹⁰ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, zapisnik pregleda zapora 9. 9. 1943.

⁷¹¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročili ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944 in 18. 4. 1945.

tudi pri prijateljih, sosedih, precej jih je oskrbela tudi organizacija OF prek posrednikov. V najboljših časih je prihajalo opoldan do 150 kosil v jetnišnico. "Posebne vrste obiskovalci so bili prinašalci domače hrane. Po dvanajsti uri jih je včasih kar mrgolelo po hodniku. (...) Obroki so bili tako obilni, da sta se z enim okrepcala tudi dva. Po tretji uri se je gneča na hodniku ponovila, takrat so prihajali po prazno posodo."⁷¹² S takim načinom prehranjevanja številnih jetnikov se je upravi ponujala možnost, da si je pridobivala manevrski prostor za dvojno knjigovodstvo. Njihovih obrokov niso hkrati odjavili oziroma odračunali, tako da so preostali jetniki dobili večjo količino hrane na osebo. Mnogim je kruh ostajal in so ga sušili na okenskih policah, da so ga nesli s seboj, ko so odhajali v transportih v zapore in jetnišnice v Italijo. Odhajajoči so dobivali tudi popotnico.⁷¹³ Temu je bilo konec, ko je visoki komisariat 1. decembra 1941 izrecno prepovedal vnašanje dodatne hrane v zapor z utemeljitvijo, da takšno početje preveč obremenjuje osebje. Edina izjema naj bi bili bolniki.⁷¹⁴ Tudi za bolnike pa je bilo treba skozi zahtevno proceduro, tako je prošnje sprejemal in o njih odločal poveljnik vojaškega zapora in ne zdravnik.⁷¹⁵

Drugače je bilo v vojaškem zaporu v Belgijski kasarni. Tega so s hrano oskrbovale vojaške oblasti, najbrž intendatura XI. armadnega zbora. V zaporu je bilo hrane dovolj, le pripravljena in razdeljena je bila sila zanikrno, zato je prišlo v prenapolnjenem zaporu tudi pri hranjenju do najhujših anomalij. Hrano so delili med 10. in 11. uro dopoldan. Na jedilniku so bili izmenoma makaroni in riž. Jetniki so se morali postaviti v vrsto v sobi. "Vojaki, ki so delili hrano, so skladali krožnik na krožnik v prahu in smeteh. Hrano so z veliko zajemalko nalagali potem na umazane, nepomite krožnike. Ljudje so jemali krožnike in čepe na tleh lizali riž in makarone. Nekateri so si pomagali z rokami, drugi so lizali kakor

⁷¹² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 57–58.

⁷¹³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 49–51.

⁷¹⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/1, prepis dopisa visokega komisarja predsedniku okrožnega sodišča 29. 11. 1941.

⁷¹⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 13. 5. 1943.

psi. Kdor je krožnik polizal, ga je vrnil vojaku, ki ga je položil na smetna tla.”⁷¹⁶ Uprava je namreč jetnikom prav v tistem času odvzela žlice, s katerimi so lahko zajemali hrano, ker naj bi si jetniki žlice prisvajali, tako da se je njihovo število stalno manjšalo.

Uprava zavora v Belgijski kasarni pa je odobravalala pravico do bolniške domače hrane širokogrudno, zlasti v začetku leta 1943. Dovoljenje za hrano, prineseno od doma, je dajal zdravstveni oddelek zavora. Veljalo je za določeno obdobje, običajno en mesec, in je bilo izdano po pregledu jetnika. Hrano je bilo dovoljeno prinašati trikrat tedensko – na torek, četrtek in soboto. Določena je bila oseba, ki je hrano lahko prinašala.⁷¹⁷ Ivanu Urbencu je bilo dovoljeno dobiti hrano od zunaj le dvakrat na teden, enako Francu Kamarju, Francu Kidriču pa celo štirikrat na teden.⁷¹⁸ Sorodniki so prošnje obnavljali že pred potekom roka in v nekaterih primerih je mogoče ugotoviti, da so bile podaljšane.⁷¹⁹ Ohranjenih je okoli 200 vlog in dovoljenj za aretirane v božičnih racijah, kar kaže na italijansko velikopoteznost pri izdajanju takih dovoljenj; tudi pri nadzoru prinašalcev niso bili pretirano strogi. “Hrano lahko prinašaš direktno v zapor, kjer si bila zadnjič na obisku, kakor jo prinašajo vse druge. Zdaj jo dobim redno šele popoldne vso mrzlo. Doselej sem jo grel, ker pa bo zdaj kurjenja konec, je važno, da jo dobim toplo. Hkrati s hrano lahko prineseš paket in vzameš takoj posode nazaj. (...) Če je tedaj dober vojak na straži, pa dovoli tudi pogovor. Pri vходу v kasarno pokažeš le dovoljenje in te spusti do zaporov.”⁷²⁰

Nasprotno pa so bile kaznilnice italijanskega kraljestva že ustaljen svet z lastnimi, že dolgo veljavnimi pravili. Za prehrano kaznilnice je skrbel ekonom, ki je

⁷¹⁶ Kozak, ZD 6, Lesena žlica I, str. 36.

⁷¹⁷ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopisi, dovoljenja za hrano za Olgo Frank, Ludvika Blažiča, Vlada Vojska, Ivana Krivica, Vinka Rauterja, Franca Klajčnika, Cirilo Vidmar, Franca Albrehta. 12. – 20. 1. 1943. Večina omenjenih so bili zaporniki v pristojnosti Protikomunistične milice.

⁷¹⁸ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopisa vodje sanitetne službe zavora V. Emanuele III 20. 1. 1943, 22. 1. 1943, dopis pov. karabinjerjev 15. 2. 1943.

⁷¹⁹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis majorja karabinjerjev G. Aguecija Luciji Frankovič, 12. 2. 1943, prošnja Marije Čop 2. 3. 1943.

⁷²⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, II, pismo, nedat. Pismo ni našlo poti do naslovljenec, kar kaže zabeležka, da je bilo najdeno v zavitku umazanega perila in predano karabinjerjem.

dobival dotacijo od ministrstva za pravosodje glede na število zapornikov, hrano pa je nabavljala kaznilniška uprava. Za dobavitelje je bilo oskrbovanje kazenskih zavodov dober posel zaradi stalnosti in dobavljenih količin. Prehrana pa je bila v vojnem času – Italija je bila v vojni že od leta 1940 – pomanjkljiva in problematična.

Hišni redi so predvidevali prehranjevanje dvakrat na dan, zajtrk in glavni dnevni obrok okoli poldneva, v nekaterih kaznilnicah tudi kasneje. V kaznilnici v Portolongoneju so delili dva topla obroka dnevno, ob 11. in 16. uri.⁷²¹

Zajtrk je bil minimalen, običajno vodena črna kava.⁷²² Pri zajtrku so dobili jetniki tudi dnevni obrok kruha. Tega jetniki običajno niso pojedli zjutraj, pač pa so ga hranili do kosila oziroma še pogosteje do večera. Dnevni obrok kruha naj bi v ženskih kaznilnicah bil hlebček težak 250 gramov; v Perugii 250 g koruznega kruha. Lavo Čermelj navaja, da je že zmanjšani dnevni obrok kruha v kaznilnici v Portolongoneju znašal sprva, torej v začetku leta 1942 550 g, nato pa je bil še zmanjšan na 500 g.⁷²³ V pomanjkanju podatkov je mogoče sklepati, da so bili dnevni obroki kruha različni za ženske in moške jetnike.

Glavni dnevni obrok je bil v vseh kazenskih zavodih sestavljen iz zelenjavne juhe z makaroni oziroma s krompirjem. V kaznilnici v Perugii je sestavljala obrok juha s krompirjem in testeninami, ob nedeljah tudi s koščkom mesa.⁷²⁴ Jetnice poročajo, da je bil ta najpomembnejši dnevni obrok v letu 1942 še nekako znosen, vendar pa se je vedno bolj redčil, ko je leta 1943 nastopilo pomanjkanje.⁷²⁵ Takrat je obrok sestavljala juha z nekaj listi repe, zelja ali podobnega, v njej pa je plavalo nekaj zrn riža ali makaronov. “Če je katera od nas našla v vodi drobec testenine, je zaklicala: Podmornica! Enkrat ali dvakrat, kolikor drobcev je pač bilo v menażki.”⁷²⁶

Meso, ki bi po tablicah moralo biti v hrani enkrat

⁷²¹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 206.

⁷²² Od ječe do ječe, str. 116, 151.

⁷²³ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 206.

⁷²⁴ Od ječe do ječe, str. 143.

⁷²⁵ Od ječe do ječe, str. 152.

⁷²⁶ Od ječe do ječe, str. 123.

na teden, je bilo povečini v obliki obrezkov in kuhanih kosti, včasih kakšen košček mesa. Le štirikrat na leto, ob veliki noči, dnevu Rima, obletnici ustanovitve fašističnega režima in za božič, je bila v jetnišnicah praznična hrana, testenine s kosom mesa in četrť litra vina.⁷²⁷

Po sila slabi hrani je slovel koprski zapor, ki je bil v letu 1943 prehodna postaja za jetnišnice globlje v Italiji. Enolončnica, ki so jo delili opoldan, naj bi smrdela po gnilobi in žaltavem olju. V njej je plavala neočiščena in nagnita kuhana repa skupaj z listjem. Tisti, ki niso mogli kupovati priboljškov, so v mesecu dni shujšali za 15 kg.⁷²⁸

Prehrana je bila v glavnem v vseh kazenskih zavodih nezadostna. Jetniki so gladovali, hujšali in zbolevali za skorbutom, ki je bil tipična jetniška bolezen tudi v deželi, kjer je bilo agrumov dovolj. Prehrana se je zlasti poslabšala po kapitulaciji Italije, ko so se prekinile zveze s pravosodnim ministrstvom in so bile jetnišnice odvisne od iznajdljivosti upravnikov. V Perugii je kapitulaciji sledilo izrazito poslabšanje prehrane; v edinem dnevnem toplem obroku je bilo najti le še kuhano plesnivo repo s koščkom krompirja.⁷²⁹ Lakoto so jetniki preganjali tudi z dodatki, ki so jih lahko kupili v jetniški kantini, eden od njihovih receptov je priporočal drobec česna, ki so ga položili na jezik.⁷³⁰ Sila pomanjkljivo prehrano jetnikov in posledično podhranjenost so ugotavljali tudi nemški vojaški zdravniki, ki so pozimi 1943/1944 pregledovali jetnike, da bi preverili njihovo delovno sposobnost. Cenili so, da so jetniki dobivali v edinem toplem obroku dnevno le po 50 g zelenjave.⁷³¹

V delno pomoč jetnikom je bila *spesa*, torej pravica, da si je jetnik za lastna denarna sredstva nakupil dodatno hrano v jetniški kantini oziroma prodajalni. Te pravice jetniki niso imeli avtomatično, pač pa so jo dobivali s pristankom jetniške uprave po določenem razporedu. V dodatnem nakupu so ponujali ponekod mleko, pečene

⁷²⁷ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 207.

⁷²⁸ Čamerik, Spomini na sodne zapore, str. 220–221.

⁷²⁹ Od ječe do ječe, str. 143.

⁷³⁰ Od ječe do ječe, str. 152.

⁷³¹ ARS, AS 1752, fasc. 7/III, poročilo J. Jošta, 14. 2. 1944; AŽM, zbirka Cirile Zorko, Josip Jošt: Slovenski Rdeči križ do 11. 9. 1944, str. 15.

ribe, čebulo, sir. V kaznilnici v Benekah se je dalo kupiti sredi leta 1942 četrto litra mleka, sadje, vino, krompir, olje, sladkor, sir.⁷³² V zaporu v Kopru so jetniki spomladi 1943 lahko kupili dvakrat na teden ribice (girice), hrano pa so lahko naročili tudi iz bližnje gostilne.⁷³³ Pozneje se je izbira blaga, ki ga je bilo mogoče kupiti v jetniških kantinah, vedno bolj krčila. Tako je lahko Čermelj sprva še nakupoval sir, slabo pečene ribe, orehe in grozdje, pozneje je bil na voljo le še paradižnik in vino, ki ga je bilo vedno dovolj v ponudbi. Sam si je vsak dan izboljševal hrano s pol litra vina, v katerega je namakal kruh, ob nedeljah pa še z zelenjavo na kislino in ob tem pojedel košček mesa iz jetniške porcije.⁷³⁴ Obstoje pa tudi pričevanja o skromnejši nabavi; pogosto je bila to le čebula, ki so jo jetnice narezale, polile s kisom in zvečer použile s koščkom prihranjenega kruha.⁷³⁵

Tretji vir hrane so bili paketi, ki so jih jetniki lahko dobivali v natančno določenih presledkih. Pakete so lahko pošiljali le sorodniki in niso smeli tehtati več kot 20 kilogramov, sicer so ga zavrnilo.⁷³⁶ Vsak paket je pred oddajo jetniku pregledala uprava; na tem pregledu je marsikdaj kaj iz paketa izginilo.

Odgovor jetnikov na pomanjkanje hrane in neenake možnosti pri dobivanju hrane od zunaj ali z nakupom je bil nastanek t.i. kolektivov, seveda tam, kjer so jih bivanjske možnosti dopuščale, torej da so jetniki oziroma jetnice bili v skupnih celicah. Kolektiv je temeljil na dogovoru vse skupine ali dela skupaj zaprtih, da bodo vse dobljene pakete, pa tudi denarna sredstva, delili med seboj. S tem so izravnali prehranske možnosti in utrjevali povezanost skupine. Kolektivi so nakupovali speso skupno, za vse člane in tudi delili enako, upoštevali nekatere jetnice, ki so potrebovale več: mladoletnice, starejšim pa so dajali kot poživilo vino.⁷³⁷

⁷³² ARS, AS 1775, fasc. 661a/IX, pismo Vide Tomšič 5. 7. 1942.

⁷³³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 221.

⁷³⁴ Čermelj, Med prvimi in drugimi tržaškimi procesom, str. 206–207.

⁷³⁵ Od ječe do ječe, str. 116.

⁷³⁶ Prim. ARS, AS 1784, fasc. 231/II, dopis zapora Trst 28. 8. 1943.

⁷³⁷ Od ječe do ječe, str. 151.

Higienske razmere

V zaporih je bila higiena že pogovorno velika težava. Zaradi prisilnega bivanja je bilo zanimanje jetnikov za urejeno bivanje manjše, k temu pa je pripomogla tudi le majhna možnost za kakršnokoli izboljšanje, saj je bil zapornik v pasivnem položaju, brez pravice pobude. Kaj je veljalo za higiensko, pa seveda ni bilo natančno ugotovljeno, temveč je bilo to pogojeno z osebnimi navadami, ki so bile med različnimi sloji zelo različne. V zaporih so standard higiene določale uprave, seveda tudi na pritisk zunanjega nadzora, npr. različnih inšpekcij. Uprave so se povečini ukvarjale s higieno le toliko, da zaradi razmer niso izbruhnile večje zdravstvene težave med zaporniki.

V primerjavi z razmerami zunaj zaporov so bile v zaporih higienske razmere slabše in so zaporniki imeli na voljo slabše pogoje za vzdrževanje bivanjske in osebne higiena. Ni pa bilo nujno, da so razmere kot slabše doživljali prav vsi jetniki, saj so bile njihove predstave o higieni različne, mnogi pa so se na odvzem prostosti odzvali tudi z zanemarjanjem higienskih vzorcev, ki so se jih sicer držali pred prihodom v zapor.

Marsikdaj so uprave v skladu z doktrino, da mora jetnik povsod čutiti, da je omejen oziroma kaznovan, omejevale tudi uporabo osnovnih higienskih naprav, ki so sicer bile na voljo.

Čistoča bivanjskega okolja je bila težavna. Za čiščenje so običajno uporabljali kot delovno silo jetnike. V italijanskih kaznilnicah so to bili pometachi – *scopini*, ki

so čistili skupne prostore, medtem ko so celice z omejenimi možnostmi čistili jetniki sami. Jetniki so čistili tudi prostore uprave.⁷³⁸

Kljub temu so bile med zapori velike razlike. Na splošno lahko velja, da so bili nemški zapori bolj čisti kot italijanski, vendar so bile tudi znotraj te splošne opredelitve velike razlike. Najslabši so bili prehodni zapori in prehodne celice. Za zanemarjenega in umazanega so jetnice označile zapor v Beneventu.⁷³⁹ Prav tako je za zanemarjenega veljal zapor v Kopru, zlasti pa prehodni del zapora v Trstu.⁷⁴⁰

Higiensko-zdravstvene razmere v zaporih so v Ljubljanski pokrajini nadzirali pokrajinski zdravniki; kakor je soditi, so bili nadzori občasni. Ko je pokrajinski (bivši banovinski) zdravnik po precejšnjem času pregledal zapor okrajnega sodišča v Metliki, je ugotovil v njem sicer še zadovoljive razmere, so se pa že pojavljale posledice zanemarjanja. Njegova pozornost je veljala umazaniji, ki je bila splošna zlasti na tleh, neurejenim sanitarijam za zapornike (stranišče je bilo pokvarjeno in nedostopno jetnikom) in pojavu uši v dveh celicah. Bolh je bilo povsod veliko.

Njegovi predlogi za izboljšanje higienskega stanja so bili:

- Temeljito je treba zribati in očistiti tla vseh celic. Celice je treba stalno tedensko ali 14 dnevno ribati z dezinfekcijskim sredstvom lizol ali kreolin, ter dnevno pometati, da se uniči prah in s tem leglo bolh in drugega mrčesa.
- Zapornike je treba vsaj enkrat na mesec okopati, ter jim dati možnost, da si tedensko umijejo noge.
- Slama slabo polnjenih in preležanih slamnjak naj se požge, "slamnjaki in blazinjaki" naj se operejo in prekuhajo, ter znova napolnijo. Novih slamnjakov bi potrebovali vsaj 10.
- Stare, raztrgane in umazane odeje je potrebno odstraniti in nadomestiti z novimi. Potrebno bi jih bilo okrog deset.

⁷³⁸ Prim. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 203–204, 208–209.

⁷³⁹ Od ječe do ječe, str. 181.

⁷⁴⁰ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 297, 299.

- Urediti je stranišče za zapornike, ter primerno popraviti stranišče za ječarja. "Posode za ekstrate" v celicah je treba držati v najstrožji čistosti in žlica lizolove raztopine prav nič ne bi škodila.⁷⁴¹

Okrajno sodišče je zapor res v začetku junija 1942 nekoliko prenovilo. Dalo je očistiti zaporne celice, slamo v slamnjačah nadomestilo z novo; popravljalo pa se je tudi stranišče ječarja, saj je bilo po navedbah sodišča tisto namenjeno jetnikom tako poškodovano, da popravil pravosodna uprava ni mogla kriti, lastnik stavbe, Prva dolenska posojilnica, pa jih prav tako ni zmoгла, niti jih ni bila dolžna.⁷⁴²

Osebna higiena zapornikov se je lahko ravnala predvsem po možnostih, pa tudi po navadah. Lasten higienski pribor, seveda brez britve, je bil dovoljen v vseh zaporih in kaznilnicah. Velja, da so več pozornosti osebni higieni namenjale jetnice, ki so tudi bolj zavzeto vzdrževale njeno osnovno raven.

Osnovna higiena je bilo umivanje, ki je bilo hkrati tudi eden od zaporniških ritualov. Kot vse v zaporih, je bilo tudi umivanje omejeno. Nikjer, ne v preiskovalnih zaporih ne v kaznilnicah, v celicah ni bilo tekoče vode, zato so za umivanje jetniki potrebovali spodbudo osebja; v praksi je to pomenilo jutranje umivanje v umivalnici. Le tedensko je bilo v nekaterih zaporih možno tudi tuširanje. "Vsako jutro, ko so nas prešteli, smo se umivale v umivalnici, ki je imela tudi nekaj tušev in smo se enkrat tedensko smele tuširati."⁷⁴³ Tako je bilo v ljubljanskem policijskem zaporu v Šentpeterski kasarni.

V sodnem zaporu v Ljubljani so v letu 1943 obnovili kopalnico v ženskem oddelku, tako da je imela kad in štiri prhe. Novi kotel za gretje vode je deloval brezhibno in tako naj bi bilo za kopanje vedno dovolj tople vode.⁷⁴⁴

V koprskem zaporu je bilo povsem drugače. "Vsak dan dobimo le po liter vode, ki je za pitje in umivanje.

⁷⁴¹ ARS, AS 1790, fasc. 144/II, poročilo dr. G. Omahna okrajnemu glavarstvu v Črnomlju 1. 4. 1942.

⁷⁴² Prav tam, fasc. 144/II, dopis okrajnega sodišča 30. 6. 1942.

⁷⁴³ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 292.

⁷⁴⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

Smo strašansko umazane. Nekoč ukrademo velik lonec tople vode in se na hitro umijemo vse štiri od glave do nog. Vsaka dobi malo tople in malo mrzle vode. Za umivanje ima vsak svojo skledico.”⁷⁴⁵ V sodnem zaporu v Benetkah je bila v umivalnici ženskega oddelka le ena pipa. Celice so bile odprte le četrtr ure za umivanje in čiščenje. V zaporu v Firencah je bilo spet boljše. “V celico dobivamo vsaka majhen aluminijast lavorček za umivanje, dva lončena vrča za vodo in dve mali ‘kibli’.” Še bolj so se razveselile dveh pip s tekočo vodo v stranišču, kjer so se lahko umivale dvakrat na dan.⁷⁴⁶

V ženski jetnišnici v Benetkah so imele kaznjenke na voljo za umivanje zjutraj pol ure. Kaznilnica je imela umivalnice in tuše. V tem omejenem času se je 140 kaznjenk le na hitro zvrstilo pri umivanju. Hkrati jim je bilo prepovedano sleči se ali razgaliti. O prepovedi razgaljanja pri umivanju poročajo tudi iz drugih kaznilnic. V kaznilnici v Traniju je bila na to občutljiva zlasti paznica sestra Patricija, ki jim je dovoljevala umivanje le rok in lic “bolj iz hudobije in svetohlinskega asketizma kot iz sramežljivosti”. Toda jetnice so se znašle tako, da je dežurna pazila na prisotnost omenjene sestre, ostale pa so se zakrivala in se izmenoma umivale po telesu.⁷⁴⁷

Za večerno umivanje pa je bilo mogoče odnesti vodo v celico v izpraznjeni nočni posodi. Ta navada, ki s higieno ni imela veliko skupnega, je novodošle politične jetnice motila, medtem ko je bila dolgoletnim kaznjenkam povsem samoumevna.⁷⁴⁸

Mnoge od kaznilnic in zaporov so čutile splošno polletno pomanjkanje vode. S tem je bila higiena še težja, saj so si kaznjenke umivale le najnujnejše, stranišč niso splakovale, niti umivale rok. Zato niso bili redki izbruhi nalezljivih bolezni – tifusa in zlatenice, amebne griže in dizenterije. “Ječa v Bologni je bila vsaj toliko boljša, da so se kaznjenke lahko umivale in menjavale perilo.”⁷⁴⁹

Podobno znosen je bil zapor v Firencah. “Stranišče

⁷⁴⁵ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 298.

⁷⁴⁶ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 302, 303, 306.

⁷⁴⁷ Od ječe do ječe, str. 31, 189.

⁷⁴⁸ Prav tam, str. 30, 31; Slovenke v NOB, I, str. 287, 288, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942.

⁷⁴⁹ Od ječe do ječe, str. 144, 156, 181.

je (bilo) čisto – vse v ploščicah in ga z veseljem uporabljamo, saj nas spuste dvakrat na dan ven. (...) Enkrat tedensko smo smele iti prat v pralnico. Svojega perila nismo hotele dajati prat kriminalkam, ki so prale vso svinjarijo v enem čeburu. Bale smo se infekcije. Tako smo dežurale vsak teden ena, ki je oprala za vso celico. (...) Pralnica je bila strahotno umazana in smrdljiva. V vrsti ob zidu je stalo kakih pet velikanskih lončenih čebrov, tako visokih, da si moral stopiti na pručko, da si dosegel vrh. V teh čebrih je bila klorirana voda raznih stopenj umazanosti. V enem se je stalno namakalo v isti gnojnici vse umazano perilo, posteljno in osebno, nato pa brez mila – samo s klorom ali nečim podobnim – pralo postopoma v drugih čebrih. Vodo so menjale le na daljšo dobo, po večkratnem pranju. Me smo še vedno dobivale milo v paketih in smo prale pod pipo. Perilo je nato viselo skupno na dvorišču, a ni bilo pokradeno, ker so bile kriminalke strogo kaznovane za najmanjši prestopok.⁷⁵⁰

Tudi bivalno okolje je bilo v zaporih zanemarjeno. Marsikje so politične kaznjenke, ki jih je umazanija še motila, zahtevale čistila in sredstva za preganjanje stenic in mrčesa in svoje bivalno okolje očistile. Njihovo pripravljenost so izkoristile paznice in jih po nekaj dneh premeščale iz očiščenih celic v celice italijanskih kaznjenk, da so očistile še nove celice.⁷⁵¹ “Tako prvi dan poribamo in ocedimo celico. Paznica in kriminalke pa prihajajo gledat to čudo, da ribamo in cedimo same.”⁷⁵² Ko so iste kaznjenke prišle v zapor v Firencah, je bilo podobno: “Naše prvo delo je bilo vsekakor čiščenje celice, ki je bila strašno umazana in zasteničena.”⁷⁵³

Kjer sanitarne naprave niso bile v dobrem stanju, so povzročale tudi higienske preglavice, okužbe in zlasti stalen smrad. Ob pregledu zapora v Metliki je pokrajinski zdravnik navedel, da je v celicah “oster smrad”, ki ga je še povečevala uporaba stranišča. “Iz tega stranišča se širi močan duh po ekskretih, ki mora biti v slabem

⁷⁵⁰ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 309.

⁷⁵¹ Od ječe do ječe, str. 117.

⁷⁵² Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 298.

⁷⁵³ Prav tam, str. 306.

vremenu prav občuten. Ker se vrata koridorja stalno odpirajo, prehaja ta smrad tudi do celic, ter slabša s tem že itak slab zrak v zaporih.”⁷⁵⁴ Tudi uprave zaporov so se zavedale, da bi bila prav prenova sanitarnih naprav z vgraditvijo školjk na izplakovanje velik korak k humanizaciji bivanja v zaporih, “odstranjena bi bila nadloga vseh zastarelih zaporov, ki je prava muka za jetnike”.⁷⁵⁵ A za take širše akcije v vojnem času ni bilo ne sredstev ne volje.

Poseben higienski, pa tudi zdravstveni problem je predstavljala prav razširjenost različnih vrst mrčesa, kar je bilo posledica nezadostne higiene v zaporih. Predvsem so bili to ščurki, stenice, uši in garje ter bolhe. Skoraj ni bilo zapora, kjer jetniki niso tožili, da je bilo omenjenega mrčesa veliko. Še najslabše je bilo v prehodnih prostorih zaporov, saj nobeden od jetnikov vzdrževanju higiene v okolju ni posvečal velike pozornosti, če je vedel, da se bo v kratkem spet selil; veliko število jetnikov, ki so šli skozi take prostore pa je večalo število nadležnih živalic, zlasti bolh in uši.

Med jetniki je bilo sprejemanje mrčesa precej blizu ravnodušnosti. V začetku je seveda nastopila reakcija, odvisno pač od higienskih razmer, ki jih je bil jetnik navajen na svobodi. Najbrž so večjo reakcijo kazali politični jetniki, ki so živeli na svobodi v bolj urejenih razmerah. Pri teh je zaslediti celo namen, da pokažejo okupatorjem, ki so jih enačili z jetniškimi oblastmi, kako je njihova zavest o višji kulturni stopnji domišljava in neresnična.

Ivanka Kokalj je bila po obsodbi v celici v bunkerju zapora v Begunjah, kjer je dobila uši. Ob pomanjkljivi higieni je bilo vedno huje, praskala se je in praskala. “A danes se moram na vsak način javiti na raport, saj sem od golazni že vsa rdeča po životu, po rokah in nogah. Saj se tako praskam, da me pretresa mraz. Naj bo, kar hoče, javila se bom, ne morem več prenašati tega. Saj ničesar drugega več ne delam, samo praskam se še.”⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ ARS, AS 1790, fasc. 144/II, poročilo okrajnemu glavarstvu 1. 4. 1942.

⁷⁵⁵ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

⁷⁵⁶ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 94.

Prosila je stražarja, kažoč svoje spraskane roke, za posredovanje za mažo. Res je čez uro prišel v celico Brandl in spraševal, zakaj se je javila na raport. Še isti dan ji in prinesel mažo; pričakoval je, da se bo namazala pred njim, a se je temu izognila. Nazadnje je odšel. "A čutila sem ga, da ni odšel, ampak oprezuje pri linici. Jaz pa sem sedla in iskala bolhe in uši. Potem je odšel. Tedaj sem stopila v kot za vrata in se začela mazati in drgniti. Ko sem bila samo v kombineži, pa spet zaslišim korake. (...) Prav na hitro sem se vsaj površno še po životu namazala, hitela sem na vso moč."⁷⁵⁷

V kaznilnici v Perugii so stenice v trumah oblegale celice. Ponoči, ko so jetnice mirovale, so grizle. "Tisto, ki je imela najboljšo kri, so imele najrajši. Včasih je bila od pikov vsa otečena."⁷⁵⁸

Vendar so to higiensko nadlogo jetniki uporabljali tudi v ironične, sproščujoče namene. V zaporu v Kopru je Čamernikova skupina jetnikov izbrala higieničarja. "Dr. Alfred Šerko, zdravnik in Kočevja, "star jetniški maček" je prevzel dolžnost higieničarja. Po ves dan se je zabaval z uničevanjem stenic. Nabadal jih je na dolgo šivanko, ko je bila polna, pa jih je ponovno kazal družini in jih zaprl v škatlo od vžigalic."⁷⁵⁹ V kaznilnici v Perugii so slovenske politične jetnice razvile pravo tekmovanje v nabiranju stenic. Vsako posebej so pobile in razmazale na steno. "Seveda je imela največ sreče (pri tekmovanju, op. a.) tista, ki so jo imele stenice najraje."⁷⁶⁰

Značilno je, da so se uprave v glavnem izogibale temu, da bi se soočile s problemom umazanije in mrčesa. Le občasno, ko je bilo ob pregledih opaženo alarmanтно stanje, so posredovale. Tako je zdravnik po pregledu zopora v Metliki ukazal stalno stepanje inventarja in razkuževanje, da bi se znebili bolh.⁷⁶¹ V ljubljanskem sodnem zaporu je v letu 1943 primanjkovalo dezinfekcijskih sredstev, zato so uvedli druge ukrepe. Ukazano je bilo stepanje posteljnine in obleke, če so se pojavile

⁷⁵⁷ Prav tam, str. 97.

⁷⁵⁸ Od ječe do ječe, str. 167.

⁷⁵⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 222.

⁷⁶⁰ Od ječe do ječe, str. 167.

⁷⁶¹ ARS, AS 1790, fasc. 144/II, poročilo dr. G. Omahna okrajnemu glavarstvu v Črnomlju 1. 4. 1942.

uši, pa so prekuhávali obleko in posteljnino. Stranišča so dezinficirali z apneno vodo.⁷⁶² Več skrbi za preganjanje mrčesa so pokazale nemške uprave. Zaradi zaplinjenja zavora je bil sredi leta 1942 celjski zapor kar 14 dni zaprt.⁷⁶³ Leta 1944 so se v ljubljanskem sodnem zaporu z večjim številom zaprtih partizanov in vojakov pojavile uši. Ukrepi so bili takojšnje kopanje vseh novодоšlih zapornikov, njihovo striženje in britje po vsem telesu, ne glede na spol, razuševanje njihove obleke. Skupine novодоšlih, v katerih so odkrili ušive, so do končanega postopka izolirali v kleti in so jih šele po dezinfekciji razdelili po celicah in sobah. Razuševalni postopek se je moral začeti čimprej in se izvajati, dokler ni bil končan, ne glede na hišni red glede spanja. Kmalu so morali med sprejemnim postopkom pregledovati zapornike tudi glede garij; te je bilo treba zdraviti v posebni sobi.⁷⁶⁴

Že omenjene kaznenke iz kaznilnice Perugia so se dvakrat pritožile zaradi stenic; uprava je reagirala šele drugič, že po kapitulaciji Italije, tako da je prišla celice ogledovat komisija z upravnikom kaznilnice na čelu. Ob ogledovanju stenic, razmazanih po stenah so šele na vztrajno dokazovanje kaznenk sprejeli dejstvo, da je stenic ogromno.⁷⁶⁵ O ukrepih zoper zasteženje kaznenke ne poročajo.

⁷⁶² ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 27. 1. in 5. 2. 1943.

⁷⁶³ ARS, AS 1931, 104-24, Gestapo Celje, dopis uprave zavora Celje 30. 6. 1942.

⁷⁶⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe, 18. 4., 29. 4., 13. 5. in 18. 5. 1944.

⁷⁶⁵ Od ječe do ječe, str. 167.

Zdravje in zdravljenje jetnikov

Življenje jetnikov v razmerah, v kakršnih so živeli, ni bilo zdravo, tudi po standardih, ki so veljali takrat. Nezdostna prehrana, bolezenske težave, ki jih je povzročalo neustrezno bivanje, poškodbe zaradi mučenja in psihične motnje, ki so bile posledica depresije in strahu ter prestanega trpljenja, vse to je slabšalo zdravstveno stanje.

Čeprav so imeli vsi večji zapor osnovno zdravstveno službo, so bolezni obvladovali predvsem v njihovi akutni fazi, torej da jetniki niso umirali; bolniška zdravstvena služba seveda ni mogla, niti ni imela ambicije, da bi izboljševala osnovne okoliščine bivanja v zaporih in kaznilnicah, ki bi edini lahko v večji meri izboljšali zdravstveno stanje zapornikov in zapornic.

Jetniki, zlasti politični, so se pogosto tudi izogibali bolniškemu zdravljenju v zaporih, zlasti v kaznilnicah, saj je bilo to povezano z negotovostjo in izgubo kolektivne podpore s preselitvijo v ambulantne oziroma bolniške sobe.

Evidenca za kontinuirano obdobje, ki je na voljo za zapor Begunje, nam omogoča vpogled v najznačilnejše bolezenske skupine. Zdravnik je v času, ko je bilo privedenih v zapor 4.007 jetnikov, opravil 3.136 pregledov. Čeprav so tisti, ki so zdravstveno pomoč iskali, bili na več pregledih, to kaže, da je zdravniško pomoč iskal velik del jetnikov, morda polovica.⁷⁶⁶

⁷⁶⁶ Šinkovec, Begunje, str. 252–268.

V letu 1943 je zdravnik v zaporu v Ljubljani opravil 2.709 pregledov, od tega 858 ponovnih. Pri vseh ordinacijah je bilo ugotovljeno 1.789 obolenj, kar ob primerjavi s številom vseh zapornikov, ki jih je bilo okoli 3.000, pove, da je bila ugotovljena pri okoli 60% jetnikov večja ali manjša zdravstvena težava.⁷⁶⁷

*Tabela 3.2: Število zapornikov policijskega zapora v Ljubljani na bolniškem oddelku oziroma v bolnici, 1943–1944.*⁷⁶⁸

datum	v bolnici		vseh		v % od vseh zapornikov	
	moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske
6. 11. 1943	8	2	106	57	7,5	3,5
10. 11. 1943	10	3	163	81	6,1	3,7
20. 11. 1943			262	87	0,0	0,0
1. 12. 1943	33	18	300	143	11,0	12,6
10. 12. 1943	40	18	408	158	9,8	11,4
20. 12. 1943	38	22	529	181	7,2	12,2
1. 1. 1944	57	29	572	188	10,0	15,4
10. 1. 1944	27	20	422	161	6,4	12,4
20. 1. 1944	23	28	308	212	7,5	13,2
1. 2. 1944	2	4	446	264	0,4	1,5
10. 2. 1944	4	3	532	302	0,8	1,0
20. 2. 1944	18		335	237	3,1	
21. 2. 1944			494	299		
22. 2. 1944	18		346	244	3,1	

V policijskem zaporu v Ljubljani je bila pozimi 1943/1944 v bolniškem oddelku oziroma v bolnici okoli desetina vseh zapornikov; nekaj nihanj gre na rovaš premajhnega vzorca, nekaj pa gotovo tudi na spreminjanje kriterijev nadzornega osebja za premestitev na bolniški oddelek oziroma v bolnico. Zlasti bode v oči velika razlika v deležu zapornikov v bolniškem oddelku, ki je nastopila konec januarja 1944; žal pa se niz podatkov

⁷⁶⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944. Spreitzer tudi opozarja, da je bilo toliko registriranih pregledov, saj naj bi italijanski vojaški zdravniki vodili evidenco bolj površno.

⁷⁶⁸ ARS, AS 1876, fasc. 85, 86, dnevni raporti o stanju pripornikov.

kmalu nato konča in ni povsem gotovo, da je tako znižanemu deležu zapornikov v bolniškem oddelku botrovala restriktivna politika vodstva zapora.

Najznačilnejše bolezni v zaporu v Begunjah so bile:

- duševne motnje, živčne motnje, več kot 100 primerov
- prebavne motnje, nad 120 primerov. Pri veliko teh je šlo za bolezenske znake duševne motnje, ki se je izražala v prebavnih motnjah.
- bolečine v prsih, glavoboli
- obolenja zob
- poškodbe zaradi mučenja (poškodbe ledvic (kri v urinu), nekrotične rane zaradi pretepanja, abscesi
- ustrelnine (in ozebljine) pri precej ranjenih ujetih partizanih
- spolne bolezni⁷⁶⁹
- nalezljive bolezni (epidemije).

Slednje so bile strah in trepet ustanov, kjer je bilo na majhnem prostoru veliko ljudi. V zaporu v Begunjah je bilo precej primerov garij, ki so jih zlasti imeli ujeti partizani. V poldrugem letu je bilo takih primerov, ki jih je obravnaval zdravnik, 71. V istem zaporu je izbruhnila v začetku junija 1944 epidemija septične (gnojne) angine z okoli 35 obolelimi. Ker je vodstvo zapora ocenjevalo, da obolenje ne bo imelo posebnih posledic, ni posebej ukrepalo.⁷⁷⁰

V zaporu v Celju je zgodaj spomladi 1945 izbruhnila epidemija pegastega tifusa. Uprava zapora naj bi reagirala šele po nekaj dneh, čeprav je jetniški zdravnik vztrajal, da je treba obolele osamiti. Tako so bili oboleli še nekaj dni v celicah. Le v sobi 70, kjer je bil zaprt poročevalec, je od 33 jetnikov postopoma zbolelo 9, tifus pa je razsajal tudi po drugih sobah. Posebna ekipa zapornikov je bila izbrana za kopanje grobov. Umrlo je sedem ljudi, med njimi tudi dva, ki sta pokopavala umrle, enega od obolelih pa so odvedli na ustrelitev.⁷⁷¹

⁷⁶⁹ V ljubljanskem sodnem zaporu je bilo zdravniku naročeno, da je opravil "za vse kriminalke in sumljive politične" zapornice Wassermanov preizkus, torej test na sifilis. ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zapоров, 13. 3. 1943.

⁷⁷⁰ Šinkovec, Begunje, str. 252–268.

⁷⁷¹ Avsenak, Iz Starega piskra, str. 68–78.

Neustrezno bivanje z malo gibanja in neizoliranimi celicami je povzročalo vrsto bolezni. Zaradi vlažnih prostorov se je razvila revma, ki je bila pogosta zlasti pri jetnikah v Benetkah, Kopru. Zdravili so le težje primere revmatičnega vnetja sklepov, ko so se jetniki komaj gibali.⁷⁷² Pregledi jetnikov v italijanskih kaznilnicah Portolongone in Alessandria so v začetku leta 1944 kazali porazno zdravstveno stanje jetnikov. Zaradi podhranjenosti se je razvila ali napredovala pri mnogih tuberkuloza, pogosta so bila revmatična vnetja in bolezn želodca. "Izpadajo jim zobje, imajo škrofulozo, slabe oči, razna vnetja kot posledico bivanja v ječah, itd." Od pregledanih 36 jetnikov, ki naj bi šli na delo v Nemčijo, so "samo 3–4 izgledali na zunaj zdravi vsaj približno", tako da so jih nato poslali domov za dobo šestih tednov, v katerih naj bi si toliko opomogli, da bi bili delovno sposobni.⁷⁷³

Psihične težave jetnikov so se večale zlasti zaradi okolja, še bolj zaradi ravnanja z njimi. Pogost je bil šok po zasliševanjih, ki se je kazal v popolni otrplosti in omedlevici. Taki šoki so se marsikdaj razvili v živčna obolenja. Po mučenju na Jesenicah in v Begunjah je bil Lucijan Seljak v zaporu povsem psihično odsoten, omračil se mu je um.⁷⁷⁴

V italijanskih kaznilnicah so se psihične težave kazale kot anoreksične reakcije, nenadne odpovedi okončin, omedlevice, histerični napadi. Značilni in pogosti so bili napadi kolcanja, ki so trajali dneve dolgo. Sojetnice so jih blažile s potiskanjem kroglic kruha v grlo. Neprestano kolcanje je bilo za sojetnice hud psihični pritisk. Znan je primer kaznenke z ekstremno hudim napadom kolcanja, zaradi katerega več mesecev ni mogla jesti. Kljub temu je sojetnice niso hotele oddati v bolniški oddelek, pač pa so jo obdržale v skupni sobi. Bolniške sestre so jo hranile intravenozno. Bila je silno shujšana in silno občutljiva na dotik.⁷⁷⁵

⁷⁷² Od ječe do ječe, str. 157.

⁷⁷³ ARS, AS 1752, fasc. 7/III, poročilo J. Jošta 14. 2. 1944.

⁷⁷⁴ AGM, bolniška knjiga Begunje; Šinkovec, Begunje, str. 256.

⁷⁷⁵ Od ječe do ječe, str. 156–157.

Zdravljenje zapornikov

Zdravljenje jetnikov je potekalo v okvirih, ki so bili določeni z možnostmi, pa tudi s pooblastili jetniških zdravnikov, kar pomeni, da so o zdravljenju odločali ne le znanje zdravnikov in opremljenost ambulanta, pač pa tudi njihova možnost, da so lahko zdravili.

Manjši okrajni zapor v Kamniku ni bil pripravljen za morebitno nudenje zdravstvene pomoči. Ko so se rane od pretepanja Ivanki Kokalj vnele, ji je paznik zapora v Kamniku odvrnil, da ji ne more pomagati, saj ni zdravnik, niti nima zdravil.⁷⁷⁶

V policijskem zaporu na Borlu so imeli zaporniki na voljo zdravnika le vsak ponedeljek zjutraj; preostali čas so morali shajati z bolničarjem – zapornikom, ki pa je bil le priučen. Njegova naloga je bila, da je pripravljaj seznam za ordinacijo, vodil zapornike v ordinacijo, med tednom pa izvajal predpisane terapije.⁷⁷⁷

Zapor Begunje je imel dobro opremljeno ambulanto in tudi prizadevnega zdravnika dr. Šarca, zato je bilo zdravstveno obravnavanje zapornikov boljše. “Moje rane so bile vedno hujše in večje, da sem čez dva dni morala iti v bolniško sobo. Zdravnik mi je dal neko mazilo in obvezali so me. A ležala sem lahko le na boku. Vse moje sobolnice so bile tu iz istega razloga kakor jaz: od pretepanja so bile vse modre, nekatere pa so imele tudi odprte rane kakor jaz.”⁷⁷⁸ Rane, povzročene z dolgotrajnim pretepanjem, je zdravnik zdravil tudi z izpiranjem in oblaganjem z lanenimi krpami, namočenimi v ribje olje.

Zdravnik je bil pri nekaterih zdravstvenih ukrepih povsem odvisen od tega, kaj je določila uprava zapora oziroma zasliševalci glede posameznega zapornika. Tako nekaterih ni hotela premestiti v bolniške sobe, pač pa so ostajali še dalje v celicah v bunkerju oziroma skupnih sobah. To je bilo možno zato, ker je bil jetniški zdravnik le pogodbeni zdravnik, strokovno odgovoren za primere, ki so mu bili privedeni s strani uprave, ni

⁷⁷⁶ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 51.

⁷⁷⁷ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 114.

⁷⁷⁸ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 58.

pa imel pristojnosti, da bi sistematično spremljal zdravstveno stanje vseh jetnikov.

V celjskem zaporu zaprti Franc Potočnik je bil epileptik. Zdravnik je priporočil njegovo hospitalizacijo v pokrajinsko bolnišnico v Graz, vendar so zasliševalci vztrajali, da najprej opravijo preiskovalni postopek do konca. "Zahtevi zdravnika dosedaj zaradi nevarnosti bega ni bilo ugodeno. Njegova bližnja obsodba se zato kaže kot primerna."⁷⁷⁹

V italijanskih zaporih in kaznilnicah je bilo zdravljenje pogosto slabo, pač glede na znanje zdravnikov in opremljenost ambulant, kljub temu pa po sodbi zapornic korektno. Zdravniki so bili različni, nekateri so se bolj zavzeli za bolnike, drugi manj. V zaporu v Trentu je bil zdravnik "blizu osemdeset let star in so ga nazivali cavaliere". Imel je čudno navado, da je pri dajanju injekcij "prekuhano iglo, preden jo je zapičil, oślinil in potipal s prstom, če ima dovolj ostro konico." Jetnico z vnetjem rebrne mreže je takrat zdravil z injekcijami kalcija. Strah jetnika in hkrati zdravnika dr. Franca Derganca, da bo prišlo do okužbe, se je uresničil, saj je jetnica dobila na mestu vbodov velik gnojni absces.⁷⁸⁰

Čeprav bi pričakovali, da so jetniki iskali zdravniško pomoč pogosto, je bil odnos jetnikov do zdravljenja različen, odvisno od razmer in vsakega posameznika, pa tudi od presoje, koliko so zdravniki pripravljeni pomagati. Zdravniško pomoč so pogosteje iskali zaporniki v preiskovalnih zaporih, saj so imeli več resnih, akutnih zdravstvenih problemov, iskanje zdravniške pomoči pa je tudi dajalo upanje, da se bo mogoče vsaj začasno izogniti preiskovalnemu postopku, zasliševanjem in mučenjem.

Iz sodnega zapora v Ljubljani jetnikom ni bilo težko priti v bolnišnični IV. oddelek, saj so jih zdravniki tja namenoma ali iz potrebe radi napotili. Ta praksa pa se italijanski okupacijski upravi ni zdela pravilna. Že konec leta 1941 so začeli preverjati delo slovenskega jetniškega zdravnika. Ob inšpekciji provincijskega zdravnika v tem oddelku je bilo 8. novembra 1941 tam 25 aretiranih

⁷⁷⁹ ARS, AS 1931, 104-24, Gestapo Celje, 4576, dosje Potočnik Franc.

⁷⁸⁰ Derganc, Okrvavljena roža, str. 120.

cev. Po njegovem mnenju je bilo od teh kar 13 takih, za katere bi zadostovalo ambulantno zdravljenje v zaporih. Svoje sklepe je strnil v dve ugotovitvi: "Priporoča se, da se zdravnikom, ki so dodeljeni zaporom, energično dopove, da pošiljajo v bolnišnico le nujne primere, ki ne morejo biti zdravljeni v ambulantni. Ker se odpuštitvene dobe tam zdravljenih neverjetno povečujejo, bi bilo priporočiti direkciji bolnišnice, da naj zapornike odpusti takoj, ko dosežejo stopnjo, ko se lahko zdravijo v ambulantni."⁷⁸¹ Taka restriktivnost se je obdržala do kapitulacije Italije; zaradi tega so morali celo manjše operacije izvesti v zaporniški ambulantni.⁷⁸²

Za pregled pri zdravniku se je bilo treba javiti v nemškem zaporu pri sobnem starešini, ki je nato posredoval prijave naprej prek odgovornega v nadstropju ob jutranjem raportu, v italijanskih pa pazniku. V dneh zdravniškega ordiniranja je zdravnik v Begunjah pregledal veliko jetnikov, oziroma jih oskrbel, povprečno ob vsaki ordinaciji okoli 22 jetnikov; 24. julija 1942 jih je bilo celo 61.⁷⁸³ Po trditvi dr. Franca Derganca, ki je kot zapornik opravljal nalogo jetniškega zdravnika ob dr. Elettu, je v posameznih ordinacijskih dneh v sodnem zaporu v Ljubljani imel več kot sto pacientov.⁷⁸⁴

V italijanskih kaznilnicah naj bi se politične jetnice izogibale bolniškemu oddelku, ga dojemale kot kaznen. V kaznilnici v Perugii so se mu izogibale, ker se tam zaradi osebja in vzdušja niso dobro počutile; tja so šle le, ko je bilo res nujno, ko je pomoč kolektiva odpovedala.⁷⁸⁵ Povsem drugačen občutek je imel Lavo Čermelj v kaznilnici v Portolongoneju. Zanj je bil bolniški oddelek "nekakšna svetla točka, odkoder se ti je odpiral pogled v svet in kjer si se lahko shajal z drugimi jetniki."⁷⁸⁶ Imenovani je bil po lastnem zatrdilu dokaj trdnega zdravja, ki ga tudi prestajanje kazni v kaznilnici ni bistveno poslabšalo. Pri zdravniku je bil enkrat, ko si je operiral cisto na glavi,

⁷⁸¹ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, poročilo pokrajinskega zdravnika 9. 11. 1941.

⁷⁸² ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

⁷⁸³ Šinkovec, Begunje, str. 252, 254.

⁷⁸⁴ Derganc, Okrvavljena roža, str. 105.

⁷⁸⁵ Od ječe do ječe, str. 154, 158.

⁷⁸⁶ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 204–205.

dvakrat pa pri zobozdravniku. Večkrat pa si je dal rezati kurja očesa, kar so opravljali bolničarji; to je bilo tudi v zvezi z željo po druženju z ostalimi kaznjenci.⁷⁸⁷

Za nemško kaznilnico v Aichachu navaja Marica Brejc, da so se zdravnika bale in torej izogibale, čeprav so mnoge imele zdravstvene težave zlasti s srbečico in živčnimi reakcijami.⁷⁸⁸

Tudi razmere v bolniških oddelkih zaporov niso bile take, da bi jetnikom omogočale normalno zdravljenje. Ko je Ivanka Kokalj prišla zaradi poškodb v bolniško sobo, je obžalovaje odkrila, da je še na slabšem kot v skupni celici. "Hrana tu ni bila nič boljša. A na slabšem smo bile toliko, da nobena ni smela na zrak. Zato smo si vse žejele, da bi čimprej prišle v svojo sobo nazaj. Zato sem že drugi dan omenila dežurni sestri, da se že bolje počutim in da bi rada šla nazaj. Pa mi je samo odkimala in rekla, da me ne bodo odpustili, dokler gnojenje ne preneha. (...) Soba ni imela druge opreme kakor postelje, vodovod in stranišče."⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Prav tam, str. 205.

⁷⁸⁸ Marica Brejc: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24.

⁷⁸⁹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 58.

Delo zapornikov v zaporih in zunaj njih

Delo je imelo v kaznovalnih teorijah, ki so tedaj veljale, vlogo resocializacije, torej vzgajanja za ponovno vključitev v normalno stanje. Zato je bilo delo obvezno, del zaporniškega vsakdanjika in temu je bila podrejena tudi arhitektura zaporov in kaznilniški red. Takšna logika je veljala tudi v vseh kaznilniških sistemih, ki so pred in med drugo svetovno vojno segali na slovensko ozemlje.

To pa ni veljalo za preiskovalne zapore, v katerih praviloma ni bilo predvideno delo jetnikov. A tudi taki zapori so nujno potrebovali vsaj osebje za pomoč pri čiščenju in razdeljevanju hrane. V sodnem zaporu v Krškem je junija 1941 zapornik Vlado Miklavc moral – kot najmlajši – skrbeti za razdeljevanje hrane, moral je čistiti tudi prostore zemljiškega katastra in nositi drva v zgornjem nadstropju stanujočim sodnikom.⁷⁹⁰ A vojni čas in pomanjkanje delovne sile je napeljalo okupacijske oblasti in posledično uprave zaporov, zlasti nemške, da so jetnike uporabile za dela v zaporih ali njihovih ekonomijah, pri različnih javnih delih, marsikdaj za ceno zmanjšane varnosti jetnikov.

V zaporih na nemškem okupacijskem območju je, kakor sploh v Nemčiji, pritiskala tudi potreba po smotrni izrabi vseh delovnih moči. Tako je bilo marca 1942 poudarjeno tudi za območje šefov civilne uprave, da je

⁷⁹⁰ Miklavc, *Moja pot skozi gorje*, str. 35.

delo nujno tudi v zaporih, ker je pomanjkanje delovnih moči.⁷⁹¹

Jetniki iz celjskega Starega piskra so delali na zunanji ekonomiji zapora, v Bukovžlaku in Lichtenbergu, vendar le kriminalni in tisti, za katere ni veljala prepoved izhoda iz zapora. Ker je to bila poljedelska ekonomija, so tam zaposleni jetniki delali pri poljedelskih delih, od kopanja, izkopavanja in obiranja poljščin in sadja, do pripravljanja drv v okoliških gozdovih.⁷⁹²

Jetniki, ki so bili zaprti v celjskem zaporu, so morali delati v celicah. Pletli so celofanske vrvice. Norma na jetnika je bila 20 m dnevno. Nekateri so lepili vrečke za barve za tovarno Persil. Lepilo so delali kar sami iz moke. Ženske so v letu 1942 šivale gumbnice na vojaške srajce. Papirnate vrvice so pletle jetnice tudi v mariborskem zaporu.⁷⁹³

Zaporniki, ki so bili pod pristojnostjo izpostave tajne državne policije v Brežicah, so delali predvsem pri različnih uradnih ustanovah, pogosto jih je zaposloval vojaški prijavni urad. V juliju 1942 je bilo zaposlenih dnevno od 2 do 10 zapornikov, ki so skupaj opravili 77 delovnih dni.⁷⁹⁴ Podobno je bilo tudi naslednje mesece.

V policijskem zaporu v Borlu so obstajale kar stalne delovne skupine, ki so žagale in sekale drva, čistile, vrtnarile. Edinstvena pa je bila skupina, ki je morala dvakrat dnevno dovažati vodo na grad iz vodnjaka pod njim, vprežena v voz.⁷⁹⁵

V Begunjah so pri notranjih delih ostale zaposlene nekdanje kriminalke, ki jih je nova uprava sčasoma zaposlila pri manipuliranju z novimi jetniki in zlasti jetnicami, saj so pogrešali žensko osebje. Ker pa so bile posebej zaposlene, jih je šteti bolj k osebju.⁷⁹⁶ Sicer pa je bilo delovanje tako velikega zaporniškega obrata vezano tudi na delo jetnikov. Bili so pomožna moč pri pripravljanju in razdeljevanju hrane. "Zvečer že odhajam

⁷⁹¹ ARS, AS 220, fasc. 4, odredba o sodstvu 13. 3. 1942.

⁷⁹² Terčak, Celjski Stari pisker, str. 104; ARS, AS 1764, m. I, poročili predstojnika zapora 11. 5. 1944, 26. 8. 1944.

⁷⁹³ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 35–36; M. Topolovec: Auschwitz. Slovenke v NOB, I, str. 404, 405.

⁷⁹⁴ ARS, AS 1601, fasc. 43/III, dodelitev zapornikov na delo.

⁷⁹⁵ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 89.

⁷⁹⁶ Prim. Sinkovec, Begunje, str. 273–274.

v kuhinjo na delo. Dobim bel predpasnik in delim žlice. (...) Po večerji pomivam posodo. (...) Čas mi mineva ob pomivanju posode in delitvi hrane. Na vse načine čistimo žlice, ki vedno bolj rjavijo. Najbolj sitne so ženske, ki nas tožarijo policistom, da slabo pomivamo posodo in da so žlice rjaste. Policisti nas nato silijo, da žlice čistimo z glino, kar pa razje glazuro in železo, potem pa še hitreje rjave.⁷⁹⁷

Čeprav je zapornika Franca Križnarja prizadela preselitev na delo v kuhinjo prav sredi najbolj intenzivnega premišljevanja o begu in je bil zato zlovoljen, se je v kuhinji dobro obnesel. "Usidral sem se v kuhinji. Šalijo se, da mi pristoji bel predpasnik. Pravijo, da sem dovolj pripraven za to delo."⁷⁹⁸

Ivanka Kokalj je delala v zaporu v Begunjah v obdobju med končano preiskavo in svojo privedbo pred sodišče. Ko se je javila za delo na polju, so jo zavrnil. Čez nekaj dni pa jo je izbrala šefinja pekarnice za delo v pekarni. Delali sta s še eno jetnico, poleg peka, ki je bil tudi kaznenec, sicer pa je bil pred tem stražar, torej pripadnik policije. "Bila je kajpak velika vročina, da sem bila vedno vsa premočena. A delala sem pridno, lotila sem se vsega, kar je bilo treba. Vsak dan sem morala počistiti mizo, orodje, posode in tla."⁷⁹⁹ Delo v kuhinji oziroma pekarni je bilo sicer za jetnike zanimivo, ker je omogočalo drobne privilegije pri hrani, ki so ob splošni podhranjenosti veliko pomenili. Kokaljeva je tako dobivala za dobro delo vsak dan ob treh, ko je bilo konec dela, kos kruha, ki ga je sicer delila s sojetnicami. Jetniki so tudi pomagali pri pripravljanju obrokov. Krompir so lupili kar na dvorišču. Krompir so lupili za policijo tudi na Bledu v hotelu tik ob jezeru. Delo so jetniki imeli še pri pobiranju sadja in njegovem spravljanju, lupili in kisali so repo. Na dvorišču so kidali sneg, kopali jarke.⁸⁰⁰

Zunanja dela so bila predvsem poljska dela na okoliških njivah v lasti kazenskega zavoda. Tu so delale predvsem ženske jetnice; te so delale tudi v graščin-

⁷⁹⁷ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 92, 93.

⁷⁹⁸ Prav tam, str. 93.

⁷⁹⁹ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 60.

⁸⁰⁰ Prav tam, str. 61; Križnar, Ne vdaj se fant, str. 86, 75.

skem hlevu.⁸⁰¹ Moške so vodili na delo na Bled, na urad komandanta varnostne policije in varnostne službe. Pozimi 1942/43 so skupine jetnikov pripravljale drva za ogrevanje uradov. V Radovljici je skupina jetnikov urejala športno igrišče. V Novi vasi so jetniki razbijali protitankovske ovire in zasovali protitankovske jarke. "Delo je zelo naporno. Napravijo se mi krvavi žulji, toda treba je vzdržati. Hrana je še kar dobra, vsaj v primerjavi s tisto v kaznilnici."⁸⁰² Ko je bil še zaprt v Kranju, je Franc Križnar po enem tednu že bil poslan na delo; sprva je kopal odvodne jarke v bližini sedeža tajne državne policije, na dvorišču župnije.⁸⁰³

Delo v preiskovalnih zaporih v Ljubljanski pokrajini je bilo predvsem domena obsojenih kriminalnih jetnikov. Ti so bili zaposleni znotraj zapora kot čistilci, prenašalci hrane, pa tudi v zaporniških delavnicah. Za dobro delovanje sodnega zapora v Ljubljani je uprava potrebovala kar 85 jetnikov, ki so bili zaposleni zgolj pri delih v zaporu in na sodišču: 8 pomočnikov v kuhinji in 4 peki, 3 skladiščniki in 3 pisarji, 13 v pralnici, 9 čistilcev, 4 kurjači, 4 mizarji, 4 čevljarji, 18 čistilcev na sodišču, 8 kurjačev pozimi, 4 knjižničarji. Nujno pa je zapor potreboval za funkcioniranje 60 zapornikov.⁸⁰⁴

Leta 1942 je z OF sodelujoče osebe izsililo zaradi povečanega obsega dela, ki ga je prinašalo veliko število zapornikov, zaposlitev že obsojenih političnih jetnikov v času do odvoza v kaznilnice v Italiji tudi v sprejemni in ostalih pisarnah in pri tolmačenju.⁸⁰⁵ Po septembru 1943 so zaporniki iz istega zapora delali tako znotraj kot tudi zunaj zapora. Veliko zapornikov je bilo odvedenih v Šentvid, kjer so delali v t.i. "Napola",⁸⁰⁶ na Vrhniko, delali so tudi v mestu.⁸⁰⁷

Jetnice, ki so bile poslane avgusta 1944 na prestanje kazni v kaznilnico Aichach, so morale delati od

⁸⁰¹ Prim. Šinkovec, Begunje, str. 203, 204.

⁸⁰² Križnar, Ne vdaj se fant, str. 76.

⁸⁰³ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 55–56, 82, 89, 90

⁸⁰⁴ ARS, AS 1796, fasc. 1/IV, dopis ravnatelja sodnega zapora 18. 8. 1941.

⁸⁰⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 39–42.

⁸⁰⁶ Nationalpolitische Erziehungsanstalt, od novembra 1942 v poslopiju Škofovih zavodov.

⁸⁰⁷ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

prvega dne. Najprej so šivale nogavice za vojsko v celicah, po uvajalnem obdobju pa so obsojenke z daljšimi časovnimi kaznimi ostale v kaznilnici na delu v skupni sobani, kjer so šivale gamaše. "Dobile smo šilo in lesen pribor ter smo šivale "gamaše" za vojsko. Začel se je pokuk, bile smo slabe učenke." Preostale kaznjenke z nižjimi kaznimi pa je uprava poslala na delo zunaj kaznilnice. Okrog 80 jih je delalo v bližnjem mestu Burghaim v vojni tovarni, precej tudi v tovarnah više na severu do Lübecka, preostale pa na poljih.⁸⁰⁸

V kaznilnicah in zaporih v Italiji je bilo delo resocializacijski element in zato obvezno. Vendar pa so uprave od tega odstopale zaradi zahteve po ločevanju jetnikov iz Ljubljanske pokrajine in Dalmacije od ostalih. Zdi pa se, da so delo dosledneje uveljavljale sestre – paznice v ženskih kaznilnicah; povsod pa so uporabljali jetniško delovno silo za notranje funkcioniranje jetnišnice.

Jetniki so bili čistilci in pometачi (scopini), odnašalci nočnih posod, pa tudi bolničarji, brivci, razdeljevalci hrane, pomočniki v kuhinji, peki, pa tudi pisarji. Od vseh teh notranjih del so bili politični jetniki izključeni.⁸⁰⁹ Ker pa je bilo delo obvezno, so jih zaposlili z delom v celicah in ponekod v delavnicah in obratih, ki so bili priključeni zaporu. Velika kaznilnica v Parmi je imela priključen obrat za izdelavo koles in poljedelskih strojev, pohištvno mizarstvo in obrat za izdelavo žičnatih mrež, ki so se uporabljale za kamuflažo. Tu uprava ni imela nikakega obzira do odklanjanja dela in je vsako odklonitev kaznovala s 14 dnevi samice.⁸¹⁰

Kaznilnica v Portolongoneju je imela čevljarstvo, krojaško, mizarstvo in kamnoseško delavnico, poleg tega pa še vrt in posestvo. Politični jetniki pa so bili dlje časa brez dela, dokler uprava ni odločila, da bodo morali delati tudi oni. Na izbiro so dobili ali pletenje košar ali pletenje nogavic. Italijanski politični zaporniki dela niso odklanjali; da ne bi šikanirali sojetnikov v celici, ga je sprejel tudi Čermelj. Celica je skupno izbrala pletenje

⁸⁰⁸ M. Brejc: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24.

⁸⁰⁹ Knez, Ljubljana, Koper, Parma, Trst, str. 497; Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 209.

⁸¹⁰ Knez, Ljubljana, Koper, Parma, Trst, str. 497–498.

nogavic. Dobili so lesene pletilke oziroma kvačke, tudi material je bil nekakšna bombažna preja. Čermelj trdi, da sam ni spletel niti enega para, pletel je le toliko, da se je naučil uporabljati pletilke. Sojetnika pa je delo pritegnilo in je pletel iz dneva v dan. Za en par je potreboval približno dan, zanj je dobival 25 centesimov (četrť lire), prav toliko je dobila tudi jetnišnica. Storilnosti jetnikov pa uprava ni preverjala, niti ni izvajala kakršnihkoli ukrepov.⁸¹¹

⁸¹¹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 209.

Tegobe zaporniškega življenja

Življenje v zaporu je bilo narekovano življenje. O njem je tako odločal hišni red in še bolj ljudje, ki so hišni red tolmačili, torej pazniško osebje. Ker je imelo zaporniško življenje toliko omejitev, je bilo enolično, iz dneva v dan enako, torej bivanje, hranjenje in delo. Vsakdanjik zapornika je bil zaradi omejenega števila funkcij prazen, vendar ga je zapolnjevalo natančno in podrobno ukvarjanje s tistimi opravili, ki so jih lahko opravljali, od skrivnega ročnega dela do pobijanja mrčesa v celicah.

Prisilni red

Zaporniki so bili po odvzemu prostosti omejeni ne le v svoji osebni svobodi, pač pa tudi v načinu bivanja oziroma življenja. To je omogočalo le izpolnjevanje najosnovnejših življenjskih funkcij v točno določenem dnevnem redu, kakor ga je zapovedovala jetniška uprava.

V zaporu v Begunjah je bil dnevni red takšen:

- ob 6 h vstajanje, pospravljanje po sobah
- ob 7 h umivanje, stranišče
- ob 8 h zajtrk
- 9–12 zaprti v sobah ali delo v zaporu
- ob 12 h kosilo
- 13–18 zaprti v sobah
- ob 18 h večerja

– ob 20 h zatemnitev in spanje.⁸¹²

Podoben dnevni red je bil uveljavljen tudi v začetnem zaporu v Kapucinskem samostanu v Celju leta 1941, le da je bilo zbujanje še za uro zgodnejše, počitek pa pol ure kasneje; vseboval pa je dvakrat dnevno telovadbo. Zaporniki so se v prostem času gibali po samostanu.⁸¹³

V mariborski kaznilnici je nemška pravosodna uprava odobrila 1. avgusta 1941 nov hišni red, ki je bil ostrejši od tedaj veljavnega. Poglavitno je bilo deveturno obvezno delo.⁸¹⁴

Osebe je prav predpisani hišni red, ki ni obsegal le dnevnega reda, pač pa še mnoge druge vidike zaželenega reda v kazenskih zavodih, smatralo za osnovo življenja v njih; zatorej tudi ni rado odstopalo od tega reda, dokler ni bilo prisiljeno.

Prisilni red je imel za jetnike še mnoge druge vidike; od obveznega pozdravljanja osebja do mnogih omejitev pri medsebojnem komuniciranju.

V policijskem zaporu na Borlu, pa tudi v Begunjah, je veljal nekoliko spremenjen režim, ki je bil bližji redu v koncentracijskih taboriščih kot v zaporih. Zaporniki so morali ob vstopu policista poveljnika trakta vstati in obmirovati, starešina sobe pa raportirati številčno stanje v sobi.⁸¹⁵

Jetniki v zaporu v Begunjah so morali med hojo k obrokom v obednico molčati; ko so bili v jedilnici, so morali stoje čakati, da jih je bilo za mizo osem, nato so lahko vsi naenkrat sedli. Ko je prišlo povelje za odhod iz jedilnice, so morali v hipu pustiti hrano in odstopiti.⁸¹⁶

Veliko preglavic je zapornikom povzročalo z urami predpisano in nadzorovano telesno izločanje. Jetniki so tako pomanjkanje zasebnosti pri opravljanju potrebe kot kratenje pravice do nje doživljali kot veliko poniževanje. Najhuje je bilo v začetku, ko se na take postopke še niso privadili. Prositi so morali za nekaj, kar je bilo dotodaj samoumevna telesna potreba, o kateri pa se po

⁸¹² Marja: Spomini iz Begunj. Partizanski dnevnik, II, 28. 12. 1944, št. 346.

⁸¹³ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 42; Milan Ževart, ustni vir.

⁸¹⁴ Filipič, Politični zaporniki, str. 271.

⁸¹⁵ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 96.

⁸¹⁶ Marja: Spomini iz Begunj. Partizanski dnevnik II, 28. 12. 1944, št. 346.

družbenih konvencijah ni govorilo. Čakanje in nadzoro-
vanje s strani osebja je psihološko (z)motilo izločanje in
jetnikom grenilo bivanje v zaporu. "Jetnikov se je pola-
ščala edina želja, da bi mogli vsaj enkrat kje v samoti
opraviti najprimitivnejšo potrebo." Oviranje pri izloča-
nju je bilo še hujše v improviziranih zaporih, kjer ni bilo
niti zasilnih higienskih naprav. V celicah garnizijskega
zapora v Belgijski kasarni ni bilo *kible*, vendar ponoči
jetnikov niso spuščali iz celic. "Ljudje so opravljali po-
trebo v papir ali v čevlje. Celo ob belem dnevu, ker so
jih spuščali samo dvakrat na stranišče, so si pomaga-
li tako, da so se ritenski držali za omrežje na oknu in
opravljali potrebo na dvorišče."⁸¹⁷

Čas, sovražnik hudi

Kljub narekovanemu ritmu življenja pa je zaporni-
ka pestilo vprašanje, kako preživeti čas prisilnega miro-
vanja. Zapor je s svojim enoličnim vsakdanjim ritmom,
brez zunanjih opornih točk za psihično stabilnost jemal
občutek za čas. "Čudno je, kako za pojma 'čas' in 'pro-
stor' tu otopiš in skoraj izgubiš občutek za njih merje-
nje. Ne da bi se srečala ali zmanjšala, ampak popolno-
ma zgineta."⁸¹⁸ Odsotnost dolžnosti je naredila življenje
lahko, apatičnost jetnikov je rastla: "Vendar je čas mi-
neval počasi. Ko so prinesli obrok hrane, sva vedeli, da
je ura približno dvanajst, zvečer, ko so zamenjali polno
kiblo s prazno, da je ura sedem."⁸¹⁹

Prosti čas zunanaj splošnih obveznosti je zato za za-
pornike pomenil veliko težavo. Zapolnjevali so ga s so-
cialnimi stiki; ti so bili v zaporu dragoceni posebej za ti-
ste, ki so sicer bili izolirani. Pogovor je tako predstavljal
glavno razvedrilo. "Dnevi so bili dolgi in tudi vročih noči
ni hotelo biti konec. Pogovarjali sva se, obujali spomine,
delali načrte in ugibali o prihodnosti."⁸²⁰

V preiskovalnih zaporih je bilo večinoma sojetnikov

⁸¹⁷ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 36–37.

⁸¹⁸ Stanko Vuk: Ljubezenska pisma. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1986 (dalje
Vuk, Ljubezenska pisma, str. 83.

⁸¹⁹ Od ječe do ječe, str. 166.

⁸²⁰ Prav tam, str. 166.

celo preveč za nemoteno pogovarjanje, saj se je v jetniških sobah stiskalo tudi več desetih jetnikov; v teh je bilo možno le več pogovorov hkrati, pa tudi stalno vpadanje v pogovore drugih. Tako je bilo vedno dovolj volje in vsebine za pogovor, še posebej tam, kjer so se jetniki pogosto menjavali. V zaporih s počasnejšim menjavanjem jetnikov je bilo dolgočasje še težje odpraviti.

V kranjskem zaporu je Franc Križnar prosti čas zapolnjeval podobno kot ostali jetniki: "Podnevi pogosto sedim na oknu. Noge pomolim ven na sonce; pogled mi uhaja na Šmarjetno goro. Rad bi kaj napravil, toda tu je gosta mreža. Na oknu se izmenjavamo. Zdaj eden, zdaj drugi se tako pogloblja v svoje skrite misli. Iz dolgočasje lovimo bolhe, obujamo spomine na nekdanje dni."⁸²¹ Podobno je opazila Ivanka Kokalj, ko je bila nekaj dni v zaporu v Kamniku. V celici zraven so bile štiri dekleta. "Irena je vedela veliko novega povedati, zato so jo vse obkrožale."⁸²²

Ko je bil Križnar pripeljan v Begunje, se je mirno vzdušje spremenilo. V sobi s mnogimi jetniki je bil deležen pozornosti kot vsak novopripeljani, izprašali so ga o marsičem. "Opazujem početje ljudi v sobi. Večina leži na podu. Roke tiščijo pod glavo in gledajo nekam v strop. Nekateri razmišljajo, drugi poskušajo spati. Posebno značilne so nervozne kretnje ljudi. Nekateri v dremavici izgovarjajo čudne besede."⁸²³ Nato Križnar, mlad, živahen fant, išče vedno nove znanke, s katerimi se pogovarja; pogovor se vrti okoli osebnih življenjskih zgodb in izkušenj. "Vse dneve se pogovarjava, sediva na razmajani postelji in sanjariva."⁸²⁴

Le redka druga razvedrila razen pogovora so bila na voljo. O družabnih igrah poroča Franc Križnar: "V sobi včasih iz dolgočasje bijemo rihtarja. Pri tem sodelujemo vsi. V tej igri se najbolj odlikujeta Franc Likar in Ludvik Bradeško. Ta dva si najdeta revanšo. Bijeta drug drugega, ostali pa ju gledamo. Bradeško ima ranjeno eno roko, z drugo pa mlati Franca. Franc je majhen, pa kar

⁸²¹ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 51.

⁸²² Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 51.

⁸²³ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 60.

⁸²⁴ Prav tam, str. 61–63, 67, 81–82.

s silo celega telesa udarja nasprotnika. Nasmejemo se do onemoglosti. Zvečer, ko pride obhodna patrولا, pa mali Franc sleče hlače in policistom pokaže vso rdečo zadnjico. Takrat se smejejo tudi policisti.⁸²⁵

V ljubljanskem sodnem zaporu, kjer je bil režim nekoliko milejši, so lahko igrali karte (kar je bilo sicer prepovedano) in šah v bolniških sobah.⁸²⁶ Toda v začetku naj bi bil sodni zapor pravo zavetišče veselega razpoloženja. Na božični večer leta 1941 so jetniki začeli po večerji in zaužitem vinu namesto počitka, kakor ga je določal hišni red, hrupno prepevati, tudi partizanske pesmi. Ker so se italijanski pazniki ustrašili, da bo prišlo do izgredov, je vodja paznikov Čamernik šel mirit jetnike od celice do celice.⁸²⁷

V italijanskih kaznilnicah je bilo le izjemoma veliko jetnikov v skupnih sobanah, sicer se je njihovo število gibalo med 6 do okoli 15. Njihova relativno stalna razmestitev je povzročala druge probleme – naveličanost vedno istih ljudi in vedno podobnih pogovorov. Iz skupnih pogovorov in slabosti, ki so jih opažali eden pri drugem, se je medsebojno sporazumevanje trgalo in rojevali so se prepiri in medsebojna nestrpnost.⁸²⁸

Lavo Čermelj je bil v celici za štiri v kaznilnici v Portolongoneju. Sojetniki so bili edini, s katerimi je smel govoriti. Tudi ko je šel po pošto – edino takrat je lahko celico zapustil – v poveljniško pisarno, se je moral izogibati drugim jetnikom in počakati obrnjen v zid, da se je ujetnik odmaknil. Vendar pa je tak režim veljal le za nekatere jetnike; drugi so se lahko zbirali v gruče. Ostale jetnike je lahko srečeval le, ko so prinašali vodo in praznili nočne posode, ko so ga brili, mu prinašali perilo, včasih se je lahko pogovoril, bolje izmenjal nekaj besed s knjižničarjem, pisarjem ali bolničarjem.⁸²⁹

V takih razmerah je bila v prostem času rešitev branje. Vse kaznilnice so imele knjižnice, vendar je bila

⁸²⁵ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 73–74.

⁸²⁶ Derganc, Okrvavljena roža, str. 111.

⁸²⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 166–168.

⁸²⁸ Opaziti je, da pisci spominov na jetniške dni nič kaj ne omenjajo nasprotij med jetniki, medtem ko pisci literariziranih del, kjer so sojetniki često skriti pod psevdonimi ali so izmišljeni, opisujejo množico konfliktnih situacij. Prim. Režek, Železni križi.

⁸²⁹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 203–204.

večina literature v italijanščini in drugih evropskih jezikih, med njimi pa ni bilo slovenščine niti srbohrvaščine. Tako so knjižnice ostale za večino slovenskih jetnikov le nekoristen potencial. Drugače je bilo s primorskimi Slovenci, ki so povečini znali dovolj dobro italijansko. Branje je bilo dovoljeno ves dan. "Bral sem veliko, lahko rečem vsak dan od zore do mraka." Ječa v Portolongoneju je imela veliko knjig. Knjižnice so bile tri; splošna, posebna, ki jo je upravljal kaplan, in še direktorjeva, s katero je nagrajeval vzorne oziroma njemu priljubljene jetnike.

Knjige je bilo mogoče nabaviti; za vsako je moral jetnik vložiti prošnjo na pravosodno ministrstvo. Čermelj je bral leposlovje v več jezikih, celoten opus Hegla, le malo strokovne (matematično-fizikalne) literature. V celici so trije jetniki imeli hkrati tudi 40 knjig, kar je motilo paznike pri vsakodnevnih preiskavah celic. Zato je ravnateljstvo nekega dne izdalo odlok, da sme jetnik imeti v celici le štiri knjige. Tako so jih nekaj vrnili, z lastnimi pa si je jetniška iznajdljivost pomagala drugače. Iz riža, ki so ga dobivali v hrani, so pripravili lepilo in z njim zlepili več knjig v eno; tako so zadostili predpisaneemu številu. Poleti 1943 je Čermelj dobil v celico tudi Prešernove poezije, ki jih je imel v svoji prtljagi, vendar pa ministrstvo prej ni dalo dovoljenja za izročitev.⁸³⁰

Dnevno časopisje je bilo omejeno na nedeljsko izdajo *Osservatore Romano* in kmetijski tednik, ki ga je izdajal Mussolinijev brat Arnaldo. Včasih je skrivaj katerega od dnevnikov priskrbel naklonjeni paznik. Jetniki so mogli časopisje tudi sami naročiti (in plačevati). Tako je imel Lavo Čermelj v kaznilnici v Portolongoneju naročen mesečnik *Antologia italiana*, nekak splošni pregled dogajanja v Italiji, in fizikalni poljudni polmesečnik *Sapere*.⁸³¹

Posebno obliko stikov so predstavljali prepovedani, navkljub jetniški upravi vzpostavljeni stiki. Ti niso izvirali le iz globoke čustvene potrebe po komuniciranju, pač pa tudi iz praktičnih potreb, ki so izvirale iz preiskovalnega postopka. Pri tem so bili jetniki neverjetno spre-

⁸³⁰ Prav tam, str. 210–212, cit. str. 209.

⁸³¹ Prav tam, str. 209–210, 211.

tni in so v to vlagali veliko časa in energije. Na najbolj razširjen način – s podkupovanjem – so jetniki pridobili paznike, da so prenašali sporočila med jetniki. Tako je bilo tudi med preiskavo poleti 1941 v tržaških zaporih, ko se je pripravljajl poznejši drugi tržaški proces. Da je Čermelj pošiljal sporočila po zaporu, naj bi ga ovadil so-jetnik Zorko Ščuka; tako naj bi ga odkrili in disciplinsko kaznovali.⁸³²

Pogosto so poskušali uvesti sporazumevanje s trkanjem, torej različne abecede tipa Morsejevih znakov. Tako sporazumevanje je terjalo precejšnjo spretnost in predznanje nekaj desetih znakov. Da bi bilo sporazumevanje lažje, so jetniki v samicah v beneških zaporih kar vrezali znake v vrata; ko so tja zaprli prvo večjo skupino jetnic, so si trkale kar po teh lestvicah.⁸³³

Često pa je pomenilo trkanje preprost človeški stik, potrditev, da so še drugi ljudje v bližini. To je občutila Ivanka Kokalj, ko je začela tolči po zidu bunkerske celice. "Na lepem mi je prišlo na misel, da bi Premku potolkla na zid. In res sem to storila. Takoj mi je odgovoril s trikratnim udarcem z roko. Od takrat sem mu vedno trkala za dobro jutro in za lahko noč, a še podnevi mnogokrat. S tem sva si oba krajšala čas."⁸³⁴

V tržaškem zaporu Coroneo so celice imele že stranišče na izplakovanje. Školjko so jetniki uporabili za sporazumevanje. Z metlo so iztisnili vodo iz sifona in tako dobili medij, ki je dobro prenašal znake do sosednjih školjk, pa tudi po ceveh nadstropje navzgor in navzdol. Šalili so se, da pošiljajo "kiblogram".⁸³⁵

V ljubljanskem zaporu so za tovrstne stike uporabljali kar pot od okna do okna celic; po zunanji strani so namreč na vrvici spuščali sporočila in drobnarije. Ko je nekoč padel eden od tako pošiljanih paketov na dvorišče, je pošiljateljica Vida Tomšič poklicala dežurnega paznika, da je privedel namestnika poveljnika paznikov, ki je v ilegalnem aktivu OF skrbel za stike z jetniki. Ta je nato sredi noči s pomočjo enega od jetnikov zavojček

⁸³² Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, str. 59.

⁸³³ M. Obersel: Iz ljubljanskih zaporov v beneške ječe, Slovenke v NOB, I, str. 339.

⁸³⁴ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 74.

⁸³⁵ Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, str. 55–56.

pobral z dvorišča, čeprav je straža na dvorišču sprožila alarm, ker je zaznala neko gibanje.⁸³⁶

Italijanske kaznilnice so strogo ločevale politične jetnike iz novopriključenih pokrajín od jetnikov, ki so bili italijanski državljani. To je oviralo zlasti stike med slovenskimi jetniki iz Ljubljanske pokrajine in jetniki – Primorci. Ti so bili v drugačnem položaju tudi zato, ker jih je bilo mnogo zaprtih med čakanjem na sojenje, torej so bili v sodnem preiskovalnem zaporu. Skupina v kaznilnici v Traniju je izvedela, da je v kaznilnici tudi neka “Slava”, politična jetnica. Trudile so se, da bi vzpostavile stik z njo, vendar jim to ni uspelo niti po kapitulaciji Italije, niti ob odhodu iz zapore.⁸³⁷ Z Mihom Marinikom je po prihodu v kaznilnico v Castelfranco navezal stike Albin Dujc, ki je bil obsojen na drugem tržaškem procesu, prek njega pa je kontaktiral tudi z ostalimi političnimi jetniki.⁸³⁸

V zaporu v Firencah je bilo tudi precej Slovenk s Primorske. Bile so ločene od jetnic iz Ljubljanske pokrajine “in se je samo po sebi razumelo, da bodo hodile k maši in delale.” To je izzvalo bojkot s strani ene skupine jugoslovanskih političnih jetnic, druga skupina pa jih je skušala v medsebojnih stikih preusmeriti k svojemu načinu ravnanja političnih zapornikov. Primorke so se kmalu preusmerile v odklanjanje dela in molitve.⁸³⁹

Prav zaradi obilice časa je bil kolektiv tako pomemben, saj so jetnice tako posebej skrbele še za vpetost v trden dnevni red, ki je poskrbel za zaposlitev vseh in spodbudno ozračje. S tega vidika je bila odpoved delu, ki so ga politični jetniki in jetnice izvajali v veliki meri, vprašljiva, ker je ustvarjala toliko večjo praznino v življenju jetnikov. Res pa je, da delo, ki je bilo v jetnišnici na voljo, ni bilo take vrste, da bi napeljevalo človeka k ustvarjalnosti in zadovoljstvu. Tako so kolektivi poskrbeli za nadomestitev dela.

Jetnice, ki so lažje odstopile od dnevnega reda, so imele v kolektivih v zaporu v Firencah dežurne, ki so

⁸³⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 120–121.

⁸³⁷ Od ječe do ječe, str. 185.

⁸³⁸ Marinko, Moji spomini, str. 317–318.

⁸³⁹ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 311.

skrbeli za izvedbo delovnega programa vsakega dne. Z veliko natančnostjo so si pripravile ročna dela: spletle so šale, nogavice iz majic, ki so jih razrezale, izdelovale spominke in albume z dvojnimi platnicami, da so skrivale v njih svoje drobne stvari. Izdelovale so vezene simbole – kladiva in srpe s peterokrakimi zvezdami, rešetke z obrazi jetnic.⁸⁴⁰ Večino časa pa so zapolnile s prosvetnimi in kulturnimi dejavnostmi, ki so tam bile mogoče.

Strah

Nasilna sprememba okolja, krutost in neznana usoda je zapornike silila v negotovost, v strah pred prihodnostjo. Strah je bil usmerjen, predvsem v strah pred tistim, kar se je lahko zgodilo med zasliševalnim postopkom, bolj posreden pa je bil strah pred prihodnostjo, pred odtrganostjo od družine, skupine. S strahom pred mučenjem med zasliševanjem se je mešal strah pred bolečino in strah pred izdajo, v katero bi jih potisnili zasliševalci.

Govorice v zaporih o zasliševanjih in mučenjih so bile stalne, k temu pa so še mnogo bolj pričale tudi rane in izpovedi samih zaslišancev, ko so jih vrnili v celice. “Naša celica je bila poleg zdravniške sobe, ki pa ni služila kakor vse zdravniške sobe v svetu za lajšanje trpljenja. V tej sobi so gestapovci zasliševali svoje žrtve. Nismo slišali samo govorjenja, temveč tudi kričanje in vpitje, vzdihovanje in jokanje, zamolke udarce, ki so padali po telesih in neporedkoma rohnenje psov, ki so se zaganjali v svoje žrtve, jih trgali in grizli tako dolgo, dokler rezek ukaz njihovih gospodarjev ni zahteval, da zopet ležejo k škornjem. V začetku smo ob takih zasliševanjih strmeč v praznino nepremično poslušale ali pa se stiskale v nasprotni kot ter si mašile ušesa. Sčasoma smo se tega privadile, saj je marsikatera izmed nas isto poizkusila na lastnem telesu ali pa smo slišale o tem iz ust sojetnice, ki so jo nezavestno prinesli od

⁸⁴⁰ Od ječe do ječe, str. 124.

tam in smo videle na njeni raztrgani obleki in koži, na njenih podplutbah in ranah, kaj pomeni gestapovsko zasliševanje.”⁸⁴¹ Po zaslišanju in mučenju je zapornika v celjskem zaporu Vlada Miklavca začel pestiti strah pred prihodnostjo, skrb za lastno življenje, za usodo staršev. Moč za premagovanje strahu je našel v upiranju kakršnemukoli priznanju. “Največje zadoščenje sem našel v tem, da nisem nikogar izdal, nihče od mojih sodelavcev ne bo trpel zaradi mene.”⁸⁴² Psihični pritisk, ki so mu bili izpostavljeni jetniki v preiskovalnih zaporih, je vplival na njihovo počutje, zlasti pa spanje. “Noči so nemirne, ljudje slabo spijo, strašno vzdušje vlada v prostoru. (...) Tudi jaz slabo spim. Poslušam druge, kako vzdihujejo. Eden v spanju kriči, drugi kliče na pomoč. Slišijo se goreče prošnje ljudi, ki žele svobode in rešitve. Mora pritiska na možgane, le proti jutru se vse nekako umiri. Jutranji hlad in izmučeni živci človeka uspavajo.”⁸⁴³ Na smrt obsojena Ivanka Kokalj si je zapomnila za čas, ko je v samici v Begunjah čakala na izvršitev kazni, da je imela “od prenapetih živcev nenavadno tanka ušesa, zato tudi nikoli nisem imela mirnega spanca.”⁸⁴⁴

Vsakdanje življenje so v letu 1943 začela motiti zlasti bombardiranja oziroma letalski alarmi. Ti so se zgodili po letu 1943, po izkrcaju na Siciliji. Za jetnike je bilo bombardiranje dogodek, ki so se ga veselili in bali obenem. Po eni strani je bombardiranje ogrožalo njihova življenja, saj bombe niso izbirale, po drugi so mu načeloma pritrjevali, saj so v njem videli znak italijanskega poraza. Zapori so bili povečini v mestih, tako da je bil strah pred bombardiranjem marsikdaj utemeljen. Vendar je bil zadet le en zapor, tisti v Neaplju, kjer je bilo nekaj desetih slovenskih jetnikov. Jetnike so evakuirali v zapor v Campobasso, morda še kam.⁸⁴⁵ Bombe so večkrat padale v bližini kaznilnice v Perugii. Pogosti so bili letalski alarmi v kaznilnici v Traniju. Od maja do oktobra je bilo 160 alarmov, v najhujšem obdobju 8 noči zapored večkrat na noč. Med enim od bombardiranj

⁸⁴¹ M. Topolovec: Auschwitz. Slovenke v NOB, I, str. 405.

⁸⁴² Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 86–87.

⁸⁴³ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 64.

⁸⁴⁴ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 75.

⁸⁴⁵ Od ječe do ječe, str. 183. Prim. Režek, Železni križi, str. 215–220.

je treščila bomba ob kaznilnico. O letalskih alarmih poročajo tudi za zapor v Firencah, vendar šele jeseni 1943, enako tudi za zapor v Trentu.⁸⁴⁶

Ob alarmih je pazniško osebje ravnalo različno. Kaznilnice in zapori niso imeli urejenih zaklonišč. Ponekod so se zatekali v kleti, če so bile v poslopju kaznilnic. Te kleti so tudi dodatno urejali in utrdili z dodatnimi podpornimi stebri. V Perugii so paznice ob alarmih le odpirale celice in jih pustile odprte, jetnice pa niso smele iz celic. Redovnice so stražile na hodnikih. Vendar je bila to že druga faza, saj so sprva vodili vse jetnice v zaklonišča, vendar so jugoslovanske politične jetnice začele vzvišeno odbijati, da bi se zatekale v zaklonišča. Na vztrajanje paznic so vsaj nekatere odhajale v zaklonišče, saj so iskale možnosti za beg.⁸⁴⁷

Ob prvem bombardiranju v Firencah so paznice v tamkajšnjem zaporu jetnice prestavile v kleti, kjer so bile tudi večje celice. Pozneje pa so jih ob alarmih vodile v cerkev, kamor pa politične jetnice niso hotele in so ostajale v celicah. V kaznilnici v Traniju je bil za zaklonišče na voljo le dnevni prostor. Ob alarmih so se, ker je pogosto zmanjkalo elektrike, oglašali zvonovi. Vsakič so nosili na nosilih v zaklonišče tudi bolne iz ambulante po stopnicah navzdol in nato navzgor.⁸⁴⁸

V zaporu v Trentu so pazniki ob prvem alarmu jetnike zaklenili v celice. Ko so protestirali, so jim odgovorili, da je zaklonišče šele v gradnji, zato jih nimajo kam dati. Zaklonišče so dokončali šele po italijanski kapitulaciji. Prvič so v še nedokončanem zaklonišču v kleti bivali na dan, ko je nemška vojska zavzela Trento, na dan kapitulacije. "Končno le odklenejo vrata, pazniki nas vsi razburjeni priganjajo: "Hitro, hitro, v nevarnosti smo!" Med grmenjem eksplozij nas vodijo v klet, v zaklonišče. Res še ni bilo do konca zgrajeno. Sredi s tramovi podprtega podzemskega hodnika je bila zbrana družina direktorja jetnišnice, na eno stran nje so se postavili moški, na drugo ženske. Po dolgem času smo videli spet ženska krila. Paznice-redovnice so molile na glas očenaš za oče-

⁸⁴⁶ Od ječe do ječe, str. 125, 164, 191–192; Derganc, Okrvavljena roža, str. 122.

⁸⁴⁷ Od ječe do ječe, str. 164–165, 166.

⁸⁴⁸ Prav tam, str. 125, 191–192.

našem in hitele razprostrirati nekake zavese, da bi moški ne videli žensk.”⁸⁴⁹

Bombardiranja so med osebjem in zaporniki povzročala prave panike, več med ženskim osebjem. Pričevanja govorijo, da so bile paznice na smrt prestrašene, med bombardiranjmi so pozivale k molitvi in molile. “Nune in kriminalke so se stiskale pod obok in histerično molile, udarjale z glavo ob tla, le politične so bile mirne, tudi ko je bomba treščila ob kaznilnico.” Po pričevanjih so bili politični jetniki bistveno bolj mirni; delno gre to tudi na rovaš različnih karakterjev. Med bombardiranjmi so strah preganjale s petjem, seveda svojih, prepovedanih partizanskih pesmi na ves glas.⁸⁵⁰

Bombardiranja so pozimi 1944 in pomladi 1945 doživljale tudi jetnice v kaznilnici v Aichachu, vendar so jih doživljale drugače. “Srečne smo bile, ko so zatulile sirene in so zavezniški bombniki grmeli prek naših glav. (...) Da bi to lahko bilo tudi za nas usodno, nismo pomišlile. Sproščeno smo opazovale dirko paznic, ki so nas nervozno zaklepale v celice, same pa hitele v zaklonišča, ne meneč se za našo usodo.”⁸⁵¹

Samomori

Določeno število zapornikov si je v zaporih vzelo življenje. Samomorilnost sicer na Slovenskem ni redka; težko pa je soditi, kolikšna je bila v vojnem času med prebivalstvom in med zaporniki. Vsekakor pa vrsta bolj znanih primerov kaže, da so bili vzroki samomorilnosti ne le v depresiji, pač pa tudi drugje, zlasti v prestanem ali pričakovanem trpljenju med zasliševanju.

Apatija je bila pogosta spremljevalka jetnikov, tudi tistih, ki so sicer bili vedrega značaja: “Ni več tisti veseli človek, ni več optimist, kot je bil. Postal je otožen. Pravi, da ima zle slutnje in slabe upe na bodočnost. Ponavadi ga najdem kje v kotu, kjer sedi in si podpira glavo z dlanmi. Poraščen je in njegovo čelo je nagubano, le ma-

⁸⁴⁹ Derganc, Okrvavljena roža, str. 122–123, cit. 123.

⁸⁵⁰ Od ječe do ječe, str. 125–126, 165, cit. str. 192.

⁸⁵¹ Marica Brejc: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24.

lo ga zanima ostala okolica.”⁸⁵² Marsikdaj je poglobljanje apatije vodilo v depresijo, ki je pri zapornikih izrazitejša, in nato v samomor. Prav zato je nadzorniško osebje odvezemalo med sprejemnim postopkom vse predmete, ki bi mogli biti pomoč pri samomoru: pasove, vezalke, nožiče, steklene predmete, ostre predmete. Samomor je v nekem smislu predstavljal beg pred kaznijo, zato je bil poleg pobega največja skrb pazniškega osebja.

K samomoru zaradi mučenja so se zatekali že politični zaporniki v predvojnem času na Primorskem. Leta 1934 je skočil iz 3. nadstropja policijskega ravnateljstva v Trstu kapitan Marijan Čotar, ki so ga z zvijačo izvabili na mejo in tam aretirali. Obležal je mrtev.⁸⁵³ Avgusta 1940 je naredil samomor v tržaških zaporih Slavko Škamperle iz skupine najbolj obremenjenih tigrovcev. Samomore so poskušali tudi drugi aretirani, da bi se rešili trpljenja. Eden od njih naj bi razparal nogavice in si iz njih spletel vrv, s katero naj bi se obesil. Odvrnila ga je pomisel na otroka, ki ju je imel doma. Seveda pa gre pri mnogih poskusih samomora za željo, da s poskusom samomora začasno odvrnejo od sebe usodo; za to pa je bil zgolj poskus dovolj.⁸⁵⁴

Tudi Čermelj poroča, da je v trenutku slabosti, ko ga je v ljubljanskem sodnem zaporu pritisnil strah, da ga bodo v Trstu ali Rimu mučili in bo pod pritiskom ovaljal svoje tovariše, pomislil na samomor. “Bil sem pred izbiro: ali je bolje, da tvegam najhujšo kazen, ki mi grozi, ali pa se sam umaknem mučenju in nevarnosti, da obremenim druge. Prišel je trenutek, ko se mi je zdela druga možnost pravilnejša.” Napisal je poslovilno pismo družini in poskusil storiti samomor z obešenjem. “Poskus pa se ni posrečil. Čez krajši čas sem se osvestil. Nobeden od paznikov ni ničesar zapazil.” Takoj je uničil poslovilno pismo. Žena ga je drugi dan, ko je opazila pobitost, nahrulila, tudi hči – zdravnica mu je čez nekaj dni prinesla mazilo za odrgnjeni vrat.⁸⁵⁵

V ljubljanskem sodnem zaporu je samomor na očeh

⁸⁵² Križnar, Ne vdaj se fant, str. 64.

⁸⁵³ Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, str. 293.

⁸⁵⁴ Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, str. 9.

⁸⁵⁵ Prav tam, str. 28.

vseh sojetnikov storil mlad kmečki fant, ki je bil obdolžen sodelovanja s partizani. Dan pred obravnavo na vojaškem sodišču, pričakoval je, da bo obsojen na smrtno kazen, je brusil žepni nožič. "Drugo jutro je zgodaj odšel v kabino, kjer je bila 'kibla'. Dolgo ga ni bilo iz nje. Kar priteče izpod vrat curek krvi. Prestrašeni sojetniki vdoro vrata in najdejo nesrečnega fanta s prerezanim vratom. Bil je tako obziren, da si ga je prerezal nad odprto 'kiblo', da bi jim ne bilo treba pomivati za njim krvi. Šele ko je izgubil zavest in se je zgrudil, jo je pricurjalo nekaj v celico. Ko so priklicali z butanjem na zaklenjena vrata paznika, je bilo že prepozno, da bi mu lahko kdorkoli pomagal."⁸⁵⁶

V zaporu v Mariboru si je življenje vzelo več aretiranih aktivistov. Tako je samomor napravil Ernest Šnofl, ki je 2. februarja 1944 skočil skozi okno med zasliševanjem na sedežu gestapa. 11. novembra istega leta je samomor v zaporu storil aktivist iz Maribora Otmar Černezel. Sredi februarja 1945 je napravil samomor v zaporu Herman Kosar, potem ko je prebil v zaporu pet mesecev. 16. marca 1945 si je vzel življenje Valentin Pavšič; vzrok naj bi bilo nečloveško mučenje.⁸⁵⁷

V zaporu v Begunjah je prav tako registriranih več samomorov. 3. oktobra 1941 je samomor napravil Stanislav Kosec in 6. oktobra Mihael Novak, 8. decembra Alojz Volčanšek.⁸⁵⁸ 16. februarja 1942 se je v skupni sobi obesil Jože Pečar. V zaporu je bil en mesec, obtožen pa sodelovanja v vstaji.⁸⁵⁹ 29. maja 1943 je napravil samomor na drugi dan bivanja v Begunjah Alojz Černe.⁸⁶⁰ Ugotovljeno, precej zanesljivo število samomorov, vendar na majhnem številu primerov, bi kazalo na stopnjo samomorilnosti okoli 416 primerov na milijon prebivalcev.⁸⁶¹

⁸⁵⁶ Derganc, Okrvavljena roža, str. 112.

⁸⁵⁷ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 207, 275, 311; Ostrovška, Kljub vsemu odpor, I, str. 179–181.

⁸⁵⁸ Gerčar, Begunje, str. 206, 208.

⁸⁵⁹ Šinkovec, Begunje, str. 96.

⁸⁶⁰ Gerčar, Begunje, str. 220; Šinkovec, Begunje, str. 109.

⁸⁶¹ Novejši podatki, ki pa so letni, kažejo na suicidnost okoli 390 / milijon prebivalcev / letno. Prim. Samomor na Slovenskem. Ljubljana 1990; Lev Milčinski: Samomor in Slovenci. 2. dop. izd., Ljubljana 1985; Mirko Čepič: "Samiga sebe umoriti". Dnevnik, XLVII, 4. 3. 1997, št. 60–14. 3. 1997, št. 70.

Bližina smrti

Na počutje zapornikov so močno vplivali tudi zunanji dogodki, zlasti prisotnost smrti, ki so ji bili jetniki izpostavljeni v preiskovalnih zaporih. Zapori so imeli tudi vlogo prostora za zavarovanje na smrt obsojenih. V mirnodobnih razmerah so bile sodne eksekucije na smrt obsojenih v zaporih, daleč od oči javnosti, vse od druge polovice 19. stoletja, ko je eksekucija prenehala biti javna demonstracija moči države. Od tedaj se je sodna usmrtitev spremenila v očem javnosti odmaknjen, prepovedan obred, ki je bil natančno določen s predpisi o izvajanju kazni. Vsaka država je predpisala poseben postopek izvajanja smrtnih kazni; z obešanjem, giljotiniranjem, ustrelitvijo, garotiniranjem. Smrtno kazen so poznale kazenske zakonodaje vseh evropskih držav, vendar so se v obdobjih med prvo in drugo svetovno vojno dejansko izvedene začele redčiti. Tako je bilo v Kraljevini Jugoslaviji po uveljavitvi novega kazenskega zakonika v 8 letih dosojeno 64 smrtnih obsodb.⁸⁶²

V vojnem času, z okupacijo slovenskega ozemlja, so se razmere spremenile. Že z vojnimi časom in uvedbo ostrejših kazenskih zakonodaj oziroma predpisov je nastopilo stanje, ko je število smrtnih kazni skokovito naraščalo, s tem pa tudi prišlo v zavest in vplivalo na mnogo širše kroge. Posebej je vplivalo dejstvo, da je izvršitev smrtnih kazni spet postala javna. "Pričakovanje smrti je bilo v zaporu tako samo po sebi razumljivo, kot da bi se reklo: sedaj gremo spat."⁸⁶³

Eksekucije so vplivale na zapornike zlasti v nemških osrednjih preiskovalnih zaporih Begunjah, Mariboru, Celju, oziroma tam, kjer so jih izvajali neposredno v zaporu ali v neposredni bližini. Novice o nameravanih eksekucijah so se v zaporih hitro širile.

Ker zaporniki za svojo smrtno obsodbo niso vedeli vnaprej, so vsake priprave za streljanje sprožile tesnobo pričakovanje. "Nervozno smo šteli prinešene krste, v isti mah pa skrajno napeto prisluškovali vsakemu koraku in rožljanju ključev na hodniku. Koraki, ki so se ob

⁸⁶² Statistični godišnjak, VIII, 1937, str. 454.

⁸⁶³ Veble, Preživela sem taborišče smrti, str. 11.

takih trenutkih s ključi približali našim vratom, so za nekoga izmed nas pomenili konec vsega.”⁸⁶⁴

V Begunjah so bili jetniki prav tako izpostavljeni pogostim izbiram za usmrnitev. Enega od vrhuncev groze so doživeli jetniki v juliju 1942, ko so od 26. do 28. julija izbrali izmed zaprtih in ustrelili 137 ljudi.⁸⁶⁵ V spominu jetnikov je ostalo zlasti dogajanje v zadnjih dveh dneh. Ko so odpeljali v ponedeljek zjutraj (27. julija) veliko število jetnikov (bilo jih je 43) z avtobusi iz zapora, so kmalu nato izbrali šest moških, da so kopali jamo v kaznilniškem vrtu. “Niso jim povedali zakaj. Toda uganili so sami. Jama je postajala vse globlja, širša in daljša. Čim bolj je sonce tonilo na zahod, tem bolj so jih policisti priganjali k delu. Že proti večeru so pripeljali na dvorišče dva kamiona, pokrita z zelenjem. Kamiona so zapeljali k izkopanim jamam. Gruča gestapovcev in policistov je bila besna. “Hitro!” so kričali. Povzpeli so se na kamione. Odgrnili so zelenje in nudil se jim je strašen prizor. Kamiona sta bila polna vse vprek nametanih ustreljenih tovarišev. Med grozo in kriki gestapovcev so zlagali trupla v tilnik ustreljenih talcev v jamo. Delo je šlo počasi od rok, saj mrtvih niso mogli kar metati. Toda gestapovci so besneli, kričali in jih pretepali.

Naslednji dan, 28. julija, se je ponovilo isto. Kopali so še večjo jamo in popoldne so spet pripeljali nove ustreljene. Petdeset trupel tovarišev, ki so jih pred dnevi še videli žive, z njimi govorili, delili trpljenje. Na obrazih jim je še videti trpek izraz spoznanja – da je smrt blizu.

Trupla so zmetali v jamo, ki je bila polna do vrha. Kaj sedaj? Mlad gestapovec iztrga nekemu iz rok lopato. Besno skače s čevlji po mrtvih truplih in z lopato seka in izravna roke in noge, ki štrlijo kvišku. Grozen prizor. Nihče se ne more ubraniti strašnih občutkov. Gestapovec pa kriči: “Delajte! Sicer vas na mestu pobijemo!”⁸⁶⁶

Neposredno doživljanje eksekucij sojetnikov je s posebno močjo vplivalo na vedenje jetnikov, saj jih je neposredno opominjalo na njihov lastni status. “Zanimivo

⁸⁶⁴ Miklavc, *Moja pot skozi gorje*, str. 98.

⁸⁶⁵ Gerčar, *Begunje*, str. 215–218, 229 navaja, da je bilo med 133 usmrčenimi osebami vzeti iz Begunj 107 oseb.

⁸⁶⁶ Križnar, *Ne vdaj se fant*, str. 63–64. Pričevanje je iz druge roke, Križnarju so o tem mesec pozneje pripovedovali trije zaprti vojni ujetniki.

je opazovati v teh mučnih dneh razpoloženje tovarišev. Ljudje, ki so v času zatišja običajno razpoloženi, so v dneh, ko pričakujejo smrt, resni in ob zvonjenju opoldne ali zvečer prično moliti. Toda taka je samo manjšina. Drugi se nekako vdajajo v usodo, kar bo pa bo.⁸⁶⁷

Odnos do smrti se je pri zapornikih normaliziral v kaznilnicah in zaporih po obsodbi, ko je bilo jasno, da so se ji izognili. V italijanskih kaznilnicah smrt ni neposredno grozila nobenemu jetniku; poleg bolezní je še največjo nevarnost predstavljalo bombardiranje. V takem okolju se je bilo mogoče normalizirati tako psihično (ni bilo več akutnega strahu pred smrtjo) kot družbeno (jetniki so smrt začeli spet simbolno obeleževati).

Za tuberkulozo umrli kaznjenki Jeleni Bosnić so sojetnice v zaporu v Benetkah pripravile poslovilno slovesnost, na katero je morala pristati tudi uprava. Na dvorišču so ji izkazale zadnji pozdrav in položile venec k nogam in zapele dve pesmi, med njimi tudi žalostinko *Kot žrtve ste padli v borbi za nas*.⁸⁶⁸ V kaznilnici v Perugii se je kaznjenki Mariji Tibijaš zdravje poleti 1943 naglo poslabšalo. Odpeljali so jo v kaznilniško ambulanto. Njen kolektiv je zahteval, da jo obišče pred smrtjo, kar je upravnik dovolil 4. julija 1943. Med obiskom je na smrt bolna jetnica sojetnicam izrazila neke vrste poslednjo voljo: izročila poročni prstan, dala sporočila za otroka in domače. Sojetnice naj bi v prihodnosti poskrbele tudi za njen prekop v domačo zemljo. Prstan in pisma jim je nato uprava odvzela, saj naj bi pošiljanje pokojničinih osebnih stvari sorodnikom bila njena naloga. Med njenim umiranjem so kolektivi jugoslovanskih jetnic prepevali pesem *Kot žrtve ste padli*, nato je zavladala tišina. Sojetnice so pripravile tudi manifestacijo ob pogrebu, čeprav niso vedele, ali jo bo uprava dovolila. Vendar pa so lahko postavile častno stražo ob mrtvaškem odru, italijanske politične jetnice so priskrbele nageljne in dva rdeča trakova za venec. Na trakova so vpisale "Prvi žrtvi fašizma – Mariji – v pozdrav tovarišice iz ječe." Ena od sojetnic je izgovorila poslovilni govor, ki mu je sledil pozdrav s stisnjeno pestjo in minuta tišine. V parih so

⁸⁶⁷ Prav tam, str. 66.

⁸⁶⁸ Od ječe do ječe, str. 47.

mimohod mimo častne straže predstavnic vseh kolektivov opravile vse politične jetnice.⁸⁶⁹

Zatirana spolnost

Tudi zapor ni mogel povsem zatreti enega od najglobljih človekovih nagonov, vendar ga je preoblikoval v posebne oblike. V skladu s prevladujočo moralo je zapor oziroma kaznilnica strogo ločevala oba spola in dosledno preprečevala vsakršen stik jetnikov različnih spolov. Tako je za večino heteroseksualnega prebivalstva onemogočala spolne stike. Preostalo, homoseksualno orientirano prebivalstvo zaporov, je spadalo med paragrafe kazenskih zakonikov.⁸⁷⁰

Erotizem, kaj šele spolnost je ubijala samota v samicah, pa tudi stalno skupno bivanje v prenapolnjenih sobanah. Napetost preiskovalnega zopora je bila tolikšna, da ni bilo mnogo želja v tej smeri. Po drugi strani sta čustvena napetost in šok ob aretaciji spodbujala čustveno zблиžanje podobnih jetnikov ali jetnic, ki se je pogosto razvilo v tesna prijateljstva.

Obilica praznega, nekoristnega časa je jetnike hkrati spodbujala k sanjarjenju in pogovorom; ena od pomembnih tem so bile misli in pogovori o zaradi aretacije prekinjenih zvezah, stikih in bližnjih osebah; koliko in kako, pa je bilo povsem individualno, odvisno od značaja vsakega jetnika ali jetnice. Tako je France Križnar spoznal gostilničarja Beovića iz Žirov in se z njim spoprijateljil. "Doma v Žireh je pustil ženo, ki je tudi Dalmatinka. Ima jo zelo rad, saj jo omenja ob vsaki priložnosti. Ko se bolje spoznava, mi pove, da je žena že v sedmem mesecu nosečnosti. Zelo ga skrbi, kaj bo z njo, če se njemu kaj zgodi. (...) Ko govori o svoji ženi, se mu poteze na licu omehčajo, postane otroško nežen."⁸⁷¹ Včasih mu, mlademu fantu, pripoveduje o svoji mlade-

⁸⁶⁹ Od ječe do ječe, str. 163–164.

⁸⁷⁰ Nemško nacionalsocialistično ravnanje z homoseksualci je bilo bistveno bolj zaostreno od režima, ki je veljal v prejšnji kazenski ureditvi. Večinoma so jih odvedli v koncentracijska taborišča kot posebno kategorijo. Prim. Richard Plant: Rožnati trikotnik : nacistična vojna proti homoseksualcem. Ljubljana 1981.

⁸⁷¹ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 51–52.

niški dobi: "Pripoveduje mi o Dalmaciji, o mladih letih, o raznih doživljajih, nato prideva na dekleta."⁸⁷²

V Begunjah Franc Križnar sreča nove sojetnike. Pobegli vojni ujetnik, ki so ga spet zajeli, hrvaški Srb Mihajlo, je zelo odprt. "Doma mu samuje lepa mlada žena Ljubica, katero ima zelo rad. Venomer bi govoril samo o njej. Pravi ji mala črnolaska. Nosi velike dolge kite, malo je bledeča in črnih oči z velikimi obrvmi. Ves zamaknjen pripoveduje, kako je ponavadi sedel zvečer z ženo doma in ji gladil njene dolge kite. Žena se mu je predajala in on je bil presrečen. Venomer mi govori o tej svoji črni Ljubici, tako da mi je znana že vsaka njena vrlina. In kaj dela sedaj sama? Morda so tudi njej storili ustaši silo? Prekleti. In če ne bo ostala zvesta? Vprašam ga, kaj bi storil v primeru, da mu žena ne bi ostala zvesta. 'Ubil bi njo in sebe,' mi odgovarja."

Ko se spoprijatelji z vrstnikom iz Bohinja, se mu ta razodene. "Razlaga mi, da ima v Bohinju lepo dekle, ki jo ima zelo rad. Stara je šele osemnajst let. Snažna je, pametna in dobra gospodinja bo; tudi ona ima njega zelo rada. (...) 'Ali veš kaj je ljubezen?', me vpraša in me gleda v oči. Sam ne vem, kaj naj mu odgovorim. V teh stvareh sem še otrok. (...) Postala sva kar smešno otročja; raznežil sem se kot dotlej še nikoli. No, tudi tovarišu je postalo mehko. Pripoveduje mi, kako je bilo lepo, ko sta z dekletom hodila v planine. In ko sta bila zadnjič skupaj pred tednom dni, je bila tako potrta in žalostna."⁸⁷³

Uradno je v italijanskih kaznilnicah vladal krepotni, s katolištvom prepojen red, ki ni dovoljeval nobene nespodobnosti, kaj šele spolnosti. Golota, tudi pri nedolžnih dnevnih opravilih, je zanje pomenila že približevanje k spolnosti. Ko sta dve mlajši jetnici med nočnim alarmom skoraj goli skočili iz celice, saj so pred spanjem odlagale obleko zaradi vročine, ju je paznica opazila, začela vreščati in mahati z baterijo. Krilila je z rokami in klicala na pomoč svetnike. "Spogledali sva se, se obrnili ter se počasi napotili proti celici. Iz vseh priprtih celic je bilo slišati glasno hihitanje. Redovnica

⁸⁷² Prav tam, str. 52.

⁸⁷³ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 62–63, 69–70.

je šla za nama v celico in zahtevala, naj se takoj oblečeva. Medve pa sva resno odvrnili, da se bova prav radi oblekli, čim nama bo prinesla nočni srajci. Jezno je zaloputnila z vrati in jih zaklenila še preden je sirena naznanila konec nevarnosti".⁸⁷⁴ Tudi v celicah so bili jetniki razporejeni tako, da nikoli nista bila v njej samo dva; na ta način naj ne bi bilo olajšanega spolnega stika med zapornikoma.⁸⁷⁵

Politične jetnice so, kot del družbe z običajno spolno moralo, spolnost zatirale in odklanjale, čeprav je niso mogle povsem zatreti; nadomeščale so jo z zaposlitvijo s študijem, izobraževanjem in kolikor mogoče dejavnim življenjem; taka usmeritev je veljala v zaporih že pred vojno. Vendar je tudi nje prizadelo, ko so zaradi lakote in splošne oslabelosti izgubile menstruacijo; v prenesnem smislu torej svojo ženskost.⁸⁷⁶ Za nemško kaznilniško upravo v kaznilnici v Aichachu so jetnice menile, da jim je z dajanjem injekcij in dodajanjem nečesa v hrano zaustavila menstruacijo.⁸⁷⁷

Od tega vzorca so zlasti odstopale prostitutke, ki so jih mnogo srečevale v zaporih. "Tudi v naši sobi so tri cipe. Strašno prostaške." Pri 'spesi' so kupile vino. Tudi tri prostitutke so ga dobile, pa menda večjo mero, ker so bile prav kmalu še bolj zgovorne. Neprestano so prepevale popevko 'Che belle gambe', zato smo vse tri krstile na to ime. Pijane so se objemale in ljubkovale sredi sobe na tleh. Končno so se skregale in zmerjale z nepopisnimi psovkami. Ker smo jih hotele utišati, so kljubovale s tem, da so pričele ena drugi pripovedovati svoje umazane ljubezenske storije, načine 'ljubezni' in sploh najogabnejše reči svojega poklica. Milica Kos, najmlajša, jih poslušala široko odprtih, prestrašenih oči, nazadnje si prične mašiti ušesa in končno izbruhne v jok: 'O, mama, ko bi ti vedela, kje sem!'"⁸⁷⁸

V zaporu v Firencah so bile kriminalne jetnice v tre-

⁸⁷⁴ Od ječe do ječe, str. 166–167.

⁸⁷⁵ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 201. Tudi v kaznilnici v Fossombroneju so bile, ko je uprava to dovolila, čez dan v celicah po tri zapornice. Prim. Od ječe do ječe, str. 82.

⁸⁷⁶ Od ječe do ječe, str. 158.

⁸⁷⁷ Marica Brejc: Zapor v Aichachu. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24.

⁸⁷⁸ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 299.

tjem nadstropju, ločene od političnih. "Seveda je cvetela fantazija na debelo, saj one niso imele nobenega drugega zanimanja. Ko so tudi kriminalkam dali vina, so se ga napile – seveda so požrešno v enem požirku popile vse – in so pričele razgrajati, vpiti in se tepsti. Nekatero so se slekle do nagega in zlezle na okna, ki v tretjem nadstropju niso bila zabita z nadoknicami in se v oknih zvijale in kazale svojo goloto ter vabile vojake, ki so imeli nasproti kasarno."⁸⁷⁹

Spolnost je tako zaradi enospolnih skupin dobila homoseksualno ali homoerotično obliko. Predaleč bi nas pripeljalo razglabljanje, ali so se k homoseksualnim stikom zatekali jetniki, ki so že na svobodi imeli takšna nagnjenja ali pa tisti z močno izraženim spolnim nagonom. Večina sicer sila redkih poročil o takih stikih kaže, da se je število takih spolnih odnosov povečalo. Seveda je zaradi tabuja, ki je spremljal take spolne prakse, le malokateri jetnik pripravljen priznati tovrstno prakso – več pa je pripravljen povedati o početju sojetnikov. Novi jetniki so takšne spolne prakse tudi močnejše zapažali, ker so jih še obvladovala moralna merila s prostosti.

V jetnišnici v Portolongoneju je bil jetnik kriminalec, slok in povsem ženskega videza, o katerem je šel glas "da je bil v nenormalnih odnosih z nekaterimi pazniki in so mu ti dovoljevali več svobode."⁸⁸⁰ Tudi številne govornice in napisi na stenah kaznilnice so Čermelju potrjevali, da je bilo homoseksualnih odnosov med jetniki kljub oviram dovolj.⁸⁸¹

Tudi iz ženskih kaznilnic poročajo o dolgoletnih kaznjenkah, ki so prakticirale lezbične odnose med sabo, pa tudi s paznicami.⁸⁸² Tudi politični jetnici Nada in Joža naj bi bili "nekaj časa tudi ljubavni par".⁸⁸³

Več je bilo s spolnostjo obarvanih odnosov med pazniškim osebjem in jetniki. Zaradi strukture osebja in tudi vladajoče morale je šlo pravzaprav le za eno vrsto odnosa – namreč pritisk moških paznikov na ženske je-

⁸⁷⁹ Prav tam, str. 307.

⁸⁸⁰ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 223.

⁸⁸¹ Prav tam, str. 201.

⁸⁸² Od ječe do ječe, str. 32; Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 299.

⁸⁸³ Slovenke v NOB, I, str. 289, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942.

tnice. Ta odnos, ki je že itak izhajal iz moške nadmoči, je bil še bolj nasilen s tem, ko je tudi trenutni položaj utrjeval nadmoč moškega – paznika. Soditi pa je, da so pravila službe, ki so paznikom prepovedovala tovrstne stike z zaporniki, učinkovala bistveno bolj na profesionalno nadzorno osebje kot pa na tiste, ki so v stik z zapornicami prihajali kot pomožno osebje, policijsko osebje ali vojaštvo, ki je bilo v vojni postavljeno za nadzorno osebje v zaporih.

Devetnajstletna Ivanka Kokalj je med svojim odvzemom prostosti to izkusila kar dvakrat. Najprej v zasilnem zaporu gestapa v Kamniku. Že prvi večer se ji je vsiljeval “gestapovec”, najbrž pa pomožni policist Bertoncelj. “Brez besed je šel proti meni, ki sem sedela na robu pograda. Že nekaj minut je stal pred menoj, pa še zmeraj ni rekel besede. Na lepem pa sede zraven mene. Prestrašena sem se obrnila od njega. On pa me z obema rokama prime čez pas in pravi: ‘Zakaj se me bojiš? Nič ti ne bom storil, če boš pametna’. Izmuznem se mu in vstanem, a tudi on je vstal.

‘Dekle, pravim ti, da se me ne boj, nisem tak, kakršnega si me predstavljaš. Moški sem, kakor drugi, tudi moja preteklost je čista. Služba pa je služba. Zato, dekle, pamet imej in izboljšaj si položaj, ki ni prav rožnat.’ (...) Moj položaj je bil res obupen. Tako pa vendar ne, da bi bila sploh pomislila na to, da se vdam. Pa čeprav silo uporabi – dokler imam še toliko moči, se mu obranim. (...) Nato pa vstane in me spet prime čez pas, a to pot že s togoto.

‘Dekle, samo če hočem, te pri priči osvojim.’

Jaz se mu hočem spet izviti iz rok, a ne morem. Začel se je boj s silo. Že je imel roke spodaj, da bi obleko potegnil z mene, toda počenila sem in se mu izvila. A ko sem spet vstala, me je stisnil k sebi, da niti dihniti nisem mogla. (...) Spet mu je roka ušla pod obleko, jaz pa se z vso silo sklonim pod njega, se zasučem in planem proti vratom. Pes je bil že pred pragom, tudi on je skočil za menoj. Takrat pa zavpijem nad njim:

‘Če se me še enkrat dotaknete, zakličem na pomoč.’ Zakrohotal se je od jeze in ponižanja.

‘Dekle, zapomni si: samo svojemu nedolžnemu obrazu se zahvali, da si zmagala. Tudi v meni je moč,

toda še si lahko premisliš. Jesti pa nič ne dobiš. Če bi bila zdajle pametna, bi dobila dobro večerjo.”⁸⁸⁴

Vendar pa ni odnehal. Po nekaj dneh, vmes je prestala prvo mučenje, je spet izrabil ugodno priložnost in prišel v celico, jo gledal in vprašal, če si je premislila.

“– Kaj pa mi je treba premisliti? sem mu odgovorila.

– No, no, le počasi, saj dobro veš, kaj. Danes te ne bom s silo preizkušal, a če zlepa ne bom dosegel, vedi, da ti bo prav trda predla. Ko bi vedela, kaj vse te bo še doletelo. A če boš pametna in se mi zdaj vdaš, vedi, da ti bom pomagal na svobodo.

– Na tak način pa že ne maram na svobodo, sem mu odgovorila. Mi je pa več do časti ko do takšne svobode.” Ko ga je zavrnila, ji je nejasno zagrozil in odšel. Vsiljeval se ji več ni.

V ljubljanskem sodnem zaporu je administrator italijanskih paznikov rad izzival pripornice: “Nastavljal se je zapornicam, razkazoval svojo moškost in jih izzival, potem pa je poskušal z obljubami pridobiti njihovo naklonjenost in jih nagovoriti za spolne odnose.”⁸⁸⁵

O spolnih zlorabah s strani paznikov so med jetnicami krožile številne govorice, ki so lahko bile resnične, lahko pa so bile tudi, ker so izvirale iz zatrtih možnosti jetnikov samih, močno pretirane. V zaporu v Begunjah so govorili, da je policist iz posadke Herman, ki je sodeloval pri streljanju na smrt obsojenih zapornikov, imel v zaporu tri otroke. “Pripovedovale pa so mi, da ima tukaj med jetnicami že tri nezakonske otroke. Ena dela v pralnici, za otroka pa ne ve, kje je. Druga je v sobi 19, blizu mene je ležala, neka Anica, čisto majhna kot otrok, ne politična. Imela je štiri leta za umor – dva otroka je bila zadavila, svojega in sestrinega. Zdaj pa je spet noseča. (...) In še tretja je bila tu v Begunjah, ki je imela otroka z njim, pa je s transportom odšla potem v Nemčijo.”⁸⁸⁶

O namestniku upravnika zapora Wilhelmu Brandlu so krožile podobne govorice, češ da je hud ‘babjek’. “Pravile so mi, kako je nagovarjal neko arestantko, Ma-

⁸⁸⁴ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 23–24.

⁸⁸⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 155.

⁸⁸⁶ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 79.

rijo, ki mu je pospravljala po sobi. Ona pa se mu je uprla in zbežala. Drugi dan si seveda ni več upala k njemu. Dolgo je premišljevala, kaj naj napravi. Bala se ga je ko peklenščka, a bila je še mlada, imela je devetnajst let kakor jaz. Tedaj pa je prišla paznica in ji ukazala, naj gre sobe pospravljat. Morala je iti. Kaj bo zdaj napravil iz mene? je tožila. Skoraj jokala je, ko je prišla v njegovo sobo. Oddahnila se je, ko njega nikjer ni bilo. Vse je že postorila, ko se je vrnil. Najprej jo je priliznjeno, hinavsko nagovarjal, ona pa se je vsa tresla od strahu. Potem je vrata zaklenil. Ubežati mu ni mogla nikamor. Zajokala je, on pa se je režal, kakor to Brandl zna. Stopil je proti njej, ona pa je stekla nazaj do drugih vrat, a jih je našla zaklenjena. Porabil je silo in zmagal. Ko se je vrnila v sobo, je bila vsa objokana in z nikomer ni več spregovorila besede. Šele čez kakšnega pol leta je nekaterim zaupala, kaj je doživela. Odšla je s transportom na 'prostovoljno' delo v Nemčijo. Po njenem odhodu je kmalu vsa soba izvedela njeno zgodbo, ki je z grozo in strahom šla od ust do ust.⁸⁸⁷

⁸⁸⁷ Prav tam, str. 97–98.

Odnosi jetnikov z upravo in osebjem

Razmerje ječar-zapornik je podobno odnosu rabelj-žrtev. Gre za dihonomično razmerje. Obe strani si nasprotujeta, vendar pa ne izključujeta, saj sta ena drugi pogoj obstanka. Velikokrat se celo dopolnjujeta. Njun odnos ima dve plati, saj gre po eni strani za odnos osebja do zapornikov, po drugi strani pa za odnos jetnikov do osebja. Medsebojni odnos ni enakovreden, saj so zaporniki v svojem stiku z upravo in osebjem v podrejenem odnosu, celo pasivnem odnosu, zaradi hišnih redov, ki ne predvidevajo skoraj nikakršne pobude zapornikov, pač pa le pokoravanje ukazom in predpisom.

Odnose med varovanimi in čuvaji so določali prav hišni redi ustanov. Ti so določali tako spanje, prehranjevanje, delo in sprehod, disciplinske kazni. Dejansko pa so odnose določale tudi osebnostne lastnosti paznikov in jetnikov. Za te velja, da so bili zelo različni, povsem različni tudi istega paznika do različnih zapornikov, zato je posploševanje sila nevhvaležno. Opaziti pa je mogoče, da so imeli boljši odnos do jetnikov domači pazniki; mogoče ga je pripisati manjši ideološki nastrojenosti do jetnikov, zlasti političnih, pa tudi večji ali manjši solidarnosti do pripadnikov lastnega naroda. Toda tudi pazniki, ki jih je s seboj privedla okupacijska oblast, so kazali manj napadalen odnos do zapornikov kot pripadniki policijskih preiskovalnih organov.

Osebjem se je le redko mešalo z jetniki, čeprav je bilo vedno v stiku. Edino v ljubljanskem sodnem zaporu je bilo nekoliko drugače, vendar pa z določenim name-

nom. V sobi 84 so bivali oziroma prenočevali jetniki, ki so bili zaposleni v pisarnah zaporov. Zvečer pa je njihova soba pogosto služila za zabave, ki so jih prirejali ti jetniki, udeleževali pa so se jih tudi italijanski dežurni pazniki. Med tem časom sta paznika, ki sta bila ilegalno zadolžena za stike z jetniki, obiskala jetnike, izvedela podrobnosti o zasliševanjih in prenašala sporočila glede zagovorov.⁸⁸⁸

S kaznilniškimi direktorji in upravniki zaporov in kaznilnic jetniki niso imeli mnogo stika, v glavnem le ob prihodu, odhodu in vizitacijah. V italijanskih kaznilnicah si je direktor ob prihodu ogledal skoraj vsakega novega jetnika, a je bila komunikacija omejena v glavnem na njegovo stran; često je bila tudi zelo viharna, ko je izvedel, da nove jetnice oziroma jetniki odklanjajo delo, rimski pozdrav in molitev. Nato so se jetniki z njim srečevali le še ob disciplinskih raportih in če se je sam jetnik nanj obrnil prek uprave s prošnjo za sprejem (avdienco) in ga (jo) je sprejel. Med direktorji kaznilnic, ki so jih srečevali kaznjenci in kaznjenke, so bili zelo različni ljudje. Za vse pa velja, da niso kazali velike samostojnosti, pač pa so se stalno ozirali na pravosodno ministrstvo v Rimu, ki je v podrobnostih določalo njihovo delo, pošiljalo pa je tudi inšpekcije, bodisi zaradi konkretnih zadev ali splošnega nadzora.

V kaznilnici v Ascoli-Piceno je aprila 1943 sprejel skupino kazensko premeščenih jetnic direktor, ki je bil poudarjeno vljuden in omikan. Pohvalil se je, da zna več jezikov, med njimi tudi nekaj hrvaško. Obžaloval je trdo ravnanje z njimi v kaznilnici v Benetkah, dopuščal je, da je bil vmes nesporazum. Pri njem, v njegovem zavodu, tega ne bo, lahko bi dobile pisarniško delo. Dovolil jim je, da je njihove knjige uprava odobrila s svojim cenzurnim žigom, iz prtljage so lahko vzele hrano in pisalne potrebščine. Po nekaj dneh jih je povabil na zakusko v jetniški vrt, kamor naj bi prišle tudi dobrodelnice iz mesta z darili, kot gost naj bi pel celo tenorist Beniamino Gigli. Toda ko ga je skupina jetnic zavrnila, se je njegovo ravnanje povsem spremenilo.⁸⁸⁹

⁸⁸⁸ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 118–120.

⁸⁸⁹ Od ječe do ječe, str. 119.

Le redki jetniki so bili deležni ugodnejše, bolj naklonjene obravnave. Ta je izvirala lahko iz posebnega statusa jetnika, neformalne družbene moči ali priporočil. Eden takih je bil aretirani upravitelj ljubljanskega sodnega zapora. V "svojem" ljubljanskem sodnem zaporu je imel poseben status. Ob aretaciji sta zanj posredovala ravnatelj zapora in poveljnik italijanskih paznikov. Ko so ga privedli v jetnišnico v Koper, ga je po tednu dni obiskal sam ravnatelj zapora. Povedal mu je, da ga je ravnatelj ljubljanskega zapora Spreitzer s pismom prosil, da se zavzame zanj. Ponudil se je, da mu olajša življenje v zaporu. Tako si je Čamernik izgovoril, da so celoten njegov sobni kolektiv preselili iz celice na zračen in prostran hodnik, sprehod dvakrat na dan in zaposlitev v pisarni. Ravnatelj se je strinjal, vendar jih je prosil za red, da protekcija ne bo preočitna. Svoje obljube je uresničil.⁸⁹⁰

Pomemben delež v odnosih med osebjem in jetniki je imelo kaznovanje. Kazni za kršitev hišnega reda so bile v italijanskih kaznilnicah le disciplinske. Za hujše prestopke, zlasti fizične napade na osebje in sojetnike pa je prišlo v poštev običajno kazensko postopanje, o katerem pa za slovensko jetniško populacijo ni poročil. Kljub temu pa se je moško osebje posluževalo tudi nelegalnih kazni, običajno pretepanja jetnika v kakšnem od prostorov brez prič.⁸⁹¹

Običajna disciplinska kazen je bil odvod v samico; učinkovalo je predvsem takrat, ko so jetniki živeli v skupnih sobah. Disciplinske kazni je dosojal ravnatelj kazenske ustanove in so se vpisovale v jetniško kartoteko. Znani so primeri, ko so jetniki, ki so bili prestavljeni v drugo kaznilnico, tam morali prestati v Benetkah dosojene disciplinske kazni samice. Nasprotno se je zgodilo – kar pa potrjuje prenos dosojenih disciplinskih kazni od zapora do zapora – v kaznilnici v Traniju, kjer je zdravnik dosegel, da je upravnik spregledal disciplinske kazni v samicah, ker so bile kaznjenke v tako slabem zdravstvenem stanju.⁸⁹² Premestitev v samice je trajala

⁸⁹⁰ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 208–209, 221–222.

⁸⁹¹ Prim. Režek, Železni križi, str. 57.

⁸⁹² Od ječe do ječe, str. 180, 182, 184.

različno dolgo, tudi do dveh mesecev, kakor so jo dobile jetnice v beneški kaznilnici julija 1942. Zapiranje je bilo lahko pospremljeno z omejitvami v hrani, npr. topel obrok le vsak drugi dan.⁸⁹³

Druge disciplinske kazni so bile v odvzemanju tistih pravic, ki so jih jetnikom zagotavljali pravilniki o prestajanju kazni in hišni redi, in so bile v korist jetnikom, kot npr. sprehod, pisanje pisem, nakup dodatne hrane. Ko so novodošle kaznjenke, ki so bile kazensko premeščene v kaznilnico v Ascoli Piceno, odklonile udeležbo pri maši, jih je upravnik kaznoval z odvzemanjem sprehoda; za odmor so smele le na stopnišče. Tudi v Bologni so jih paznice zaradi odklanjanja maše kaznovale, sicer neformalno, tako da jim niso dovolile na vsakodnevni sprehod po dvorišču z izgovorom, da dežuje. V sodnem zaporu v Firencah so bile s prepovedjo izhoda na dvorišče kaznovane jetnice Dalmatinke, ker so napadle kriminalno jetnico, ki naj bi jih ovajala; ko pa so po nekaj dneh prvič spet prišle na dvorišče, so kljubovalno plesale in pele, tako da so si prislužile ponovno prepoved izhoda. V kaznilnici Fossombrone so s prepovedjo izhoda in zapiranjem vratnih lin kaznovali politične jetnice sodelujoče v nemiru, ki je zajel kaznilnico junija 1943.⁸⁹⁴

Najhujša disciplinska kazen je bila samica, poostrena s privezovanjem na posebej prirejeno ležišče. T.i. *letto di forza* (prisilna postelja) je bila sestavljena iz trdnega posteljnega okvira, na katerega je bilo napeto ležišče, običajno platneno, ki je imelo v sredini večji izrez. Jetnika so pazniki slekli, ga s pasovi pripeli na ležišče tako, da so telesni izločki lahko padali skozi luknjo v ležišču v posodo spodaj. Ves čas kazni je ostal privezan v tem položaju. Hranili so ga občasno z vlivanjem juhe v usta. Običajna dolžina kazni je znašala dva do tri dni, osem dni takega priveza je človeka povsem izčrpalo ali celo uničilo.⁸⁹⁵

Politični jetniki in jetnice slovenske nacionalnosti v

⁸⁹³ Slovenke v NOB, I, str. 287, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942; Od ječe do ječe, str. 44.

⁸⁹⁴ Od ječe do ječe, str. 79, 114, 123, 180.

⁸⁹⁵ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 224; F. Bavec-Branko, ustni vir, 12. 9. 1987; Od ječe do ječe, str. 168.

italijanskih kaznilnicah so bili v odnosu do kaznilniškega osebja zadržani. Njihova nepisana pravila ravnanja v zaporih so narekovala le nujno sodelovanje z upravo in izboritev posebnega statusa – statusa političnega zapornika, ki naj bi imel pravico do knjig, pravico, da ne dela, pravico, da od njega ne zahtevajo pozdravljanja paznikov s t.i. rimskim pozdravom z iztegnjeno desnico. Pomembna je bila zahteva, da tedenski verski obred obiskujejo le prostovoljno, oziroma da ga sploh ne obiskujejo. Zato je bilo razmerje večine kaznjencev in kaznenk slovenske in hrvaške narodnosti do uprave konfliktno, čeprav so se politični zaporniki izogibali organiziranju kakršnihkoli nasilnih uporov, razen gladovnih stavk.

Težko je reči, katera od zunanjih manifestacij odpora jetnikov v kaznilnici je bolj razburjala osebje. Zdi pa se, da so bili upravniki, vodstveno osebje in pazniki bolj občutljivi na zavračanje rimskega pozdrava. Ko je 30. maja 1942 upravnik kaznilnice v Benetkah nadzoroval ob večerni molitvi spalnico, kjer so bile tudi prve slovenske politične jetnice, so ga vse, razen političnih pozdravile z rimskim pozdravom. Eno od njih je naslednje jutro klical na raport in jo opozoril na spoštovanje kaznilniškega reda. Upravnik kaznilnice v Perugii je delegaciji kaznenk na raportu na široko pridigal, da terja fašistični pozdrav. V kaznilnici v Ascoliju-Piceno so jetnice aprila 1943 upravniku odklonile pozdravljanje z rimskim pozdravom. Jetnice so mu pojasnile, da se “obsojenim protifašistkam spodobi le pozdrav buon giorno”, nakar jih je besen zapustil.⁸⁹⁶

Nasprotno pa so bile paznice, ki so bile vse redovnice, mnogo bolj občutljive na odklanjanje obiskovanja verskih obredov, saj je bilo to zanje nepojmljivo in do tedaj tudi povsem nesporno, saj so tako kriminalne kot politične jetnice cerkev rade obiskovale; če ne zaradi drugega, je bil obisk maše v jetniški kapeli dobrodošla sprememba v jetniški monotoniji in možnost za stike med zaporniki.

V kaznilnici v Ascoli-Piceno, kamor je prišla konec aprila 1943 skupina devetih jetnic, ki so bile kazensko premeščene, je upravnik v nedeljo zjutraj naročil straži

⁸⁹⁶ Od ječe do ječe, str. 35, 161, 179.

s puškami odgnati jetnice iz celic na vrt. Straža jih je gnala, ne da bi vedele kam, po poti med živimi mejami, dokler niso zagledale kapele. Ko so spoznale, da so jih gnali k maši, so se odločno uprle. Pridružila se jim je tudi "globoko verna kmetica iz Dolenjske", ki naj bi pred naperjenimi puškami izjavila, da ne gre v cerkev, kjer molijo le za dučejevo zdravje in zmago fašizma.⁸⁹⁷

Vse politične jetnice pa niso odobravale takšnega radikalnega stališča do verskih obredov, bodisi zaradi vernosti ali tudi drugačnega pogleda na odnose z upravo. Paznice namreč niso uporabljale le kazni, da bi dosegle obiskovanje maše, pač pa tudi prepričevanja in obljube. V zaporu v Firencah so jim obljubljali boljše življenjske pogoje, v kaznilnici v Perugii je nuna, ki je vodila bolniški oddelek, obljubljala političnim jetnicam, ki so sprejele zakramente, odhod domov, nanje pa je tudi ščuvala sojetnice.⁸⁹⁸

Najtežje je bilo političnim zapornicam, saj so se pri odklanjanju maše in molitve soočile tudi z nerazumevanjem s strani kriminalnih sojetnic. V kaznilnici v Benetkah je prva skupina političnih jetnic sprva poskusila s pasivnim odporom, saj je bila v veliki manjšini. Tu so kaznjenke morale k maši vsako jutro, poleg tega pa so imele še večerno molitev v spalnicah. Prve jugoslovanske politične jetnice so se pri maši umikale iz vrste in ostajale v predverju. Med večerno molitvijo niso pokleknile poleg postelje, kot je narekoval hišni red, temveč so tiho stale ob ležiščih. Ko so jih premestili v skupno sobo in so prišle še nove obsojenke, so lažje uveljavljale dosledno zavračanje molitve.⁸⁹⁹

Kaznjencem, ki so pozneje, v drugi polovici leta 1942 in v letu 1943, prišli v kaznilnice, je bilo že zaradi številčnosti in seznanjenosti uprav s posebnostmi slovenskih in hrvaških ter črnogorskih jetnikov lažje in so lahko odločnejše odklanjali verske obrede. "Seveda takoj prvo jutro je prišla nuna ob 5. uri trkat na vrata. 'Andate in chiesa!' 'Non vogliamo' – ne bomo hodile! Pa zakaj? Zato, ker ne verujemo, in sploh ne bomo hodile v

⁸⁹⁷ Prav tam, str. 180.

⁸⁹⁸ Prav tam, str. 120, 155.

⁸⁹⁹ Prav tam, str. 35, 36.

cerkev, kjer molijo za fašiste, ki nas mučijo in pobijajo. Prišla je še 'madre' in nas skušala pridobiti. Ker smo vztrajale pri svojem, nas niso več silile. Le vsako jutro ob določeni uri je odprla vrata, nazadnje že samo linico ter nas po predpisih povabila: 'Andate in chiesa'. Počakala je minuto, dve in ko ni bilo odziva, je odšla."⁹⁰⁰

Odločnejše kaznjenke so takoj ob prihodu v kaznilnico povedale, da molitev odklanjajo. "Povedali sva takoj, da ne moliva in da ne bova delali."⁹⁰¹ Ker se uprava za njuni želji ni zmenila, sta se javili za raport pri upravniku, da bi se dogovorili o njunih zahtevah, a sta ga morali izsiliti. "Najbolj pa nam je šla na živce večna molitev in popoldanska pridiga in čitanje v italijanščini. Ko zlepa ni šlo, smo 21. julija (1942, op. a.) popoldne ob začetku pridige, ki jo drži sestra, odšle na hodnik in rekle, naj nas za ta čas pusti tam, ker tega ne moremo več prenašati in da zahtevamo razgovor z direktorjem. Ko nam je sestra dala besedo, da bomo še tisti dan govorile z njim, smo se vrnile v šolo."⁹⁰² Res jih je direktor kaznilnice sprejel še istega dne, jih poslušal, a rešil ali obljubil ni ničesar. Po hrupnem nemiru avgusta 1942, ki so ga povzročile jetnice iz sobe San Giuseppe, so 12 kaznjenk kaznovali z odgonom v samice. Precej preostalim je upadel pogum in začele so hoditi v cerkev. "So pa tudi še druge, ki so pričele delati in hoditi v cerkev iz strahu. (...) Najbolj pa so se zmešale Ljubljankanke (27, ki so prišle 3. decembra) (...) Vse so začele delati, hodijo v cerkev in so nekajkrat pele v cerkvi."⁹⁰³ Ponekod so politične jetnice hodile k maši, ker so spoštovale vernost sojetnic. Na veliko noč leta 1943 pa je prišel v kaznilnico maševati neki duhovnik slovenske ali hrvaške narodnosti. Že napoved njegovega prihoda je zbudila neenotnost med jetnicami, vendar so k maši šle. Ko pa je med pridigo nastopil proti partizanom in boju proti okupatorju, je večina političnih jetnic vstala in hotela zapustiti kapelo. Sestre paznice so se zoperstavile, prišlo je do prerivanja in vpitja in prekinitve obreda. Duhovnik se je prestrašen umaknil.⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 306.

⁹⁰¹ Slovenke v NOB, I, str. 287, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942.

⁹⁰² Prav tam.

⁹⁰³ Prav tam, str. 289.

⁹⁰⁴ Od ječe do ječe, str. 49.

Približno takrat je prišel v beneško kaznilnico nov transport jetnic iz ljubljanskega zapora. Te jetnice so bile mnogo bolj borbene, tako da so med uvodnim preprirom kar izjavile, da ne bodo molile. "Odigrali so se burni prizori. Prednica je kazala na podobo Jezusa Kristusa, one pa so ji odgovarjale, da italijanski vojaki v imenu tega boga zasedajo njihove rodne kraje, preganjajo svobodoljubne ljudi, jih zapirajo in pobijajo, tudi matere in otroke, ki branijo svoj dom. Potem so nune poskusile z obeti o kaznilniških ugodnostih. Tudi zastraševanje te skupine ni omajalo."⁹⁰⁵

Druga izrazita oblika odpora zoper upravo je bilo zavračanje dela. Kot smo že videli, je bilo zavračanje dela tesno povezano z zavračanjem molitve oziroma obiskovanja verskih obredov, pač v skladu s tem, da se okupatorju ne sme na noben način pomagati pri njegovih vojnih naporih. Hišni red v kaznilnicah je predpisoval deveturni delovnik. Delo je bilo borno plačano, kar pa za jetnike, ki so dobivali vsaj nekaj nakazil od doma, ni bilo posebej privlačno, vsekakor ne toliko, da bi žrtvovali načela oziroma se ločili od prevladujočega mnenja med jetniki.

Kot že rečeno, so se politični jetniki v kaznilnicah izogibali vsakim dejanjem upora, saj v tuji deželi niso imeli posebne vere za uspešen preboj v domovino, kamor so želeli priti. Opaziti je mogoče le nekaj takih dogodkov.

Do največjega, pa tudi najbolj tragičnega upora je prišlo na otočku Pianosi, v jetnišnici oziroma kazenski koloniji, kamor so pošiljali kaznjence s tuberkulozo. Sredi septembra 1943 so jetniki začeli zahtevati izpust. Direktor kolonije je izgubil glavo in dal upor zadušiti. Vodje so polovili in v samicah pobili s palicami in puškinimi kopiti. Bilo je 6 mrtvih in 16 ranjenih jetnikov. Jetniški zdravnik je po ravnateljevem ukazu za mrtve izstavil prirejene mrliške liste, ranjene pa je dal prepejljati v kaznilnico v Portolongone, da ne bi izzvali ponovnega upora. Ravnatelj portolongonske kaznilnice pa se je branil sprejeti 16 ranjenih jetnikov brez dokumentov. Prepri je spremljal poveljnik nemške posadke, ki mu je

⁹⁰⁵ Prav tam, str. 50.

bilo kmalu dovolj. Naslednje jutro je dal 16 spornih jetnikov postreliti pred jetnišnico v Portolongoneju.⁹⁰⁶ S tem dogodkom je bil povezan tudi poznejši protest jugoslovanskih kaznjencev v novem krilu kaznilnice, ko so energično zahtevali izboljšanje prehrane. Ravnatelj se je ustrašil, da se lahko razvije upor in je takoj poklical na pomoč nemške vojake, ki so stražili kaznilnico, da so z naperjenim orožjem vdrli v prostore jetnikov.⁹⁰⁷

Zlasti po vdaji Italije so si jetniki drznili več in so manj upoštevali hišni red, saj sta moč in avtoriteta uprave oziroma paznikov oslabei. V kaznilnici v Perugia so ženske pripravile konec septembra 1943 hrupno protestno akcijo, a žal prav v času, ko so moški jetniki poskušali izvesti že dlje časa pripravljeni pobeg. Pazniško osebje je bilo zaradi akcije alarmirano in je takoj opazilo beg in poklicalo okrepiteve – fašiste iz mesta, ki so pobeg preprečili.⁹⁰⁸

Več nemirov so povzročile jetnice, ki so bile zaradi paznic lahko radikalnejše. Že v kaznilnici v Benetkah so povzročile prvi spopad s paznicami, ki je nato prisilil upravo k premestitvam. Ena od jetnic je v sporu s paznico nakazala udarec z roko. Ko jo je uprava kaznovala s privezom na prisilno posteljo, je njena skupina “s huronskim krikom” naslednjega dne vdrla nadstropje niže, da bi jo rešila. “Sestro, ki jih je skušala ustaviti, je Vukica Pecić zgrabila in hotela vreči preko stopnic, kar so ji nekatere razsodnejše z muko ubranile.” Še istega dne je uprava tri jetnice premestila iz kaznilnice.⁹⁰⁹

V Fossombroneju je spopade z upravo povzročala radikalna skupina, za katero je stal odbor komunistk – članic KPH in KPS. Po splošni osebni preiskavi in preiskavi bivališč so junija 1943 organizirale na dvorišču protestno demonstracijo s petjem revolucionarnih pesmi in vpitjem proti upravi. Paznicam, ki so poskušale petje ustaviti, so pritekli na pomoč stražarji. Jetnice so

⁹⁰⁶ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 215–216. Po italijanskih virih so bili še 1949 ti jetniki postavljeni v preiskavo zaradi upora 59 jetnikov, 25 jih je prišlo pred sodišče.

⁹⁰⁷ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 216.

⁹⁰⁸ Od ječe do ječe, str. 165.

⁹⁰⁹ Slovenke v NOB, I, str. 288–289, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942; Od ječe do ječe, str. 41–42.

poskušali spraviti v celice, one pa so se branile, češ da še ni potekel čas za sprehod. Ko so hoteli odvreči eno od njih v samico, so takoj zahtevale, da jo vrnejo. Ker ni šlo drugače, jo je direktor res vrnil, nakar so se vrnile v celice. Ker jim je direktor kazensko odvzel izhod na dvorišče, so protestno tolkle po vratih celic in vpile na oknih, da bi jih slišala okolica zapora. Zaradi vpitja so bile kaznovane še z odvzecom kruha, a jim je bil po ponovnem vpitju (Pane, pane!) in razbijanju po železju vrnjen. Ko so naslednjega dne nadaljevale z nemirom (zahtevale so izhod na dvorišče), so jih 8 odpeljali v podzemne celice. Nato je nemir prešel v gladovno stavko, saj je direktor uvedel drugačen, deljen način izhoda na dvorišče, s katerim so izgubile prejšnji dve uri sprehoda dnevno na dvorišču.⁹¹⁰

Do podobnega nemira je prišlo v kaznilnici 8. decembra 1943, že po odhodu prve skupine slovenskih jetnic. Ko je paznica udarila eno od političnih jetnic, so ostale sklenile, da je paznici treba pokazati svoj ponos in ji vrniti na enak način. Pripravila se je skupina, da jo pretepe, vendar so paznice nekaj zaslutile in se niso približevale. Namesto nje so bile žrtve pretepa "naši izrodki in vohunke". Dve takšni so jetnice preteple, druge so sicer pobegnile, a jih je morala uprava oddvojiti. Politične jetnice so ostale na hodnikih, sprehajale so se in prepevale. Šele ko so se umirile in se zbrale v skupine, je prišel tudi direktor, da bi izvedel, kaj zahtevajo. Hotele pa so preselitev v boljše celice v prvem nadstropju, ki so bile prazne. Ugodil jim je, vendar jih je osebje naslednjega dne spet poskušalo preseliti v prejšnje celice. Jetnice nikakor niso hotele iz celic, niti za umivanje. Eno od jetnic je osebje odvrelo v samico, ne da bi ji dalo nočno posodo in ležišče. Drugega dne so začele še gladovno stavko. Popoldne naslednjega dne so paznice nekatere klicale, da bi se pogovarjale s prefektom, dejansko pa so jih karabinjerji spravili v podzemne samice, kamor so postopoma odvreli še nekaj najglasnejših. "Vsaka se je sama upirala fašističnim slugam, celo fizično. Vsaka

⁹¹⁰ Zasebni arhiv Vere Hutař, Ljubljana, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mesečnem radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 14-16; Od ječe do ječe, str. 79.

se je branila, da je ne bi odvlekli in ves čas vpila v obraz karabinjerjem, da so fašistični sluge, razbojniki, strahopetci in vse kar je znala izreči v italijanskem jeziku.⁹¹¹ Kljub upiranju so jetnice zvelekli v celice, jih oddvojili in kaznovali s 6 dnevi brez sprehoda.

V zaporu v Firencah so julija 1943 paznice kaznovale skupino Dalmatink s prepovedjo izhoda na dvorišče, ker so napadle kriminalko, ki jih je ovajala. Na dvorišče so spuščale le Slovenke. Ko so te opazile, da so na sprehodu same, so ga začele solidarno bojkotirati. Ostajale so v celicah in niso sodelovale niti pri čiščenju celic. Čebre z izločki so morale prazniti kriminalke. Po nekaj dneh je upravnik vsem dovolil izhod. Ko so se prvič dobile na dvorišču, so zaplesale kolo in tiho pele. Ena od paznic jih je poslušala, nekaj od besedila razumela in prepovedala petje in ples. Ker niso ubogale, jih je predstojnica zopet kaznovala s prepovedjo izhoda na dvorišče, lahko pa so se sprehajale po hodnikih. Zahtevala je tudi, da si odtlej same prinašajo hrano iz kuhinje; do tedaj so jo namreč kriminalke. Odgovorile so s stavko, češ da so zaprte proti lastni volji in tega pač ne bodo delale. Tako so ostale en dan brez kruha, ker ga ni hotel nihče prinesiti. Nekoliko pozneje so stavkale zaradi slabe hrane. Zahtevale so pogovor z direktorjem zapora, a ta se je bil pripravljen pogovarjati le z delegacijo. Res so mu jo poslale – tri sila izstradane mladoletnice, kar naj bi nazorno pokazalo pomanjkanje hrane. Upravnik je izboljšanje hrane obljubil, vendar je obljuba držala le en dan.⁹¹²

Prvo znano gladovno stavko v italijanskih kaznilnicah je začela skupina prvih političnih jetnic, ki so bile zaprte v sobi San Giuseppe v beneški kaznilnici v prvih dneh julija 1942. Neposreden povod je bil odvzem eno-urnega sprehoda, s katerim jih je, po njihovem mnenju neupravičeno, kaznoval upravnik, ne da bi jim sporočil, koliko časa bo kazen trajala. Gladovale so dva dni in to vsa skupina, okoli 40 jetnic. Starejše in bolehnne jetnice so ta dneva v glavnem preležale na posteljah, ostale

⁹¹¹ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mesečnem radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 23.

⁹¹² Od ječe do ječe, str. 123.

so v skupinah prebirale Prešernove pesmi. Uprava jim je oba dneva prinašala hrano in ponujala tudi bogatejšo *speso*. Tretji dan je upravnik popustil in spet dovolil sprehod.⁹¹³

V kaznilnici v Perugii so kaznjenke začele gladovno stavkati, ko niso mogle doseči, da bi jih sprejel upravnik kaznilnice, s katerim so želele razčistiti svoj odnos do fašističnega pozdrava in obiskovanja nedeljske maše. Hrano so začele odklanjati ob enajstih ob prvem obroku. Odklonitev hrane so pospremile s petjem borbenih pesmi. Upravnik jih je sprejel drugi dan gladovne stavke. V kaznilnici v Fossombroneju so slovenske in hrvaške kaznjenke izvedle dve gladovni stavki. Prva, spomladi 1943, je trajala dva dni. Vzrok zanjo je bilo kaznovanje dveh jetnic z zaporom v podzemnih samicah. Trajala je dva dni, ko se je uprava vdala in vrnila jetnici v skupno celico. Drugo gladovno stavko so jetnice izvedle 18. junija 1943. Spet jo je izzvalo kaznovanje dveh jetnic s podzemno samico. Ko sta kaznovani odklonili hrano, so jo tudi sojetnice. Uprava ni popustila in je dala odpeljati v samice v kletni etaži še nekaj domnevnih voditeljic. V samicah so začeli stavkujoče hraniti s sondo. Paznice so poskušale zlomiti stavko tudi s širjenjem vesti, da nekatere sprejemajo hrano in da so v samicah zaprte že na koncu moči. Komite, ki je vodil stavko, je zaradi omejenih možnosti komuniciranja (kaznilnica je imela celični sistem zapiranja) po nekaj dneh ocenil, da ne more več nadzirati razmer in da jih uprava namerava izčrpati – zlasti tiste, ki so še telesno močne in s tem najodpornейše – kar bi lahko bilo nevarno za veliko število jetnic, in šesti dan gladovanja stavko ustavil. Kljub temu je stavka uspela v tem, da jim je uprava dovolila dnevno bivanje po tri v celicah. V kaznilnici v Perugii je druga gladovna stavka izbruhnila kmalu po obisku tamkajšnjega škofa, ko je bilo v samice poslanih nekaj jetnic, najbrž zaradi neprimerne vedenja med obiskom. V samicah so kaznjenke prepevale *Internacionalo*, ostale kaznjenke pa so začele vpiti v italijanščini in svojih jezikih, da naj vrnejo sojetnice v celice in s cokli tolkle po tleh, “da se je tresla vsa ječa”. Uprava je pritislila na kaznova-

⁹¹³ Prav tam, str. 39.

ne, da naj pomirijo svoje sojetnice v skupnih celicah, v ta namen so jim ponujali celo obrok juhe. Toda v vseh kolektivih se je že začela gladovna stavka. Stavkajoče so med gladovanjem oddelile za otroke in oslabele nekaj sladkorja iz rezerv kolektivov. Stavko so končale po petih dneh, ko so kaznovane prišle iz samic.⁹¹⁴

Gladovno stavko v Traniju so jetnice izpeljale v času po kapitulaciji Italije zaradi poslabšanja prehrane. Večina političnih jetnic je odklonila hrano in napovedala gladovno stavko. Spodbudile so jo mlajše jetnice, ki pa so dosegle tudi solidarnost starejših. Delegacija stavkajočih je zahtevala pogovor z upravnikom. Ta se je izgovarjal na hudo pomanjkanje, pokazal pa je voljo, da bi nekaj storili. Hrana se je res izboljšala. Podobno so z gladovno stavko hotele izsiliti po kapitulaciji Italije izpustitev iz zapor (po drugi verziji izboljšanje prehrane) kaznjenke v skupnih sobah v kaznilnici v Benetkah. Stavka je trajala več dni; kaznjenke so jo dopolnile z razbijanjem po vratih in "borbenim vzklikanjem". Po pogovoru z direktorjem kaznilnice, ki jim je izmenoma grozil z Nemci in obljubljal skorajšnjo izpustitev, je bila stavka prekinjena. Skupina jetnic v kaznilnici je gladovno stavkala že v času okoli kapitulacije Italije zaradi slabe hrane. Uprava jih je razmestila v samice, nato pa poslala v zapor v Firence. V kaznilnici v Fossombroneju so nekatere kaznjenke začele gladovno stavko po kapitulaciji Italije, ko so zahtevale sprostitev režima v kaznilnici, a jim uprava ni hotela ustreči, pač pa jih je nekaj kaznovala zaradi groženj paznicam..⁹¹⁵

Marca 1943 so začele gladovno stavkati jetnice v eni od skupnih sob v zaporu v Kopru, ker jim je paznica samovoljno ukinila izhod na dvorišče. Starejše, onemogle jetnice so bile zaskrbljene in so poskušale vplivati pomirljivo, toda ko je prišel upravnik, so vse pritrdile, da stavkajo in se solidarizirale s stavkajočimi. Uspeha zaradi stavke ni bilo, nekaj jetnic so premestili v dve celici pod zemljo in jih nato premestili v kaznilnico v Firence.⁹¹⁶

⁹¹⁴ Od ječe do ječe, str. 76, 79, 161, 162–163.

⁹¹⁵ Od ječe do ječe, str. 54, 70–71, 113, 186–187.

⁹¹⁶ Prav tam, str. 114.

O posamičnih gladovnih stavkah poročajo tudi iz preiskovalnih zaporov. V celjskem zaporu je junija ali julija 1942 začela odklanjati hrano Angela Žmavc, in sicer iz premisleka, da je bolje to, kot pa da jo mučijo. Devet dni ni ničesar zaužila, padla je v nezavest, nakar so jo odpeljali v bolnišnico, kjer je ostala tri tedne. Nato so jo iz zapora izpustili.⁹¹⁷ V zaporu na gradu Viltušu je začela gladovno stavko Ema Grbec-Dana, navidez zato, ker naj bi po krivici aretirali njeno sestro. Gestapovski referent je trdil, da je njena stavka politična, sama se je izgovarjala, da je depresivna. Jed je odklanjala 7 dni, nato pa so njeno sestro izpustili, njo samo pa prestavili nazaj v zapor v Mariboru.⁹¹⁸

Marca 1942 je začela gladovno stavkati skupina zapornikov v zaporu v Mariboru zaradi slabe in pičle hrane, a so od nje odstopili, ko jih je paznik opozoril, da bo stavka zelo poslabšala njihov položaj.⁹¹⁹

Seveda odnos med osebjem in jetniki ni bil vedno tako konflikten. Pri takšnih sporih je pravzaprav šlo le za občasne izbruhe v monotoniji večmesečnega ali celo večletnega bivanja v zaporih. Vendar pa je bilo za politične jetnike zaradi vladajočega vzdušja in nadzora nevarno približati se paznikom ali sestram paznicam več kot je bilo nujno, saj so kolektivi na to gledali z nezaupanjem oziroma so presodili, da so se podali sovražniku. Nezaupanje je bilo manjše, kadar se je paznik ali paznica sama približala jetnikom, ne da bi posebej izkazoval(a) pozornost le enemu.

Ko so v kaznilnice začeli prihajati prvi transporti jetnikov in jetnic iz Ljubljanske pokrajine, pa tudi iz Dalmacije, so paznice godrnjale, saj je zanje to pomenilo povsem nove težave, tako glede namestitve (bilo je še manj prostora) kot glede discipline in jezika.⁹²⁰

Vendar pa je prihod političnih jetnic za osebje kaznilnic pomenil tudi izboljšanje nekaterih disciplinskih in higienskih vprašanj. Zlasti ženske jetnice so mnogo bolj kakor kriminalke skrbele za čistočo celic in oseb-

⁹¹⁷ Izjava Angele Žmavc. Slovenke v NOB, I, str. 396.

⁹¹⁸ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, II, str. 274–275.

⁹¹⁹ Miklavc, Moja pot skozi gorje, str. 97.

⁹²⁰ Od ječe do ječe, str. 115.

no higieno, tako da je mogoče reči, da je prav zaradi večje urejenosti političnih jetnic pri marsikateri od paznic začetni odpor ugasnil, marsikatera pa je pokazala tudi kanček naklonjenosti. Tako se je sestra paznica Maddalena, namestnica prednice v kaznilnici v Traniju omehčala, ko je jetnice večkrat slišala lepo peti – kar je bilo sicer prepovedano. Večkrat jih je spodbujala k petju v cerkvi. Tako so si pri njej pridobile nekaj prednosti (pevski zbor je vadil na dvorišču) in zaupanja in se ni več dosledno držala predpisanega reda; večkrat jim je podaljšala sprehod na dvorišču, v mestu nakupila svinčnike, zvezke. Postopoma so se unesle tudi druge paznice, petja 'niso več slišale', iz prtljage so jim dovolile vzeti svinčnike in knjige, omogočile so jim kupovanje svinčnikov.⁹²¹

V zaporu v Firencah sta bili takšni paznici sestri Maria in Victoria. Proti njim nista dosledno uveljavljali vseh predpisov; včasih so od nje izvedeli tudi kako novico, zlasti po kapitulaciji Italije.⁹²² "Nekaj posebnega je bila Marija, 'madrina' namestnica. (...) Bila je Toskanka in res zelo kulturna. Ko je videla, da delamo in čitamo – videla je knjige, je postajala zaupnejša. Večkrat je prišla gledat kaj delamo (ona sama ni delala kot druge nune) in se je pričela pogovarjati s Lušinovo in Močnikovo, ki sta obe znali popolnoma italijansko. Obe sta ji razložili, zakaj smo v zaporu in kaj smo po poklicu. Prosile smo jo, če nam more priskrbeti kaj knjig. Ker knjig sama ni imela, ali jih ni smela dati, se je ponudila, da nam jih prinese iz mesta (...) Kmalu se je izkazalo, da je anglofilka in nam je skrivaj napravila marsikatero uslugo (povedala je, kaj reče 'madre', ali kdaj in kdo gre s transportom ali sploh kake važne interne novice in podobno). (...) Kolikor bolj se je nagibala vojna sreča v prid zaveznikov, toliko bolj je bila zaupna, proti koncu je že vsak dan prinesla kako novico."⁹²³

⁹²¹ Od ječe do ječe, str. 189–190.

⁹²² Prav tam, str. 116.

⁹²³ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 308.

Odnosi med jetniki

Jetništvo – enak položaj skupine znotraj zaprtega sveta jetniških zidov – je prinašalo povsem nove medsebojne odnose, za katere je bilo značilno izenačevanje družbene slojevitosti in prisilna odpoved individualnosti. To je bil proces, ki je potekal postopoma; terjal je določen čas, zato je bil bolj izrazit pri obsojenih na dolgotrajne kazni. Vojni čas je narekoval drugačno vsebino, saj je bilo dogajanje tudi v zaporu hitro, dinamično. Vsak jetnik je hitreje prehajal iz enega statusa v drugega, k čemur je pripomoglo tudi izunajsodno postopanje z dobršnim delom zapornikov. Tudi zunanji pritisk na večino zapornikov, kar se je dogajalo v preiskovalnih zaporih, je strnjeval njihove vrste. Notranje razlike so odpadale zlasti nasproti osebju. “V zaporih velja nepisano pravilo, da jetnik bolj zaupa sojetniku kakor osebju,” je svojo izkušnjo zapisal dolgoletni paznik.⁹²⁴

Oblasti, ki so jetnike zapirale, se niso mnogo ozirale na socialno poreklo aretiranih. Že pred vojno, dokler so veliko večino zapornikov sestavljali kriminalni jetniki, so bile jetniške celice prostor, kjer so se ne le srečevali, temveč morali začasno živeti skupaj predstavniki različnih slojev z različnimi vrednostnimi sistemi. Z množico političnih jetnikov se je to sobivanje še otežilo, saj so bile razlike prevelike. Tudi zato do izenačitve ni prišlo, pač pa sta se osnovni skupini še bolj razšli in vsaka posebej

⁹²⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 60.

notranje povezali. Vendar je do srečevanj in prepletanj prihajalo vedno znova.

Znotraj zaporov so delovale še druge razlike, tako nacionalne, pa tudi politične. Zlasti pa je bil, pri političnih in nepolitičnih jetnikih, opredeljujoč in zavezujoč odnos do sojetnika, ki je sodeloval z upravo zapora, do tako imenovanega konfidenta, ovaduha ali v jetniškem žargonu "aviatičarja".

Politični jetniki, čeprav del jetniškega sveta, niti trenutka niso dopuščali misli, da bi bili s kriminalnimi jetniki enaki. Če bi bilo mogoče, bi jih odstranili iz svoje bližine. Vendar kaznilniške uprave niso kazale nobenega posluha za tovrstna razmišljanja. Nasprotno, v lojalnost nepolitičnih jetnikov so manj dvomile, zato so imeli pravico do služb v jetnišnicah in zunaj njih.

Takšen izključujoč odnos do sobivanja kriminalnih in političnih zapornikov so kazali celo pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja na prostosti. Spomladi 1943 naj bi italijanske oblasti večjo skupino internirank poslale v zapore, med kriminalke. Osvobodilno gibanje je prek glasila *Narod v ječi* proti temu ostro protestiralo, češ da se ne spodobi politične jetnice vtakniti med kriminalke. "Najzavednejše, moralno najvišje stoječe Slovenke, pred katerimi bi morali razni Grazioliji in Musoliniji poklekniti v blato, so porinili poslednje tedne iz koncentracijskih taborišč v zapore med kriminalke. Med laškimi vlačugami in taticami, ki uganjajo noč za nočjo svoje perverzne orgije kar pred očmi sojetnic, morajo prebivati naša dekleta, izpostavljena zasmehu in roganju teh izmečkov. Te poklicne kriminalke in prostitutke, med katerimi je mnogo jetičnih in spolno bolnih, uničujejo naša dekleta ne samo duševno, temveč tudi gmotno s tem, da jim kradejo, kar jim morejo."⁹²⁵

Politični in kriminalni jetniki so v marsikaterem zaporu živeli eni ob drugih, ne da bi se obnašali nestrpnostno. Sprva so bili kriminalni jetniki v veliki večini. Ko je sredi marca 1942 prišlo v kaznilnico Giudecca v Benetkah prvih 10 političnih jetnic, je bilo tam od 300

⁹²⁵ ARS, AS 1887, *Narod v ječi*, II, april-maj 1943, št. 4-5, Grazioli in Gambarà, slovenski narod zahteva ...!

do 400 kriminalk, od katerih so bile mnoge povratnice. V italijanskih kaznilnicah se je jasno kazal problem, da so vojaška sodišča dosojala za politične prekrške sila visoke kazni, tako da so to populacijo soočili v jetnišnicah, ki so grupirale kaznjence po višini kazni, s storilci težjih kriminalnih dejanj: težkih krvnih deliktov, ropov ter podobno. Šele postopoma so kaznilniške uprave začele razdvajati obe vrsti zapornic, in sicer ne iz posebne naklonjenosti do političnih jetnic, pač pa zaradi problemov, ki so jih povzročale politične jetnice pri spoštovanju kaznilniškega reda, torej zaradi slabljenja avtoritete uprave in paznic.

Prvo nesoglasje med obema skupinama jetnic je nastopilo zaradi odklanjanja obiskovanja maše, saj je bilo tudi za kaznjence to enako nepojmljivo kot za paznice. To so spoznale tudi kaznjence prve skupine slovenskih političnih jetnic, ki je bila pripeljana v kaznilnico v Benetkah, ko so se začele kriminalne obsojenke "sovražno odzivati".⁹²⁶

Še ostrejši verbalni napad kriminalk so doživele politične zapornice iz druge skupine, ko je prva skupina napadla eno od paznic. "Ko pa so Italijanke izvedele, da so hotele Slovenke njihovo sestro ubiti, bi kmalu poskakale iz kože. Nas pet smo se tiščale skupaj in z nebržnostjo odgovarjale na njihove grožnje, podprte z vihtenjem cokel, stolov, itd. Več jih je dobilo živčne napade, itd. Prizor iz psihologije mas, zelo poučen!"⁹²⁷

Zaradi teh razlik se je vzpostavila stalnica v italijanskih kaznilnicah – želja po ločenem bivanju od kriminalnih jetnikov. K temu so pritegnile tudi uprave in politične jetnike ločile od kriminalnih. Posebej dosledno so ločili politične jetnike iz bivših jugoslovanskih krajev od ostalih, najbrž v želji, da omejijo njihovo delovanje in vplivanje na jetnike iz bližnjih italijanskih pokrajin. K temu pa je najbrž vplival tudi drugačen pravni položaj teh jetnikov, saj niso bili italijanski državljani. Že prvo skupino političnih jetnic v Benetkah so dali v posebno

⁹²⁶ Od ječe do ječe, str. 35.

⁹²⁷ Slovenke v NOB, I, pismo Vide Tomšič 24. 12. 1942, str. 288; prim. tudi Od ječe do ječe, str. 42–43.

sobo San Giuseppe, ločeni so bili politični zaporniki v Parmi, Castelfrancu, Perugii, Alessandrii.⁹²⁸

Lavo Čermelj je med transportom v kaznilnico Portolongone srečal v zaporih v Livornu med sprehodom na dvorišču znamenitega roparja Antona Haceta. Pozdravil ga je in izmenjal nekaj besed, nato pa so ju pazniki ločili, ker niso dovoljevali mešanja kriminalnih in političnih jetnikov. S Hacetom sta bila še naprej skoraj soseda na verigi, ko so jih peljali z ladjo za prevažanje jetnikov na Elbo. A kljub tej vsaj površni solidarnosti Čermelj ob izpuščanju jetnikov iz kaznilnice Portolongone na seznam, ki ga je sestavljal januarja 1944 za delegate slovenskega Rdečega križa, ni uvrstil tudi Haceta, "ker ni spadal med politične jetnike". Haca je tako še dalje ostal v kaznilnici.⁹²⁹

Prepad med političnimi in kriminalnimi jetniki je bil velik tudi zaradi različnih izobrazbenih in življenjskih navad, kar najbolje ilustrira dogodek v zaporu v Ascoli Piceno. Ko je ječo stresel potres, so kriminalke obtožile skupino političnih, da so s svojim početjem – žrebale so za nedeljive koščke mesa pri kosilu – pričarale potres. Ta naj bi bil božja kazen za odklanjanje prisotnosti pri maši. Vendar so se politične potrudile in so jih potrpežljivo prepričevale, da ni tako.⁹³⁰

V italijanskih kaznilnicah so bili v zaporniških službah le nepolitični jetniki. Tako so se morali tudi politični vedno znova srečevati z njimi. Povečini so bili stiki nekonfliktni, saj so bili do časa, ko so začeli v kaznilnice prihajati slovenski kaznjenci iz Ljubljanske pokrajine, ti že privajeni na politične jetnike – italijanske državljane. Nelagodje pa je ostalo. Ko se je Lavo Čermelj odpravil v brivnico, je začutil: "Človeku ni bilo prijetno pri srcu, ko je takšnemu človeku, ki je imel en ali več umorov na vesti, izpostavljal svoj vrat."⁹³¹ Podobno situacijo je doživel tudi dr. Franc Derganc v kaznilnici v Castelfran-

⁹²⁸ Prim. Od ječe do ječe, str. 35; Marinko, Moji spomini, str. 317–318; Knez, Ljubljana, Koper, Parma, Trst, IV, str. 496–497.

⁹²⁹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 195–196; isti: Ob tržaškem procesu 1941, str. 123. Haca je bil izročen Jugoslaviji šele po mirovni pogodbi leta 1947.

⁹³⁰ Od ječe do ječe, str. 180.

⁹³¹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 204.

cu. "Svojega (brivca, op. a.) sem vprašal, zakaj je zaprt. "Doppio omicidio – dvojni umor," mi je odgovoril in mi potegnil z britvijo po vratu. V nadaljnjem razgovoru pa se je izkazalo, da ni tako grozen morilec in da je dobil čez trideset let zavora zaradi krvne osvete. Bil je Siciljanec in je maščeval izgubljeno čast svoje sestre."⁹³²

Tudi ženske politične jetnice so kazale precejšen odpor do nepolitičnih jetnic, marsikdaj zaradi njihovega vedenja. Zlasti so bile zadržane do prostitutk. Ko so skupino političnih jetnic dali v prehodnem zaporu v Trstu (Gesuiti) v celico, kjer so bile zaprte prostitutke z okoli vratu obešenimi znaki o stopnji veneričnih bolezni, je ta takoj protestirala; resda tudi zaradi premalo slame v celici.⁹³³ Druga politična jetnica je zatrdirala, da je čutila strah pred kriminalkami, "ker sem prvič v življenju slišala za take zločine, pa tudi seksualno pokvarjene so bile in sem se čutila ogroženo."⁹³⁴

Odnosi med obema velikima skupinama jetnikov pa so imeli tudi svetlejšo plat. Do zbližanja je prišlo tam, kjer je prizadevanje političnih jetnikov koristilo tudi položaju "kriminalcev", oziroma jih je potrjevalo v njihovi jetniški solidarnosti nasproti upravi in pazniškemu osebju. Ko so politične jetnice z odklanjanjem fašističnega zdrava osmešile direktorja zavora, so se kriminalke zelo zabavale in z naklonjenostjo in spoštovanjem opazovale skupino političnih.⁹³⁵

Med skrivnim umivanjem skupine političnih jetnic v kaznilnici v Traniju so kriminalke, ki sicer niso čutile potrebe po tolikšni higieni, opazovale dogajanje in opozarjale, kadar se je bližala paznica. V isti kaznilnici je do zbližanja s kriminalnimi kaznjenkami prišlo po gladovni stavki, ko se je hrana izboljšala. Politične jetnice so si s tem pridobile prijaznost in spoštovanje kriminalk.⁹³⁶

Posebno pozornost so zbujali nekateri jetniki zaradi svojega družbenega statusa. Tak je bil npr. Anton Čamernik, ki je po volji italijanskih oblasti svoj položaj

⁹³² Derganc, Okrvavljena roža, str. 116–117.

⁹³³ Od ječe do ječe, str. 113.

⁹³⁴ Cita Smodiš-Samec: Iz zaporov v Belgijski kasarni v Peruggio. Slovenke v NOB, I, str. 326.

⁹³⁵ Od ječe do ječe, str. 179–180.

⁹³⁶ Od ječe do ječe, str. 187, 189.

nadzornika jetnikov zamenjal za zaporniški staž. To dejstvo je zbuvalo pozornost tako političnih kot kriminalnih jetnikov, vsakih iz svojih vzrokov. Ko so ga pripeljali v zapor v Kopru, so to že prvi večer jetniki med sabo razglasili s posebnim poudarkom, ko sta ga spoznala dva že predvojna kriminalna zapornika iz sodnega zapora v Ljubljani. Ker sta služila v zaporu kot pometaća, "scopina", sta mu lahko prinesla slamnjačo, blazino, lavor in cigarete. Ko se je Čamernikova skupina temu čudila, je eden od obeh odgovoril, da mu je bil Čamernik deset let kot mati, sedaj pa je čas, da tudi on poskrbi zanj.⁹³⁷

Sum ali resnično sodelovanje z upravo pri vohunjenju med sojetniki v zaporu je lahko postalo nevarno tam, kjer je nadzor uprave nekoliko popustil. Fossombronske politične jetnice so 8. decembra 1943 napadle skupino "izrodkov in špijonk", za katere so že nekaj časa terjale, da jih premestijo ločeno od njih, na kar pa direktor jetnišnice ni hotel pristati. Jetnice so se že nekaj časa kosale za pravico, katere jih bodo smele pretepti. "Tovarišice so torej ujele te špijonke, ko so šle mimo, jih preteple, bolj ustrahovale kot prizadejale bolečino, nakar jih je uprava ločila od nas."⁹³⁸

Junija 1943 so politične jetnice v zaporu v Firencah poskušale ostriči sojetnico kriminalko Maro iz Dalmacije, ki je bila v sobi političnih jetnic iz Dalmacije. To naj bi bil kazenski ukrep, ker naj bi jih omenjena ovajala upravi, saj so bile pogosto klicane na zagovor zaradi početja v celici. Sojetnice so zgrabile na dvorišču med sprehodom in ji poskušale zavezati oči, da ne bi videla, kdo jo striže. Toda tedaj se jim je iztrgala, kričanje pa je privabilo paznice, ki so jo odvedle s sabo in premestile med kriminalke.⁹³⁹

Z bližino so prišla do izraza tudi politična nasprotja. V Perugii so se v skupni bolniški sobi slovenske politične jetnice srečevale z italijanskimi kaznjenkami, ki so bile do njih neprijazne; dolžile so jih, da so krive za

⁹³⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 219.

⁹³⁸ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 14-mesečnom radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro 9. 3. 1944; prepis, str. 22. V karakteristikah v istem poročilu je navedenih tudi pet "zaporniških špijonk". Prav tam, str. 33–34.

⁹³⁹ Od ječe do ječe, str. 122.

smrt njihovih vojakov v Jugoslaviji. Te so se tolažile z misljo, da Italijanke ne vedo, kaj se po svetu dogaja. Tudi v beneških zaporih naj bi po padcu fašizma nekatere kriminalke težko prenašale poraze države, zato so se znašale nad političnimi jetnicami.⁹⁴⁰

Mnogo pomembnejša pa so bila ločevanja med samimi političnimi zaporniki. Tu so se politične razlike odrazile tudi na osebno raven, na odnose med zaporniki.

Med političnimi jetnicami v kaznilnici v Fossombroneju sta se že spočetka izoblikovali dve skupini, ki sta imeli tudi pretežno nacionalno podlago. Številnejša skupina je bila slovenska, drugo so sestavljale pretežno jetnice hrvaške nacionalnosti. Razlike v značajih, jeziku in političnih stališčih so privedle do medsebojnega nezaupanja. Hrvaške jetnice so slovenskim zelo vehementno očitale egoizem, šovinizem v odnosu do njih in oportunistično nasproti upravi (češ da je Slovenkam v kaznilnici važno, da ostanejo žive). Očitale so jim tudi politično nezrelost, "nezgrajenost", kar pa je razumljivo zaradi širše osnove slovenskega odporiškega gibanja. "Izgledalo je kot da sta to dve sovražni skupini. Niti za razrednega sovražnika nista predstavljali celote." Težava je bila v tem, da so se jetnice slovenske narodnosti, ki jih je bilo največ, držale zase in med sabo tudi delile nekaj dodatnih dobrin, ki so jih lahko dobivale s paketi oziroma nakupile z denarnimi nakaznicami.⁹⁴¹

Spor med obema skupinama se je vlekel več mesecev in skozi več faz, temeljil pa je tudi na osebni nestrpnosti med različnimi protagonistkami spora. Spor zaradi različnega premisleka jetniškega položaja in odnosa do jetniške uprave se je zanesel tudi znotraj skrivne partijske organizacije. Obe skupini sta medsebojno precej nestrpno polemizirali.⁹⁴² Kaznilniški komitee so sestavljale mlajše, zagovornice radikalnejšega odnosa do uprave, s prevladujočo vlogo dveh partijskih aktivistk iz Splita. Poskušale so pridobiti zase zmernejše je-

⁹⁴⁰ Od ječe do ječe, str. 54, 155.

⁹⁴¹ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mesečnem radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 1-3.

⁹⁴² Od ječe do ječe, str. 80-81; Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mesečnem radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 1-2, 8.

tnice, ki niso bile članice KPJ, s tem pa so se postopoma ostrila tudi nasprotja z zmernejšimi starejšimi jetnicami, ki so sicer bile v partijskem krogu. Marca 1943 je spopad izbruhnil odkrito. Veliko vlogo pri sporu so imele tudi značajske lastnosti in iz njih izvirajoče povsem osebne antipatije. Skupino starejših (vodilni sta bili Pepca Žagar in Marija Kogoj), ki so imele velik vpliv med slovenskimi kaznjenkami, so označile za oportunistke, medtem ko so jim te vračale z očitki, da nastopa partijski komite kot diktator ali generali, ki le izdaja direktive ostalim "drugorazrednim" kaznjenkam. Spor se je nato podel z oblikovanjem Centralnega odbora, v katerega vodstvo je prišla tudi Pepca Žagar kot izvoljena predstavnic slovenskih kaznjenk, vendar je bila v njem med radikalkami osamljena, brez pomembnejše moči vplivanja. Popoln razkol med obema skupinama pa se je zgodil po neuspeli drugi gladovni stavki. Med iskanjem krivca za neuspeh je bila omenjena "oportunistična" skupina označena za odpadniško, češ da sploh niso stavkale, oziroma celo sabotirale: "V najodločilnejšem trenutku, ko bi se naš boj moral končati s popolnim uspehom, sta stopili Pepca Žagar in Marija Kogoj (Slovenke) odkrito v službo okupatorja. Namreč, začele so rušiti moralo z glasnim vpitjem skozi okno, da gladovna stavka ne bo uspela, da naj jemo, da so ženske šibke... Skrivaj pa so jih paznice vodile od celice do celice k omahljivkam, da so jih nagovarjale, da začnejo jesti, govoreč jim, da tudi druge jedo."⁹⁴³ Samo dejstvo pa ni bilo preverljivo, saj so bile jetnice zaprte v posamičnih celicah. Žagarjevo in Kogojjevo so izključile iz kolektiva in jima izrekle 'bojkot', torej popolno ignoranco in prekinitev komuniciranja z njima. Njuna skupina somišljenic ju to pot ni odkrito podprla. Obračun pa se je nadaljeval z izključitvama v samem jedru radikalk; v ozadju je bil najbrž obračun s tistima, ki bi lahko bili tekmiči sekretarki kaznilniškega komiteja. Obe so izključile tako iz vodstva kot iz članstva organizacije. Tako stanje je ostalo do odhoda iz zapore. Tik pred tem so preostale jetnice (29 Slovenk je iz zapore odšlo 19. novembra 1943) ustanovile ob proslavi obletnice okto-

⁹⁴³ Prav tam, str. 16.

brske revolucije četo jetnic z imenom *Stalinove rdeče udarnice*.⁹⁴⁴

Občasni boj med 'oportunistkami' in radikalnimi-zaletavimi, med katerimi so prevladovale skojevke, se je vnel tudi v zaporu v Firencah.⁹⁴⁵ Podobne politično motivirane spore so imeli v kaznilnici v Castelfrancu. Tam so se spopadali predvsem jugoslovanski in italijanski komunisti. V tem sporu se je že kazala velika samozavest prvih glede tega, da so bili v prednosti v svoji nalogi izvesti revolucijo. Tako so italijanskim komunistom z "nestrpno bojevitostjo" očitali oportunistem tako v jetnišnici kot tudi v celotnem delovanju.⁹⁴⁶ Podobna politična razhajanja, čeprav najbrž manj frontalna, so potekala tudi znotraj skupine jugoslovanskih jetnikov kot boj zoper oportunistične tendence jugoslovanskih komunistov.⁹⁴⁷ Vendar pa je v spopadu pomembno vlogo imelo tudi spopadanje obeh skupin za jetnike s Primorske, ki so kot italijanski državljani bili zaprti v krilu, ki je bilo namenjeno italijanskim jetnikom. Ti so se nagibali k slovenskim jetnikom in sodelovali v nekaterih akcijah jugoslovanskih komunistov, s tem pa načenjali enotnost kolektivov v oddelkih, kjer so bili zaprti.⁹⁴⁸

O boju za primorske zapornice govore pričevanja tudi za kaznilnico v Firencah. Tudi tam se je razmišljanje slovenskih in hrvaških političnih kaznenk gibalo med bojkotiranjem, češ da Primorke niso dovolj zavedne, in med tem, da bi jih poskušale pripraviti k zavednosti s političnim delom. Radikalnejši del političnih jetnic jih je bojkotiral zaradi njihovega pristajanja na delo in obiskovanja verskih obredov, medtem ko so se druge zavzemale za to, da jih podučijo, kako morajo ravnati politične zapornice. "Jaz sem hodila v njihovo celičo med čiščenjem in sprehodom, kamor so me skrile pred "suorami", ter jim predavala o razvoju sveta (po Wellsu) in o veri, ki je pripomoček vladajočega razreda za zatiranje. (...) Predebatirale smo vse o KP in naši bor-

⁹⁴⁴ Prav tam, str. 13–21; Od ječe do ječe, str. 72–81.

⁹⁴⁵ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 313.

⁹⁴⁶ Marinko, Moji spomini, str. 320.

⁹⁴⁷ ARS, AS 1483, fasc. 3/I, pregled poslanih aktivistov, 18. 6. 1944.

⁹⁴⁸ Marinko, Moji spomini, str. 320–321.

bi, kolikor smo pač same znale. Naš uspeh se je kaj kmalu pokazal. Nobena ni več hotela v cerkev, tudi v kuhinjo ne.⁹⁴⁹

⁹⁴⁹ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 313–314.

Samoorganiziranje jetnikov

Ob številnih političnih jetnikih se je spremenila tudi do tedaj pretežno osebna opredeljenost jetnikov. S sabo so v zapor prinesli izkušnjo političnega delovanja, ki je narekovala organizacijo in bili so politične orientacije, ki je organizaciji posvečala veliko skrb in poudarjala skupinskost. Tako so se v zaporih politični jetniki kmalu organizirali v ekonomske in politične skupine, ki so ilegalno skrbele za pomoč, pa tudi nadzor skupin političnih jetnikov. Jetniške uprave takim skupinam niso bile naklonjene, saj so jih videle kot prvo stopnjo k političnemu uporu v zaporih in kaznilnicah, niso pa jih mogle preprečiti.

Kolektivi

Kolektivi so bili ekonomske in življenjske skupnosti političnih jetnikov, znani tudi iz predvojnega življenja komunistov v jugoslovanskih kaznilnicah. V vojnem času so se razširili povsod tam, kjer je način prestajanja kazni omogočal življenje v skupini. Najbrž je bil od tam tudi povzet vzorec organizacije, ki seveda kot organizacijska zamisel ni posebno zapletena. Po svoji vsebini pa je prav ustrezala idealni zamisli družbe po komunistični doktrini, pa tudi samopredstavi političnih zapornikov iz vrst odporniškega gibanja kot posebne vrste jetnikov. Medsebojna podpora in pomoč političnih jetnikov, kar označuje izraz 'kolektiv', je ena od pomembnih

razlikovalnih točk med političnimi in kriminalnimi zaporniki. Ni mogoče zanikati, da so bili tudi kriminalni jetniki solidarni med sabo napram upravam zaporov in pazniškemu osebju – tudi iz strahu pred maščevanjem sojetnikov. Vendar pa ni podatkov, da bi to solidarnost podkrepili z medsebojno pomočjo, tako ekonomsko kot moralno.

Kolektiv se je začel uvajati kot ekonomska skupnost političnih jetnikov. Pojavili so se, ko so se jetniki spoznali z zahtevami in omejitvami zaporniškega okolja. Sčasoma pa se je krepila njihova socialna in politična nadgradnja. “Bolj izkušene (...) so se zavedale, da je osrednje vprašanje v ječah vprašanje človeške eksistence”.⁹⁵⁰ Samo zamisel kolektiva so s sabo nosili tisti zaporniki, ki so bili zaprti v Kraljevini Jugoslaviji pred izbruhom vojne ali pa so o teh izkušnjah vedeli iz pripovedovanja ali načrtnega vzgajanja. Kolektivi predpostavljajo relativno homogeno skupino jetnikov, ki jih družijo bodisi ideološko politična usmerjenost ali podoben družbeni položaj. To predpostavko je bilo v vojnih razmerah težko doseči, saj so v narodnoosvobodilnem boju sodelovali široki, politično in družbeno različni sloji in ljudje in vse te razlike je bilo treba še preseči ali omiliti. Drugi pogoj za kolektiv je bila dokajšnja stalnost jetnikov znotraj posamezne enote zapora (celice, sobane, oddelka), ki je sestavljala kolektiv. To je bilo mogoče zlasti v kaznilnicah italijanske države, manj pa v preiskovalnih zaporih, kjer je bila fluktuacija zapornikov precej večja. Kolektivi v preiskovalnih zaporih so seveda bili omejenega trajanja in omejenih možnosti, saj se je razporeditev jetnikov hitro spreminjala. A vendar je kolektiv pomenil jetniku nekakšno pribežališče, nadomestilo za družinsko okolje.

Ko je odhajal s transportom v zapore v Italijo, je Milko Škrap zabeležil: “Koliko pomeni pomoč organiziranega kolektiva, se izkaže zlasti ob transportih. (...) Zbiranje hrane, denarja in oblačil med priporniki za najnujnejše potrebe odhajajočih, je bilo še celo potrebno. Kot vedno v takih primerih, je tudi za naš odhod nabiralna akcija v zaporu kar najlepše uspela. (...) Na

⁹⁵⁰ Od ječe do ječe, str. 188.

ta način so prejeli vsi najpotrebnejši odhajajoči tovariši podporo v perilu, prepečencu, denarju in cigaretah. Tovariši iz sobe 125, kjer sem bil do odhoda zaprt, so poslali Gaspariju, Jerovšku, Mrzlikarju ter meni listek s pozdravi ter dragocenim poklonom." Poslovilno dari-lo sobe je znašalo 160 lir in 80 cigaret, dodali pa so še 4 "limona-praške".⁹⁵¹ Transport 40 obsojencev se je ustavil v zaporih v Kopru, kjer so jih razporedili v dve celici po 20. Kolektiv so ustanovili takoj drugi dan v dveh celicah, "po temeljiti razpravi" so se odločili o vseh pomembnejših vprašanjih, določili svoj dnevni red z referati in telovadnimi vajami.⁹⁵²

Jetniki in jetnice v italijanskih kaznilnicah in zaporih so v mnogih od teh prej ali slej izoblikovali kolektive. V kaznilnici v Perugii so slovenske in hrvaške dalmatinske jetnice ustanovile kolektiv najprej kot ekonomsko skupnost, prvega v 1. oddelku, kamor je bila nameščena prva skupina. Jetnice so vse, kar so premogle, bodisi da so prinesle s sabo ali imele (hrano, denar – hranilne knjižice, celo obleko), dale v skupno hrambo – ekonomat. To skupno lastnino je upravljal voljeni skupni organ ali posameznica, ki so ju jetnice izvolile na zboru kolektiva, običajno po oddelkih. Kjer je bilo v oddelkih več narodnosti, so volile v ekonomat predstavnice vseh narodnosti. Ekonomatke so bile pretežno mlajše jetnice, članice SKOJ oziroma KP, ki so jim jetnice najbolj zaupale. Vsak teden so morale poročati zboru jetnic o porabljenih in pridobljenih sredstvih. Zbor je odločal, koliko in kako deliti dodatno hrano. Nekoč je zbor enega od kolektivov odločil, da mora ekonomka deliti večje količine hrane, ker je bila jetniška hrana preslaba, medtem ko je ekonomka vztrajala, da je treba zalogo hraniti za težje dni in je prenehala z delitvijo. Sojetnice so jo odstavile, vendar le za tri dni, ker tudi z novo niso bile zadovoljne.⁹⁵³

V kaznilnici v Traniju sta bila dva kolektiva, v obeh sobanah (scuolah), kjer so bile jugoslovanske jetnice.

⁹⁵¹ Milko Škrap: Dnevnik in spominska knjiga iz fašističnih zaporov. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1977, str. 10 (dalje Škrap, Dnevnik).

⁹⁵² Škrap, Dnevnik, str. 12.

⁹⁵³ Od ječe do ječe, str. 151–153, 186–188.

Oba sta imela voljeni 'gospodinji', sta pa tudi sodelovala med seboj. Kolektiva sta skrbela za delitev paketov med članice, za nakupe dodatne hrane na hranilne knjižice, skrbela sta za politično izobraževanje in znosno preživljanje časa. V zaporu v Firencah so delovali kolektivi po celicah, ki so jih vodile ekonomke. Organizirale so se kmalu po prihodu prvih transportov jetnic v zapor. Skrbeli so za delitev in naročanje dodatne hrane, nabavo pisemskega papirja, oskrbo bolnih. Poleti 1943 so jetnice začele organizirati enoten kolektiv za celoten zapor. Jetnice naj bi javno izvolile komisarko, ki naj bi skrbela za življenje kolektiva, imela vse naročilnice in hranilne knjižice, naročala hrano in potrebščine za vse, sprejemala pakete, skrbela za bolne in prestavljene v druge celice in se redno, na 14 dni, posvetovala s kolektivom. Načrt, ki je bil za možnosti in upravo očitno preambiciozen, se ni posrečil.⁹⁵⁴

V pogojih lakote oziroma skrajno nezadostne prehrane je bilo pravičniško, pretirano natančno in egalitarno deljenje dodatnih količin hrane nujnost. "Pravičnost je bila tedaj najmočnejši združevalni dejavnik med ljudmi." Delitve so vedno potekale po principu enakosti, nedeljivo so članice delile z žrebom.⁹⁵⁵ Ilustrativen primer, a tudi dilemo skrajnega egalitarizma, s katerim so obravnavali delitev kolektivu pripadajočih potrebščin, kaže naslednji primer: dva jetnika sta kadila cigarete Morava, s seboj sta iz ljubljanskih zaporov prinesla večjo zalogo. Ko so ustanovili sobni kolektiv, sta cigarete oddala. Večina od ostalih članov kolektiva je nato raje kadila cigarete Morava kot svoje slabše, zato sta tista dva, ki sta jih v kolektiv oddala, protestirala češ da bi lahko kadili tudi cigarete drugih slabših vrst, te pa pustili za njiju, ki slabših vrst ne marata. "Seveda je bila to le njiju želja in nista postavila nikakih zahtev ali predlogov. Branko [Ivanuš, op. a.] pa je pri tem zavzel načelno stališče in sicer: kdor pristopi h kolektivu, mora pozabiti na to, kar je kolektivu dal in ne sme imeti nobenih predprav, ki bi temeljile na morebitnem večjem doprinosu v kolektiv. Ker pa je vse last vseh, ne glede na pri-

⁹⁵⁴ Prav tam, str. 124.

⁹⁵⁵ Od ječe do ječe, str. 186.

spevek posameznega kolektivca, ima potemtakem tudi vsak kolektivec pravico do tistega, kar mu najbolj prija, seveda če je to na razpolago. (...) To načelo so odobrili tudi ostali, tovariša Rok in Cimperman pa sta odstopila od svojega mišljenja in priznala, da je zgrešeno.⁹⁵⁶ V tem zlahka najdemo paralelo s komunističnim razumevanjem pravične družbe. Seveda pa vsi takega pojmovanja niso bili vajeni.

Kolektive so organizirale politično najbolj ozaveščen jetnice. Ker so bile jetnice kljub obsodbi iz političnih razlogov dosti različne, tako po starosti kot po politični zrelosti, je bilo pri vključevanju v kolektiv precej omahovanja, saj so vsako opozarjale, da je osnova za kolektiv odpoved lastnemu, da je last kolektiva brez izjeme vse, kar so jetnice imele. Velika večina se jih je kolektivu bolj ali manj prepričano priključila, vse novodošle pa so bile deležne prepričevanja, skrbele pa so tudi za zgledno vedenje v kolektiv vključenih. K vstopu je silil neformalni pritisk skupine, pa tudi politični pritisk, ki so ga izvajale posamezne jetnice.⁹⁵⁷ Prepričanje, da je treba enako deliti, ne glede na to, koliko je kdo prispeval v kolektiv, je pri manj ozaveščenih rojevalo odpore, ki pa so se le redko izrazili, saj je zapornik s tem marsikje tvegala izolacijo sojetnikov. Povsod pa ni šlo gladko; tako je prišlo v VI. oddelku kaznilnice v Perugii med jetnicami do spora in oblikovala sta se dva kolektiva. Celo ob odhodu iz ječe je ekonomat v duhu dotedanjega ravnanja zbral vso imovino in jo v enakih deležih razdelil med zapornice, da bi si lahko vsaka med potjo domov kupila kruha.⁹⁵⁸

Poleg tega, da so tako jetnice poskrbele, da so se možnosti za nekoliko izboljšano prehrano povečale, so kolektivi opravljali še več pomembnih funkcij. Prva je bila ohranitev psihične stabilnosti jetnikov, saj je pri dolgoletnih osamah (fizičnih in psihičnih) v zaporu začela propadati osebnost. Zato so skrbele, da so bile zapornice zaposlene ves dan, tako s političnim izobraževanjem, pogovori, kulturno-prosvetnim udejstvovanjem. Blažil je tudi medsebojne spore in prepire. Skrbel je za vedro

⁹⁵⁶ Škrap, Dnevnik, str. 15.

⁹⁵⁷ Od ječe do ječe, str. 152, 153–154.

⁹⁵⁸ Od ječe do ječe, str. 152, 153.

in optimistično vzdušje. "Edina zaščita pred psihičnim pritiskom, pred tegobami jetniškega bivanja je bila ne se predati, ne se ukloniti, ohraniti življenjsko voljo, ponos in dostojanstvo; to pa je bilo mogoče le s skupnim bojem v čvrsto povezanem kolektivu."⁹⁵⁹

Tretja pomembna funkcija kolektiva je bila politična unifikacija. "Oblikovanje kolektiva je bila prva oblika političnega dela v vseh ječah. (...) Vstop v kolektiv je veljal za politično dejanje, saj so jetnice edino tako postale del enotnega kolektiva, in to je bila edina pot, po kateri so krepili humanost, solidarnost in politični odpor proti sovražniku."⁹⁶⁰ Ocena je sicer povojna, a kaže, kako pomembno vlogo je v predstavah političnih jetnikov in jetnic imela kolektivna politična vzgoja.

Za kolektive je pazniško osebje uvedelo kmalu po nastanku. Vendar jim posebej ni nasprotovalo, saj je bilo tudi zanje preprosteje, če je bila dodatna hrana kupovana centralno oziroma koordinirano. V Perugii so paznice celo kazale prezir do skupine, ki ni stopila v kolektiv.⁹⁶¹

Zaprta Škrap je zabeležil za zapor v Koprju avgusta 1943: "Upravo ječe preseneča zlasti naš kolektivni način življenja. Ne morejo doumeti, kako je mogoče skrbeti drug za drugega, namesto da bi skrbel vsak za sebe."⁹⁶² Ugotovitev se zdi čudna, če vemo, da se je v koprskih zaporih za nekaj dni ali tednov ustavilo že veliko transportov političnih obsojencev iz Ljubljanske pokrajine, med katerimi so gotovo nastali že v Koprju mnogi kolektivi. Najbrž pa jih ni bilo veliko, ki bi svoj kolektivni način življenja in neupoštevanje hišnega reda izkazovali s toliko zagona kot omenjena skupina, ki je svojo drznost črpala iz padca fašizma.

⁹⁵⁹ Prav tam, str. 188.

⁹⁶⁰ Prav tam, str. 154.

⁹⁶¹ Prav tam, str. 152.

⁹⁶² Škrap, Dnevnik, str. 12.

Politična organizacija in politično delo v zaporih

Če je kaj ločevalo politične zapornike od nepolitičnih, je bilo to njihovo hotenje po nadaljevanju politične dejavnosti tudi v razmerah, ki jim niso bile naklonjene in tudi niso vedno imele posebne utemeljitve za politično angažiranje. Vendar pa je hkrati ta dejavnost okrepila psihološki profil jetnikov, tudi njihovo socialno povezanost. Ob obilici prostega časa in prisilnem sobivanju je prihajalo do pogostih politiziranj, kjer so se soočali različni pogledi jetnikov, tudi tistih, ki so formalno pripadali narodnoosvobodilnemu gibanju, kaj šele tistih, ki so se gibali na njegovem robu ali bili zaprti le zaradi navidezno političnih vzrokov. Zapor jih je prisiljeval in jim omogočal, da so mnogo bolj natančno opredelili in utrdili svoja politična stališča, ki so zato in zaradi pomanjkanja ustreznih in dobrih informacij bila tudi marsikdaj rigidna in so zaostajala za splošnim političnim razvojem zunaj zaporov in kaznilnic. Politična organizacija in delo v zaporu sta izhajala iz prepričanja, da izločitev iz narodnoosvobodilnega gibanja ni nekaj končnega, niti ni osebni poraz. Le tako so lahko svoje politično delovanje nadaljevali, prilagajajoč ga posebnim razmeram.

Politična organizacija je bila možna v tistih zaporih, kjer je bilo mogoče brez večjega tveganja premagati nezaupanje med jetniki, pa tudi tam, kjer so bili jetniki v podobnem, dokončnem pravnem statusu. V preiskovalnih in policijskih zaporih je bilo politično organizacijo bistveno težje vzpostaviti, saj jo je ovirala prav nestalnost jetnikov in nejasnost njihovega položaja. Mnogi jetniki se v takih razmerah tudi niso smeli ali hoteli politično odpreti ali udejestvovati, saj so svoje politične funkcije delno ali povsem skrivali pred preiskovalci.⁹⁶³ V takih razmerah je bila politična organizacija le občasna, omejena na ozke kroge znancev iz časa, ko so bili na svobodi.

Najugodnejše okolje za trdnejšo politično organizacijo zapornikov pa so predstavljale kaznilnice v Italiji.

⁹⁶³ Tak je bil Tone Dolinšek, ki je bil v zaporu v Begunjah zaprt kot Habe; Borivoj Lah v ljubljanskih policijskih zaporih prav tako pod tujim imenom. Prim. Križnar, Ne vdaj se fant, str. 92–93; Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 213–214, 215.

Relativna stalnost kolektivov, življenje v velikih skupnih sobah v večini zaporov, odrezanost od okolja, ustaljen ritem; vse to je spodbujalo k politični dejavnosti.

Kakor v narodnoosvobodilnem gibanju so tudi v zaporih oblike in tempo narekovali komunisti, zlasti tisti predvojni, ki so imeli nekaj izkušenj s političnim delom v zaporu. Pri tem so se srečali z nekoliko spremenjenimi razmerami od tistih, ki so jih poznali – iz lastne izkušnje ali pripovedovanja – iz zaporov in kaznilnic predvojnega Kraljevine Jugoslavije. Tam so bili poleg kriminalnih zapornikov le komunisti in hrvaški in makedonski nacionalisti. Zdaj pa je zaradi širine narodnoosvobodilnega boja in okupatorjeve represije v zapor prispela vrsta ljudi, ki so sicer pripadali gibanju, a so bili politično neizdelani, neprofilirani ali celo drugačnega političnega in svetovnega nazora. To je na eni strani oteževalo uvajanje komunistom samoumevnih stvari kot kolektiv, marksistični študij, po drugi pa dajalo smisel njihovemu političnemu udejstvovanju, ki zato ni bilo le prepričevanje prepričanih. Komunisti so bili le manjši del jetniških kolektivov. Politična organizacija je rasla iz kolektiva, ki še zdaleč ni bil le ekonomska skupnost jetnikov. V skladu s predvojno usmeritvijo člani KPJ niso opuščali političnega dela v zaporu (kaznilnici), celo ne politične organizacije. Vendar so jih smatrali v organizacijskem pogledu začasne in brez posebnih pravic, ki bi iz nje izhajale. Zaprti je izgubil mesto v vsakem organu KPJ, saj so bili to operativni organi, ki se niso mogli ukvarjati s statusnimi vprašanji, posebej ne v vojnem času. S kooptacijami so postavljali v organe nove člane, ki so bili na prostosti, po morebitni vrnitvi na prostost po daljšem času pa so bili nekdanji člani bodisi sprejeti nazaj v isti organ ali razporejeni v skladu s kadrovske potrebe, seveda po temeljitem preverjanju. Nekaj izjeme je bilo le pri najvišjem organu, Centralnem komiteju, ki je bil voljen in članstvo v njem ni moglo kar ugasniti. Tu so si občasno pomagali s kooptacijami.⁹⁶⁴

Politična organizacija v kaznilnici je imela omejen domet. Ni bilo ciljne publike, saj med kriminalne jetni-

⁹⁶⁴ Prim. Vida Deželak-Barič: Centralni komite KPS v vojnem času. PNZ, XXVIII, 1988, št. 1–2.

ke politični niso svojega prepričanja niti poskušali širiti, čeprav posameznih primerov ne gre izključiti. Tudi same omejitve, ki jih je nalagalo življenje v kaznilnici ali zaporu, so dajale le malo možnosti za politično delo. Glavna dejavnost političnih jetnikov in jetnic je tako postalo teoretično izobraževanje – študij temeljnih osnov marksistične doktrine, od praktičnega dela pa boj za poseben status političnih jetnikov, za izboljšanje njihovega položaja.

V t.i. politični liniji med zaporniki je bilo mogoče opaziti radikalizacijo političnih stališč; pri komunistih zlasti premik na levo – torej oživljanje usmeritve, ki jo je v zadnjih letih pred vojno delno omilila politika Ljudske fronte, po okupaciji pa Osvobodilna fronta. To so opazili že sodobniki na podlagi poročil iz zaporov in pogovorov z zaporniki. “V mnogih drugih arestih pa je sektašenje prve vrste, zlasti napram novim surovim elementom, n.pr. starejšim kmetičam ali drugim ljudem, ki so bolj slučajno kakor radi dela prišli v arest. Od teh jih bodo naši malo ali skoro nič prevzgojili, ker postavljajo preostre zahteve, premalo razlagajo in preveč diktirajo. Stojijo na stališču rojenih komunistov in antikomunistov. (...) Stojijo na bazi socializma in samo socialne revolucije, podcenjujejo nacionalno borbo in zato jim manjka širine. Potem se v svojem brezdelju koljejo med seboj na vprašanih, ki vsaj danes niso aktualna, zlasti za ljudi, ki jih je treba utrditi, šele v nacionalni borbi n.pr. razna filozofska vprašanja: postanek človeka, vera itd. Tako se v zaporih dogaja obratno kakor zunaj. Ljudje, ki so zunaj delali za fronto, notri niso eno z našimi in je notri diferenciacija jačja in to nam v škodo.”⁹⁶⁵

Vsaj v primeru političnih jetnic je mogoče zasuk na levo povezovati tudi s stikom s komunistkami iz drugih jugoslovanskih pokrajin, kjer politična širina narodno-osvobodilnega boja ni bila toliko poudarjena. Ta zasuk je tudi razumljiv, če upoštevamo, da je bila edina ideologija, ki so jo lahko pojasnjevali in poučevali, komunistična, vprašanje Osvobodilne fronte pa je bila zgolj politika z neizgrajenim kategorialnim aparatom. Ker je bilo politično delo v zaporih predvsem teoretično, je ra-

⁹⁶⁵ ARS, AS 1483, fasc. 3/I, poročilo Mire Svetina CK KPS 23. 1. 1944.

zumljiv tudi večji vpliv komunistične teorije na politična stališča zapornikov.

Komunisti v zaporih pa so ob tem težili, da so tudi v takih življenjskih razmerah ustanovili svoje organizacije. V kaznilnici v Fossombroneju so jetnice ustanovile partijsko organizacijo novembra 1942 na pobudo dveh kaznjenk – bivših funkcionark Mestnega komiteja KPH v Splitu. Ustanovile so dve celici (v obeh krilih zapora) s po tremi članicami in tričlansko vodstvo, v katerem sta bili prej omenjeni in od Slovenk Nada Praprotnik. Imele so tudi dve simpatizerski skupini, sestavljeni iz kandidatke za članice. Organizacija naj bi bila v globoki ilegali, vendar se je med jetnicami zanjo hitro razvedelo, ker so se na dvorišču, med sprehodom, ko je bila edina možnost medsebojnega komuniciranja, dobivale vedno iste.⁹⁶⁶ Kaznilniški komite je deloval nato vse obdobje do izpusta vseh jetnic, torej 14 mesecev. Število v celice vključenih se je postopoma povečalo, tako da jih je bilo ob izpustu iz kaznilnice 19, od tega 9 slovenskih jetnic. Ena od članic KPS v organizacijo po svoji volji sploh ni bila vključena.⁹⁶⁷ Toda komunistke se niso zadovoljile le s tem. Na iniciativo kaznilniškega komiteja KP so ustanovile tudi širši organ, Centralni odbor, ki naj bi bil politično telo vseh političnih jetnic. ("N.O.O."). Predstavnice vanj je volila vsaka od treh narodnostnih skupin tako, da sta bili v njem zastopani tudi obe krili vsakega nadstropja kaznilnice. Štel je 9 članic in ga je vodila sekretarka kaznilniškega komiteja, ki so jo za predsednico izvolile članice odbora na prvem sestanku. Čeprav naj bi to bil organ vseh političnih zapornic, so v njem prevladovale članice KPJ. "V odboru so bile dejansko same partijke, ves zaporniški komite in kandidatke."⁹⁶⁸ S tem zakritjem kaznilniškega komiteja, ki je med jetnicami deloval odkrito, so članice KPJ razreševale tudi svoje politične spore, ki so jih povsem razklali v dve skupini.

⁹⁶⁶ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mjesečnom radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 3, 8; Od ječe do ječe, str. 72.

⁹⁶⁷ Od ječe do ječe, str. 72–74.

⁹⁶⁸ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mjesečnom radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, str. 9; Od ječe do ječe, str. 77–78.

V kaznilnici v Traniju so jetnice 20. avgusta 1943 ustanovile partijski aktiv. Sestavljalo ga je 8 članic in ena kandidatka KPS ter 2 članici SKOJ. Vodila ga je Marička Novak-Kušljan iz Ljubljane. Aktiv je razpravljajal o kolektivni, delu, odnosu med jetnicami, odnosih z upravo kaznilnice. Partijsko organizacijo so ustanovile tudi kaznjenke v zaporu v Firencah. Zanimivo je, da se članice KP in SKOJ v kaznilnici v Benetkah niso posebej organizacijsko povezovala. Pač pa so jetnice v sobi zapora na otoku Santa Maria Maggiore sestavile aktiv Osvobodilne fronte, ki je bil odprt vsem jetnicam.⁹⁶⁹

Teoretično in politično izobraževanje je bilo temeljna vsebina političnega dela, pravzaprav edina možna, bilo pa je tudi gesta izrazito političnega značaja v razmerah, ko je zaporniška uprava tako dejavnost zatirala ali vsaj ovirala. Politično delo je potekalo v sila omejenih možnostih, zlasti glede zanj potrebnega gradiva. Da bi jetniki lahko s seboj prinašali gradivo v knjižni obliki, ni bilo misliti. Najmanj, kar jih je lahko doletelo, je bila takojšnja zaplemba. Ko so pazniki pri kaznjenki Mariji Jordas našli pri osebni pregledu politično gradivo, so jo dolge dneve zasliševali ("trpinčili"), da bi izvedeli, kje ga je dobila.⁹⁷⁰

Med ženskimi kaznjenkami so največ odmeva imeli referati v zaporniškimi razmeram prirejani obliki, ki jih je izdelala skupina jetnic v beneški kaznilnici okoli Vide Tomšič in Pepce Kardelj. Referati so bili predvsem leninistično-marksistične vsebine: razvoj človeške družbe, o narodnostnih vprašanjih, ženskem, mladinskem in kmečkem vprašanju, politična ekonomija, zgodovina VKP(b). Nastali so najbrž še v ljubljanskih zaporih, skupina pa jih je nato razmnoževala na toaletnem in drugem papirju ter jih delila posameznim jetnicam in skupinam, ki so skozi beneške zapore potovale v kaznilnice globlje v Italiji, te pa so jih po svoji iznajdljivosti prepisovale in širile dalje v novih verzijah.⁹⁷¹

Marsikdaj so se morale jetnice zanesti tudi na svoj spomin oziroma na po spominu zapisane povzetke. Čas

⁹⁶⁹ Od ječe do ječe, str. 47, 121, 188.

⁹⁷⁰ Prav tam, str. 114.

⁹⁷¹ Od ječe do ječe, str. 115.

je bil edina dobrina, ki so jo jetniki imeli v izobilju, zato je bilo izobraževanje lahko temeljito in počasno, a tudi rigidno. Oviral pa ga je omejen pretok ljudi med posameznimi skupinami; zlasti pereče je bilo v zavodih s celičnim sistemom, kot je bil v kaznilnici v Fossombronej. Premagovale so ga s pisanjem referatov in drugih materialov, ki so jih širile iz celice v celico, delno pa so za politično izobraževanje porabile čas, ko so bile na sprehodu. "V glavnem se je obdelovalo: razvoj družbe (z marksističnega stališča), pomen in cilj narodnoosvobodilnega boja, imperialistična nasprotja in vojne, razvoj delavskega gibanja. Za ožjo organizacijo se je obdelovala k temu še zgodovina V.K.P.B. Vse smo pisale po spomenu, ker nismo imele nikakršne literature."⁹⁷² V skupnih celicah, kjer je bilo političnih jetnic skupaj večje število, je politično izobraževanje potekalo zaradi pomanjkanja pisanih materialov zlasti v obliki predavanj politično zrejših oziroma bolj načitanih jetnikov, sledile pa so jim diskusije in kritika.

V sobanah kaznilnice v Perugii so kaznenke ustanovile znotraj vsakega kolektiva po eno "politično šolo", ki je potekala običajno dopoldne. Redke zapiske so si kolektivi izmenjevali. Kjer v celicah ni bilo izobraženih, so poskušale z vtihotapljanjem predavateljic po sprehodu, včasih so tudi prosile za kakšno zamenjavo v celicah, češ da bodo lažje prebile dan. Take priložnosti so izrabile za predelavo gradiva. V zaporu v Firencah so jetnice imele politične ure po ustaljenem dnevnem redu. Študirale so napisane teze iz referatov, ki so jih delile v posamezne teme. Naučeno so naslednjega dne še utrjevale v razpravah. Gradiva so krožila po celicah.⁹⁷³

V kolektivu v sodnih zaporih v zaporih Santa Maria Maggiore v Benetkah so jetnice pripravile redno izobraževanje, katerega pomemben del je bil marksistično-leninistični študij. Pri političnih urah so obravnavale dialektični materializem, osnove politične ekonomije, nacionalno, sindikalno, žensko in mladinsko vprašanje. Predavanjem je sledila diskusija, naslednji dan pa še

⁹⁷² Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mesečnem radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 7.

⁹⁷³ Od ječe do ječe, str. 119–120, 121–122, 146.

utrjevanje snovi. Predavanja so tudi zapisovale, predvsem na toaletni papir; zapiski so se z jetnicami širili v še druge jetnišnice. V kaznilnico v Traniju je skupina jetnic prinesla s seboj teze, ki so jih napisale v beneški kaznilnici. Imele so jih na majhnih lističih, skrite v obleki. Ko je prišla v kaznilnico Vida Tomšič, so delo poglobili po vzoru na marksistični tečaj, obdelane pa so bile poljudno in glede na razvoj NOB. Tečaj je vseboval: razvoj družbe, dialektični materializem, temelje politične ekonomije, delavsko, kmečko, narodno, sindikalno, mladinsko, žensko vprašanje. Imele so nekaj knjig, med njimi Kardeljevo knjižico Potovanje skozi čas. Predavanja so imele medtem, ko so bile zaprte v posebni sobi med mašo, ki je niso hotele obiskovati. Starejšim je predavala Vida Tomšič, mlajšim pa Elda Pavletič, članica mestnega komiteja KPH Sušak. Metoda poučevanja je bila dosledna; najprej so predavale, nato so se začele diskusije o različnih problemih, slušateljice so nato pripravljale predavanja o različnih temah, da bi se usposobile za samostojno politično delo.⁹⁷⁴

Praktično politično delo je bilo v kaznilnicah še bolj omejeno. Usmerjeno je bilo na uravnavanje konflikta z upravo oziroma na ureditev statusa političnih jetnikov, pa tudi odnosov med jetniki samimi. Najpomembnejši del političnega delovanja je bilo poučevanje jetnikov, da v zaporih in kaznilnicah ne smejo delati in ne obiskovati verskih obredov. Teh opredelitev mnogi politični jetniki niso poznali. Ko je nov transport jetnic za nekaj minut prišel v stik z Vido Tomšič v beneški kaznilnici, se je jetnica Olga Virens nanjo obrnila, da bi izvedela, kakšna je direktiva. "Povedala mi je, kako so kaznovane, ker niso delale in hodile v cerkev. Nato mi je razlagala, kako naj se zadržimo do sovražnika, kako naj študiramo. Ne smemo izgubiti niti minute časa. Partija bo potrebovala izkušenih ljudi. Obljubila mi je referate, če bo le mogoče, da nam jih vtihotapijo. One imajo kolektiv – absoluten – in strog dnevni red, čas izkoriščen do zadnje minute."⁹⁷⁵

O političnem odnosu v kaznilnicah je dal navodila

⁹⁷⁴ Od ječe do ječe, str. 48, 187.

⁹⁷⁵ Prav tam, str. 115; Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 302.

celo Edvard Kardelj: "Glede borbe proti duh(ovščini) in cerkvi naj razumno postopajo. Če vidijo, da nimajo dovolj moči za izvojevanje svojih zahtev, naj najdejo neko drugo formo. Ubijati in uničevati naj se ne dajo."⁹⁷⁶ Opredelil se je torej proti radikalnemu boju zoper obiskovanje verskih obredov, v kolikor bi to škodovalo zdravju jetnic.

Kakor je formulirala Marica Cecič, je politični program, ki ga je izdelal zaporniški komite v Fossombronej u poudarjal, da je treba izdelati in izvajati 'enotno politično linijo', da bodo vse kaznenke enotne v odnosu do kaznilniške uprave, ustvariti kolektiv, prosvetno-politično delovati in vzdrževati moralo med zapornicami. Vsebinsko 'politične linije' je zajemala zlasti prva točka. Politične opredelitve in odnosi do uprave so bili več ali manj povsod v italijanskih kaznilnicah enaki. Zajemali so zlasti boj za boljšo hrano in higienske razmere, pogostejše pisanje domov in ugodnejše pogoje bivanja v skupnih, od kriminalnih jetnic ločenih prostorih. Sredstva tega boja so bila javljanja na raporte (audienze) pri upravnih kazenskih zavodov, namerno nespoštovanje zaukazane discipline, poudarjanje nacionalnosti z govorjenjem tudi v prisotnosti paznic in uprave v svojem, od italijanščine razlikujočem se jeziku in pisanju pisem v svojem jeziku; vzdrževanje distance do uprave in paznikov. Z upravo naj bi sploh komunicirali le takrat, ko postavljajo zahteve; ne naslavljati na upravo prošenj. Poslednja, a dovolj vidna točka je bilo bojkotiranje maše v prostorih kaznilnice, češ da "obiskovati fašistično cerkev, ki jo uporabljajo za fašistično propagando, se nam ne spodobi in ni pravilno."⁹⁷⁷

V tesni povezavi s političnim izobraževanjem je bilo tudi splošno izobraževanje in prosvetno delo jetnic. Za vse nepismene (zlasti kmetice z dalmatinskih otokov) so imeli tečaje opismenjevanja. Druge so se učile knjižnega slovenskega in (srbo)hrvaškega jezika. V dopoldanskih urah so imele še predavanja o občini in narodni zgodovini ter zemljepisu.⁹⁷⁸ Pomemben del izobraževanja je bilo

⁹⁷⁶ ARS, AS 1483, fasc. 1, pismo E. Kardelja Z. Kidrič 1. 1. 1943.

⁹⁷⁷ Zasebni arhiv Vere Hutař, Izveštaj zatvorskega komiteta o 11-mjesečnom radu u zatvoru Fossombrone, provincija Pesaro, 9. 3. 1944, prepis, str. 4.

⁹⁷⁸ Od ječe do ječe, str. 148.

učenje jezikov. Tudi pri tem so bili odvisni predvsem od razpoložljivih sredstev oziroma ljudi, ki so jezike znali. Spočetka je bilo med slovenskimi jetniki nekaj pomislekov proti učenju italijanščine, vendar so kmalu poptihnili, saj so jetniki ugotovili tudi praktično vrednost znanja italijanščine, ki je omogočala sporazumevanje z osebjem in sojetniki.⁹⁷⁹ Skoraj vse jetniške skupnosti so imele pretihotapljene slovenske in italijanske slovnice ali pa so jih dobile od doma. V kaznilnici v Traniju so imele jetnice glede na strukturo sojetnic, med katerimi je bilo več romanistk in slavistka, lahko tovrstno delo. Pripravile so si več tečajev tujih jezikov, kjer so se učile italijanščine, ruščine in angleščine. Slednjo je poučevala ena od kaznjenk iz Grčije. Nekatere so se jezikov učile same. V kaznilnici v Benetkah in nato v Campobasso je ena od skupin kaznjenk imela s seboj Langenscheindtov učbenik ruščine, ki so ga posebej čuvale. Drugi skupini kazensko premeščenih jetnic v kaznilnico Trani je sprva naklonjeni direktor, ki si jih je skušal pridobiti, dovolil z žigom jetniške cenzure označiti knjige jetnic, med njimi tudi učbenike in rusko vadnico.⁹⁸⁰

Kulturno življenje

Potreba po kulturnem življenju tudi v omejenih zaporniških razmerah je bila ena od značilnosti, ki je ločevala politične zapornike in zapornice od kriminalnih. Napajala se je iz višje kulturne in intelektualne ravni političnih jetnikov in iz njihovega dožemanja izločenosti iz okolja kot zgolj začasnega, kot nekaj, kar bo v bližnji prihodnosti že odpravljeno, ne pa čez 3, 5, 10, 20 let, na kolikor so bili obsojeni. Prav to zaupanje, da bodo še koristni v boju s fašizmom, jih je držalo pokonci.

Duhovno življenje v jetnišnicah je bilo omejeno na obvezno vsakodnevno mašo in včasih na kakšno knjigo iz zaporniške knjižnice; tam, kjer so jih imeli, je veliko

⁹⁷⁹ Prim. Marinko, *Moji spomini*, str. 325, kjer pravi: "V začetku se mi je upiralo, da bi se potrudil razumeti italijansko. Kasneje sem se omeščal, si priskrbel slovnico in slovar, kar so v zaporu dovoljevali."

⁹⁸⁰ Od ječe do ječe, str. 179, 182, 187–188.

prepreko predstavljal jezik, ki je bil pomemben element kulturne razdalje. Tako je bilo na zapornikih samih, da si organizirajo tudi kulturno življenje, če nočejo povsem umsko omrtveti, v kar sta jih življenje brez zunanjih spodbud in lakota naravnost silila. Vendar je bila želja sila omejena s sredstvi, ki so bila na voljo. Jetnišnice so bile zaprte ustanove, ločene od okolja in resocializacijski element v prestajanju kazni je bilo le vsakodnevno duhamorno delo z rokami.

Pomemben element kulturne dejavnosti je bila peta pesem, čeprav je ta bila po hišnih redih prepovedana in strogo preganjana. Pesem je bila pogosto tudi element političnega odpora in izraz nestrinjanja z upravo.⁹⁸¹ Branje je bilo, kot že omenjeno, omejeno z jezikom in razpoložljivostjo knjig. Včasih je kakšen jetnik ali jetnica nosil s seboj nekaj literature.

Mnogo so jetniki brali tudi neodobrene, vtihotapljene knjige, ki so si jih posojali od celice do celice. "Po zaporu so krožile knjige, ki so jih jetnice pretihotapile: Prešernove poezije, Cankarjeve povesti Hlapec Jernej in Hiša Marije Pomočnice ter Mičurinova knjiga Priroda in ljudje. Ta je prišla s paketom od doma in ko so prevedli naslov v italijanščino, ni zbudila pri upravniku jetnišnice nobenih zadržkov."⁹⁸² Literatura se je marsikje zreducirala na ustno obliko – pripovedovanje zgodb po spominu iz prebranih knjig.

V ljubljanskem sodnem zaporu je bila že pred vojno knjižnica, ki je poslovala tudi med italijansko in nemško okupacijo, čeprav pod slednjo uradno le za sodne jetnike. Toda knjižničar je s tihim pristankom obeh uprav posojal knjige tudi političnim zapornikom v nemškem delu zaporu, vse dokler se ni naenkrat 10. aprila 1945 nemška uprava odločila za prepoved izposoje knjig in tudi izvedla preiskave po celicah, v katerih je zaplenila okoli 170 knjig, ne glede na to, čigava last so bile, in jih predala knjižnici. Knjižnica je nato prenehala z delom, knjige pa je upravnik spravil v eno od sob sodišča.⁹⁸³

⁹⁸¹ Prim. Marja: Spomini na Begunje. Partizanski dnevnik, II, 27. 12. 1944, št. 345; Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 102–103.

⁹⁸² Od ječe do ječe, str. 147–148.

⁹⁸³ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, poročilo predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945; seznam knjig.

Jetnice so tam, kjer so bile v skupnih sobah, z veliko zavzetostjo pripravljale skeče, nastope, dramatizacije. V zaporu v Perugii so bile za tovrstno delo najugodnejše razmere, saj ni bilo skupaj le dovolj jetnic za publiko, pač pa tudi dovolj talentov znotraj skupine. Tako so po spominu uprizorile igro *Čapajev* – kar v kotu celice, z rekviziti, ki so jih lahko našle (rjuhe, miza, izdelki iz kartona oziroma papirja). Odigrale so tudi igro Karla Čapka *Mati*. Same so sestavile agitko o pogumni ženi, ki je poslala moža v partizane in ostala sama z otrokom, pa skeč *Tri velesile*, priredbo igre *Jazbec pred sodiščem* in še veliko drugih. V tretjem kolektivu v isti kaznilnici so jetnice jeseni 1943 uprizorile Cankarjevega *Hlapca Jerneja*. Povest so dramatizirale v šest prizorov, ki so se godili na različnih prizoriščih. K pripravi predstave so bile pritegnjene skoraj vse, bodisi kot igralko ali tehnično sodelujoče pri predstavi (obleke, rekviziti). Oder je bil v kotu celice, zavese iz rjuh so ga ločile od publike. Postavile so edino klop, ki je bila v celici, ostale jetnice pa so bile na posteljah. Zanimivo je, da so na predstavo povabile tudi paznice, ki so prišle v polnem številu. Ena od jetnic jim je razložila dogajanje. Paznice so mirno prenesle tudi politiziran zaključek igre, ko se je s tal dvignila rdeča peterokraka zvezda in je zborček za odrom zapel Internacionalo. Skupaj z jetnicami so stoje zaključile predstavo.⁹⁸⁴

Za okolje, ki je bilo izrazito nespodbudno, napolnjeno z zavestjo o omejenosti in s hrepenenjem, je bila zabava zelo pomembna za duševno zdravje. Tega so se zavedali tudi kolektivi, zato so poskušali z vedrino in šalami preganjati jetniško psihozo, otopelost, domotožje in vsakdanjo sivino. Fossombronska *Naša borba*, ki je zaradi celičnega sistema nadomeščala ustno komunikacijo, je tako imela stalen kotiček za zabavo, v katerem so bili šaljivi oglasi, rebusi, posestnice, šale. V Perugii so jetnice zlagale pesmi prigodnice, vsak teden so pisale šaljivi listič *Vrabec*, prirejale so miklavževanje in maškarado.⁹⁸⁵

Prireditve in praznovanja so bili pomembna pepestritev zaporniškega vsakdana. Tam, kjer je bilo mo-

⁹⁸⁴ Od ječe do ječe, str. 149–150.

⁹⁸⁵ Od ječe do ječe, str. 102, 150, 189.

goče, kot v Perugii, so zlasti ženske, ki so za to bile bolj zavzete kot moški – praznovale vsako prelomnico: konec tedna, rojstne dneve, zmage protifašistične koalicije na frontah, dan žena 8. marca 1943. Najveličastnejši sta bili njihovi proslavi 1. maja 1943 in dneva oktobrske revolucije (7. novembra, tik pred izpusti), ki sta imeli največji politični naboj. Za prvomajsko proslavo leta 1943 so se jetnice v Perugii posebej skrbno uredile, v sobah razobesile skrivaj narejene rdeče zastavice s srpom in kladivom, v zboru so po vstajanju zapele internacionalo, nato so imele proslave z govori, skeči, recitacijami, pesmimi. Prvomajsko proslavo so izpeljale tudi jetnice v jetnišnici v Benetkah. V eni od šol so izvezle na kos blaga simbol srpa in kladiva s peterokrako, na praznik so pele borbene pesmi, odložile delo, vsekakor pa nenotno praznovale v sodnih zaporih, *kameretah*, skupnih sobah. Prvomajska proslava v kaznilnici v Perugii je potekala na dvorišču. V poravnanih oblekah – vso noč so jih “likale” pod slamnjačami – so se jetnice zbrale na dvorišču in naenkrat zapele internacionalo. Paznice so prepoznale pesem, jih poskušale utišati, nato pa jih nagnale v celice. Toda jetnice so pele tudi med naganjanjem v celice in v celicah.⁹⁸⁶

V zaporu v Firencah so zapornice pripravile prvomajsko proslavo na dvorišču med sprehodom. V celicah so prej pripravljale kulturni in športni program v obeh jezikih. Pripravile so recitacije, deklamacije, petje internacionale, tekmovala so v teku na 100 m. Kmetice z otoka Zlarina (v Dalmaciji) so bile v narodnih nošah. Zmagovalka Vesna Dean je dobila pokal iz suhega sadja, na njem je bilo rdeče pobarvano jajce z vrisanim srpom in kladivom ter peterokrako zvezdo. Paznicam so rekle, da slave materinski dan. Uprava je od neke kriminalke zvedela, da so praznovale 1. maj. Klicala je zmagovalko na zagovor, kjer je priznala prekršek. 17 jetnic je uprava kazensko premestila v Perugia, Lanciano (pozneje v Chietti in Campobasso). Nekaj časa so imele prepoved izhoda na dvorišče, pozneje pa so sprehod ostro nadzirali. Na dan oktobrske revolucije so jetnice v kaznilnici v Perugii izkoristile dnevni sprehod. Namesto mirnega sprehoda

⁹⁸⁶ Od ječe do ječe, str. 49–50, 148–149, 164.

po kaznilniških predpisih so se postavile v dvorede in prepevale ter v taktu pesmi korakale in telovadile. Pre-senečene paznice so jih kmalu nagnale v celice, kjer so proslavo nadaljevale s kulturnim sporedom.⁹⁸⁷

Ilegalni listi zapornikov

Ilegalni listi so bili najbolj celovit izraz organizirane kolektivne volje političnih zapornikov, saj so bili združite vsebine, ki se je oblikovala po meri neke skupine, in morda še težjega tehničnega problema, saj je vsak, tudi najneznatnejši list moral ustrezati vsaj minimalnim zahtevam – da je bil na primernem papirju in čitljivo pisan oziroma tipkan, poleg tega pa še razmnožen. Zato je bilo za izhajanje listov pomembnejše imeti na voljo tehnične možnosti, za urednikovanje in pisanje pa je med političnimi jetniki vedno bilo nekaj dovolj pripravnih. Za izdajanje listov si je bilo treba najprej pridobiti osnovne potrebščine, ki v jetnišnicah sploh niso bile samoumevne. Večino papirja za kaznilniške liste je predstavljal toaletni papir, ki so ga dobivale od redovnic – paznic, oziroma so ga v kaznilnici v Fossombroneju lahko kupovale v jetniški kantini. Z lepilom iz moke so ga lepile v manjše zvezke. Pisale so s končki svinčnikov (ki jih je bilo lažje skriti), pri prepisovanju lista *Naša borba* v Fossombroneju so imele tudi črnilo in improvizirano pero. Pisati je bilo treba lepopisno, a hkrati čimbolj drobno, da je bil dragocen papir izkoriščen do skrajnosti.⁹⁸⁸ Podobne zahteve so bile tudi pri razmnoževanju rokopisov; prepisovali so različna predavanja, zapisovali skeče in igre.

Zaprti, namenjeni izgonu so leta 1941 pripravljali več listov. V Šentvidu nad Ljubljano je junija 1941 izhajal list *Kibla*, glasilo “3. posade Št. Vid”. Bil je pisan na roko, pripravljali so ga v popoldanskih urah. Urejal ga je Lojze Bukovec, učitelj iz Begunj, ilustrirala Viktor Gregorač in prof. Vinko Puntar iz Radovljice. Izšlo je 6 števil med 10. in 24. junijem 1941, vsaka na štirih straneh pisarni-

⁹⁸⁷ Od ječe do ječe, str. 120, 149.

⁹⁸⁸ Prav tam, str. 99, 101, 148; Marinko, Moji spomini, str. 324.

ške pole. Druga številka je imela tudi prilogo *Arestant* (2 strani). Glava vsake številke je bila večbarvna, različna – teme pa so bile prizori iz zaporniškega življenja. Namen lista je bil “dvigati razpoloženje zapornikov in bičati razne nevšečne pojave”. Brali so ga tudi v drugih posadah (sobah). Nadzorno osebje ga ni odkrilo.⁹⁸⁹

Aretirani v prvem valu izгона so v Celju izdajali kar dva taka lista, *Toti Stari pisiker* in *Kapucinski Toti*. Med zaprtimi v kapucinskem samostanu je bil glavni pobudnik pisanja in izdajanja lista ravnatelj pivovarne v Laškem Franjo Vilhar, ki ga je tudi natipkal in razmnožil na šapirografu, ki je bil v samostanu (v samostanu je bil dijaški konvikt, katerega dijaki so izdajali list “Konviktor”). List je bil humorističen in v veliki meri v verzih. Sodelovali so jetniki iz skupine intelektualcev: odvetnik dr. Jože Gračner, kaplan Franc Bohanec, advokat dr. Fran Roš, kaplan Jakob Sem. Ilustriral ga je akademski slikar Albert Sirk. Peto številko je uredil kaplan Jakob Sem, kajti intelektualce so, razen duhovnikov, odpeljali v Maribor oziroma v Rajhenburg.⁹⁹⁰ List je izšel 8., 12., 22. maja, 1. in 20. junija 1941. Prve številke so izdali v 15 do 20 izvodih, zadnjo v 100.

Toti Stari pisiker so začeli izdajati tam zaprti izgnanci, ko so trije zaporniki prišli iz kapucinskega samostana in s seboj prinesli izvod Kapucinskega totega. Tudi tu so ga urejali zaprti intelektualci: dr. Ervin Mejak, študent Drago Rozman, Drago Rebernik, Drago Predan. Prvi dve številki so pisali na roko, naslednji dve so tipkali na pisalnem stroju, ki je stal v eni od pisarn. To jim je odpiral eden od jetniških paznikov v urah, ko ni bilo v zaporu nikogar od nemškega osebja. Tudi papir je prihajal prek paznika in matere enega od sodelujočih. Izvodov je bilo manj, okoli 5, tretja številka je najbrž izšla v več izvodih. Prva številka je izšla 1. junija 1941 in so izhajale do 13. julija, ko so bili vsi jetniki, namenjeni izgonu, odpeljani v Rajhenburg. Druga številka je izšla verjetno 7. junija, za četrto vemo, da je bilo pripravljenih šele 5 izvodov, ki

⁹⁸⁹ Djuro Šmicberger: Partizanska sedma sila : tisk in novinarstvo v NOB. Ljubljana 1988, str. 83; Cvetko A. Kristan: List šentviških zapornikov. Delavska enotnost, 21. 7. 1955.

⁹⁹⁰ Kapucinski toti in Toti stari pisiker. (ur. Janez Šumrada). Celje 1981; Terčak, Celjski Stari pisiker, str. 44–60.

jih še niso brali množično. Vsebina lista je bila podobno ironična oziroma humoristična, često v verzih.⁹⁹¹

Druga skupina jetniških listov je nastajala v zaporih na italijanskem okupacijskem območju. V ljubljanskih sodnih zaporih so sredi leta 1942 izdajali list *Arestant*, humoristični list za politične arestante.⁹⁹² Leta 1943 je v sobi 169 sodnih zaporov kolektiv vsaj štirikrat pisal list *Kronika*. V vojaškem zaporu v Belgijski kasarni so jetniki izdajali od 7. decembra 1942 do 1. marca 1943 list *Naša bolha – naša uš*, glasilo ujetnikov – rejcev malih živalic. Sestavili so 10 številk. Leta 1944, od 23. januarja do 6. maja, je izšlo v istem zaporu, zdaj delu policijskega zapora, 12 številk lista *Prava uš*.⁹⁹³

V začasnem zaporu Zdravščina pri Gorici so izdajali pripri "list za pouk in zabavo *Žeja*". Sodelovali so Jože Vidrih, Anton Šturm-Tonček, Janko Valentinčič-Loški, Longo-Iskra, Janko Kralj-Hribovski, Oskar in Branko Segala. V letu 1942 je izšlo 7 številk, zadnja je bila datirana z 9. decembrom 1942.⁹⁹⁴

Jetniki in jetnice v italijanskih kaznilnicah in zaporih so pogrešali predvsem osnovne tehnične možnosti. Kljub temu je v letu 1943 začelo nastajati več listov z različnim namenom. V kaznilnici Fossombrone je velika skupina političnih jetnic začela pisati na roko pisan list *Naša borba* kot list, ki bi zaradi celičnega sistema nadomestil zelo težavne medsebojne komunikacije. Usmerjala ga je komunistično jedro, ki je stalo za kolektivom. Izhajati je začel poleti 1943. Izšlo je 8 številk vsakih 15 dni v obdobju od julija do novembra 1943. Pisan je bil ročno, v treh izvodih, za vsako nadstropje eden. Bil je zelo obsežen, 7. številka je imela celo 170 strani. List je imel stalne rubrike: Problemi našega življenja, Malo politike, Naša NOB, ZSSR – dežela sreče in blaginje, Družbeni razvoj, Zdravje in higiena, Malo o znanosti, Dopisi, Zabavni ko-

⁹⁹¹ Kapucinski toti in Toti stari pisker. (ur. Janez Šumrada); Terčak, Celjski Stari pisker, str. 61–66.

⁹⁹² Šmicberger, Partizanska sedma sila, str. 84. Znana je le 2. in 3. številka, ki je izšla 28. 5. 1942 in 30. 5. 1942. Prim. Jože Bajec: Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1. januarja 1937 do osvoboditve 9. maja 1945. Ljubljana 1973.

⁹⁹³ Šmicberger, Partizanska sedma sila, str. 84.

⁹⁹⁴ Prav tam, str. 84. Zaradi poostretega nadzora so ujetniki nato izvirnike uničili, ohranil se je prepis, ki je bil predhodno skrivaj poslan v Kanal ob Soči.

tiček. Veliko pozornosti so posvečali tudi estetski plati lista. List na tankem pisalnem ali toaletnem papirju so shranili v trdne platnice, ki so jih še okrasili z emblemom peterokrake zvezde in srpa in kladiva. Izdelale so tudi posebne vrečke, ki so bile opremljene s trakovi v vogalih, da si jih je lahko jetnica privezala na telo pod obleko, saj lista med sprehodom niso mogle puščati v celici zaradi preiskav. Distribucija je bila trdno določena po celicah in dnevih, računajoč da v 14 dneh obkroži vse nadstropje, nato pa izide znova. Posebej določene jetnice so hranile tudi stare izvode. Ko se je situacija po kapitulaciji Italije spremenila, so jetnice pod močnim vplivom kaznilniškega komiteja KP list preimenoval v *Staljinove rdeče udarnice*, ko so tudi ustanovile četo z istim imenom.⁹⁹⁵

V zaporu Firence je leta 1943 izhajal *Naš glas*, ki ga je urejala Olga Virens. Pisan je bil na toaletnem papirju, vseboval je novice, izhajal je občasno, ko se je zgodilo kaj novega.⁹⁹⁶ V kaznilnici Rocca di Spoleto sta spomladi 1943 izšli dve številki *Spoletskega poročevalca*. Pisali so v šolski zvezek literarne in druge prispevke in "Vesti iz domačih gozdov". Novice so dobivali v paketih, napisane na cigaretnem papirju, ki je bil všit v rob brisače. Sodelavca sta bila Marcel Kronegger in Jure Lavrič.⁹⁹⁷ V moškem zaporu v Perugia je bilo precej mladoletnih. Kolektiv 105 mladincev Jugoslovancev je izdajal list *Glas slovanskega juga*. Pisali so ga s svinčnikom ali črnilom v lepopyisni pisavi. Ustanovili so še druge liste – *Polet*, ki je izšel štirikrat; zadnja številka je imela 12 strani s članki, pesmimi, črticami in risbami. Izhajal je tudi humoristični list *Bucalo*. Glas slovanskega juga je dosegel 7 številok, zadnja je izšla 4. oktobra 1943.⁹⁹⁸ V kaznilnici v Parmi je kolektiv izdajal že spomladi 1943 list *Kaznilniški vestnik*. Občasno je izšla tudi humoristična *Kibla*.⁹⁹⁹

⁹⁹⁵ Od ječe do ječe, str. 82, 85–86.

⁹⁹⁶ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 311.

⁹⁹⁷ Šmicberger, Partizanska sedma sila, str. 86. Zvezek ni ohranjen.

⁹⁹⁸ Prav tam, str. 85–86; Rupko Godec: Mladinski listi v zaporih in taboriščih. Mladinska revija 1946, št. 2.

⁹⁹⁹ Šmicberger, Partizanska sedma sila, str. 84. Na Kaznilniški vestnik se najbrž nanaša tudi zabeležka VOS-a, da so dobili iz Parme več številok Slovenskega poročevalca, ki so ga izdajali zaporniki, in ocenjuje: "Sicer obravnava le bolj probleme zapornikov, vendar vidimo, da so le bili precej na tekočem." (ARS, AS 1483, fasc. 3/1, poročilo M. Tomsič CK KPS 28. 1. 1944).

Četrto poglavje

Zaporniki in okolje

Čeprav je zapor institucija formalnega družbenega nadzorovanja in kaznovanja, je njegov družbeni vpliv skozi odnose v civilni družbi mnogo širši. Zaporniki so bili stigmatizirani ljudje, popolnoma izločeni iz družbe za čas prestajanja kazni, delno tudi pozneje, po prestani kazni. Družba stigmatizacijo obsojenih oseb izvaja neformalno, v vsakodnevnih stikih in odnosih z nekdanjimi zaporniki. Seveda ta izločitveni mehanizem ne deluje na vse zapornike enako, saj je povezan z dolžino kazni, s storjenim kaznivim dejanjem in odvisen od osebnostne strukture posameznikov. Tako je kratek policijski zapor zaradi pravnopolicijskega ukrepa ali kršitve predpisov o cenah gotovo učinkoval v okolju zapornika drugače kot pa večletna zaporna kazen v kaznilnici, ki je že samo z védenjem o prestani kazni učinkovala na vrsto odnosov, ki jih je kaznjenec pozneje vzpostavljajl z okoljem. Občutna je bila razlika v izločevanju med kriminalnimi in političnimi jetniki, saj je družba pač na obe vrsti delikta gledala različno, na politični kriminal sploh prizanesljiveje, čeprav tudi nezaupljivo. Vrednotenje zapornikov pa se je izrazito razdelilo; bivšim zapornikom so bile prestane kazni del socialne promocije v ožjih skupinah pristašev; ta pojav se opaža tako med kriminalnim svetom, še bolj izrazito pa med represiranimi političnimi skupinami, v preostali družbi praviloma ne.

Stigmatizacija zapornikov je učinkovala le toliko časa, dokler so ti bili manjšina v družbi; ko je njihovo število toliko narastlo, da je posredno in neposre-

dno prizadevalo večje dele družbe, ter se je spremenila struktura v prid političnim zapornikom, je začela postajati sestavni del življenja.

Hkrati je nastalo za pomoč zapornikom več organizacij. Narodnoosvobodilno gibanje je na predvojni podlagi razvilo Ljudsko pomoč,¹⁰⁰⁰ ki jo je nato preimenovalo v Slovensko narodno pomoč, deloval je, kolikor je bilo mogoče Rdeči križ, predvsem Slovenski Rdeči križ v Ljubljani od septembra 1943 do septembra 1944.¹⁰⁰¹ Pomoč zapornikom in interniranim je organizirala tudi cerkev, predvsem na italijanskem okupacijskem območju, nastale pa so tudi somoiniciativne organizacije, kot je bila skupina okoli Angele Vode.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ Slovenska narodna pomoč v okupirani Ljubljani. Slovenian National Aid in Ljubljana 1941–1945. Ljubljana 1995.

¹⁰⁰¹ Vera Hutař: Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944). Novo mesto 2000.

¹⁰⁰² Angela Vode: Skriti spomin, str. 83–90.

Stiki zapornikov z okoljem

Eden od prevladujočih motivov pri kaznovanju z odvzemom prostosti je prav omejitev človekovih socialnih stikov in izolacija od okolja, kjer bi mogel jetnik svoje dejanje ponoviti. Že od nekdaj pa so kaznujoči vedeli tudi za kazensko funkcijo omejitve prostosti, saj je dolgotrajna osamitev povzročala zapornikom duševne bolečine in nato psihične deformacije. Da bi bili obe plati izolacije v zaporu učinkoviti, so uprave in osebje kazenskih zavodov vedno posebej skrbele za nadzor nad zapornikovimi stiki z okoljem. Obiski so bili nadzorovani, pošta cenzurirana in določena njena pogostnost, paketi, omejevani po obsegu in pogostnosti, pregledani. Jetnikom v preiskovalnih zaporih, kjer je bilo omejevanje stikov samoumevno zaradi ugotovitve dejanja samega in zavarovanja pred ponovitvijo dejanja, so policijske in jetniške oblasti strožje omejevale stike z okoljem in celo med seboj. Njihov edini stik naj bi bil tisti s preiskovalnimi organi.

Obiski pri zapornikih

V nemških preiskovalnih zaporih med preiskavo obiski in dopisovanje niso bili dovoljeni, pač pa po zaključeni preiskavi. Obiske je dovoljeval referent-preiskovalec za vsakega zapornika ali pa šef IV. oddelka komandanta varnostne policije in varnostne službe. Za zapornike, ki so bili priprijeti iz drugih razlogov, npr.

zaradi sorodstva s partizani ali ustreljenimi sodelavci odporniškega gibanja, je dovoljenja dodeljeval celo najvišji upravni uradnik v okrožjih. Tako je celjski deželni svetnik Anton Dorfmeister dodeljeval leta 1944 dovoljenja za obisk nekaterih zaprtih v celjskem zaporu in celo določal omejitve pri obiskih: "Dovoljuje se pogovor gđc. Elizabete Vrečer s tam zaprto Matildo Valentinčič pod nadzorom."¹⁰⁰³

Spočetka so bila dovoljenja za obiske redka; zapornikom v Begunjah so bila prvič podeljena v večjem številu za veliko noč leta 1942, ko se je že tudi zaključilo zaslíševanje večine aretiranih po decembrski vstaji in razkritju kranjskega okrožja OF in KPS. Takrat je dobila dovoljenje za obisk večina aretiranih, ne pa tisti, ki so bili zaprti v bunkerjih. Dovoljeni so bili tudi paketi.¹⁰⁰⁴

Uprava zopora je vodila posebno knjigo obiskov. Ohranjena knjiga za zapor Begunje za obdobje od oktobra 1942 do aprila 1944 kaže, da je v tem času dobilo dovoljenje za obiske 500 jetnikov¹⁰⁰⁵ (povprečno okoli 40 mesečno), torej okoli 5 % zaprtih. Ostaja pa neznan, kolikšen del prošenj je bil ugodno rešen. Za obiske je bila v zaporu Begunje urejena govorilnica – sobica takoj pri vходу v stavbo. Iz pričevanj je mogoče sklepati, da sta jetnika smeli obiskati hkrati največ dve osebi.¹⁰⁰⁶

Franc Križnar je med trimesečnim bivanjem leta 1942 v Begunjah dobil štiri obiske. "Nekega dne naju obišče sestrična Ivka. Pove nama, da so mami pisali, da sva še v Begunjah, a ona tega ne verjame, ker misli, da sva že ubita. Zato napiševa skupaj nekaj besed na karto, ki jo bo Ivka poslala mami v dokaz, da sva res še pri življenju."¹⁰⁰⁷ Drugič ga je v začetku novembra 1942 obiskal še drugi sorodnik. "Vesel sem obiska, toda ko mi Lojze očita, da sem jaz kriv, da je pri nas doma tako in da je zaradi mene morala mati po svetu, mi postane hudo. Skoraj zajokal sem."¹⁰⁰⁸ Četrtič sta ga popoldne

¹⁰⁰³ ARS, AS 1602, fasc. 189/VII, dopisa dež. svetnika zaporu Celje 26. 10. 1944, 27. 11. 1944. Podčrtano v dokumentu.

¹⁰⁰⁴ Šinkovec, Begunje, str. 278–279.

¹⁰⁰⁵ Šinkovec, Begunje, str. 278.

¹⁰⁰⁶ Križnar, Ne vdaj se, fant, str. 68, 94.

¹⁰⁰⁷ Prav tam, str. 77.

¹⁰⁰⁸ Prav tam, str. 79, 94.

obiskali teta in sestrična zadnji dan pred odhodom v koncentracijsko taborišče.

V zaporih na italijanskem območju je bilo obiskovanje zapornikov dovoljeno. Seveda pa je morala obiskovanje dovoliti ustrezen organ, v čigar pristojnost je zapornik sodil. V vojaškem zaporu v Belgijski kasarni je to oblast imelo poveljstvo vojaških karabinjerjev. Po 'božični raciji' 1942 se je znašlo v zaporu mnogo Ljubljancanov, ki so bili aretirani prav sredi vsakdanjega življenja, tako da so mnoge zadeve morali urejati še iz zapora. Po obdobju, ko so bili ti jetniki pod pristojnostjo slovenske Mestne varnostne straže, ki jim ni dovoljevala nobenih stikov s svojci, so italijanske oblasti začele množično podeljevati dovoljenja za obiske.¹⁰⁰⁹ Prošnjam za obiske so italijanske oblasti ugodile zlasti, če so bile utemeljene z družinskimi razlogi.

Valerija Kremžar je prosila, da bi lahko obiskala moža Biaggia Korošca v zaporu v Belgijski kasarni, da bi se lahko z njim posvetovala o pridobitvi pooblastila za dvigovanje njegove pokojnine.¹⁰¹⁰ Filip Štefula je prosil za kratek pogovor s svojo hčerjo, ki je bila v zaporu v Belgijski kasarni od 15. novembra 1942, da bi ji lahko povedal za smrt matere, ki je medtem umrla. Hkrati je zaprosil za dovoljenje, da bi ji izročil zavitek perila in živeža, ker je že dva meseca v zaporu. Poveljstvo karabinjerjev mu je dovolilo oboje in določilo dan obiska – 20. januar 1943.¹⁰¹¹ Mara Kelnerič je zaprosila za pogovor s svojim očetom in bratom, ki sta bila aretirana 21. decembra 1942 zaradi nujnih družinskih zahtev. Mati naj bi medtem zbolela in "znašli smo se v žalostnih okoliščinah." Še istega dne so ji dovolili pogovor za naslednji dan.¹⁰¹²

Obiske zapornikov, ki so bili v sodnem zaporu v Ljubljani, je dovoljeval ravnatelj zapora, za tiste, ki so bili v pristojnosti vojaškega vojnega sodišča, pa voja-

¹⁰⁰⁹ Prim. Vida Deželak Barič: Na svidenje prihodnjo sredo : ženske demonstracije v Ljubljani 1943. Ljubljana 2005 (dalje Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo), str. 23–24.

¹⁰¹⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis Valerije Korošec 29. 12. 1942.

¹⁰¹¹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis Filipa Štefula 12. 1. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 17. 1. 1943.

¹⁰¹² ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo M. Kelnerič 4. 2. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 4. 2. 1943.

ški tožilec. Po vzpostavitvi posebnega vojaškega zapora je dovoljeval obiske tudi komandant vojaškega zapora, vendar jih je potrjeval vojaški tožilec.¹⁰¹³ Nanju so se množično obračali sorodniki zaprtih s prošnjami za obiske, ki so jih bodisi utemeljevali z družinskimi razlogi, dolgo ločenostjo od zaprtega ali jih sploh niso utemeljevali.¹⁰¹⁴ Pogosto so prosili za obiske z otroki, tudi majhnimi.¹⁰¹⁵

Po nemškem prevzemu zapora je obiske za politične jetnike dovoljeval le vodja zapora Waldemar Simon. Jetnikom v sodnem delu zapora je obiske dovoljeval še dalje ravnatelj Spreitzer, vendar mu je trajanje in pogostnost obiskov določal Simon. Za politične jetnike, ki jih je aretirala še italijanska policija, je bilo trajanje obiska določeno na pol ure vsakih 14 dni, za sodne po 20 minut, s tem da so bili ločeni s pregradnimi vrati.¹⁰¹⁶ Nekateri kriminalni jetniki so dobivali obiske pogosto, tedensko, enkrat ali dvakrat mesečno, drugi zelo poredko.¹⁰¹⁷ Obiski so potekali predvsem ob sobotah in nedeljah. Zaradi prenapoljenosti so bili nekaj časa obiski prepovedani. Takrat jih je neformalno omogočalo slovensko osebje. Tako so se sorodniki srečevali z zaporniki v pisarnah ravnatelja, poveljnika paznikov in njegovih namestnikov, celo v zasliševalnih celicah v poslopju sodišča v 1. nadstropju. Ko pa je veljal v zaporu občasno poostreni režim, obiskov zaradi prisotnosti italijanskega osebja ni bilo mogoče sprejemati.¹⁰¹⁸ Pozneje, v začetku leta 1943 so bili obiski dovoljeni za sodne jetnike med ponedeljkom in petkom, za politične pa med nedeljo in četrtkom.¹⁰¹⁹

Jetniki pod strogim režimom obiskov niso smeli doživati. Tak je bil Ivan Dekleva poleti 1941. Ker nadzornik Čamernik obiska njegovi družini ni mogel urediti

¹⁰¹³ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 12. 12. 1942.

¹⁰¹⁴ ARS, AS 1791, fasc. 593.

¹⁰¹⁵ ARS, AS 1791, fasc. 593, dopis Lada Čatarja 14. 7. 1943, prošnja Viktorja Grabnarja 1. 9. 1943.

¹⁰¹⁶ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe W. Simona, 14. 12. 1943, 19. 1. 1944, 14. 4. 1944.

¹⁰¹⁷ Prim. ARS, AS 1753, fasc. 3, register sodnih zapornikov, 1944–1945.

¹⁰¹⁸ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 57.

¹⁰¹⁹ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 11. 1. 1943.

drugače, je vplival na šefa italijanskih paznikov, da je ta omogočil neformalno srečanje s hčerko in ženo v pisarni ravnatelja zapora.¹⁰²⁰

*Tabela 4.1: Obiskovalci v policijskih zaporih v Ljubljani leta 1944.*¹⁰²¹

1944 datum	obiski	hrana	de-nar	dovoljenje	Intervencija	perilo paket
18. 8.	9	4	1	3		1 paket
19. 8.	5	3	3	1	1, Simon	0,1
20. 8.	10	2			1, Simon	1
21. 8.	17	4	1		1, polk. Žlindra	1
22. 8.	66	10	2			1 paket
22. 8.	16	2	1			
23. 8.	9	2				
24. 8.	14	2				2 obleka
25. 8.	4	3	1			1 obleka, 1 zlatnina
26. 8.	30					
27. 8.	23	2				
28. 8.	21	1	3			
29. 8.	9		2			
30. 8.	31	3		1		1 obleka, 1 knjiga, 1 paket
31. 8.	22	2	1			
1. 9.	19	1	5			
2. 9.	48	2	1			1 paket, 1 obleka
3. 9.	100	1				
4. 9.	153	1				

V ljubljanskih policijskih zaporih so bili obiski kar pogosti, v kolikor je mogoče soditi po enem mesecu, za katerega so na voljo podatki. Obiski so bili v tem obdobju vedno številčnejši, seveda pa je naraščalo tudi število jetnikov. Jetnike, ki niso smeli dobivati obiskov,

¹⁰²⁰ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 143–145.

¹⁰²¹ ARS, AS 1876, fasc. 76/III, obiski v policijskem zaporu.

so vodili na posebnih listah.¹⁰²² Kot je razvidno iz knjige obiskov za avgust 1944, so bili obiski dovoljeni vsak dan, običajno popoldan od 15. ure dalje, in sicer v trajanju 10–15 minut; koliko so bili obiski vsakega posameznega pogosti, se ne da ugotoviti.¹⁰²³

Olga Salajko je hotela obiskati mamo, ki so jo dva dni prej odgnali v zapor v Mursko Soboto. "Imela sem srečo, da sem lahko prišla do mame. Prosila sem tov. Tompa Terezo, ki je imela takrat nekako vezo, in po njej sem dobila dovoljenje, da sem lahko mamu obiskala. Ko sem prišla v zapore, je mama bila čisto sama v sobi in se je vsa tresla, ker se je bala. Niso ji namreč povedali, zakaj so vse druge iz sobe odgnali. Mislila je, da jo bojo sedaj v sobi topli, ker je ostala sama. Ko pridem jaz notri, se je jokala in takrat me je detektiv vprašal, če govorim madžarsko. Rekla sem, da nekoliko vem nemško, ampak tega spet mama ni vedela, in tako sva se lahko pogovarjali v prisotnosti tistega detektiva in v navzočnosti Tompa Terezije slovenski." In ker sta se pogovarjali slovensko, ji je mati lahko zaupala nekja stavkov o zaslíšenju in mučenju. Med dvanajstdnevnim zaporom je Salajkova mamu obiskala še enkrat, ko ji je nesla hrano. Iz tega lahko povzamemo, da murskosoboški zapor ni imel prostora za obiske, temveč so pazniki kar izpraznili skupno celico, v kateri je bil dotični zapornik.¹⁰²⁴

V madžarskih kaznilnicah so bili obiski dovoljeni vsak tretji mesec. "Govorila sem z njim lahko le deset minut in v tem času nisva spravila skoraj nobenih besed iz sebe, temveč so govorile le oči in s tem sva si pravzaprav vse povedala."¹⁰²⁵

Dopisovanje

Ko so se jetniki v zaporu umirili po prvem šoku, so čutili, da bi morali vzdrževati zvezo z okoljem, odkoder

¹⁰²² ARS, AS 1876, fasc. 76/II, lista jetnikov brez obiskov, nedat.

¹⁰²³ ARS, AS 1876, fasc. 76/III, obiski v policijskem zaporu.

¹⁰²⁴ ARS, AS 1550, šk. 28, Gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Olge Salajko.

¹⁰²⁵ ARS, AS 1550, šk. 28, Gradivo komisije za zbiranje spominskega materiala iz NOB pri OO ZB Murska Sobota (1960), izjava Angele Tot 13. 12. 1960.

so bili iztrgani. "Zanimivo je, kako v celicah za železnimi rešetkami zaživi v človeku želja, da bi pisal pisma in prejemal pošto," je ugotovil poznavalec navad in psihe zapornikov.¹⁰²⁶ Po predpisu dopisovanje in obiskovanje v ljubljanskem sodnem zaporu ni bilo možno, dokler je bil jetnik v preiskavi oziroma dokler ni bila vložena obtožnica pred višjim vojaškim vojnim sodiščem, oziroma podobno za kriminalne jetnike, dokler ni bila vložena obtožnica pred okrajnim oziroma okrožnim sodiščem.¹⁰²⁷ V zaporu je pisma zbiral paznik pri jutranjem odpiranju celic. Pisma so šla v jetniško cenzuro, ki jo je izvajal jetniški učitelj Vojko Jagodič.¹⁰²⁸

Omejitve v dovoljenem dopisovanju s svojci so jetniki nadomeščali z ilegalnim dopisovanjem. V ljubljanskih zaporih je bilo tako dopisovanje še zelo preprosto. Zaradi naklonjenosti slovenskih paznikov se je pogosto dalo dobiti papirček, pa tudi pisalo. Nekateri pazniki so radi prenašali sporočila, pozneje tudi italijanski, ki so to počeli predvsem za podkupnino. Še raje so prenašali ustna sporočila, saj ni bilo tveganja, da listič odkrijejo kontrole ob izhodu iz zapora. Prenašalec sporočil jetnikov iz ljubljanskih zaporov, ustnih in pisnih, je bil tudi italijanski jetniški zdravnik dr. Eletto. V sodni zapor je prihajal zvečer, med sedmo in osmo in takrat porabil priliko, da je klical zapornike, za katere je imel sporočila, v ambulanto. Včasih je med raznašanjem zdravil prenesel skrivna sporočila tudi po celicah. Italijanska uprava ga je sumila in večkrat poskušala z osebno preiskavo dobiti pri njem dokaze o prenašanju sporočil. Menda se je večkrat uspešno izognil, tudi zato ker je bil opozorjen, konec leta 1942 pa so mu menda lahko dokazali povezave z jetniki in je bil premeščen v Ribnico.¹⁰²⁹

V nemških zaporih je bilo dopisovanje možno, seveda šele, ko je bila končana preiskava. Dotedaj je bilo možno poslati le dopisnico, da so domači vedeli za naslov, in prošnjo za perilo.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 66.

¹⁰²⁷ Virens, V italijanskih zaporih in ječah, Ženske v NOB, I, str. 292, 295.

¹⁰²⁸ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 149, 69.

¹⁰²⁹ Derganc, Okrvavljena roža, str. 106; ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 28. 12. 1943.

¹⁰³⁰ Mežnar, Bila sem na smrt obsojena, str. 61.

Posebno obliko dopisovanja iz nemških preiskovalnih zaporov predstavljajo poslovilna pisma, ki jih je urad komandanta varnostne policije in varnostne službe dovoljeval pisati na smrt obsojenim političnim jetnikom v obdobju med septembrom 1941 in koncem oktobra 1942. Pisma so smeli pisati na smrt obsojeni dan pred usmrčitvijo ali celo istega dne. Videti je, da so smeli pisati po eno pismo, očitno pa so bile tudi izjeme, saj so od enega ustreljenega izkazana celo tri pisma. Pisali so lahko v slovenskem jeziku, čeprav sicer njegova javna raba ni bila dovoljena. Nekaj ohranjenih pisem pa je tudi v nemškem jeziku, čeprav so bili njihovi avtorji nedvomno Slovenci. Kot legalna sporočila so seveda bila pisana pod vtisom, da bodo šla skozi cenzurni postopek, zato se vsebina pri večini omejuje na psihično podporo rodbinskim članom in besede slovesa.¹⁰³¹

Drugače je bilo v kaznilnicah, kjer je bilo življenje zapornikov mnogo bolj umirjeno, pravzaprav dolgočasno. Pravica do pisanja pisem je bila določena s splošnimi predpisi o kaznilniškem redu. Disciplinski ukrepi so zadevali tudi omejitev pravice do pisanja pisem. Obsojenci na krajše zaporne kazni so imeli pravico do tedenskega pisma, obsojeni na daljše zaporne kazni pa na dvotedensko pismo. Ministrstvo je prej odobrilo listo naslovnikov; v pošte so prišli le najožji sorodniki. Nekatere kaznilnice so imele za pisanje urejene posebne prostore z mizami, kjer so kaznjenci enkrat na teden, ob točno določeni uri, pod nadzorom paznikov pisali pisma.¹⁰³² Lavo Čermelj je kot obsojenec na dosmrtno ječo imel pravico pisati dvakrat na mesec. Zaradi ukora, ki ga je dobil še v rimskih preiskovalnih zaporih, je spočetka smel pisati le enkrat na mesec.¹⁰³³

Pravo strast do dopisovanja, ki med jetniki ni bila tako redka, je razvil Stanko Vuk, obsojen na 15 let ječe zaradi prevratne dejavnosti. S svojo ženo je od aretacije do vrnitve v Trst v začetku leta 1944 izmenjal okoli 400 pisem, lističev in dopisnic. Skoraj vse uradno, z žigom cenzure, nekaj pa jih je tudi pretihotapil. Iz zaporedja

¹⁰³¹ Ževart, *Poslovilna pisma*, str. 21–23.

¹⁰³² Od ječe do ječe, str. 120.

¹⁰³³ Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 213.

pisem, ki jih je pisal Stanko Vuk iz kaznilnice Fossano, je mogoče razbrati, da je imel dovoljenje za pisanje pisem sprva enkrat tedensko, nato dvakrat. Po kapitulaciji Italije je lahko pisal vsak dan. Po premestitvi v kaznilnico Alessandria je spet lahko pisal le enkrat tedensko. Pisma so povečini osebna, ljubezenska in kažejo na imaginarni svet, v katerem je Vuk kot jetnik živel. "Pišem, kar se med tednom nabere v mojem srcu in me žge, dokler ti tega ne povem."¹⁰³⁴

Pisati je bilo v italijanskih kaznilnicah mogoče v vsakem jeziku, toda praktična omejitve, ki so jo izvajale uprave, je večino jetnikov, ki so znali ali imeli možnost pisati italijansko, nagnila k temu, da so pisali italijansko. V kolikor je bilo pismo pisano italijansko, ga je cenzurirala kaznilniška uprava. Vso pošto v neitalijanskih jezikih so uprave pošiljale na osrednje cenzurno mesto v ministrstvu za pravosodje. Za pismo je to pomenilo, kot so ugotovili kaznjenci iz lastnih izkušenj, okoli tri mesece daljšo dobo dostave. Tako je pisanje v slovenskem ali katerem drugem jeziku preostalo tistim, ki niso zmogli italijanščine. Slovenske jetnice v zaporu v Firenzah so večino pošte pisale v materinščini, ker večina ni znala italijansko.¹⁰³⁵

Jetniški cenzor je bil za pošto političnih jetnikov ravnatelj oziroma direktor, pri nepolitičnih pa kaplan. Ko je pismo šlo skozi kaznilniško cenzuro, je šlo še, tako kot vsa ostala pošta, skozi splošno cenzuro, kar je povzročalo velike zamude. Cenzorji so bili zlasti pozorni na politiko, podrobne opise razmer v zaporu ali kaznilnici ipd.¹⁰³⁶ Stanko Vuk je tako ugotovil: "Glede tvoje želje, da bi imela tloris moje celice, vedi, da sem ti ustregel še pred časom, pa so mi pismo vrnili in sem ga moral napisati še enkrat, ker pravila tega ne pustijo."¹⁰³⁷

Posedovanje papirja je bilo v kaznilnicah strogo prepovedano. Jetnikom so ob prihodu odvzemali tako pisala kot papir. Za pisanje pisem so dobivali jetniki papir od uprave. Imel je predpisane dimenzije 10x15

¹⁰³⁴ Vuk: Ljubezenska pisma, str. 120, 287. Izbor pisem prim. Stanko Vuk: Zemlja na zahodu. Koper 1959. Ohranila so se le njegova pisma ženi.

¹⁰³⁵ Od ječe do ječe, str. 120.

¹⁰³⁶ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 213.

¹⁰³⁷ Vuk, Ljubezenska pisma, str. 140.

cm in na vsaki strani je bilo 17 vrstic, skupaj je torej jetnik lahko napisal 68 vrstic. V izjemnih primerih je lahko ravnatelj kaznilnice dovolil dvojno pismo – z dvema listoma papirja. Pri kriminalnih jetnikih menda niso bili tako strogi in so smeli pisati na poljubnem papirju.¹⁰³⁸ Čermelj si je sprva pomagal tako, da je pisal ozko, kolikor se je dalo in tudi med vrsticami, vendar ga je direktor opozoril, da mu bodo pisma zaplenjena, če se ne bo držal reda. Po njegovem je bil direktor pri cenzuri sila strog in je temeljito prečrtal vse, kar mu ni bilo všeč, nekoč celotno pismo, tako da ga je kar zasegel. A hkrati je Čermelju dovolil na stroške kaznilnice brzojavko, s katero je ta čestital ženi obletnico poroke. V mesecih zmede pred kapitulacijo Italije in po njej se je tudi pošta z Ljubljansko pokrajino skoraj zaustavila; po kapitulaciji sploh ni več prihajala. Takrat so si pomagali z dopisnicami Rdečega križa kot vojni ujetniki.¹⁰³⁹

Zaradi omejitev pri pisanju, pa tudi kljubovanja, so si jetniki na vse načine prizadevali, da bi le sporočili svojo navzočnost tudi vsem tistim, ki so bili del njihovega okolja, seveda različno glede na duševno strukturo kaznjencev in okolje, ki so ga želeli nagovoriti. Predpostavljamo lahko, da mnogim kriminalnim jetnikom ni bilo toliko do pisanja in sporočanja, ker so bili do določene mere že prej izločeni iz svojega okolja. Vendar so tudi ti imeli določene želje po sporočanju, tudi če so bile 'poslovne'.¹⁰⁴⁰ Bolj izobraženim je bilo veliko do dopisovanja, odpornikom do tega, da ostanejo povezani s svojo organizacijo, da opozarjajo na nevarnost in nase, takorekoč vsi pa so si želeli stikov z domačimi. Tako so se vsi trudili, da pridobe v ilegalno posest papir in svinčnik.

Pri nabavljanju papirja je prihajala do izraza vsa iznajdljivost jetnikov in jetnic. Skupini jetnic, ki so bile odrezane od zunanjega sveta, ga je izročila skupina no-

¹⁰³⁸ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 213–214; Vuk, Ljubljenska pisma, str. 302.

¹⁰³⁹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 213–214.

¹⁰⁴⁰ Tako je sodni jetnik Ivan Adlešič sporočil iz sodnega zapora v Ljubljani svoji sodelavki: "Gospa Kati, razlikujte, kaj je mojega in kaj je vašega. Imam še 9 kg bombonov, zanje zahtevam 5000 lir in še mojih 800 lir." Prim. ARS, AS 1753, fasc. 1/1, zapisnik 10. 4. 1945.

vih, ki je bila v beneški kaznilnici na prehodu v druge kazenske zavode. Da so lahko vzele iz nahrbtnika svinčnik in papir, so morale podkupiti paznico.¹⁰⁴¹ Čermelj si je pomagal s tem, da je hranil papir, v katerem je dobival zdravila iz kaznilniške lekarne. Za pisalo je služil konček svinčnika ali samo mina.¹⁰⁴²

Prenašanje in pošiljanje skritih sporočil je zato sodilo med priljubljeno dejavnost jetnikov, ki so tudi imeli dovolj časa, da so si take ukane izmišljali. Mnogi so pošiljali skrivna sporočila v stvarih, ki so jih izmenjevali s sorodniki – z obleko, paketi. Seveda je za poti skritih sporočil vedelo tudi osebje zaporov in kaznilnic, saj je imelo dolgoletne izkušnje, zato je prav te poti najnatančneje in pogosto preverjalo. Zlasti v nemških zaporih, kjer je bila izolacija ostrejša, so zaporniki uporabljali tako pot. Sorodnikom so tako poslali tudi sporočila, ki bi jih lahko uvrstili med poslovilna pisma, saj so jih kot izraz svoje poslednje volje zapustili na smrt obsojeni jetniki. Tako je na smrt obsojeni v svoji obleki, za katero je vedel, da jo bodo izročili sorodnikom, skrnil v nogavice drobno sporočilo, v katerem je lahko sporočil zadnje pozdrave in poslednjo voljo.¹⁰⁴³ Drugi je podobno sporočilo vdela v obleko, tretji v čevelj.¹⁰⁴⁴

Najzanesljivejša pot ilegalnih sporočil je bila prek kaznilniškega oziroma zaporniškega osebja. V nemških zaporih si pazniki niso upali prenašati pisanih sporočil, saj so bili zlasti slovenski deležni večkratnih iznenadnih preiskav pri odhodu iz službe.¹⁰⁴⁵ V zaporih v Ljubljanski pokrajini je bilo prenašanje sporočil iz zaporov lažje. Večina slovenskih paznikov je to počela zaradi nacionalne in človeške solidarnosti, čeprav so nagrade hvaležnih svojcev pomenile v časih pomanjkanja pomembno spodbudo. Jetniki so tako njihovo pripravljenost hitro odkrili in jo tudi izkoriščali. Sčasoma so se pazniki omejili predvsem na prenašanje koristnih sporočil – kako se zagovarjati, dogovore glede izjav pri zasliševanjih.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴¹ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 303.

¹⁰⁴² Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 213.

¹⁰⁴³ Jože Vidic: Krik v Dragi, Ljubljana 1984, str. 57–58.

¹⁰⁴⁴ Ževart, Poslovilna pisma, str. 64; Ostrovska, Kljub vsemu odpor, II, str. 295.

¹⁰⁴⁵ Terčak, Celjski Stari pisker, str. 24.

¹⁰⁴⁶ Čamerlik, Spomini na sodne zapore, str. 66.

Naivnost in neizkušenenost pretežno mladih zapornikov in zapornic je povzročala večkrat nepotrebna razkritja. Ob obisku sester Potočnik, ki ga je pripravil Čamer-nik, je ena drugi stisnila listek v roko. Italijanski stražar je to videl in listek odvezel. Listek je sicer opisoval neke uspehe partizanov, vendar je kljub temu spravil v za-drego Čamer-nika, ki je obisk pripravil. Še bolj nerodna je bila zadeva s pismom odvetnika dr. Skoberneta sinu v zapor. V njem je hvalil složnost osebja in političnih zapornikov v zaporu, prišlo pa je v roke šefa paznikov Salemmeja.¹⁰⁴⁷

Skrivna sporočila od zapornikov, ki so prosili, da jih pošlje ilegalno, je zbiral zjutraj, ko je odpiral in zapi-ral celice, paznik Semolič. Spravljaj jih je v žep. Pri tem početju ga je zalotil italijanski paznik in ga prijavil po-veljniku straže. Ta ga je peljal k ravnatelju; ker pa tega ni bilo, je prišlo reševanje zapleta v roke Čamer-nika kot upravitelja zapora. S Salemmejem sta se pogodila, da je šlo za pobiranje legalne pošte – da je torej paznik opravljal svojo službeno dolžnost. Pošto so namreč v zaporu pobirali pazniki vsak dan zjutraj.¹⁰⁴⁸

Zaradi korupcije je tudi italijansko osebje, zlasti po-licijsko, rado sodelovalo pri prenašanju sporočil in celo paketov. Cirila Vidmarja so tako v policijskem zaporu v Ljubljani kar obletavali s ponudbami, da bi mu prenašali pošto; v njihovi prizadevnosti je bil pohlep, saj jih je nagrajeval s svilenimi srajcami iz svoje tovarne.¹⁰⁴⁹

Paketi

Paketi so za zapornike pomenili predvsem izboljšavo prehrane, morda še kakšen kos obleke ali osebno drobnarijo, pa tudi dokaz, da niso pozabljeni. Praksa pa je bila glede dovoljevanja dostave ali pošiljanja paketov v zapore precej različna. V policijskih zaporih v Ljublja-ni je bil dovoljen paket trikrat na teden – v paket je štela

¹⁰⁴⁷ Prav tam, str. 68–69.

¹⁰⁴⁸ Čamer-nik, Spomini na sodne zapore, str. 148–149.

¹⁰⁴⁹ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 244.

tudi topla hrana, ki jo je dobival jetnik od zunaj.¹⁰⁵⁰ Paketi so bili dovoljeni spočetka tudi v sodnem zaporu v Ljubljani. Da bi vnesli nekaj reda glede vnašanja paketov, ki jih je uprava dovoljevala dovolj ugodno, so marca 1943 predpisali poseben pravilnik, ki je meril zlasti na to, da bi se izognili pritožbam o kraji hrane in drugih stvari jetnikom. Po njem je bilo treba voditi dosledno evidenco o paketih, poglavitno pa je bilo, da bi morala uprava sprejemati le pakete s predloženim popisom vsebine. Tako bi jetnik, pred katerim so paket vedno odpirali, lahko preveril vsebino s popisom. Spočetka je bila hrana v paketih dovoljena; ni znano, kdaj je ni bilo več dovoljeno vnašati, vsekakor pa omenjeno navodilo izrecno prepoveduje vnašanje živeža.¹⁰⁵¹

Vrh liberalnega zaporniškega režima v prvem letu okupacije je pomenilo božično obdarovanje jetnikov v sodnem zaporu v Ljubljani. Slovensko osebje v sodnem zaporu v Ljubljani se je poskušalo ravnati, kakor da so časi še vedno enaki kot pred okupacijo. Zato so služila tudi božična darila. Jetniški duhovnik pater Angelik Tominec je konec leta 1941 zbral toliko sredstev in podpornikov, da je lahko obdaroval vso jetnišnico, čeprav je bilo jetnikov bistveno več kot pa v časih pred vojno. 24. decembra 1941 so tako pripeljali na dvorišče zapora okoli 380 paketov. Presenečenje italijanskega osebja je bilo veliko; le malo ga je zmanjšala trditev, da gre za star avstrijski običaj. Pakete je podarila veletrgovka Ana Verbič, ki jo je spodbodel zet dr. France Zupan, sekretar mestne hranilnice. Vsak paket je vseboval štruklje, zavoj sira, dve ribji konzervi in po 40 cigaret. Pakete je delilo osebje jetnišnice po nekem seznamu tistim, ki so bili pomoči res potrebni. Dva dni okoli božiča so tudi sorodniki in drugi prinašali darila za jetnike, tako da je bilo na vhodu kot v čebelnjaku. Pazniki so spregledali tudi steklenice alkoholnih pijač, ki jih sicer ni bilo dovoljeno prinašati v zapor. Kar 350 steklenic je pritihtapil v zapor paznik Stane Pirc.¹⁰⁵² Podobno božično obdarovanje so pripravili leta 1941 tudi za zapornike v Begunjah, enako tu-

¹⁰⁵⁰ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 292.

¹⁰⁵¹ ARS, AS 1753, fasc. 1/I, predpis tožilca vojaškega vojnega sodišča 11. 3. 1943.

¹⁰⁵² Camernik, Spomini na sodne zapore, str. 164–168.

di za velikonočne praznike leta 1942.¹⁰⁵³ Za božični čas leta 1942 je uprava vojaškega zapora v sodnem zaporu ukazala, da naj vsi politični zaporniki pišejo domov, da je dovoljen vnos paketov v času od 20. decembra do 6. januarja 1943. Poseben vnos paketov je bil dovoljen tudi za Miklavža istega leta. Paket je lahko vseboval tudi četrtilitra vina, za suho hrano pa je bilo obvezno predhodno dovoljenje komandanta vojaškega zapora.¹⁰⁵⁴

Vojaki, ki so vodili vojaški zapor v Belgijski kasarni, so s paketi ravnali zelo nemarno. Pakete so sicer sprejemali, izročali pa, kakor se jim je zdelo. Tako naj bi se nabralo občasno tudi po nekaj stotin paketov, ki so jih sami delno izropali, drugo pa pustili propasti. "Pritožiti se ni smel nihče, smejali bi se mu, čeprav so šli vsi paketi skozi pisarno."¹⁰⁵⁵

V zaporih na nemškem okupacijskem območju so bili paketi dovoljeni predvidoma mesečno. Mogoče jih je bilo oddati po pošti ali pa osebno na sprejemnih vratih zapora. Paket z obleko in priborom je bil dovoljen tudi pred odvedbo v koncentracijsko taborišče. "Po hodniku pride policist. V roki drži list papirja 'Križnar, naprej!' Grem z njim. Pred vrati kaznilnice me čakata Ivka in teta iz Rakovice. Obe nosita kovčke in nahrbtnike. Stopimo v sobo za obiske (...) Teta in Ivka mi povesta, da greva z Jožem, kakor so bili obveščeni, drugi dan naprej v Nemčijo na delo. Prinesli sta nama kovčke, nekaj hrane, perila in druge stvari. Teta pred Guckom razklada prinesene stvari. Izmotata tudi škatlico paste za čevlje. Guck vrne škatlo. 'Tega ne bosta rabila', pripomni."¹⁰⁵⁶

Zaprtem v italijanskih kaznilnicah so paketi lahko prihajali mesečno, vendar je bilo pozneje dovoljeno dobiti tudi več paketov.¹⁰⁵⁷ Zaradi hudega prehranskega

¹⁰⁵³ Šinkovec, Begunje, str. 275–276.

¹⁰⁵⁴ ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 2. 12. 13. 12. 1942.

¹⁰⁵⁵ Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 35.

¹⁰⁵⁶ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 68, 94. To pričevanje pa se ne ujema z prakso, da jetniki v koncentracijska taborišča niso smeli nositi prtljage. Vse odvečne osebne stvari so morali pustiti v zaporih, kjer so jih lahko prevzeli svojci. Prim. ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dopis izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe Celje zaporu Celje 18. 2. 1943.

¹⁰⁵⁷ Vera Hutař, ustni vir, 20. 4. 1998.

pomanjkanja v Italiji so bili paketi pogosta tarča tatov, bodisi na pošti ali pa v kaznilnicah, kjer so pakete pregledovali pazniki, hkrati pa za jetnike prav zaradi tega življenjsko pomembni. Paketi so pogosto prihajali izropani – vanje so tatovi vložili namesto slanine opeko.¹⁰⁵⁸ Pakete so načeloma sicer morali odpirati pred jetnikom. Izročal jih je tajnik jetnišnice v skladišču.¹⁰⁵⁹ Teža, ki je še bila dovoljena za paket, poslan v eno od kaznilnic, je bila 20 kg; če jo je presegal, je pošiljatelj lahko računal na težave, vendar pa je jetnik, na katerega je bil paket naslovljen, s plačilom dodatne poštne paket vseeno dobil. Ana Lavrenčič je tak pretežak paket poslala možu Karlu, ki je prestajal kazen v kazenskem zavodu v Parmi. Zadržala ga je uprava sodnega zapor v Trstu; ko pa je Lavrenčič položil za dostavo potrebno vsoto, je paket, ki je bil poslan 10. junija, po 28. avgustu istega leta le dobil.¹⁰⁶⁰

Zaporniki v zaporu Begunje poleg paketov niso smeli dobivati denarja, čeprav so se dogajali tudi taki primeri. “Nekega dne me spet obišče Ivka. Policista Januša vpraša, če sme podariti vsakemu po dvajset mark denarja. Januš ji ugodí, toda ker ni imela drobiža, ji je vzel denar in rekel, da bo menjal v Radovljici, potem pa bo dal nama. Ker smo bili neprevidni, so to videli drugi, med njimi tudi Salopir. V Radovljici sva od Januša res dobila vsak po dvajset mark, toda to naju je drago stalo.”¹⁰⁶¹ Zaradi ovadbe sojetnika so pri njem našli drugega dne med preiskavo 20 RM. “Zvečer pride pome mlad gestapovec. Vodi me po hodniku k pisarni. Tu stojita Januš in komandant zaporov. Gestapovec, ki zna slovensko, me vpraša, kje sem dobil 20 mark. Lažem mu, da sem jih dobil v nogavicah, ki mi jih je prinesla sestrična. Policist Januš je nervozen. Poslušá tolmača, ko prevaja komandantu moje besede. Gleda me in skoraj ne more verjeti, da ga zagovarjam, da ga nočem izdati.”¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁸ Od ječe do ječe, str. 190.

¹⁰⁵⁹ Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 203.

¹⁰⁶⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/II, dopisi Ane Lavrenčič 4. 8. 1943, dopis zaporá Koper 17. 8. 1943, dopis zaporá Trst 28. 8. 1943.

¹⁰⁶¹ Križnar, Ne vdaj se fant, str. 83.

¹⁰⁶² Prav tam, str. 84–85.

Nasprotno pa so jetniki v zaporih in kaznilnicah v Italiji lahko dobivali po pošti denar od doma, saj so jim tudi dovoljevali nakupe znotraj kazenskih zavodov. Denar so lahko pošiljali sorodniki. Hranila ga je uprava, ki ga je izdajala na podlagi odrezka poštne nakaznice.¹⁰⁶³ Tudi jetniki sami so s seboj lahko nosili denar, ki so ga prav tako hranile uprave, ob premestitvi pa so ga izročile jetniku. Višina poslanih denarnih sredstev ni bila omejena.¹⁰⁶⁴

Informacije in novice

S pravo lakoto, ki je vladala v večini zaporov, se da primerjati le še lakota po novicah iz zunanjega sveta. Lakota po informacijah je bila v zaporih huda, posebej med političnimi jetniki. Zadevala je tako željo po novicah iz osebnega kroga sorodnikov, znancev, krajanov, sodelavcev in prijateljev, kot živo zanimanje za vojna dogajanja, posebej v domačih krajih. Z dopisovanjem in obiski so mogli pridobiti le malo informacij, zlasti so to bile informacije iz družinskega kroga. Ker je bila pošta cenzurirana, si tudi domači niso upali pisati o splošnem položaju, kar je bilo sicer izrecno prepovedano. Vendar so poskušali namigovati.¹⁰⁶⁵

Le redki so se lahko pravočasno dogovorili za šifriran ali skriven način, s katerim so lahko medsebojno pisali bolj odkrito. Tak izjemen primer je bila že omenjena hrvaška jetnica Vesna Dean v zaporu v Firenzah, ki si je skrivno dopisovala s svojimi sodelavkami iz Šibenika. Tako so jetnice bile dolgo seznanjene z novicami iz domovine in splošnimi političnimi dogajanjmi. "Skrbno smo varovale našo skrivnost, čeprav smo z novicami vedno seznanjale vse tovarišice. Nismo jim povedale, kako smo prišle do njih." Seveda pa so za tovrstno branje potrebovale vsaj košček sveče ali vžigalico.¹⁰⁶⁶ Za širši politični in vojaški razgled so bili pomemben vir novi jetniki. Pri

¹⁰⁶³ Od ječe do ječe, str. 186.

¹⁰⁶⁴ Prim. ARS, AS 1753, fasc. 2/I, sezname eskortiranih (z vpisanimi zneski denarja). Zneski so segali od nekaj lir do tudi več kot 2000 lir.

¹⁰⁶⁵ Od ječe do ječe, str. 190–191.

¹⁰⁶⁶ Od ječe do ječe, str. 121.

začetnem povpraševanju je bilo poleg 'tipanja' sojetnika še pomembnejše iskanje in nato premlevanje novic.

Časopisje, kot najpomembnejši vir za spremljanje dogajanja, je bilo v zapore povečini prepovedano vnašati. Dobiti časopis je za jetnika vedno pomenilo dogodek, ki ga ni izpustil. "Če komu pride v zaporu v roke časnik, ga seveda prebere, pa čeprav je star."¹⁰⁶⁷ Za nekatere italijanske zapore in kaznilnice je veljalo, da je dovoljen le športni časopis *Gazzetta dello Sport* ali drugje *Osservatore Romano* (uradno glasilo Vatikana). V športnem časniku je bilo objavljeno poleg športnih novic tudi vsakodnevno italijansko in nemško vojno poročilo vrhovnih poveljstev, kar je jetnikom dajalo kljub tendencioznosti vsaj osnovno informacijo. Tako so si morali pomagati jetniki po svoje. V kaznilnici v Traniju so političnim jetnikom prinašale kriminalke odrezke časopisov, ki so jih uporabljale pri krojenju.¹⁰⁶⁸ V zaporu v Trentu je skupini slovenskih jetnikov uspelo pridobiti paznika, da jim je včasih vtihotapil katerega od dnevnikov. "Ker sem znal italijansko, sem na glas prevajal v slovenščino vsak dan ta poročila iz *Gazzette*, iz dnevnikov pa tiste odstavke, ki so govorili o dogodkih v Jugoslaviji in Julijski Benečiji. Tako smo prvič slišali, da je vrhovni komandant jugoslovanskih partizanov veliki Tito, kar pa ni njegovo pravo ime. Brali smo razpis na glavo nekega Vojka, ki se piše verjetno Premrl, da je doma iz St. Vida in da je voditelj banditov in ribellov v Slovenskem Primorju."¹⁰⁶⁹

Zaporniki so si pomagali tudi tako, da so lovili novice iz okolice. Med burnimi dogodki, ki so spremljali padec fašizma, so si jetnice v Traniju pomagale tako, da so dvignile sojetnico na rame, da je skozi okence poslušala radio, ki so ga na ves glas navitega poslušali prebivalci bližnje stavbe. Tako so ujele vsaj osnovno sporočilo. Tudi v zaporu v Firenzah so si jetnice pomagale podobno. "Onstran kaznilniškega zidu je bil živilski trg. Iz gornjih nadstropij se je tudi videl. Tam so imeli zvočnik, ki je vsako jutro navsezgodaj kričal: 'Attenzione! Attenzione!'

¹⁰⁶⁷ Sandro Pertini: Ječe in pobegi : iz tajnih dokumentov fašističnih zatiralcev izbral Vicco Faggi. Ljubljana 1981, str. 152–153.

¹⁰⁶⁸ Derganc, *Okrvavljena roža*, str. 119; Od ječe do ječe, str. 191.

¹⁰⁶⁹ Derganc, *Okrvavljena roža*, str. 119–120.

Napovedal je dnevne cene in važne novice s fronte. Včasih smo ujele novico o 'zmagi' na vzhodni fronti v tem in tem kraju. To nam je bil kaŕipot, do kam je RA že napredovala."¹⁰⁷⁰

Drugi vir novic so bili pazniki in drugo osebje zaporov. Posredovanje splošnih novic je bilo še najbolj nevarna oblika sodelovanja z zaporniki, zato se je tudi s tem začela pri večini tistih, ki so bili sodelovanju z jetniki iz različnih vzrokov naklonjeni. Paznica Marija v zaporu v Firenzah je pomagala jetnicam najprej z nabavljanjem knjig, nato se je vedno bolj mehčala, povedala jim je, kako potekajo fronte in jih pred padcem fašizma oskrbovala z novicami. Za padec fašizma so jetnice izvedele od sestre-paznice, ki se je tega sama veselila. "Ob 11. uri ponoči pa plane v celico suora Marija ter zapleše 'Mussolini caputo!' Bila je vsa iz sebe od veselja. Na mah smo bile pokonci in oblečene. Prosila nas je, naj nikomur ne povemo do jutra, ker se boje, če ves zapor izve. Toda komaj je odšla, me pa na okno in vpijemo navzgor. V pol ure je vedel ves arest. Tudi iz moških zaporov se čuje vpitje."¹⁰⁷¹ Paznica sestra Maddalena v kaznilnici v Traniju je političnim jetnicam po padcu pokazala časopis s proglasom maršala Badoglia. Zapornice v Firenzah so navezale stik z zidarji, ki so popravljali zid. V zameno za hrano (kruh) so jim prinašali časopise. Delavci, ki so popravljali okna, so jim prinašali novice iz moškega dela jetnišnice.¹⁰⁷²

V takih razmerah je razumljivo, da so imele v zaporih govorice, ki so temeljile na nekaj drobcih informacije, veliko moč in še večji odmev. Veliko vznemirjenja je sprožila v zaporih v srednji Italiji govorica, da nemška vojska na severu Italije strelja v zaporih nahajajoče se politične jetnike.¹⁰⁷³

¹⁰⁷⁰ Od ječe do ječe, str. 191; Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 309.

¹⁰⁷¹ Virens, V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v NOB, I, str. 308, 313.

¹⁰⁷² Od ječe do ječe, str. 12, 191.

¹⁰⁷³ Od ječe do ječe, str. 165.

Odnos prebivalstva do zaprtih

Slovensko prebivalstvo, pa tudi njegovi politični predstavniki po vojaškem porazu matične države niso pričakovali, da bi okupacijske sile z njimi ravnale enako ali celo bolje kot dotedanja oblast, vendar pa tudi niso pričakovali tako hitre rasti nasilja, ki se je kazalo sprva v množičnih aretacijah ljudi na nemškem okupacijskem območju. V pogojih zasedbe pa je moglo le izjemoma, pa še takrat previdno, izraziti svoje mnenje o odvzemih prostosti svojih rojakov.

Drugo raven odnosov do zapornikov so predstavljali navadni ljudje, s katerimi so prihajali zaporniki v občasen stik kljub izolaciji v zaporih. Zaradi velikega števila zaprtih in njihove strukture je prišlo pri običajnem prebivalstvu do hitre spremembe vrednot in tudi drugačnega ravnanja. Sorodstvo stikov z njimi in obiskov ni odklanjalo; nasprotno je bilo obiskov v zaporih vedno veliko glede na splošno stanje, ki je formalno in neformalno oteževalo gibanje prebivalstva. Tudi ni zabeležen noben primer izpada slovenskega prebivalstva proti zapornikom ali bivšim zapornikom.

Z odporom ljudi so se srečali zaporniki ob premestitvah v italijanske in nemške kaznilnice in zapore. Že v Trstu in Kopru se je domače italijansko prebivalstvo obnašalo do kaznjencev, ki so jih vodili mimo, bistveno bolj odklonilno. Na železniški postaji v Trstu je transport uklenjenih obsojencev množica – zlasti glasne so bile ženske srednjih let – sprejela z divjim vpitjem, psovkami in zmerljivkami: morilci, razbojniki! S podobnim rav-

nanjem prebivalstva so se jetniki srečali še večkrat, tudi globlje v Italiji. Tako so še aprila 1943 popljuvali skupino jetnic, ki je bila na poti v sodni zapor v Campobasso.¹⁰⁷⁴

Vendar to ni bil prevladujoč način reakcije italijanskega prebivalstva. Kaznjenke same poudarjajo, da je bilo prebivalstvo povečini indiferentno ali občasno celo naklonjeno.¹⁰⁷⁵ Taista skupina političnih jetnikov, ki je doživela omenjeno slabo izkušnjo, je le malo pozneje v zaporu v Tremoliju doživela obisk dveh žensk, ki sta bili, kot so lahko razbrale iz razgovora, protifašistično usmerjeni. Skupini jetnikov, ki so jih vodili iz pristanišča v koprski zapor, se je pridružila ženska, ki jih je spremila prav do vhoda. Stopala je ob strani in jih spodbujala, da naj vztrajajo, češ da bo konec kmalu.¹⁰⁷⁶

Zaničevalni odnos do zapornikov naj bi kazal tudi del prebivalstva v spodnještajerskih mestih. Tako je transport zapornic in zapornikov v Mariboru na železniški postaji doživel, da so "padale po nas psovke slovenskih priganjačev in izdajalcev", v Celju, kjer je skupina morala izstopiti, pa jih je množica opsovala in opljuvala.¹⁰⁷⁷

Posebno težo so pri podpori in stikih z zaprtimi nosili njihovi sorodniki. Seveda so bili v različnih položajih, saj vsi niso imeli enakih možnosti za pomoč in vzdrževanje stikov z zaprtimi sorodniki. V vojnih razmerah je prav pomoč družine postala važnejša. Kjerkoli so se kazale možnosti, da bodo lahko videli zaprte, oddali zanje paket ali sporočilo, so se okoli zaporov zbirale opazne množice sorodnikov, ki so pogosto prišli tudi od daleč.¹⁰⁷⁸

Okoli sodnega zapora v Ljubljani je bilo pogosto več ljudi, ki so se med sprehajanjem razgledovali po oknih zapora, da bi zagledali zaprtega svojca. Mnogi od njih so zavili tudi do vhoda in si na različne načine prizadevali priti do informacij o svojcih. Materi Toneta in Vide Tomšič sta, po vtisu upravnika, vsak dan spraševali po njiju. To je šlo tako daleč, da je komandant vojaškega

¹⁰⁷⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 216–217; Od ječe do ječe, str. 115, 182.

¹⁰⁷⁵ Od ječe do ječe, str. 115.

¹⁰⁷⁶ Od ječe do ječe, str. 183; Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 217.

¹⁰⁷⁷ M. Topolovec: Auschwitz. Slovenke v NOB, I, str. 405.

¹⁰⁷⁸ ARS, AS 1887, Narod v ječi, I, januar 1943, št. 2, Kakšna je naša dolžnost.

zapora prosil ravnatelja, da naj posreduje pri zapornikih, da bi njihovi svojci bolj zadržano ogledovali okna in in mahali tistim v zaporu. Svojci, pretežno ženske, so se zbirali popoldan po tretji uri "v dolgih vrstah" tudi okoli vojaškega zapora v Belgijski kasarni in gledali v okna, čeprav so ta bila prebarvana.¹⁰⁷⁹ Žena Vinka Štuheca je potem, ko je od paznika izvedela, kje je moževa celica v sodnem zaporu v Mariboru, hodila z otrokom v naročju v bližnjo ulico v in čakala, da jo je skozi okno opazil in ji pomahal v pozdrav. Celo pred zaporom v Begunjah, ki je stal zunaj večjega naseljenega kraja, so se zbirali svojci zaprtih. Med bojem za zavzetje zapora v maju 1945 se je zbrala večja množica sorodnikov, ki je postavala v bližini cerkve, nato pa so po osvoboditvi zapora vdrli na vrt. Prav ti so bili tisti, ki so hoteli linčati posadko.¹⁰⁸⁰

Demonstracije v prid zapornikom in internirancem leta 1943

Najodmevnejša oblika pritiska na okupatorja so bile demonstracije za izpust političnih zapornikov po božičnih racijah. Zaporniki so bili v zaporu povsem izolirani in širile so se govorice o njihovi skrajni ogroženosti. Sprva spontana zbiranja žensk pred italijanskimi uradi je kmalu podprlo narodnoosvobodilno gibanje. S tem je želel izkoristiti ogorčenje širših slojev ljubljanskega prebivalstva, zlasti sorodnikov aretiranih.

Prva demonstracija je bila 29. januarja 1943 pred sedežem poveljnika XI. armadnega zbora in škofijo; nemir je bil opažen pred sedežem visokega komisarja in XI. armadnega zbora že nekaj dni prej zaradi predaje paketov. Demonstracije so bile sprva spontane, sodelovale pa so že tudi aktivistke Protifašistične ženske zveze, saj so bile demonstrirajoče v glavnem ženske.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 93; ARS, AS 1753, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta vojaških zaporov, 5. 2. 1943; Kozak, ZD 6, Lesena žlica, I, str. 23, 51–52.

¹⁰⁸⁰ Ostrovška, Kljub vsemu odpor, II, str. 207; Jan, Kokrški odred, III, str. 325–326, 332.

¹⁰⁸¹ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 16, 21–25; ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo VOS Ljubljana CK KPS 31. 1. 1943, št. 18.

7. februarja 1943 so aktivistke OF na ukaz okrožnega komiteja KPS Ljubljana spodbudile podpisovanje peticije med čakajočimi pred Belgijsko vojašnico, s katero so zahtevale ustreznejše ravnanje z zaporniki, pravico do pošiljanja paketov in pisem ter dovoljenje, da lahko zapornikom zamenjajo perilo. Podpisovanje pred kasarno so prekinili karabinjerji, češ da gre za organiziran upor, in ženske razgnali. Vendar so te podpisovanje peticije nadaljevale v centru mesta in jih nato v skupini 200 žensk predale poveljniku XI. armadnega zbora generalu Gastoneju Gambari. Ta je delegacijo treh sprejel takoj in jih tudi poslušal. Sprejel je peticijo in obljubil takojšnje dovoljenje za pošiljanje hrane. Del protestirajočih žensk je odšel tudi pred škofijo in izsilil od škofa obljubo, da bo posredoval pri oblasteh.¹⁰⁸²

Preostale so čakale pred štabom XI. armadnega zbora in zvečer je okoli 30 še čakajočih res dobilo dovoljenje za pošiljanje paketov. Vse kvartne organizacije OF so zbirale podpise pod novo peticijo in jih dostavljale na trg pred sedežem XI. armadnega zbora.¹⁰⁸³ V peticiji, ki so jo uspele ženske kljub policijski zapori izročiti poveljniku XI. armadnega zbora, so se osredotočile predvsem na zahtevo po odpravi odloka o talcih. Pravico do pošiljanja paketov zapornikom v Belgijski kasarni so menda zahtevale demonstrantke ob klicanju gesel. Po tej demonstraciji se je režim v Belgijski kasarni sprostil in je bilo mogoče dostavljati pakete.¹⁰⁸⁴ Vendar dovoljenje ni trajalo dolgo, saj je bilo sredi marca 1943 preklicano, češ da povzroča dvigovanje cen in razvijanje črne borze.

Demonstracije so se začele ponovno, ko so aretirane iz božičnih racij začeli odpremeljati v taborišča v Italijo. Aprilske demonstracije so bile usmerjene zlasti v zahte-

¹⁰⁸² Prim. ARS, AS 1887, Narod v ječi, I, februar 1943, št. 2 (3!), Deputacija slovenskih žena pri ljubljanskem škofu; ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo VOS Ljubljana CK KPS 31. 1. 1943, št. 18.

¹⁰⁸³ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 27; Marica Čepe: Komemoracije in demonstracije v letu 1943. Ljubljana v ilegali, IV, str. 119–123 (dalje Čepe, Demonstracije); Lojz Tršan: OF v Ljubljani: organiziranost v času italijanske okupacije 1941–1943. Ljubljana 1995 (dalje Tršan, OF v Ljubljani), str. 112.

¹⁰⁸⁴ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 27–28; Tršan, OF v Ljubljani, str. 112–113, 123–125; prim. ARS II, it., fasc. 231/I, II. Dovoljenja za dostavo tople hrane je sanitarna služba zapora podeljevala širokosrčno, saj jih je registriranih okoli 200. Glej str. 254.

ve po izboljšanju položaja v internacijskih taboriščih in manj v zaporih; zahtevam po izpustih iz taborišč so sicer dodajali zahteve po izpustih iz zaporov in po bolj humanem ravnanju s tistimi, ki jim je bila odvzeta prostost. V demonstracijah ob sredah od 21. aprila 1943 dalje so demonstrantke postopoma formulirale zahteve, tičoč se zaporov in zapornikov: tedensko pošiljanje paketov v italijanske zapore, poslan denar naj prejemajo v njihove roke in sami razpolagajo z njim, da tisti, ki nimajo svojcev, prejemajo pakete od prijateljev in znancev, da je dopuščeno pošiljanje paketov v ljubljanske zapore brez posebnih dovoljenj, da dovolijo obiskovanje zapornikov v bolnicah brez posebnih dovoljenj, da izboljšajo higienske razmere v zaporih v Ljubljani in v Italiji.¹⁰⁸⁵ Podobno so bile formulirane tudi javno izražene zahteve demonstrantk oziroma narodnoosvobodilnega gibanja, le da so bile zaostrene. "Neomajno zahtevamo, da izpuste iz zaporov, internacij, konfinacij vse naše ljudi. (...) Dokler pa naši ljudje ne bodo izpuščeni, zahtevamo, da jim izboljšate hrano in higienske prilike v zaporih in internacijah. Zahtevamo dostavljanje naslovníkom pakete; da jim nehate krasti jedila in obleko. Zahtevamo, da dovolite pošiljanje denarja tudi v ječe; zahtevamo da oddajate našim ljudem pošto redno, ko prispe v taborišče, ne pa da jim jo zadržujete, tedne in tedne! Končno zahtevamo, da začnete ravnati z našimi trpini kot z ljudmi!"¹⁰⁸⁶

Med demonstracijo 12. maja so prvič posredovali karabinjerji in policisti, saj je bila prva res množična (ocene so se gibale med 500 in 2.000 udeleženci), in razgnali demonstrante izpred vladne palače. Aretirali so nekaj demonstrantk in odposlanki, nekaj dni pozneje pa so aretirali še nekaj udeleženk in udeležencev. O izpolnitvi zahtev ni bilo govora.¹⁰⁸⁷

Nova demonstracija je bila 21. junija; namenjena je bila predvsem zahtevam po izpustitvi internirancev. Ker je bila napovedana z letaki, so se italijanske oblasti pravočasno pripravile in kljub množičnosti (2.500 do

¹⁰⁸⁵ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 30–31.

¹⁰⁸⁶ ARS, AS 1887, Narod v ječi, II, april–maj 1943, št. 4–5. Zavedajte se, da se bo jutri zgodilo z vami to, kar delate z nami!

¹⁰⁸⁷ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 30–32; Čepe, Demonstracije, str. 135.

3.000 ljudi) razgnale množico, ki se je preusmerila pred škofijo, kjer so jih razgnali s curki vode iz gasilnih brizgaln.¹⁰⁸⁸

Najmnožičnejša je bila demonstracija 1. avgusta 1943, ki jo je spodbudilo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani, ko je izvedelo za odlok novega ministrskega predsednika Pietra Badoglia o izpustu političnih zapornikov.¹⁰⁸⁹ Tako so demonstracije imele za poglavitno zahtevo po "takojšnji in brezpogojni vrnitvi vseh svojih ljudi iz zaporov in taborišč." Vendar pa je že dan pred demonstracijo bilo objavljeno opozorilo poveljnika XI. armadnega korpusa, da odlok ne velja za Ljubljansko pokrajino.¹⁰⁹⁰ Demonstracijo je vodil poseben štab, v katerem so bili vodilni ljubljanski aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja. Za cilj demonstracij je bilo simbolno določeno sodišče, pred katerim je bil tudi dovolj velik trg. Skupine ljudi naj bi koordinirano prišle na pisk sirene ob 10 uri pred sodišče. Kljub blokadi trga je množica prišla pred sodišča, demonstraciji pa so se pridružili tudi zaporniki v sodnem zaporu, ki so prepevali Internacionalo, vpili gesla in razbijali po oknih. Delegacije žensk ni hotel sprejeti nihče, pač pa je zavarovanje pred sodiščem napadlo demonstrante in jih 27 aretiralo. Množica se je preselila proti Kongresnemu trgu, kjer naj bi nadaljevali demonstracijo. Demonstracije so se postopoma zaključile popoldan, že popoldan pa so 31 aretiranih privedli pred sodišče, ki jim je sodilo po hitrem postopku. Tudi dosojene kazni so bile rigorozne, za 27 obsojencev so segale od 5 let in 4 mesece do 12 let. Še istega večera so jih tudi odpeljali s transportom v Italijo.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁸ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 33–37.

¹⁰⁸⁹ Slovenec, LXXI, 31. 7. 1943, št. 172 a, Vlada izdala važne nove ukrepe.

¹⁰⁹⁰ Slovenec, LXXI, 1. 8. 1943, št. 173 a, Obvestilo XI. Armadnega zbora, 31. 7. 1943; 3. 8. 1943, št. 174 a, Poveljstvo XI. armadnega zbora; Obvestilo, 31. 7. 1943.

¹⁰⁹¹ Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 37–40; Čepe, Demonstracije, str. 142–151; Slovenec, LXXI, 3. 8. 1943, št. 174 a, Sodbe vojaškega sodišča po naglem postopku; prav tam, 4. 8. 1943, št. 175 a, Ne nasedajte agitatorjem!; ARS, AS 1753, fasc. 2/1, seznami eskortiranih, 2. 8. 1943.

Posredovanja za izpuste iz zaporov

Neobstočnost trdnega pravnega reda in številčnost zaprtih je med vojno dajala možnost, prav narekovala, najrazličnejša posredovanja za izpuste iz zaporov in za boljše ravnanje z zaprtimi. Čeprav so sicer bili izpusti pravno opredeljeni, so se posredovanja zdela primer-na pot za ureditev razmer, tudi če so bila po takratnih predpisih na meji zakonitega. Še posebej to velja za pre-iskovalne zapore, katerih zaporniki so prevladovali.

Slovensko politično in drugo javnost, zlasti tisto, ki je bila zbrana v Ljubljani, je kmalu po okupaciji vznemirilo dogajanje na nemškem okupacijskem območju, saj jim še ni bilo jasno, kaj nameravajo storiti s toliko aretiranimi uglednimi ljudmi srednjega sloja.

Podobno vprašanje, ki je že pred začetkom vojne vznemirjalo politično elito, so bili v letu pred vojno aretirani primorski Slovenci, pa tudi številni od njih, ki so bili v konfinaciji ali pa v kaznilnicah. Po izročitvi adrese 3. maja 1941 je bivši ban dr. Marko Natlačen predlagal visokemu komisarju Grazioliju, da italijanska država izpusti okoli 500 primorskih in ostalih Slovencev iz zaporov in internacije; po njegovem naj bi tako dejanje ugodno odjeknilo in bilo sprejeto s simpatijami. Svoj predlog je utemeljeval s tem, da nima smisla preganjati Slovencev za politične delikte, ki so postali brezpredmetni. Zavzel se je tudi za aretirane v zvezi z 'afero dr. Čoka' v ljubljanskih zaporih. Visokemu komisarju Gra-

zioliju naj bi bil predlog vsaj glede prvih simpatičen.¹⁰⁹²

Med pogovorom z Graziolijem je dr. Natlačen pred potovanjem v Rim (8. junija 1941) spet omenil, sklicevaje se na več intervencij pri njem, da je v sodnih zaporih na Primorskem že okoli 10 mesecev 53 ljudi zaradi iredentizma, in da so mnogi primorski Slovenci v internaciji in konfinaciji. Prosi naj bi nameraval Mussolinija za njihovo abolicijo. Enako naj bi izpustili tudi aretirane zaradi iredentizma iz Ljubljanske pokrajine. Grazioli mu je tak pogovor odsvetoval ("tako intervencijo opustiti"), češ da naj se duceju raje zahvali za večje število izpuščenih iz internacije v zadnjem času. Natlačen se je resignirano sprijaznil s svojo nemočjo: "Dasi so mnogi slovenski ljudje pričakovali, da bo konzulta storila kaj v prilog primorskih Slovencev, ki so v zaporih in po internacijah, in čeprav je bilo v tem smislu pri meni tudi več intervencij – tudi iz Primorja samega, sem moral glede na to stališče, ki ga je zavzel Grazioli, svojo namero opustiti in tako o tem vprašanju ob priliki sprejema pri Mussoliniju sploh ni bilo govora."¹⁰⁹³

Prvi odločnejši protest zoper odvzeme prostosti sredi julija 1941 je izrazilo članstvo konzulte. 23. avgusta je predložilo visokemu komisarju spomenico, v kateri se je zavzelo za večj število slovenskih policistov in za večje zaupanje do njih, ker naj bi bolje izpeljali zaslišanja. Množične aretacije prebivalstva konec avgusta 1941 pri Radohovi vasi in v začetku septembra v Črnomlju in okolici (250 aretiranih) ter njihovo maltretiranje v zaporih je izkoristil ban dr. Natlačen za svoj umik iz politično neustrezne konzulte. Po lastni izjavi ga je na poznejši poziv visokega komisarja utemeljil prav z argumentom, da z odstopom "odklonim od sebe tudi videz, da bi za tako zgrešeno upravno postopanje hotel nositi v očeh javnosti soodgovornosti."¹⁰⁹⁴ Enak korak je storil tudi član konzulte Ivan Pucelj, ki je svojo odstopno izjavo utemeljeval z aretacijami prebivalstva na Dolenjskem in v Beli krajini ter aretacijami kulturnikov. Po njunem mnenju

¹⁰⁹² ARS, AS 1660, šk. 9/IX, poročilo M. Natlačna, nedat., str. 15. Prim. Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941 (ur. Zdenko Cepič). PNZ, XLI, 2001, št. 1, str. 121–147.

¹⁰⁹³ ARS, AS 1660, šk. 9/IX, poročilo Marka Natlačna, str. 16.

¹⁰⁹⁴ ARS, AS 1660, šk. 9/IX, poročilo Marka Natlačna, str. 20–21.

je bilo treba strogo upoštevati zakone, sicer se bo začela popolna pravna negotovost, ki bo vodila v zaostritev razmer, za kar pa nista želela prevzeti odgovornosti.¹⁰⁹⁵

Za izpustitev vseh, "pri katerih niso dani zakoniti pogoji za omejitev" (prostosti, op. a.) se je zavzel škof Rožman tudi v spomenici, ki jo je posredoval italijanskim oblastem 26. septembra 1942.¹⁰⁹⁶ Posredoval je, čeprav neuspešno, tudi 1. maja 1945, v smislu, da bi oblasti ob umiku oziroma med zadnjimi boji zapornike v ljubljanskih zaporih pustile v miru.¹⁰⁹⁷

Posredovanj za posamezne zapornike so se lotevali predvsem najbližji sorodniki, zakonci ali starši, saj so ti imeli največjo, čustveno podlago za olajšanje ali spremembo položaja zaprtih. Posredovanja so seveda mogoča pri tistih, kjer je šlo za 'časten' prestop ek oziroma kaznivo dejanje, oziroma pri tistih zaradi kriminalnih dejanj zaprtih, o katerih so sorodniki bolj ali manj iskreno menili, da jih zaprti niso storili. Posredovanja tako tudi odkrivajo skrito strinjanje oziroma pristajanje na dejanja, ki so jih zaprti storili. Pri premisleku o posredovanju je vplival največ prav strah, da bo zaprtemu odvzeto življenje, kar je bilo v vojni edino nepopravljivo dejstvo. Razumljivo je, da je bilo bližnje sorodstvo, zlasti pa družinski člani zaprtega, življenjsko zainteresirano za izpust ali olajšanje kazni svojim bližnjim, zato pri njih ne gre iskati posebne motivacije za posredovanja. Taka posredovanja so tudi bila narejena tako, da niso ponujala posebnih protiuslug ali da so ohranila osebno dostojanstvo. Vendar pri nasprotni strani, osebju v zaporih, odločujočih političnih, policijskih ter sodnih funkcionarjih ni bilo računati na čustven odnos do vsakega jetnika, zato so se posredovanja sprevrgla tudi v odkrito ali prikrito ponujanje protiuslug: denarja, materialnih dobrin, seksualnih uslug. Posredovanja so običajno potekala od zunaj, od sorodnikov, saj je jetnik že bil v takem položaju, da za svoj po-

¹⁰⁹⁵ Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 44–45; ARS, AS 1660, šk. 9/IX, poročilo M. Natlačna, str. 20–21; šk. 7/IV, zapiski biv. poslanca, str. 9–10; ARS, AS 1788, fasc. 1/II, odstopni izjavi M. Natlačna, I. Puclja. Prim. Tone Ferenc: "Gospod Visoki komisar pravi ..." : sosvet za Ljubljansko pokrajino : consulta per la Provincia di Lubiana : dokumenti : documenti. Ljubljana 2001.

¹⁰⁹⁶ Promemorija. Nova revija, XVII, februar–april 1998, št. 190–191–192, Ampak, str. 98–100.

¹⁰⁹⁷ ARS, AS 1931, Proces 80–6, Rupnik Leon, izjava dr. F. Koblarja 16. 8. 1946.

ložaj ni mogel posredovati, bodisi da teh dobrin ni imel v posesti ali pa je do njih težko prišel, bodisi ni mogel poznati razmer.¹⁰⁹⁸ Posredovanja so olajševale sorodstvene zveze, poznanstva in zveze.

Najbolj elementarna posredovanja so bila tista, s katerimi so sorodniki poizvedovali po usodi zaprtih. Marsikdo od sorodnikov aretiranih ni mogel vedeti, ne kdo je aretiral njihovega bližnjega, ne kam so ga odvedli. Zlasti na italijanskem območju, kjer je bilo več policijskih služb z lastnimi, ločenimi zapori, je bila negotovost velika. Kljub pomislekom pa se je marsikdo pisno ali ustno obrnil na oblasti, da bi izvedel za usodo svojca.

Natalija Damjanovič je več mesecev poizvedovala za svojo sestro Otilijo Škrbec, ki je bila aretirana decembra 1942 v Orehovici pri Šentjerneju, ne da bi jo uspela najti v katerem od zaporov v pokrajini.¹⁰⁹⁹ Teta Ivana Rozmana z Ježice se je obrnila na karabinjerje XI. armadnega zbora s prošnjo, da ji sporoče, kje se nahaja njen nečak, katerega usodo je opisala "Moj nečak je bil prijet 30. X. 1942/XXI od slovenske Protikomunistične milice z Ježice, od katere se je izvedelo, da so nečaka odvedli v Savlje in ga pretepali. Po treh dneh je bil odveden v kasarno V. Emanuele III, kjer se je za njim zgubila vsaka sled." In poveljnik karabinjerjev ji je že čez tri dni sporočil, potem ko je to izvedel od vojaških karabinjerjev, da je njen nečak v "posebnem zaporu MVAC."¹¹⁰⁰

Mnogi sorodniki so se obračali na italijanske oblasti s prošnjami za različne ugodnosti zaprtim. Povečini je šlo za prošnje za njihovo boljšo hrano, za nadaljevanje zdravljenja, za premestitev v ugodnejši zapor, za obdržanje jetnika v zaporu v Ljubljani. Posredovalci so se najraje sklicevali na zdravstveno stanje jetnikov in so pogosto prilagali zdravniška potrdila ljubljanskih zdravnikov. Posredovanja sorodnikov za aretirane na italijanskem okupacijskem območju kažejo predvsem

¹⁰⁹⁸ Zaprti Viktor Divjak, aretiran 21. 2. 1943 je obljubil tolmaču šunko ali 'šnops', če ga spravi ven. ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, zaključno poročilo Divjak Viktor, 15. 3. 1943.

¹⁰⁹⁹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Natalije Damjanovič poveljstvu XI. armadnega zbora 18. 1. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 22. 3. 1943.

¹¹⁰⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopisi Katarine Bergant 7. 1. 1943, 375. sekcije CCRR Celere 9. 1. 1943 in poveljstva karabinjerjev 10. 1. 1943.

poudarjanje čustvenih posledic zaradi z aretacijo odvzetih svojcev, še posebej ker je v večini posredovanj šlo za vloge žensk. Žena Kamila Hilberta (aktivista OF) se je obrnila na poveljnika karabinjerjev XI. armadnega zbora majorja Aguecija in ga prosila, "da bi se pozanimal" za njenega moža, ki je bil aretiran 21. decembra 1942 in je bil zaprt v Belgijski vojašnici. Zagotovila mu je, da je bil mož povsem apolitičen, odhajal je le v službo in nato domov, ker je sama rekonvalescentka po težki operaciji, in zaključila: "Ekselencja! Kot njegova žena vas prosim zanj. Računam s polnim upanjem na vašo dobroto in pravičnost in sem gotova, da ne zaman. Ne morem več biti v tej negotovosti, ki mi uničuje zdravje in smisel življenja."¹¹⁰¹ Žena pisatelja Juša Kozaka Vlasta Kozak se je s pismom zavzela pri poveljniku XI. armadnega zbora za svojega moža, da bi "pospešili preiskovalni postopek, saj je bil v zaporu tedaj res že 9 mesecev, od 3. marca 1942 (vmes je bil odpeljan v taborišči Gonars in nato Corropoli). "Življenje v težkih razmerah v kasarni Vittorio Emanuele III. je za bolnega človeka kot je moj mož, zelo težko in bi lahko bilo usodno", je presodila.¹¹⁰² Žena se je zavzela tudi za ing. Dušana Serneca, ki je bil aretiran v noči od 21. na 22. december 1942. Visokemu komisarju, na katerega je naslovila prošnjo, je predlagala, da ga zaradi starosti in bolezni (bil je nad 60 let star) izpuste. Oblasti se s tem niso strinjale.¹¹⁰³ Hermina Marinc se je zavzela za izpustitev svojega sina Marija, enaindvajsetletnika, češ da je hudo bolan na srcu. Oblasti ji niso ugodile.¹¹⁰⁴ Podobno se je na visokega komisarja obrnila Alojzija Kalaš, ki je prosila za izpust moža, češ da je že več kot mesec dni sama s tremi otroki, moža v zaporu v Belgijski kasarni pa sploh še niso zaslišali. Prosila je za čimprejšnje zaslišanje in izpust. Odgovorili so ji, da je bil mož odpeljan v internacijo, ker so bili ugotovljeni elementi njegove odgovornosti.¹¹⁰⁵

¹¹⁰¹ ARS, AS 1784, fasc. 231/II, prošnja Marije Hilbert 13. 3. 1943.

¹¹⁰² ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Vlaste Kozak 26. 12. 1942.

¹¹⁰³ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Gabrijele Sernec 26. 1. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 13. 2. 1943.

¹¹⁰⁴ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Hermine Marinc, nedat, dopis poveljstva karabinjerjev 12. 2. 1943.

¹¹⁰⁵ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis Alojzije Kalaš 25. 1. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 13. 2. 1943.

Štirinajstletni Bogomil Samsa je prosil poveljstvo XI. armadnega zbora, da bi mater Marijo Samsa izpuščili iz zaporu, ker je bolna na pljučih (tuberkuloza); aretirana je bila 22. decembra 1942. "Od dneva njene aretacije sem ostal brez vsake pomoči, v Ljubljani nimam ne staršev ne znancev. Če bo moja mati morala ostati v zaporu, ne bom imel kaj jesti in bom umrl od lakote." Svoje pismo je končal z zatrdilom, da mati gotovo ni storila ničesar proti italijanskim oblastem. A oblasti mu niso ustregle in so mu le omogočile, da bi materi prinašal hrano trikrat na teden v zapor.¹¹⁰⁶ Marija Vrhovec je prosila, da bi njenega moža nujno poslali v bolnico, ker se je pred aretacijo zdravil zaradi komplikacij s tuberkulozo. Priložila je zdravniški izvid, vendar so ji oblasti odgovorile, da je zdravnik pregledal moža, da ga po njegovem mnenju ni potrebno poslati v bolnico in ji dodelili dovolilnico za prinašanje hrane trikrat tedensko v zapor.¹¹⁰⁷

Ivana Medved je prosila za dovoljenje, da bi svojemu na pljučih bolnemu možu nosila perilo in hrano v zapor v Belgijski kasarni vsak dan. Tudi njej je zaporniški zdravnik ustrezno svojim pooblastilom dovolil prinašati hrano trikrat na teden (torek, četrtek, nedelja) za dobo enega meseca.¹¹⁰⁸ Podobne prošnje, zadevajoče zapornike v sodnem zaporu, ki so spadali v pristojnost vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani, so posredovali vojaškemu tožilcu.¹¹⁰⁹

Žena odvetnika dr. Egona Stareta je, ko se je obrnila na poveljnika XI. armadnega zbora s prošnjo, da bi ga obdržali v zaporu v Ljubljani in ne premestili v enega od zaporov v Italiji, je predložila zdravniško spričevalo, s katerim je dokazovala moževo slabo zdravje in se hkrati sklicevala na njegovo visoko starost 62 let.¹¹¹⁰

Aretacije so povzročile najrazličnejše težave, ki so

¹¹⁰⁶ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Bogomila Samse 22. 1. 1943, dovoljenje za prinos hrane, 25. 1. 1943.

¹¹⁰⁷ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, prošnja M. Vrhovec 15. 2. 1943, dopis poveljstva karabinjerjev 19. 2. 1943.

¹¹⁰⁸ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Ivane Medved, 24. 12. 1942, dopis sanitetnega oddelka zaporov V. Emanuele III, 30. 12. 1942.

¹¹⁰⁹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis poveljstva karabinjerjev 22. 1. 1943.

¹¹¹⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Marije Stare 2. 12. 1942.

jih prizadeti poskušali tudi odpraviti s posredovanji pri oblasteh. Tako sta Oton Ercigoj, prodajalec cerkvenih predmetov, in gostilničar Ernest Derganc pisala poveljstvu XI. armadnega zbora, da bi jima omogočili, da spet pridobita obleko oziroma plašč, ki sta jih tik pred božičnimi racijami dala očistiti in popraviti krojaču Antonu Šublju. Ta je bil aretiran in je še vedno zaprt v Belgijski kasarni. Oblasti so sklenile, da jima ne bodo ustregle, kljub temu da sta trdila, da obleko nujno potrebuje-ta.¹¹¹¹ Ivana Habicht je prosila zaporniške oblasti, da ji od zaprtega moža v Belgijski kasarni dobijo fakture za opravljeno delo na vojaških objektih na Škofljici. Res so ji karabinjerji ustregli.¹¹¹²

Nasilje nad aretiranimi na nemškem okupacijskem območju se je odrazilo tudi v veliki zaskrbljenosti sorodnikov za njihovo usodo. Ker večina ljudi ni imela neposrednih vezi z odločujočimi o usodi zapornikov, je posredovala na slepo. Običajno se je obrnila na predstojnika izpostave gestapa ali politične urade, vendar pa so tudi primeri, ko so se posamezniki obrnili naravnost na samega Adolfa Hitlerja.¹¹¹³ Posredovanja so bila ustna in tudi pisna, o katerih je na voljo več podatkov.¹¹¹⁴ Tako je Jožef Drolc 4. septembra 1943 prosil za izpust sina, ki je bil aretiran tri tedne prej in tako bremenjen, da je bila zanj predlagana smrtna kazen.¹¹¹⁵ Žena Stanka Tratnika je bila pri vlaganju prošenj sila vztrajna, saj je za zaprtega moža prosila tri mesece po aretaciji, ponovno po dveh mesecih, nato pa še po poldrugem letu, ko je bil že odpeljan v koncentracijsko taborišče Oranienburg.¹¹¹⁶

Na nemškem okupacijskem območju je bilo tovrstnih pisnih posredovanj sorodnikov kar veliko; najdemo

¹¹¹¹ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis O. Ercigoja 12. 1. 1943, dopisa poveljstva karabinjerjev 23. 1. 1943; dopis E. Derganca 12. 1. 1943. Enako prošnjo je vložil tudi Miloš Gorjanc 15. 1. 1943.

¹¹¹² ARS, AS 1784, fasc. 231/I, pismo Ivane Habicht, nedat., dopis poveljstva karabinjerjev 17. 1. 1943.

¹¹¹³ ARS, AS 1931, 104–12, GSP Maribor, prošnja Petra Drakslerja, nedat. Draksler je prosil za izpust hčere Stefanije Lešnik; prav tam, prošnja Marije Kovač, nedat. (za sestro Heleno Drnovšek).

¹¹¹⁴ Prim. ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, 104–12, GSP Maribor.

¹¹¹⁵ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Drolc Jožef.

¹¹¹⁶ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Tratnik Stanko, prošnje 21. 2. 1942, 15. 4. 1942, 24. 11. 1943.

jih v tretjini ohranjenih dosjejev aretiranih oseb. V prošnjah so bili običajno poudarjeni naslednji elementi:

- zatrjevanje, da je dotični nedolžen,
- zatrjevanje, da je dotični mlad in je bil zaveden,
- sklicevanje na potrebnost dotičnega za nemoteno nadaljevanje vojno pomembne proizvodnje – zlasti obdelavo kmetije,
- sklicevanje na to, da je družina dotičnega (in on sam) zavedna štajerska družina, ki ni nikoli naprotovala Nemcem; pogosto navajajo kak primer naklonjenosti ali pomoči,
- sklicevanje na služenje v avstroogrski vojski, pridobitev medalj ali ranitev v (prvi) svetovni vojni,
- sklicevanje na najožje sorodnike, ki so v nemški vojski.

Prošnje so bile odraz strahu pred zloglasno državno policijo in obupa, ki je ob tem obhajal ljudi. Zato je njihovo vsebino tudi treba vrednotiti glede na to, ne pa glede na dejansko vsebino, ki bi sicer dajala kaj čudno podobo slovenske narodne zavesti na Štajerskem. Isti ljudje so namreč hkrati bolj ali manj prostovoljno podpirali partizane kot tiste, ki bodo Nemce izgnali iz Štajerske. Kot take so jih jemali tudi tisti, na katere so bile naslovljene.

Tovrstna posredovanja niso imela večjega učinka, razen sklicevanja na najožje sorodstvo v nemški vojski, kjer so policijski šefi od leta 1943 dalje včasih upoštevali negativen vpliv smrtne kazni sorodnikov na vojake in jih zato obsojali na odvedbo v koncentracijsko taborišče. Urad tajne državne policije je običajno odgovoril, da v primeru takega posameznika izpustitev ne pride v poštev. Soditi je, da so uradi tajne državne policije na take prošnje odgovarjali.

Franc Rak, desetar v nemški vojski, je potem, ko je izvedel, da so mu zaprli tudi mater in sestro, pisal s fronte vojaškemu poveljstvu v Celju: “Že aprila 1944 sem pisal prošnjo za izpustitev moje matere in sestre Marije. Kot pa sem sedaj od tamkajšnjega urada izvedel, se nahajata imenovani še vedno v taborišču Ravensburg (verjetno Ravensbrück, op. a.) (...) Ker pa mi dela prav tu na fronti zapor moje matere in sestre toliko skrbi, bi vam bil zelo hvaležen, če bi me podprli v tej stvari in prispevali k

skorajšnji izpustitvi mojih svojcev.”¹¹¹⁷ Vendar pa je bila družina toliko obremenjena s sodelovanjem v narodno-osvobodilnem gibanju, da mu niso ustregli, pač pa si je pridobil še obvestilo njegovi enoti, da pazijo nanj.

Po posredovanju brata vojaka je bila izpuščena 15. septembra 1943, sicer iz izselitvenega taborišča Forchheim, sestra Štefanija Lešnik, katere mož je bil ustreljen 5. novembra 1942 v Mariboru.¹¹¹⁸

Najbrž je sorodstvo s paznikom v celjskem zaporu in njegovo pisno posredovanje za sestri omogočilo osemnajstletni Antoniji Hauptman in njeni enaindvajsetletni sestri Franciški, da sta bili po 5. avgustu 1944 izpuščeni iz zapora, čeprav je prva bila obtožena podpiranja OF in predlagana za odvedbo v koncentracijsko taborišče za čas vojne.¹¹¹⁹ Tudi v primeru Blaža Uplaznika se zdi, da je šlo za posredovanje, saj se je celjska izpostava komandanta varnostne policije in varnostne službe ogradila od v Mariboru predlagane njegove izpustitve, češ da so zanj sami prej ugotovili tolikšno krivdo, da je bil predlagan za smrtno kazen oziroma odvedbo v koncentracijsko taborišče.¹¹²⁰

Več uspeha so po mnenju prizadetih obetala posredovanja ljudi z zvezami z okupacijskimi oblastmi. V poštev so prihajali tisti, ki so bili dovolj visoko na socialni lestvici in so po možnosti imeli stike s pomembnimi režimskimi funkcionarji ali pa osebe, ki so bile v tesnih stikih s policijskimi funkcionarji, kot so bili ljubice, dobavitelji, stanodajalci, domači policijski uslužbenci. Vendar pa je bilo posredovanje zaradi stopničaste odgovornosti za preiskavo oteženo, saj je bilo treba zanj pridobiti več policistov, ki si niso nujno bili zelo blizu.

Izpustitev iz zapora je bila zelo olajšana, če je jetnik med posredovanjem pristal, da bo postal policijski zapupnik. Seveda pa je bil tovrsten pristanek veliko tvega-

¹¹¹⁷ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Rak Ivana, dopis Franca Raka 11. 7. 1944.

¹¹¹⁸ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Lešnik Štefanija, zapisnik zaslišanja 7. 1. 1944.

¹¹¹⁹ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Hauptman Antonija, dosje Hauptmann Franciška, dosje Hauptman Marija, prošnja Franca Hauptmana za izpust sester 8. 6. 1944.

¹¹²⁰ ARS, AS 1931, 104–24, GSP Celje, dosje Uplaznik Blaž, dopis izpostave 15. 12. 1942.

nje, da se tisti, ki je na to pristal, nato res ni mogel otresti njegovih posledic in je moral posredovati policiji vsaj nekakšne podatke. Vendar pa bi glede na veliko število oseb, ki niso nikoli posredovale nobenega sporočila po uvrstitvi v kartoteko zaupnika, sodili, da je lahko šlo tudi za krinko tovrstnih uslug, čeprav so bili referenti državne policije in varnostne službe dobro izbrani, politično zanesljivi in dobro nadzirani.

Za prvega komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem Otta Lurkerja so njegovi podrejeni menili, da je bil velik "babjek", njegove tovrstne zveze so posredovale za marsikoga od zaprtih. Mnoge Mariborčanke naj bi zato romale k Zori Golec, ki je imela velik vpliv pri Lurkerju. Vsekakor je o njej krožil glas, da pogosto posreduje, zato so tudi hodile k njej.¹¹²¹ V Mariboru je za zaprte zapornike posredovala tudi parfumeristka Elza Vobnik. Ta naj bi bila v poslovnih in intimnih zvezah z uslužbenci urada komandanta varnostne policije in varnostne službe, saj jim je dobavljala luksuzne artikle, ki jih v Nemčiji ni bilo mogoče dobiti. Svoje znanstvo z gestapovci je izkoriščala tudi za posredovanja.¹¹²² Tretji posredovalec za zaprte je bil upokojenec Jankovič, ki je pogosto kartal z družbo policijskih uradnikov, med katerimi je bil tudi Dunajčan Brandner, ki je bil v sodnem zaporu upravni tajnik.¹¹²³ Med posredovalci za zaprte naj bi bil tudi policijski uradnik iz Gradca dr. Rudolf Brunner.¹¹²⁴ Za mnoge zaprte naj bi posredoval v Mariboru tudi grof Giovanni Zabeo.¹¹²⁵

Zaradi sodelovanja z OF zaprtega Mirka Sorča iz Ljutomera je iz zapora v Mariboru spravil tast, ki je posredoval pri svojih znancih v nemški upravi (županov namestnik v Ljutomeru Duler in Reibenschuh). Sorč naj bi bil izpuščen iz zapora pod pogojem, da bo deloval kot zaupnik tajne državne policije.¹¹²⁶

¹¹²¹ M. Ostrovska: Kljub vsemu odpor, I, str. 309. Ostrovska beleži govorice v Mariboru, da naj bi Golčeva Lurkerja spoznala, ko je kmalu po okupaciji posredovala za zaprtega moža in dosegla njegovo izpustitev. Lurkerju "se je prikupila". Ko je Lurker bil prestavljen iz Maribora, je odšla v Zagreb in se nato odselila v Švico.

¹¹²² Ostrovska, Kljub vsemu odpor, I, str. 312; ARS, AS 1931, 80-7, 1713, 1714.

¹¹²³ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, I, str. 375.

¹¹²⁴ ARS, AS 1931, 80-7, 1319-1325, zaslišanja Franz Wiegele.

¹¹²⁵ ARS, AS 1931, 80-7, 1716-1988, zaslišanja Franz Wiegele.

¹¹²⁶ ARS, AS 1931, 80-7, 1695, Iz zaslišanja Franz Wiegele.

Skupina, ki je bila deležna posredovanja na najvišji ravni, so bili duhovniki. Za zaprte duhovnike je takoj po njihovi aretaciji 19. aprila 1941 posredoval pri šefu civilne uprave Uiberreitherju njihov predstojnik škof Ivan Tomažič z željo, da bi jih čimprej zaslislali in izpustili.¹¹²⁷ Ponovno je interveniral pri tajni državni policiji 26. in 30. aprila. Za zaprte duhovnike se je 21. junija 1941 zavezal tudi graški škof.¹¹²⁸ Kakor hitro so prišle v Ljubljano vesti o aretacijah duhovnikov na Štajerskem in Gorenjskem, kjer je imela duhovnike tudi ljubljanska škofija, je škof Gregorij Rožman posredoval pri italijanskih oblasteh. Že pred 5. majem 1941 se je namreč nuncij v Italiji Borgongini Duca pogovarjal o grobem ravnanju Nemcev s slovenskimi duhovniki z italijanskim zunanjim ministrom Cianom.¹¹²⁹

16. maja 1941 je Državno tajništvo v Vatikanu poslalo prek veleposlaništva Italije diplomatsko noto, s katero je posredovalo za zaprte slovenske duhovnike. Po tej noti naj bi Nemci aretirali okoli 350 duhovnikov (60% vseh) iz mariborske in 23 iz ljubljanske škofije. Škof Rožman želi, pravi nota, da bi omenjene duhovnike izpustili, da bi se preselili na območje pod italijanskim nadzorom ali v zagrebško nadškofijo.¹¹³⁰ Italijanska vlada pa se je odločila za previdno, defenzivno vlogo in je odgovorila, da skrbno nadzira položaj klera v obeh škofijah, da bi ga lahko ugodno uredili.¹¹³¹

Visoka duhovščina pa ni posredovala le za duhovnike. V nasprotju z nemškim okupacijskim območjem, kjer je bila visoka duhovščina takorekoč v hišnem priporu,¹¹³² je bila v italijanskem delu visoko upoštevan dejavnik za posredovanja, kot cerkvena avtoriteta in moralna instanca zaradi splošne vloge cerkve v fašističnem reži-

¹¹²⁷ Miloš Ribač: Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978. Maribor 1978, str. 53.

¹¹²⁸ Prav tam, str. 54, 55.

¹¹²⁹ Prav tam, str. 55; Tamara Griesser-Pečar, France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 219 (dalje Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces).

¹¹³⁰ Jakob Kolarič: Škof Rožman : duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa. III. Celovec 1977, Priloge, dok. 16.

¹¹³¹ Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 220. Posredovanj je pozneje bilo deležno tudi izgnano slovensko prebivalstvo in tudi duhovniki; vendar pa se ne več nanaša na zaprte. Prim. M. Ribač, nav. d., str. 58–59.

¹¹³² M. Ribač, nav. d., str. 49–59, 69–72; Ivan Jožef Tomažič: Vrsta dogodkov (25. 3. – 1. 8. 1941), Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978, str. 87–98.

mu, kot tudi zaradi lojalnega odnosa ljubljanskega škofa in duhovščine do italijanskih okupacijskih oblasti.

Škof Rožman je na prošnjo svojcev posredoval za mnoge, čeprav neznano število zaprtih (sam pravi "v sto in stoterih slučajah"). Znanih je okoli 40 škofovih prošenj za posamezne zapornike in internirance.¹¹³³ Tako so italijanske oblasti ugodile njegovi prošnji za zaprtega Gabrijela Stupico in ga izpustile.¹¹³⁴

Posredoval je tudi v odmevnih zadevah. 22. novembra 1941 je izročil visokemu komisarju vlogo za milostno sojenje postavljenim pred Posebno sodišče za obrambo države, ki so jo sestavili člani sosveta Ljubljanske pokrajine in tisti predstavniki pokrajine, ki so podpisali izjavo vdanosti in hvaležnosti Mussoliniju ob priključitvi pokrajine. Telegrafsko se je obrnil tudi na papeža, da osebno posreduje za jetnike. 8. decembra je apostolski nuncij v Italiji obiskal zunanjega ministra Ciana in prosil za obtožene na procesu. Posredoval je zanje tudi tržaški škof Antonio Santin. Vloge za pomilostitev na smrt obsojenih so poslali tudi Zbornica inženirjev in arhitektov, Zveza profesorjev Ljubljanske pokrajine, Prirodoslovno društvo iz Ljubljane, Združenje gledaliških delavcev, rektor univerze dr. Milko Kos, župan dr. Jure Adlešič, bivši ban dr. Marko Natlačen.¹¹³⁵ Škof Rožman je posredoval tudi za obtožene na t.i. "preserskem procesu", za katerega obtožence se je splošno govorilo, da so povsem nedolžni.¹¹³⁶ Takoj po obsodbi 69 oseb, od katerih jih je bilo 28 obsojenih na smrt, je telegrafsko posredoval pri papežu Piju XII., naslednjega dne pa s še eno brzobjavko. Vatikanski državni tajnik je zanje posredoval še istega dne pri zunanjem ministru Cianu. Ali in katera intervencija je zalegla, da je bilo 12 pomiloščenih, pa ne moremo razbrati.¹¹³⁷

¹¹³³ ARS, AS 1931, 80–6, 3111–3596; Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 254.

¹¹³⁴ ARS, AS 1931, 80–6, 3463, dopis visokega komisarja 30. 6. 1942.

¹¹³⁵ Ferenc, Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, str. 213–214; Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 256.

¹¹³⁶ Prim. Vera Hutař: Zločin brez primere. Borec XXXII, 1980, št. 3, str. 129–154, št. 4, str. 193–214; Tone Ferenc: Pohvale, odlikovanja in nagrade za zločince. (Nekaj dokumentov o preserski akciji in procesu). Borec XXXII, 1980, št. 6–7, str. 321–332; Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 292, op.10.

¹¹³⁷ Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 256.

Vendar pa mnogi pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja, ki jim je bilo posredovanje potrebno in zaželeno, niso hoteli za posredovanje prositi cerkvenega dostojanstvenika, tako da je ta pot ostajala zaprta, zlasti po tem, ko so se od aprila 1942 razmerja do vodstva duhovščine ljubljanske škofije zaostrila. To zgovorno kaže primer Toneta Tomšiča in njegove matere. Ta je kljub sinovemu ugovoru, da to ne koristi, prosila škofa, da je za njenega sina posredoval v Rimu.¹¹³⁸ Kljub splošni odklonilni drži do škofovih posredovanj, se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani, ko je prevzelo vodstvo sprva spontanih demonstracij ljubljanskih žensk za politične zapornike in internirance od januarja do avgusta 1943, demonstrativno obrnilo na ljubljanskega škofa z zahtevo, da posreduje za zapornike in internirance. Demonstrantke so se napotile k škofu oziroma v škofijo 21. januarja, 7. februarja in 21. junija 1943. Škofu so izročile zahtevo za posredovanje v prid zaprtim in interniranim.¹¹³⁹

O svojih posredovanjih za zaprte in internirane je ljubljanski škof javno spregovoril, ko je v pridigi v stolnici 12. decembra 1943 zavračal obsodbe s strani narodnoosvobodilnega gibanja. "Z mirno vestjo (...) si upam trditi, da po moji krivdi, po mojem sodelovanju in stikih z raznimi oblastmi ni (...) [bil] nihče zaprt ali poslan v taborišče, (...) pač pa sem mogel – hvala Bogu – marsikoga rešiti iz ujetništva, tudi smrti (...). Žal pa nisem mogel v sto – in stoterih slučajih uspeti, v katerih so me za pomoč prosili ljudje vseh slojev in vseh naziranj."¹¹⁴⁰ Vsekakor so italijanske oblasti škofova priporočila ali prošnje upoštevale in jim poskušale ugoditi. Tako je eden od vodilnih pri VOS poletu 1942 ugotovil: "Sedaj je potreben za izpuščitev nekoga, ki je zaprt, podpis škofa na vlogi in ne več župnikov, ker pravijo, da so ti v službi OF."¹¹⁴¹

¹¹³⁸ Prim. Marinko, Moji spomini, str. 313; ARS, AS 1931, 80–6, 313–3114, izjava Tomšič Ivanka; Alenka Nedog; Tone Tomšič, str. 327 navaja nasprotno, da teh materinih posredovanj ni odklanjal, kar potrjuje tudi tam navedeno pismo.

¹¹³⁹ Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 312; Tršan, OF v Ljubljani, str. 111–116; Čepe, Demonstracije str. 140–141; Deželak Barič, Na svidenje prihodnjo sredo, str. 21–37.

¹¹⁴⁰ Zlatomašnik Gregorij Rožman, škof ljubljanski 1907–1957. Cleveland 1957, str. 21. Cit. po Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 231.

¹¹⁴¹ ARS, AS 1483, fasc. 5/I, zabeležka 11. 6. 1942.

Škof Rožman je posredoval tudi v mnogih primerih, ko je šlo za aretirane pripadnike proti narodnoosvobodilnemu gibanju delujoče strani. Tako naj bi škof posredoval pri poveljniku XI. armadnega zbora generalu Robottiju, ko so poleti 1942 italijanske oblasti iz neznanega razloga aretirale brata Krošlja in Marjana Kranjca. Posredovanje je vsekakor bilo uspešno, saj je bil Marjan Kranjc po nekaj dneh izpuščen.¹¹⁴² Ko je bil aretiran pater Angelik Tominec, so "ugledni ljudje" sestavili prošnjo za njegovo izpustitev, ki naj bi jo italijanskim oblastem s primernim komentarjem izročil škof. Toda to posredovanje naj bi preprečili "voditelji bele garde Šmajd, Stare, Križman in Godina".¹¹⁴³ Ko je bila spomladi 1944 aretirana vodilna domača garnitura Slovenske ljudske stranke, so v posredovanje poleg drugih vključili tudi škofa Rožmana.¹¹⁴⁴

Kot zaželjeni posredovalci so nastopali tudi drugi sodelujoči v okupacijski upravi. Jeseni 1941 aretirani Rudolf Smersu, po opredelitvi na protikomunistični strani, ki je bil prepričan, da je bil aretiran po pomoti (pisanje protikomunističnega in delno protiitalijanskega ilegalnega letaka je priznal takoj na prvem zaslišanju), je v prvem sporočilu iz zapore političnemu somišljeniku takoj predlagal posredovanje pri italijanskih častnikih, in sicer ustno, da ne bi ostali sledovi, ki bi koga spravljali v zadrego. Italijanskim oblastem bi bilo treba predstaviti njegovo italijanofilstvo in predvojno sodelovanje z italijanskim konzulatom.¹¹⁴⁵ Res je bil nato kmalu izpuščen vključno s svojimi devetimi sodelavci, s katerimi je nastopil proti akciji OF 29. oktobra 1941. Marsikoga pa je v tem primeru spravilo v zadrego njegovo, v Slovenskem poročevalcu objavljeno pismo iz zapore.¹¹⁴⁶

Za Alojza Medveda, ljubljanskega mestnega uslužbenca, je posredoval italijanski podžupan, češ da je

¹¹⁴² ARS, AS 1483, fasc. 5/II, poročili I. Svetine Z. Kidrič, 5. 9. 1942 in 8. 9. 1942.

¹¹⁴³ ARS, AS 1483, fasc. 6/V, poročilo I. Svetine CK VOS 26. 6. 1943.

¹¹⁴⁴ ARS, AS 1931, 80–6, 3586–3588, 3591–3593, dopisa višjega vodje SS in policije E. Rösenerja 13. 2. 1945, izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe Ljubljana 26. 2. 1945; ARS, AS 1483, fasc. 3/II, Tedenski pregled domače reakcije 6. 4. – 13. 4. 1944.

¹¹⁴⁵ ARS, AS 1887, Slovenski poročevalec II, 1. 11. 1941, št. 23, Izdajalci.

¹¹⁴⁶ Prepis pisma Jožetu Sodji je posredoval OF Anton Čamerik preden ga je izročil naslovljencu. Prim. Čamerik, Spomini na sodne zapore, str. 77–82.

hudo bolan. Res so oblasti njegovo prošnjo upoštevale, vendar so mu sporočile, da so omenjenega izpustili že 2. februarja 1943, torej pred prejemanjem pisma.¹¹⁴⁷ Za Ivana Jordana, ki je bil zaprt v vojaškem zaporu v Belgijski kasarni, je posredoval prevajalec nemškega oficirja za zvezo pri visokem komisariatu. Za izpust je navajal dejstvo, da se ne ukvarja s politiko in je izrazil lojalnost Italiji, da je le upravljal posestvo, ki je bilo last bratranca, vrhu tega pa je pristojen na nemško območje, saj je bil iz Maribora.¹¹⁴⁸

Direktor železniške direkcije v Ljubljani je 25. oktobra 1943, po aretaciji 86 železničarjev in uradnikov posredoval pri šefu pokrajinske uprave Leonu Rupniku. Ta je obljubil, "da bo storil za aretirane naše železničarje vse, kar je v njegovi moči."¹¹⁴⁹

Obupani in prizadeti svojci so bili za mnoge v policijskem aparatu dober vir dodatnega zaslužka, saj so si le-ti intervencije in obljube posredovanj dali dobro plačati. Tovrstna zloraba pooblastil uradnih oseb in korupcija je bila zelo razširjena na vseh ravneh in odvisno od položaja in moči so se ravnale tudi zahtevane vsote. Splošno lahko sodimo, da je bila nemška policija in ostale oblasti manj podkupljiva, italijanska policija in sodstvo pa bolj. Tako se je družina Tominec pritožila, da je centurion črnih srajc Verducci od njih zahteval 300.000 lir (imeli so sina v partizanih), da jih ne bi aretiral in odgnal v internacijo. Ko mu niso ustregli, jih je aretiral in odgnal v sodni zapor v Mokronogu, imetje pa zaplenil.¹¹⁵⁰

Včasih so izpustitev zaprtega izvedli na podlagi kazni, ki so jo izpuščeni oziroma njihovi sorodniki bili dolžni vplačati dobrodelni organizaciji ali zvezam za pomoč vojakom. Običajno je šlo za vsoto v višini od ene do nekaj mesečnih plač. Tako je gostilničar Košenina iz Frankolovega vplačal 3.000 RM za Rdeči križ. Glede na to, da je običajno šlo za osebe, ki jih ni bilo mogoče bremeniti

¹¹⁴⁷ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis podžupana Tranchida 3. 2. 1943, dopis poveljstva karabinerjev 13. 2. 1943.

¹¹⁴⁸ ARS, AS 1775, fasc. 661a/IX, dopis Walterja Meyerja 7. 10. 1942.

¹¹⁴⁹ Nedog-Urbančič, *Železničarji*, str. 44. Citat je iz zapisnika seje železniškega odbora 28. 10. 1943.

¹¹⁵⁰ ARS, AS 1784, fasc. 231/I, dopis divizije Isonzo 14. 4. 1943.

konkretnega dejanja proti okupacijski oblasti, se zdi, da je v tovrstnih zadevah šlo bolj za izkoriščanje položaja glede na aretirance, ki bi jih tako ali tako izpustili.¹¹⁵¹

Ob aretacijah ljudi, namenjenih izgonu, je Manja Mitzger, ki je bila v taboriščni administraciji, podtaknila odgovornemu za izgon dr. Seidlu odpustnice za dr. Furlana, ing. Stepišnika in nekoga tretjega. Pozneje, ko so jo odkrili, je menda storila samomor.¹¹⁵² Franca Hluپیča, ki je bil aretiran 18. avgusta 1944, je smrti rešila podkupnina, ki jo je referentu tajne državne policije dala njegovo dekle.¹¹⁵³

Na italijanskem okupacijskem območju je bilo takih primerov več. Ovaduhi ('informatorji'), ki so med racijami v Ljubljani odločali o tem, koga poznajo in bo torej aretiran, so svoj položaj sproti izkoristili za 'okrepitev finančnega stanja'. Med marčevskimi racijami sta Franc Rozman in Branko Burger, preoblečena v karabinerja, hodila po dvorišču Belgijske kasarne in iskala znanca, ki sta jih za 1.000 lir vodila do izhoda in jih izpuščala na svobodo. Taisti Franc Rozman je v raciji junija 1942 zahteval od trgovca Ferda Lazarja 10.000 lir, da ga ne bi internirali. Ker jih ni dobil, je šla družina v internacijo.¹¹⁵⁴ Očitno pa to ni bil edini primer, saj je tudi VOS zaznal, da so Rozman in ostali konfidenti izsiljevali od pridržanih velike vsote, odkrili pa so edino Rozmana.¹¹⁵⁵

Visoke vsote naj bi iz intervencij različnih vrst, ne le za zapornike, zbirala tudi skupina okoli majorja protiobveščevalne službe Onnisa (ing. Baltič, dr. Savič in Jože Medved). Ob aretaciji naj bi pri Baltičevi ženi dobili 27.000 lir.¹¹⁵⁶ Inženir Baltič je vzdrževal zvezo tudi s tajnikom pri visokem komisarju Grazioliju. Vendar je take kanale izkoriščalo tudi odporniško gibanje. Pri Onnisu oziroma prek njega so posredovali tudi v primeru Toneta Tomšiča (za pomilostitev na dosmrtno ječo), prek

¹¹⁵¹ ARS, AS 1931, 80–7, 1397, zaslišanje Franz Wiegele.

¹¹⁵² ARS, AS 1931, 117–2, Meljska kasarna.

¹¹⁵³ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 308.

¹¹⁵⁴ Ferenc, Racije, str. 194–195. Italijanske oblasti so nato Rozmana ob izsiljevanju odkrile.

¹¹⁵⁵ ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo Z. Kidrič CK KPS 11. 7. 1942.

¹¹⁵⁶ ARS, AS 1483, fasc. 2/II, poročilo št. 14 Z. Kidrič CK KPS 3. 10. 1942.

njegovega kroga so posredovali tudi za "gospo Kidrič", mater Borisa Kidriča. Za obtoženega Uroša Zupančiča naj bi ta skupina lahko kljub Onnisovi odsotnosti uredila, da ni bil ustreljen.¹¹⁵⁷ Več intervencij je opravila Nada Kraigher, zato se je pojavilo rivalstvo z dr. Grünfeldom iz Baltičevega kroga, ki naj bi do tedaj vodil vsa posredovanja za Osvobodilno fronto.¹¹⁵⁸

Hkrati je vodstvo osvobodilnega gibanja tudi načrtno iskalo možnosti za posredovanja. Tako so ugotovili, da je poveljnik karabinjerjev XI. armadnega zbora Angelo d'Amato dovzeten za posredovanja "na komandi, dostopen za intervencije. Dobi se ga po 10. uri dopoldan in od 18. do 19. popoldne. Za 3.000?"¹¹⁵⁹ Ko so ga dobili, je zvezo z njim vzdrževal ing. Matanovič, prek poveljnika pa je tekla zveza tudi do polkovnika Querillie.¹¹⁶⁰

Znan posredovalec je bil tudi odvjetnik dr. Stare, ki je posredoval zlasti za tiste, ki so bili ali imeli biti sojeni pred vojaškim vojnim sodiščem v Ljubljani. Od njihovih svojcev naj bi zahteval velike vsote denarja za reševanje obtoženih.¹¹⁶¹ Za svoje idejne somišljenike je večkrat posredoval pri italijanskih oblasteh tudi Marjan Zajc. Ta naj bi pred aretacijo rešil Kramerja, Pirkmajerja in druge iz liberalnega kroga.¹¹⁶²

Mnogi so se znašli tudi sami. Žena svetnika na visokem komisariatu Legata je posredovala tako uspešno, da je bil mož izpuščen že drugi dan.¹¹⁶³ Žena aretiranega dr. Zupana je ponudila leta 1944 100.000 lir za protikomunistično akcijo, če pride njen mož iz zapora.¹¹⁶⁴ Redka so zabeležena posredovanja s seksualno protiuslugo. Tako je eden od aretiranih v ljubljanskih racijah ponudil konfidentu v zameno za svojo izpustitev spolni odnos s svojo mlado ženo.¹¹⁶⁵

¹¹⁵⁷ ARS, AS 1483, fasc. 4/II, poročilo D. Kraigherja Z. Kidrič 2. 6. 1942; fasc. 5/I, poročilo I. Svetine Vitu Kraigherju, nedat. [junij 1942]; zabeležka 11. 6. 1942.

¹¹⁵⁸ ARS, AS 1483, fasc. 5/I, poročilo I. Svetine Z. Kidrič 16. 7. 1942.

¹¹⁵⁹ ARS, AS 1483, fasc. 5/I, zabeležka I. Svetine, nedat. [1942].

¹¹⁶⁰ Najbrž gre za stotnika karabinjerjev Vita Guariglia.

¹¹⁶¹ ARS, AS 1483, fasc. 5/II, poročilo I. Svetine Z. Kidrič 24. 9. 1942.

¹¹⁶² ARS, AS 1483, fasc. 6/II, poročilo I. Svetine Z. Kidrič 2. 3. 1943.

¹¹⁶³ ARS, AS 1483, fasc. 5/II, poročilo I. Svetine Z. Kidrič 17. 9. 1942.

¹¹⁶⁴ ARS, AS 1483, fasc. 3/III, Tedenski pregled domače reakcije 18. – 25. 5. 1944.

¹¹⁶⁵ Ferenc, Racije, str. 195.

Reševanje jetnikov iz italijanskih kaznilnic in zaporov po kapitulaciji Italije

Pomoč prizadetim zaradi vojnih razmer, tudi tistim, ki jim je bila odvzeta prostost, je opravljal predvsem Rdeči križ. Vendar je ta po okupaciji in razdelitvi slovenskega ozemlja med okupatorje izgubil svoj dotedanji položaj. Na nemškem okupacijskem območju je bil ukinjen in vzpostavljen je bil nemški Rdeči križ. Banovinska centrala Rdečega križa je ostala v Ljubljani, kjer je še delovala, vendar pa so jo italijanske oblasti v njenem poslanstvu omejevale in končno ukinile.¹¹⁶⁶ Delovanje Rdečega križa, pa tudi delovanje pokrajinskega odbora, ki je bil ustanovljen nekaj pozneje, je bilo glede na zapornike in razmere v zaporih in kaznilnicah sila omejeno, omejeno še bolj kot skrb za internirane. Dejavnost Rdečega križa je v marsičem dopolnjevala Škofijska dobrodelna pisarna, ki je svojo dejavnost močno razmahnila. Med njenimi dejavnostmi je bila tudi pomoč zapornikom in zlasti internirancem.¹¹⁶⁷

Istočasno je delovala v ilegali podobna organizacija narodnoosvobodilnega gibanja Ljudska pomoč oziroma Slovenska narodna pomoč. Ta je gojila do Rdečega križa nekoliko zadržan odnos, ki je izviral tudi iz predvojnih pomislekov proti "filantropom", ki so ga vodili. Zaradi podobnih nalog je bil medsebojni odnos tudi tekmovalen. Kljub temu pa sta organizaciji vzdrževali stike.

¹¹⁶⁶ Vera Hutař: Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944). Novo mesto 2000 (dalje Hutař, Slovenski Rdeči križ), str. 15–25.

¹¹⁶⁷ Griesser-Pečar – Dolinar, Rožmanov proces, str. 232–233.

Zanje je bil na strani Ljudske pomoči zadolžen Martin Mencej. Tudi nekateri funkcionarji RK so sodelovali z Ljudsko pomočjo, posebej pri urejanju pomoči beguncem in izgnancem za vrnitev v Ljubljansko pokrajino. Ponarejene dokumente o bivališču na italijanskem okupacijskem območju je Ljudska pomoč pripravljala sama ob pomoči Centralne tehnike, skupaj z Rdečim križem pa je pripravljala zasilna stanovanja, pomoč v denarju, hrani in obleki, pakete izgnancem v Srbijo in v Nezavisno državo Hrvaško pa je sploh pošiljala pod firmo Rdečega križa.¹¹⁶⁸

V italijskih kaznilnicah zaprte so sicer večkrat obiskovala neka dobrodelna društva, tako zapornice v kaznilnici v Perugii društvo *Patronato della beneficenza*, katerega zastopnice so pred velikonočnimi prazniki leta 1943 prinesle jetnicam darila in hrano. Vendar so se postavile jugoslovanske politične zapornice do njih v enak odnos kot do uprave, češ da iz fašističnih rok ne bodo sprejemale miloščine, in daril niso sprejele.¹¹⁶⁹

Sprememba v aktivnosti Rdečega križa je nastopila šele po kapitulaciji Italije, ko se je sredi oktobra 1943 obnovil odbor Slovenskega Rdečega križa, ki je nadaljeval tradicijo predvojne ljubljanske podružnice Jugoslovanskega Rdečega križa.¹¹⁷⁰ Odbor si je naložil kot glavno nalogo skrbeti za repatriacijo internirancev, konfinirancev, vojnih ujetnikov in zapornikov iz Italije.¹¹⁷¹ Reševanje zaprtih iz italijanskih zaporov in kaznilnic je bilo tako le eno od področij dela obnovljenega odbora Slovenskega Rdečega križa, saj je bila zanj enako pomembna tudi repatriacija interniranih v taboriščih v Italiji.¹¹⁷²

¹¹⁶⁸ Marica Čepe: Rdeča pomoč – Ljudska pomoč. Ljubljana v ilegali : II : država v državi, str. 444.

¹¹⁶⁹ Od ječe do ječe, str. 161.

¹¹⁷⁰ Slovenski dom, 16. 10. 1943, št. 233, Slovenski Rdeči križ slovenski javnosti; Hutař, Slovenski Rdeči križ, str. 35–38.

¹¹⁷¹ Prvič se je pojavila zahteva po rešitvi zapornikov iz zaporov in kaznilnic v Italiji že spomladi 1943 v krogu Slovenske narodne pomoči, torej v narodnoosvobodilnem gibanju. "Spriči invazije (...) se moramo zavzeti zlasti za te nesrečneže (zapornike in internirance, op. a.), za katere moramo zahtevati takojšen povratek v domovino, da jih ne zaseže v Italiji vojna vihra." ARS, AS 1887, Narod v ječi, II, april–maj 1943, št. 4–5, Ob vrnitvi slovenskih trpinov v domovino.

¹¹⁷² Prav tam; ARS, AS 1752, fasc. 7/III, Navodilo za delo delegatov SRK v Italiji, 1. 6. 1944.

V nasprotju z interniranimi, ki so jih izpuščali iz taborišč brez posebnih zadržkov, so italijanske oblasti bile na stališču, da so se kaznjenci pregrešili proti italijanskim zakonom in da je to bilo pravno nedvoumno tudi ugotovljeno, tako da so jih s tem izgovorom tudi obdržali v zaporih. Italijanska socialna republika (Repubblica Sociale Italiana) se je imela za neposrednega pravnega naslednika Kraljevine Italije in je iz tega izvajala svojo suvereno pravico, da le najvišji pravosodni organ (ministrstvo za pravosodje ob sodelovanju ministrstva za vojsko) lahko sprejme načelno rešitev glede usode zaprtih kaznjencev v kaznilnicah in zaporih. Šele maja 1944 je menda Mussolini pristal, da se o izpuščanju jetnikov, ki niso Italijani, italijansko pravosodno ministrstvo le obvešča.¹¹⁷³ Po podatkih Josipa Jošta je neposredno po kapitulaciji države le en upravnik zapora izpustil zapornike Jugoslovane, pa še tega so aretirali takoj zatem Italijani sami.¹¹⁷⁴

Pravno razrešitev tega perečega problema so za območje Operacijske cone Jadransko primorje dali sami okupatorji z naredbo o pravnih nasledstvih na območju cone. Dopustili so možnost obnovitve procesov, ki jih je vodilo pred italijanskim vojaškim sodiščem pred apelacijskim sodiščem. Vloženih je bilo nato vrsta vlog za preizkus in in razveljavitev sodb Vojaškega vojnega sodišča, ki jih je reševal nemški svetovalec za sodstvo pri pokrajinski upravi dr. Kurt Messiner.¹¹⁷⁵ Vendar se Slovenski Rdeči križ s tem vidikom problema ni ukvarjal podrobneje, saj je razvil svojo metodo, ki je bila dovolj uspešna, da ni bilo treba razviti širše pravne dejavnosti. Po oceni SRK so bili slovenski jetniki tedaj v okoli 200 zaporih in kaznilnicah.¹¹⁷⁶

Odborniki SRK so se obrnili neposredno na edino odločujočo silo v Italiji, torej na nemške okupacijske oblasti. Z uradom poveljnika varnostne policije in varnostne službe v Italiji, ki je imel sedež v Veroni, sta Josip Jošt in dr. Mitja Lukan dosegla dogovor o izpustitvi

¹¹⁷³ AŽM, zbirka Cirile Zorko, Josip Jošt: Slovenski Rdeči križ do 11. septembra 1944, str. 3–4 (dalje J. Jošt, SRK).

¹¹⁷⁴ J. Jošt, SRK, str. 3.

¹¹⁷⁵ Hutař, Slovenski Rdeči križ, str. 51–54.

¹¹⁷⁶ ARS, AS 1752, fasc. 1/1, seznam zaporov; J. Jošt, SRK, str. 7.

političnih zapornikov iz Ljubljanske pokrajine na podlagi dokumentov, ki jih bodo izdajali tamkajšnji policijski organi. Dovolilnice so delegati predložili izpostavi nemške policije v Firencah (Befehlshaber der SIPO und SD in Italien, Aussenkommando Florenz). Ta je nato izdala nalog upravniku kaznilnice za izpust določenega zapornika, ki ga upravnik ni mogel, niti smel ignorirati, kljub pravnim pomislekom glede nadrejenega pravosodnega ministrstva. Nagajali so le še s tem, da so zapornike premeščali po zaporih in s tem oteževali njihovo izpušćanje.¹¹⁷⁷

Sredi novembra 1943 so že bili na delu prvi delegati SRK v Italiji. 10. novembra sta potovala v zahodni del severne Italije prva delegata: tajnik SRK Drago Supančič in odbornik Franc Mlekuž. V kaznilnici v Benetkah sta 16. novembra posredovala za izpustitev 12 žensk, Slovenk, ostalo je še 58 Dalmatink, na katere sta napotila delegacijo RK NDH, ki je bila v Benetkah. Ženske sta peljala na Markov trg in na kosilo, nato pa jih vkrcala na vlak proti Trstu.¹¹⁷⁸

Za glavnega delegata SRK v Italiji je Slovenski Rdeči križ določil dr. Mitjo Lukana, pravnika iz Mestne hranilnice ljubljanske. Ta je odpotoval v Italijo sredi novembra 1943, najprej navezal stik s korespondentom Mednarodnega Rdečega križa (MRK) dr. Zweifelom v Veroni, ta pa ga je napotil k zastopniku MRK v Rimu grofu dr. Salisu. Zanju je tudi pripravil obširen referat o problematiki rapatriacije vseh Slovencev (interniranih in zapornikov).¹¹⁷⁹

V zaporu v Padovi sta delegata lahko izročila denar in živila jetnikom. Nista pa mogla dobiti nobenega jetnika, ker je upravnik trdil, da je za to pristojen poveljnik varnostne policije in varnostne službe v Benetkah. Ko sta se obrnila nanje, so se dogovorili, da bo Slovenski Rdeči križ predložil spiske jetnikov, varnostna policija pa bo presodila vsak primer posebej.

Krožile so tudi vesti, da Nemci nameravajo odpeljati vse jetnike in internirance v Nemčijo na delo. Tja so že

¹¹⁷⁷ J. Jošt, SRK, str. 4, 7.

¹¹⁷⁸ J. Jošt, SRK, str. 3a; Od ječe do ječe, str. 54–55.

¹¹⁷⁹ J. Jošt, SRK, str. 3a.

odpeljali večje število jetnikov iz Trsta, tudi okoli 140 jetnikov iz jetnišnice v Kopru.¹¹⁸⁰

Okoli 10. novembra je potoval – še zasebno – v Firence Josip Jošt, visok uradnik železniške direkcije v Ljubljani, da bi spravil iz tamkajšnjega zapora svojo hči in še nekaj jetnic in jetnikov. Ta je sprva ubral drugo pot, saj je s seboj nosil nekakšno pravno utemeljitev oziroma dokumente za izpust, ki jih je izdelala odvetnica dr. Ljuba Prenner, ki se je med ljubljanskimi odvetniki najbolj angažirala za razveljavitev sodb vojaškega vojnega sodišča.¹¹⁸¹ Hkrati je Jošt posredoval tudi na krajevnem poveljstvu policije, da bi postopek izpuščanja potekal še naprej. Policija pa je bodoči postopek pogojevala s pisnim pristankom poveljstva policije v Ljubljani. Delegati SRK so se nato preusmerili na zagotavljanje dovoljenj za vrnitev jetnikov v Ljubljano, na dobljena dovoljenja pa so dopisovali še nova imena, zlasti tistih, ki so bili obsojeni na daljše zaporne kazni, saj takih policija v Ljubljani ni želela videti in ni dajala dovoljenj za njihovo vrnitev.¹¹⁸²

V začetku decembra 1943 sta se v Firencah srečala oba najagilnejša delegata, dr. Mitja Lukan in Jošt, ter se dogovorila o bodočem delu. Skupaj s še nekaj delegati (Rode, Durjava) so obiskali zapore v srednji Italiji in dosegli izpustitev zapornic in zapornikov iz Firenc,¹¹⁸³ Perugia (tam je Durjava naenkrat spravil iz zapora okoli 60 jetnic), Arezza, Spoleta.¹¹⁸⁴ Nato je odšel dr. Lukan v Rim, kjer se je tesneje povezal z delegatom Mednarodnega Rdečega križa dr. Salisom. Njegova skrb je bila, da bi izposloval odločbo o generalnem izpustu jetnikov – Jugoslovanov iz zaporov v Italiji.¹¹⁸⁵

V začetku decembra sta omenjena delegata izvedela, da je nemška delovna služba dobila dovoljenje, da odpelje vse jetnike in internirance na delo v Nemčijo. V tej stiski sta se obrnila na poveljstvo policije v Italiji v

¹¹⁸⁰ J. Jošt, SRK, str. 4.

¹¹⁸¹ J. Jošt, SRK, str. 4.

¹¹⁸² J. Jošt, SRK, str. 4–5.

¹¹⁸³ Jetnice so odšle iz zapora v več skupinah novembra in decembra 1943. Prim. Od ječe do ječe, str. 125–126.

¹¹⁸⁴ J. Jošt, SRK, str. 6.

¹¹⁸⁵ J. Jošt, SRK, str. 6–7.

Veroni ter zanj pripravila obsežen referat o problematiki. Jošt se je trikrat zglasil na sedežu poveljstva, preden je dosegel prvi uspeh. Njun glavni argument je bil, da so jetniki in interniranci zaradi slabega ravnanja z njimi oslabei, šibki, nevajeni dela zaradi večletnega brezdelja in pomanjkanja. Dokazovala sta, da je te treba pustiti domov vsaj začasno, da si fizično in psihično opomorejo. Poveljnik varnostne policije in varnostne službe dr. Harstner, ki je Jošta sprejel, je sprejel tudi njegove argumente, tako da so se po večkratnih pogajanjih sporazumeli, da se odlok ne bo izvajal dobesedno, pač pa bo ostala v veljavi dotedanja praksa.¹¹⁸⁶

Kljub dogovorom je neki preveč zavzet inšpektor delovne službe 23. decembra 1943 poslal iz jetnišnice v Parmi na delo v Nemčijo 384 zapornikov, pretežno Slovencev. Podobno so bili ogroženi tudi zaporniki v Alesandrii, kjer pa odvoz ni bil izveden. Drugje ni bilo tako pereče.¹¹⁸⁷

Za zapornike v kaznilnicah v Portolongoneju na Elbi, Volterri in San Gimignano ter jetniškem sanatoriju na otoku Pianosi sta delegata Rdečega križa predlagala že omenjenemu dr. Harstnerju, da bi, ker so zaporniki tako oslabei, dobila dovoljenje za predhodno izpustitev jetnikov, brez dovoljenja ljubljanske uprave policije. Dr. Harstner je v to privolil s pridržkom, da bo resničnost podatkov preveril pri izpostavi varnostne policije in varnostne službe v Firencah. V nekaj dneh je pristal na izpust. Dr. Lukan je nato skupaj z oddelki nemške policije obiskal zapore v Peruggii, Viterbu, Volterri, Pisi in dobil celo zagotovilo, da bodo brezpogojno izpraznjeni.¹¹⁸⁸

20. decembra 1943 je dr. Lukan odpotoval proti Rimu. Spotoma je obiskal zapore v Riminiju, Pesaru, Anconi, Macerati, Feltreju, jetnišnico Fossombrone in povsod dosegal izpustitev slovenskih jetnikov tudi brez dovoljenja ljubljanske policije.¹¹⁸⁹

Iz kaznilnice Fossombrone je bila sicer izpuščena prva skupina jetnic že konec novembra 1943, med njimi

¹¹⁸⁶ J. Jošt, SRK, str. 7.

¹¹⁸⁷ J. Jošt, SRK, str. 7.

¹¹⁸⁸ J. Jošt, SRK, str. 7.

¹¹⁸⁹ ARS, AS 1752, fasc. 7/1, poročilo dr. Lukana; J. Jošt, SRK, str. 9.

29 Slovenk. Med njimi je bilo 16 takih, ki so že imele pogoje za pogojni odpust (prestano več kot polovico kazni) in celo dve, ki sta kazen odslužili. 16. decembra sta prišla v kaznilnico delegata Slovenskega Rdečega križa Jože Okretič in Francka Ovsenjak, vendar sta jih le oskrbela z 10.000 lirami. Po obisku delegata dr. Lukana v jetnišnici so jetnice izvedele, da bodo kmalu izpuščene. Res je uprava okoli 100 preostalih izpustila 30. in 31. decembra 1943. V skupinah so potovale do Benetk in nato do Trsta; od tam so slovenske jetnice potovale v Ljubljano, hrvaške pa so se pretežno v Trstu usmerile v Istro, kjer so se pridružile partizanskim enotam.¹¹⁹⁰

Iz Rima je dr. Lukan v nekaj voznjah (avto mu je posojal delegat RK NDH) izpraznil zapore v srednji Italiji, med Rimom in Ancono, tudi v sodelovanju s hrvaškim Rdečim križem. Posredovanje za splošen izpust ni obrodilo sadov kljub podpori delegata Mednarodnega Rdečega križa.¹¹⁹¹ Jošt je konec januarja 1944 uspel doseči izpustitev okoli 100 zapornikov v dveh skupinah iz jetnišnice Castelfranco d'Emilia, ostale pa so izpustili v Padovi, kamor so jih premestili. Najprej je 22. januarja dobil še 53 zapornikov.¹¹⁹²

Konec leta 1943 se je začela težava z dovoljenji policije v Ljubljani, saj so jih izdajali zelo težko, pa še to le za internirance, ne pa za zapornike. Svojci so imeli možnost, da so vložili zahtevo za razveljavitev sodbe italijanskega vojaškega vojnega sodišča pri pravosodnem oddelku pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine. Dr. Kurt Messiner, ki je postopke vodil, je poslal kopijo odločbe o razveljavitvi sodbe tudi v zapor oziroma kaznilnico, kjer je dotični prestajal kaznen. Tako je mogel jetnik biti spuščen brez posredovalca, kar je bilo pomembno zlasti za osamljene jetnike v bolj odročnih zaporih, kamor so delegati SRK težko prišli. Vendar je marsikaterega od teh v resnici rešilo zapora šele posredovanje SRK, saj so upravniki zaporov pogosto ignorirali ukaze o izpustitvi oz. opustitvi kazni.¹¹⁹³

¹¹⁹⁰ Od ječe do ječe, str. 71–72, 83–84.

¹¹⁹¹ ARS, AS 1752, fasc. 7/1, poročilo dr. Lukana; J. Jošt, SRK, str. 9.

¹¹⁹² J. Jošt, SRK, str. 9.

¹¹⁹³ J. Jošt, SRK, str. 9–10.

Najtežje je bilo reševanje jetnikov iz kaznilnic v Parmii in Alessandrii ter kaznilnic v Portolongoneju, Volterrai in San Gimignano ter na Pianosi.

Iz kaznilnice v Alessandriji je prvih 36 slovenskih zapornikov rešil Jošt v začetku februarja 1944 po dolgotrajnem upiranju krajevnega vojaškega poveljnika. Šele po opravljenem zdravniškem pregledu je ta pristal na izpustitev, potem ko je ugotovil da je 80% ljudi telesno izčrpanih in tuberkuloznih. Okoli 100 jetnikov pa je bilo spričo intervencije pooblaščenca za pravosodje dr. Paula Messinerja prepeljanih v zapor v Padovo, nato pa v Trst, kjer so bili v zaporu v Via Nizza, od koder so večino odpeljali postopoma na delo v Nemčijo.¹¹⁹⁴

Rešitev zapornikov iz kaznilnic Volterra in San Gimignano je bila predvsem transportni problem, saj je bila železnica prek Pise in Livorna pogosto prekinjena. Na izpust teh jetnikov je poveljstvo varnostne policije in varnostne službe v Veroni pristalo šele decembra 1943; odločilna naj bi bila ugotovitev, da je tamkajšnje nadzorno osebje nezanesljivo in da obstaja nevarnost, da bi zaporniki prišli med partizane v bližnji okolici. Tako sta tamkaj zaprte rešila iz zapora delegata Jošt in Židan v več skupinah decembra 1943 in januarja 1944, tako npr. delegat Jošt 3. januarja 1944 16 jetnikov.¹¹⁹⁵ Zadnja večja skupina, v kateri je bilo okoli 100 kaznjencev, je bila na Joštovo prizadevanje izpuščena konec januarja 1944. Tudi iz San Gimignano so rešili okoli 100 kaznjencev.¹¹⁹⁶

Precej težje je potekala izpustitev slovenskih zapornikov, ki so bili iz Julijske krajine; po mnenju predsednika Slovenskega Rdečega križa prav zato, ker se zanje ni enako močno zainteresirala tamkajšnja organizacija Rdečega križa, ki je bila v rokah Italijanov. Tudi te je poskušal Slovenski Rdeči križ zajeti v svojo reševalno akcijo, vendar z dvomesečno zamudo. 22. decembra 1943 je imel dr. Fettich pogovore z dr. Ferfoljo in dr. Okretičem iz Trsta prav o tem vprašanju. Dogovorili so se, da bi njihovo reševanje sistematizirali, se povezali s

¹¹⁹⁴ J. Jošt, SRK, str. 12.

¹¹⁹⁵ J. Jošt, SRK, str. 16, 17.

¹¹⁹⁶ J. Jošt, SRK, str. 18.

svetovalcem za pravosodje vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko primorje. Vendar pa so se razmere spreminjale le postopoma. Sredi marca 1944 še ni bilo ustanovljene podružnice SRK v Trstu, pa tudi zadeva v tamkajšnjem zaporu nahajajočih se bivših kaznjencev iz italijanskih kaznilnic se še ni premaknila bliže k rešitvi. Dr. Paul Messiner se je izgovarjal na oviranje s strani italijanskih oblasti; tudi aktov tržaškega procesa naj še ne bi dobil iz Rima, čeprav je ponje poslal poseben avto.¹¹⁹⁷

Čeprav so se predstavniki SRK zavzemali za izpust političnih jetnikov, so se, potem ko se je situacija v Italiji slabšala, zavzeli za preselitev vseh v Italiji zaprtih v zapore v Ljubljano. "Policiji in upravi je nujno sporočiti, da so potrebni hitri ukrepi za vrnitev prav vseh, če pa se zdi upravi kdo od njih nevaren, naj ga pripre doma."¹¹⁹⁸

Prizadevanje Slovenskega Rdečega križa za rešitev zapornikov iz italijanskih zaporov se je v glavnem zaključilo februarja in marca 1944, saj je bila tedaj že velika večina slovenskih kaznjencev zunaj zaporov in kaznilnic. Zadnje politične jetnice so iz kaznilnice v Benetkah izpustili aprila 1944.¹¹⁹⁹ SRK naj bi po lastnih cenitvah rešil okoli 3.000 zapornikov.¹²⁰⁰ Vendar pa je iz pregleda potovanj delegatov in odposlancev Slovenskega Rdečega križa v Italijo, ki ni nujno popoln, razvidno, da je bilo z njihovo pomočjo izpuščenih okoli 1.800 zapornikov.¹²⁰¹ Ljubljanska policija naj bi dala, skupaj z razveljavljenimi sodbami, okoli 450 dovoljenj za izpust, ostale so iz zaporov spravili delegati Rdečega križa brez dovoljenj oziroma s ponarejenimi dovolilnicami.¹²⁰²

¹¹⁹⁷ J. Jošt, SRK, str. 29; prav tam, izvleček iz poročila predsednika SRK 16. – 20. 3. 1944.

¹¹⁹⁸ J. Jošt, SRK, str. 26; izvleček iz poročila Metoda Kumelja, Forli 15. 1. 1944.

¹¹⁹⁹ Od ječe do ječe, str. 55.

¹²⁰⁰ J. Jošt, SRK, str. 17.

¹²⁰¹ AŽM, zbirka Cirile Zorko, Ljubljana, Potovanja v Italijo (J. Jošt), nedat.

¹²⁰² J. Jošt, SRK, str. 17.

Nasilno reševanje jetnikov iz zaporov

Narodnoosvobodilno gibanje se ni zadovoljevalo le s spremljanjem razmer v zaporih; nasprotno, to je bila podlaga tudi za akcije, kjer je bilo le mogoče. V resnici pa so bile možnosti narodnoosvobodilnega gibanja precej omejene. Zapori so bili v večjih krajih, središčih, kjer je bila moč narodnoosvobodilnega gibanja – z izjemo Ljubljane – manjša, koncentracije sovražnikovih sil pa tudi večje. Zapori so bili tudi dodatno zavarovani, zlasti večji. Tako so prišle v poštev različne ukane. Vrhu tega je moralo narodnoosvobodilno gibanje gledati tudi na splošno koristnost akcije; če jo je izvedlo, je moralo poskrbeti, da je bila uspešna, da ne bi zaman umirali zaporniki. Vsi ti omejujoči faktorji so vplivali na to, da je bilo načrtnih akcij le malo. Izpeljane pa so povečini uspele. Pri načrtovanjih tudi ne gre izključiti vplivov novic iz ostalih jugoslovanskih pokrajin, kjer so beležili nekaj značilnih dejanj, ki so spodbujala k posnemanju: sremski partizani so jeseni 1941 osvobodili politične jetnike iz jetnišnice v Sremski Mitrovici,¹²⁰³ nato so hrvaški partizani 13. julija 1943 osvojili kaznilnico Lepoglava in osvobodili okoli 100 političnih zapornikov.¹²⁰⁴

Že kmalu po vstaji so partizani začeli načrtovati tudi napade na zapore. Med prvimi partizani na Gorenjskem se je avgusta 1941 porodila zamisel, da bi osvobodili za-

¹²⁰³ ARS, As 1887, Slovenski poročevalec II, 17. 10. 1941, št. 21, Osvobodilne borbe na jugu.

¹²⁰⁴ Mirko Peršen: Lepoglava. Zagreb 1963, str. 145–160.

pornike v zaporu v Begunjah. Njihovo vodstvo je pripravljalo napad na kaznilnico za noč 5./6. avgusta 1941; napad naj bi bil znak za širšo vstajo. Vendar so morali načrt opustiti, ko je bil napaden Kranjski bataljon na Storžiču, drugi dve četi pa nista mogli čez Savo.¹²⁰⁵

Jeseni 1941 sta uspela dva smela poskusa vdorov v dva manjša okrajna zapora, Sevnico in Škofjo Loko. Najprej je 12. novembra 1941 zvečer s prevaro vdrla v sodni zapor v Sevnici skupina treh borcev Brežiške čete, ki jo je vodil četni politični komisar Dušan Kveder. Namen vdora v zapor je bila rešitev treh sodelavcev čete iz Rajhenburga, ki so bili aretirani nekaj dni prej. Potem, ko so obvladali vodjo zapora in prekinili telefonske zveze, so odprli celice in iz njih pozvali politične zapornike. Tako se je zbralo 5 zapornikov; vsi so se po približno 15 minutah odpravili proti Brestanici. Preostalim jetnikom so partizani ukazali, da se ne smejo ganiti do polnoči, toda eden od zapornikov je ječarja osvobodil iz celice, kamor so ga zaprli, že kmalu po njihovem odhodu. Vendar pa je bila tudi takojšnja policijska blokada Sevnice že brezuspešna.¹²⁰⁶

21. decembra 1941 so trije borci bataljona "Ivana Cankarja" vdrl v zapor v Škofji Loki. Akcijo je štab bataljona pripravil, da bi rešil nekaj zaprtih aktivistov, zlasti dva brata Kavčiča, ki ju je tajna državna policija aretirala 19. decembra. Priprave na akcijo so bile kratke, saj naj bi aretirane odpeljali 22. decembra v Begunje. Tako so za akcijo izbrali nedeljski večer; za vdor v mesto pa so se poslužili ukane, saj je bila v mestu močna policijska in vojaška posadka. Dva od borcev sta se preoblekla v zaplenjeni orožniški uniformi, tretji pa je predstavljal aretiranca. Podpora terenske organizacije je bila zagotovljena, saj sta dve skojevki opazovali zgradbo, eden pa je kot predhodnica preverjal pot patrolje. V poslopje sodišča, kjer je bil zapor, je patrolja brez težav vstopila okoli

¹²⁰⁵ Gerčar, Begunje, str. 167; ARS, AS 1887, P 175, Naprej v borbo, 1945, št. 3, Spomini partizana.

¹²⁰⁶ Ferenc, Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerkem leta 1941. PZDG, II, 1961, št. 1–2, dok. 68, str. 349–352; Partizanski vdor v sevniške zapore (Iz sevniške kronike). Borec, XXII, 1966, št. 2, str. 161–163; J. J.: Vdor v sevniške zapore. Tovariš, III, 1947, št. 29, str. 691; Tomaž Kveder: Sodnija. Slovenski poročevalec, 6. 7. 1954, št. 157 – 12. 7. 1954, št. 162. Prim. tudi SP II, 9. 12. 1941, št. 29, Partizanska akcija v Posavju.

19 h. Enega člana so pustili, da je varoval vhodna vrata, ostala sta se povzpela v nadstropje in iskala ječarja. Ta je prav tedaj delil hrano in vsi zaporniki so bili na hodniku. Partizani so uperili orožje in napovedali svobodo jetnikom, vendar se je ječar začel spopadati z njimi, pa tudi nekaj jetnikov je naskočilo partizana. Okolico je alarmirala ječarjeva žena. V prerivanju in zmedi, ko so v poslopje prihajali civilisti in vojaki iz bližnje promenade, je uspelo pobegniti trem jetnikom, pa tudi reševalci so se umaknili brez izgub.¹²⁰⁷

Več reševanj jetnikov, pomembnih za narodnoosvobodilno gibanje, je to sprožilo tudi v Ljubljani. Čeprav so bile razmere za to sredi ograjenega mesta zelo težke, so to lahko tvegali, ker so imeli sodelavce tudi med zaporniškim osebjem in okupacijskim silam neznane sodelavce Varnostnoobveščevalne službe. Ker so bili zaporji za reševanje preveč rizični, so poskušali spraviti jetnike v jetniški oddelek bolnišnice, kjer je bil dostop lažji.

20. marca 1942 so aretirali italijanski karabinjerji članico CK VOS Zdenko Kidrič-Marjeto. Za osvobodilno gibanje pomembno voditeljico Centralne komisije VOS so si prizadevali rešiti njeni sodelavci brž, ko je bilo mogoče. 28. marca so jo karabinjerji izročili v sodni zapor. Takoj so vzpostavili stik z njo prek paznikov, zdravnik, ki je zdravil v sodnem zaporu, je dobil kar nalog, da mora pri njej ugotoviti vnetje trebušne mreže. Njegovo lažno diagnozo je potrdil tudi italijanski jetniški zdravnik in odpeljali so jo v ginekološki oddelek bolnišnice v Šlajmerjevi ulici. V sobi je spala še ena oseba, pred vrati pa je stražil karabinjer. V akciji, ki so jo izvedli 4. aprila popoldan, so sodelovali štirje pripadniki VOS, pred vrati pa je čakal taksi in še drugi avtomobil. Ko so prišli do sobe, so odkrili, da je bil karabinjer v sobi. Orožja ni hotel odvreči, pač pa je posegel po puški. Vsi trije reševalci so ustrelili vanj, sprožila se je tudi karabinjerjeva puška. Po takem hrupu so vsi štirje takoj pobegnili v avtomobilih. Zdenka Kidrič se je zatekla v enega od 'bunkerjev' – skrivnih zatočišč, vosovci pa v svojega. Takojšnja italijanska blokada in preiskave niso

¹²⁰⁷ Vdor partizanov v škofovješke zapore decembra 1941. Loški razgledi, VIII, 1961, str. 32–48.

obrodili sadov, pač pa so aretirali osebe v bolnišnici in jetniškega zdravnika.¹²⁰⁸

Posebnega prizadevanja za rešitev iz zavora je bil deležen organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič. Še ko je bil v zaporu kvesture, so ga z izzvano alergijo nameravali spraviti v bolnico, od tam pa rešiti. Prvič ga policijske oblasti niso dovolile odvesti v bolnišnico, drugič pa so v zadnjem hipu to preprečile, ker se je v bolnišnici prav takrat (neuspešno) zgodila ena od reševalnih akcij.

Istočasno so pripravili akcijo, s katero bi ga rešila iz policijskega zavora dva pripadnika VOS s ponarejenim ključem celice. Odtis ključa je izdelal Tomšič sam iz prežvečenega kruha, dostavil pa paznik Režek. Vosovca sta res enega zadnjih dni decembra 1941 zvečer prišla do celice, vendar pa ključ ni ustrezal ključavnici. Morala sta se umakniti. Po taisti poti sta prišla v zapor z novoizdelanima ključema pripadnika VOS brata Hodošek 16. januarja 1942. Vendar sta naletela na prazno celico, ker je bil Tomšič nekam odveden. Ob odhodu so na dvorišču oba vosovca aretirali, ker se več nista mogla umakniti skozi stanovanjski blok.¹²⁰⁹

Ko je bil nato 16. januarja 1942 Tomšič premeščen v sodni zapor, je vodstvo pripravljalo njegovo rešitev s tem, da bi ga odpeljali iz zavora slovenski pazniki, vendar si nihče od njih ni upal tvegati. Že 21. januarja pa so celotno skupino odpeljali v Begunje, kamor ni mogla seči nobena reševalna akcija, vodena iz Ljubljane. Pač pa si jo je Tomšič pripravil sam, ko je prek zdravnika dr. Šarca organiziral nekaj pripadnikov OF v Radovljici, da bi ga rešili iz zavora v Radovljici. Toda preden so akcijo izvedli, so Tomšiča zopet premestili v zapor v Begunjah.¹²¹⁰

Zadnji poskus reševanja te skupine pomembnih ujetnikov so izvedli 7. maja 1942, ko je bila skupina jetnikov spet v v sodnem zaporu v Ljubljani. V akciji, s katero naj bi rešili celotno skupino, je sodelovalo okoli

¹²⁰⁸ Edo Brajnik-Štefan: Akcija VOS v bolnišnici. Ljubljana v ilegali, III, str. 229–313.

¹²⁰⁹ A. Nedog: Tone Tomšič, str. 307–312.

¹²¹⁰ Prav tam, str. 318–320.

40 pripadnikov VOS in sodelavcev. Akcija naj bi potekala sredi dneva med opoldanskim odmorom za kosilo, ko v zaporu ni bilo poveljnika zapora Salemmeja. Dva reševalca, ki naj bi nastopala kot odvetnika, naj bi s ponarejenimi dokumenti zahtevala pogovor z omenjenimi jetniki, nato pa onesposobila spremstvo in odpeljala skupino iz zapora skozi sodišče. Okoli zapora in sodišča so bili razporejeni ostali sodelujoči, da bi akcijo zavarovali, čakala pa sta tudi dva taksija. Ker so čakali na ugoden trenutek, so akcijo ponavljali vsak dan skoraj tri tedne. Toda akcija se je tudi to pot izjalovila, ker je napadeni slovenski paznik povzročil preveč hrupa, italijanski paznik pa se je obotavljajal pripeljati na pogovor vse štiri jetnike. Reševalci so se brez izgub umaknili.¹²¹¹

Mnoge od načrtovanih akcij so se izjalovile ali prenehale še pred izvedbo. Pripravljano reševanje Borisa Kraigherja ni bilo izvedeno¹²¹² in je bil odveden v internacijo. V reševanje zapornikov iz policijskega zapora na gradu Borlu so poleti 1942 (julija) pripravljali tudi partizani in aktivisti v ptujskem okrožju. Zveza s partizani je bila Milena Berce, vendar akcije nato niso niti pripravili, niti izvedli, ker je bila razkrita.¹²¹³

Takoj po kapitulaciji Italije so partizani, ko so zasedli območje Ljubljanske pokrajine in Primorske, vzpostavili oblast na velikem osvobojenem ozemlju, zasedli tudi več zaporov: v Ljubljanski pokrajini: zapor okrožnega sodišča v Novem mestu, zapore okrajnega sodišča v Kočevju, Ribnici, Mokronogu, Trebnjem. Le v Novem mestu je Okrožni odbor OF že med pogajanja z italijansko vojsko dosegel 10. septembra 1943 izpustitev političnih zapornikov iz tamkajšnjega zapora.¹²¹⁴

Tudi na Primorskem so zasegli partizani nekaj zaporov: v Ajdovščini, Tolminu, Cerknem. V Ajdovščini so karabinjerji takoj po zahtevi za izpust političnih zapornikov te takoj izpustili. Pod pritiskom že drugi dan

¹²¹¹ Prav tam, str. 329–336. Najzgodnejši opis akcije je nastal že leto pozneje. Prim. ARS, AS 1887, Borec, glasilo 5. SNOUB Ivan Cankar, september 1943, št. 3, Spomini (Boris)

¹²¹² ARS, AS 1483, fasc. 1/I, dopis E. Kardelja Z. Kidriču 14. 6. 1942.

¹²¹³ Filipič, Slovenci v Mauthausnu, str. 206–207; ARS, AS 1931, 117–8, Kazensko taborišče Borl – rekonstrukcija, str. 1–3.

¹²¹⁴ Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 141.

demonstrirajočih pripadnikov osvobodilnega gibanja iz okoliških vasi so oblasti iz sodnega zavora v Gorici in zavora v Kostanjevici 10. septembra spustile politične zapornike. Do izpusta okoli 1300 političnih zapornikov je prišlo tudi v Trstu že 9. septembra, prav tako pod vplivom demonstracije protifašistov pred poveljstvom XXIII. armadnega korpusa in njihovega navala na sodni zapor.¹²¹⁵

Tudi v Kopru so množične demonstracije za izpust političnih jetnikov vodile do izpusta okoli 20 zapornikov 11. septembra 1943. Istega dne zvečer so sami zaporniki, bilo jih je okoli 500, poskušali priti iz zavora, a so jih ustavili pazniki s streljanjem v zrak in metanjem ročnih bomb. 13. septembra so nemške enote odpeljale v Trst prvo skupino zapornikov. Del zapornikov je uprava izpustila v naslednjih dneh na zahtevo policijskega komisarja, da bi se opral očitkov, češ da je izročil zapornike Nemcem.¹²¹⁶

Zapore v Kopru so partizani osvobodili šele 27. septembra 1943. Eden od izpuščenih zapornikov, Renato Giulio iz Kopro, je 26. septembra, ko je prišel v Movraž, dal štabu 1. bataljona 2. istrske brigade pobudo za rešitev političnih zapornikov iz zavora. Štab se je strinjal in še isti dan dobil odobritev za napad od štaba brigade. Ponoči se je bataljon premaknil v Marezige, od koder je vdrl v Koper in prodiral proti zavoru na obali. Odpora ni bilo in zapor so odprli. Uprava je pod prisilo odprla celice in bataljon je zbiral politične jetnike v hodniku. Direktor zavora, komandant straže in pazniki so morali mimo jetnikov; ti so "s prstom pokazali tega ali onega izmed včerajšnjih mučiteljev"; njihova nadaljnja usoda ni znana. Z bataljonom je odšlo okoli 200 političnih zapornikov.¹²¹⁷

Vdor v celjski zapor in rešitev velike skupine političnih jetnikov je izvedla skupina aktivistov narodnoosvobodilnega gibanja brez dolgotrajnih priprav. Zamisel o

¹²¹⁵ Prav tam, str. 155–156, 160, 163; Zbornik VI/7, dok. 234, poročilo PK KPS za Primorsko 9. 10. 1943.

¹²¹⁶ Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943. Kronika XXVI, 1978, št. 3, str. 134, 146.

¹²¹⁷ Prav tam; Andrej Pagon-Ogarev: Težka, črna vrata kopske jetnišnice so se odprla. Srečanje, Utrinki iz fašističnih ječ in taborišč smrti. Koper 1970, str. 12–13.

rešitvi nekaterih aretiranih aktivistov se je porodila okoli 10. decembra 1944, tudi kot razbremenitev za okupatorjev pritisk na Gornjo Savinjsko dolino. Aktivisti so po odločitvi za akcijo takoj pridobili paznika v zaporu Ivana Grada, ki je bil tudi sam ogrožen, saj so nekateri aretirani aktivisti vedeli za njegovo sodelovanje z osvobodilnim gibanjem. Zaradi nameravanega transporta okoli 80 jetnikov v Maribor so sklenili akcijo izvesti ponoči 14./15. decembra 1944 in vdreti v zapor ponoči med 2. in 3. uro, ko je paznik Grad dežural pri glavnem vhodu. Za akcijo se je prostovoljno odločilo 6 aktivistov, ki jih je vodil Riko Presinger-Žarko, vodja okrožne gospodarske komisije in občasni obveščevalec. V zadnjem trenutku so morali spremeniti načrt, saj enega od prostovoljcev, ki naj bi jim zagotovil izhod v drvarnici nasproti zaporu, na javko ni bilo. Tako je skupina vkorakala v Celje kot nemška patrolja, ki vodi tri ujete partizane.

Ko so ob 2. uri ponoči prikorakali pred zapor, jih je paznik Grad že čakal in popeljal v notranjost zapura. Tam so razorožili najprej dežurne, nato pa še preostalo počivajoče osebje. Vse so zbrali v eni sobi. Telefonski kontroli policije so uspešno prestali. Sproti so odpirali celice, vendar so bili jetniki zelo nezaupljivi in niso hoteli iz celic. Zaporniki so se le počasi zbirali na dvorišču. Akcija je trajala že pol ure, ko so se odločili za izhod. Šli so skupaj do Glazije – predmestja Celja – in se nato razšli na vse strani.¹²¹⁸

Po nemških podatkih je iz zapura pobegnilo okoli 125 (po drugih 127) jetnikov. Nemške patrolje so še ponoči zajele v Novi vasi pri Celju, Ostrožnem, na cesti proti Laškem 21 jetnikov (od tega 10 žensk), tako da je manjkalo še okoli 100 jetnikov. Po dva dni poznejšem dodatku k poročilu je bilo vrnjenih zapornikov že 35 in 2 pripadnika vojske, oziroma je pobegnilo 92 zapornikov, od katerih sta bila le 2 kriminalna.¹²¹⁹

Januarja 1945 je v več sovražnikovih akcijah bilo zajetih več aktivistov in borcev (nazadnje osem borcev

¹²¹⁸ S. Terčak: Celjski Stari pisker, str. 242–247; Ivan Grobelnik-Ivo: Harmonika, škarje in Stari pisker. Celje 2004.

¹²¹⁹ Prijava št. 914/44 nadporočnika Schupo Sablatniga 16. 12. 1944, cit. po Terčak, str. 247–250; dodatek, nedat. (pred 20. 12. 1944), str. 251.

2. bataljona Operativnega štaba za zapadno Primorsko, ki so bili namenjeni v vojaško akademijo JA) iz Brd in odvedenih v zapor v Gorici. Iz pretihotapljenega pisma aktivista so izvedeli, da je v zaporu 18 na smrt obsojenih pripadnikov osvobodilnega gibanja. To je spodbudilo poveljstvo minersko-sabotažne čete "Pomlad" k snovanju načrtov, kako bi rešili soborce in aktiviste, ki so zaprti v goriških zaporih čakali na nadaljnjo usodo. Prek obveščevalnih zvez v Gorici so uspeli zvedeti, kje so zaprti ujeti partizani ter tudi znake razpoznavanja (geslo), ki so veljali ponoči med sovražnikovimi patroljami in stražami v Gorici, kar je poveljstvo čete spodbudilo, da je napravilo drzen, a tvegan načrt za vdor v goriške zapore. Za akcijo so odredili šest borcev, ki so več ali manj poznali razmere v samem mestu, med njimi je bil tudi Mario Ferrari, ki je bil kot karabinjer pred kapitulacijo Italije v službi tudi v zaporu in je zelo dobro poznal razpored prostorov zapora v ulici Barzeleni. Prvič so poskušali 27. januarja 1945, a so odnehali pred vstopom v mesto. Drugič je skupina izvedla akcijo ponoči 2./3. februarja 1945, ko so imeli tudi potrebno spoznavno geslo, ki je veljalo to noč v Gorici. Načrt je bil preprost, toda tvegan. Pet borcev se je preobleklo v italijanske uniforme. Šesti član skupine naj bi predstavljal ujetega partizana, pod obleko pa je skrival orožje. Ujetega partizana bi tako vodili po Gorici do zapora in v zapor. Tam bi z naskokom presenetili stražarje, jih onemogočili, vzeli ključe in osvobodili vse ujetnike. Osvobojeni borci in aktivisti bi se morali po zvezah rešiti iz Gorice, del pa naj bi se preoblekel v uniforme ujetih stražarjev in odšel iz mesta v Goriška Brda. Akcijo so podpirali obveščevalci, ki naj bi vodili rešene zapornike iz mesta.

Borci so krenili v mraku proti Gorici. Do 22. ure so prišli pred sodni zapor. Tudi v zapor so jih spustili po načrtu, toda pri vratih je eden od nekdanjih kolegov prepoznal enega od partizanov in sprožil preplah. Stražarji so se razbežali, eden od njih pa je sprožil avtomatsko zaporo vrat. Borci so tako morali akcijo opustiti, še preden so prišli do jetnikov in so reševali le še sebe. V medsebojnem obstreljevanju so ubili enega stražarja, vrata so popustila šele po nekaj rafalih. Preobleka in

znanje italijanskega jezika jim je pomagalo, da so se rešili v Goriška Brda, vendar z izgubo dveh borcev, ki sta padla v spopadu pri Gradišču.¹²²⁰

Zamisel, da bi osvobodili zapor v Begunjah, se je porodila pri štabu Kokrškega odreda v zadnjih dneh aprila 1945, ko so dobili vesti, da bodo Nemci ustrelili vse jetnike. Štab se je odločil igrati na karto pogajanj, saj je bilo v ravnini veliko vojske in postojank. 29. aprila 1945 je štab odreda poslal upravi in posadki s posredovanjem aktivistke Katarine Šenk-Tetke najprej poziv k vdaji do 30. aprila, nato pa, ko ni bilo nobenega odziva, je ista aktivistka uredila sestanek z orožnikom Litzenbauerjem, ki je že prej imel stik s partizani. Prvi sestanek je bil 2. maja popoldan, udeležil se ga je odredni štab in trije orožniki. Odred je najprej zahteval, da se omili režim v zaporu, preneha streljati talce in se pripravijo na predajo. Orožniška trojka, ki se je udeležila pogajanj, je o zahtevah poročala vodilnim, odred pa je že ponoči 2./3. maja blokiral dostope do Begunj. Blokado je izvajal z dvema bataljonoma v smeri poti proti Lescam in proti Tržiču, aktivistka Šenkova pa naj bi posredovala za ponovni sestanek in zahtevo po vdaji. Pretrgali so tudi telefonsko zvezo z graščino.¹²²¹

Vendar je poveljnik zapora Peter Glanzer ukazal aktivistko, ko je 3. maja prinesla ponoven pisni poziv k vdaji, pripreti. Izpustil jo je šele, ko se je sklicevala na status parlamentarca, vendar odgovora na poziv ni bilo. 3. maja je poskušalo prodreti do Begunj več manjših kolon iz Lesc, vendar so bili vse odbite, tudi s pomočjo zaplenjenega protiletalskega topništva. Posebej vztrajna je bila domobranska kolona okoli 100 moških, ki je prišla iz Kranja; imela naj bi nalogo, da prevzame begunjske zapore od Nemcev in obdrži zaprte v jetnišnici.¹²²² V Žgoši so borci ujeli tudi dva člana uprave zapora: ekonomista Fischeja in Bertscha, ki so ju uporabili za pisanje prvega ultimativnega pisma. Posadka je bila dovolj številčna, poslopje kaznilnice pa dovolj zavarovano, da se je po-

¹²²⁰ Viljem Gorjup-Jano: Strelji v goriških zaporih. TV 15, XVIII, 19. 6. 1980, št. 24; F. Bavec-Branko: Na zahodnih mejah 1945. Ljubljana 1997, str. 168–170. Oba se razlikujeta v nekaterih podrobnostih opisa.

¹²²¹ Jan, Kokrški odred, III, str. 270–279.

¹²²² Prav tam, str. 300–301.

sadka namenila braniti in čakati pomoč. Vendar pa so z jetniki, bilo jih je 632, začeli boljše ravnanje; predvsem so dobili več hrane, pa tudi nekateri policisti so začeli iskati priporočila med zaporniki.¹²²³

V noči od 4./5. maj je štab odreda prejel depešo nadrejenega štaba IV. operativne cone, da mora z vsemi enotami takoj na Koroško; mimogrede je bil odred še preimenovan v 5. bataljon 1. SNOUB Toneta Tomšiča. Povelje je povzročilo med poveljujočimi velike skrbi, saj se je zlasti politkomisar zavzemal, da se blokada Begunj nadaljuje. Končno se je štab zedinil, da povelja ne bo upošteval v celoti, pač pa poskušajo čimprej doseči vdajo zopora, nato pa takoj oditi na Koroško.¹²²⁴

4. maja so v močnem napadu poskušali prodreti do Begunj vlasovci in esesovci z enega od vojaških transportov, ki se je ustavil na železniški postaji v Lescah, vendar sprva brez uspeha. Predloga parlamentarke (namreč, da bi se umaknili posadki v Lesce, zapornike pa prepustili partizanom), ki jo je poslala posadka dopoldan, odredni štab ni sprejel. Nato je kot parlamentarec nastopil orožnik Litzenbauer. Po več posredovanjih so se dogovorili za srečanje na nevtralnem kraju, v eni od hiš v Begunjah. Pogajanja je vodil namestnik političnega komisarja odreda, na nemški strani pa komandant zopora Peter Glanzer. Partizani so zahtevali vdajo že ob 13. uri, Glanzer je predlagal večer, ko naj bi se vdali po navideznem spopadu. Končno so Nemci pristali na takojšnjo vdajo. K temu pa so največ prispevala tri letala JA, ki so prav tedaj večkrat preletela jetnišnico. Dogovorili so se tudi, da bodo vse, ki se bodo predali, imeli za vojne ujetnike.¹²²⁵

Po dogovoru so se ob 13. uri zbrali vsi borci, ki niso bili na položajih, pred jetnišnico. Bilo jih je le okoli 25, prikorakali pa so pod veliko zastavo. Tam jih je pričakal policijski oficir in jih vodil do hodnika v pritličju, kjer je bila postrojena vsa posadka z odloženim orožjem. Komandant Glanzer je predal objekt in vojake. Partizani so hiteli odpirati sobane z jetniki, nekateri so odvedli

¹²²³ Prav tam, str. 280–297.

¹²²⁴ Prav tam, str. 303–306.

¹²²⁵ Prav tam, str. 307–316.

razoroženo posadko, odnašali so tudi zaloge materiala in orožje (hrano so našli šele 4. maja zvečer, ko so se vrnili v jetnišnico). Politkomisar je sicer nameraval izvesti selekcijo pri izpuščanju jetnikov, vendar pa so zaradi hudih bojov na zapornih položajih morali hiteti. Osvojenane jetnike so usmerjali v Drago, vendar jih je precej, okoli 150, krenilo kar proti domovom. Navdušenje, pa tudi zmeda, sta bila velika, saj tolikšno število partizanov ni moglo niti usmerjati vsega, kaj šele voditi. Kakih 20 zapornikov se je oborožilo in odhitelo na položaje okoli jetnišnice. Tam nahajajoča se bataljona sta se pod pritiskom vlasovcev postopoma umikala in okoli treh popoldan so ti dosegli jetnišnico, iz katere so se umikali zadnji partizani. Na vhodu v Drago je vlasovce zavrnila zaseda, so pa oropali vse bližnje vasi in se popoldan umaknili. Tako je bilo rešenih iz zapore 632 jetnikov; okoli 460 jih je začasno ostalo v Dragi, od koder so jih okoli 400 nato odvedli na Smokuško planino. Del se jih je 5. maja vrnil v jetnišnico, kamor so zaprli posadko in upravo; vodilne so zaprli v 'bunkerske' celice. Tako so preživeli še teden do konca vojne.¹²²⁶

¹²²⁶ Prav tam, str. 316–345. Tone Ferenc: Kazen ali maščevanje? Svobodna misel, XXX, 11. 12. 1992, št. 23, str. 17.

Povzetek

Štiriletna okupacija večine slovenskega ozemlja v času druge svetovne vojne je obdobje, ko je policijski in sodni odvzem prostosti prebivalstvu Slovenije dosegel svojo največjo razsežnost. Odvzem prostosti je sodil med najbolj razširjene represivne ukrepe okupatorjev, posebej pri zatiranju slovenskega odporniškega gibanja. Zapori so tudi v vojnem času opravljali svojo funkcijo v zatiranju kriminalitete. Ta je v vojnem času sicer upadla, predvsem pa je postala za okupacijske oblasti manj nevarna. Zapori so se tako spremenili v prostore za številne v preiskovalnih postopkih, odkoder so jih pošiljali v koncentracijska in zbirna taborišča, v kraj izгона ali konfinacije.

Italijanski okupator, ki je zasedeni del slovenskega ozemlja oblikoval v Ljubljansko pokrajino in ga hitro priključil že 3. maja 1941 državnemu ozemlju Kraljevine Italije, je ohranil sodne institucije in kazensko pravosodje v dotedanji obliki, uvedel pa je lastne, ki so sodile v tistih primerih, ko je bila ena od vpletenih strani v postopku italijanska. Italija je, čeprav je pokrajino anektirala, še najbolj med vsemi tremi okupanti upoštevala predpise mednarodnega vojnega prava glede dopustnega ravnanja v okupirani deželi. Vzpostavila je lastno policijo, domačo pa deloma razpustila oziroma posameznike vključila kot pomožno policijo. Ni pa v pokrajino uvedla svojega kazenskega zakonika, niti sodišč, z izjemo vojaškega vojnega sodišča, ki je za pravno osnovo svojega delovanja imelo Mussolinijev odlok o uporabi določenih

členov kazenskega zakonika in seznama kaznivih dejanj z dne 3. oktobra 1941. To sodišče je v v 21 mesecih svojega delovanja do dneva kapitulacije Italije obravnavalo okoli 13.000 oseb, večinoma pripadnikov odporniškega gibanja. Kazenskim sodiščem, ki so ostala v funkciji, je preostalo sojenje v kriminalnih zadevah.

Za podobno ureditev pravosodja na okupiranih in nato priključenih območjih se je odločila tudi madžarska država. Poleg rednega sodstva je politične delitve obravnavalo hitro vojaško sodišče ali pozneje vojaško sodišče šefa generalštaba, ki je v hitrem postopku obravnavalo vsa dejanja zoper madžarsko državo in režim.

Nemški okupator, ki je zasedeno slovensko ozemlje nameraval hitro in povsem vključiti v svoje državno ozemlje, je vpeljal drugačen represivni sistem. Zato je še pred aneksijo, ki jo je zaradi pojava odporniškega gibanja odložil do konca vojne, po takojšnjem izgonu 8 % prebivalstva podelil državljanstvo 90 % preostalega prebivalstva. Popolnoma je uničil pravosodni sistem, saj je nameraval po aneksiji na ozemlje uvesti svojega. V vmesnem času, ki se je raztegnil na dve leti, sta najnujnejše kazenske zadeve obravnavala kar komandanta varnostne policije in varnostne službe na območju civilne uprave. V ta namen sta junija 1941 ustanovila poseben kazenski oddelek, ki je obravnaval zgolj zadeve strogo nepolitičnega značaja. Vsi delikti, kjer je bilo politično ozadje ali politične oznake, so sodili v pristojnost Tajne državne policije (gestapa). Ta je sama izvajala preiskovalni postopek, preučila dokaze in družbeno nevarnost vsakega od preiskovanih ter ga nato bodisi izpustila, predlagala odvedbo v koncentracijsko taborišče ali pa z osebno odločitvijo komandanta varnostne policije in varnostne službe obsodila na smrt. Tako je nemška okupacijska oblast obravnavala vse pripadnike in simpatizerje odporniškega gibanja. Šele v letu 1944 je bil manjši del takšnih zadev predan političnim kazenskim zbornicam (na Gorenjskem) oziroma posebnemu sodišču za politične zadeve (na Štajerskem). Obe sodni ustanovi sta delovali zunaj rednega sodstva, ki je bilo na območju civilne uprave v kazenskih zadevah vzpostavljeno v letu 1943.

Pravosodni sistem, ki ga je nemški okupator uvedel

na območju operacijske cone Jadransko primorje jeseni 1943, je formalno upošteval suverenost Italije. Ohranil je dotedanjo pravosodno in sodno ureditev, uvajal pa je poleg policijskih kazenskih ukrepov z izvensodnimi usmrčitvami, z odvažanjem v koncentracijska taborišča (od katerih je enega tudi postavil v Trstu) in na prisilno delo, posebna sodišča javne varnosti, ki so obravnavala politične delikte, »črno borzo«, preskrbo in gospodarske prestopke (delovala so v Trstu, Gorici in Ljubljani).

Tolikšen obseg policijske in sodne represije, tako proti odporniškemu gibanju kot običajnemu kriminalu in posebnim omejitvam zaradi vojne (nedovoljeni prehodi meje, zatemnitev, policijska ura, nedovoljeno poslušanje radia) je povzročil, da kapacitete zaporov v nobeni slovenski pokrajini niso več zadoščale potrebam, zlasti ne na nemškem območju, kjer je prišlo do množičnih akcij odvzema prostosti kmalu po zasedbi.

Okupatorji so dobili ob zasedbi jugoslovanskega dela slovenskega ozemlja že izdelan sistem zaporov, ki je pred vojno zadoščal za potrebe policijskih in sodnih oblasti. Dva samostojna kazenska zavoda v Mariboru in Begunjah sta pomenila del širšega sistema kazenskih zavodov na ravni Kraljevine Jugoslavije. Bili so štirje zapori okrožnih sodišč in 49 zaporov okrajnih sodišč. Njihove zmogljivosti so znašale pri okrožnih zaporih med 120 in 290 jetniki, medtem ko so manjši sodni zapori okrajnih sodišč imeli med 10 in 40 mest. Policijska oz. žandarmerijska oblastva so imela tudi policijske zapore; največji policijski zapor v Ljubljani je premoagal okoli 50 mest.

Nemški okupacijski in represivni sistem je potreboval mnogo več prostora v zaporih za zapornike v preiskovalnem postopku. Na Gorenjskem si je zato uredil velik osrednji preiskovalni zapor v dotedanji ženski kaznilnici v Begunjah. Policija pa je izrabila tudi sodne zapore okrajnih sodišč, ki so postali ob ukinitvi sodišč in sodnih jetnikov predvsem preiskovalni zapori za politične zapornike. Območje Štajerske je bilo z velikimi zapori bolje preskrbljeno, saj sta na tem območju ostala kar dva okrožna zapora s po okoli 250 mesti vsak; poleg tega pa je bila na voljo še moška kaznilnica, v kateri je bilo tudi okoli 460 mest. Kaznilnica v Mariboru je bila edina, ki jo je nemška Državna pravosodna uprava ob-

držala v isti funkciji, saj je vso vojno služila za prestajanje kazni. Zapornike so dovažali tudi z območij zunaj slovenskega ozemlja, iz avstrijskih in čeških krajev, polovico pa so predstavljali tisti, ki jih je obsodil kazenski oddelek oziroma od leta 1943 sodišča. Ker je že v letih 1941 in 1942 primanjkovalo prostora v obeh osrednjih preiskovalnih zaporih, je komandant varnostne policije in varnostne službe osnoval poseben policijski zapor na gradu Borlu in izpostavil mariborskega sodnega zapora v Strnišču, kjer so bili zaporniki zaposleni pri gradnji tovarne aluminija. V zadnjem obdobju vojne, že od jeseni 1943, so pravosodne oblasti na štajerskem delu območja civilne uprave ukinile 14 manjših, bolj izpostavljenih zaporov okrajnih sodišč.

V Ljubljanski pokrajini, kjer je italijanski okupator v največji meri ohranil predvojno pravosodno ureditev, so v enakih funkcijah ostali tudi sodni zapori, vključno z največjima v pokrajini, v Ljubljani in Novem mestu. Z zapiranjem preiskovalnih zapornikov, ki so bili v pristojnosti policijskih in vojaških oblasti se je postopoma spreminjala vloga sodnih zaporov. Z delom oddelka vojaškega vojnega sodišča 2. armade v Ljubljani, ki je potreboval vojaški sodni zapor, je bila vloga sodnega zapora v Ljubljani določena za ves čas italijanske okupacije, saj je število sodišču izročenih zapornikov zavzemalo večji del zmogljivosti tega zapora. Zapor je bil v drugi polovici leta 1942, dokler oblasti niso ukrepale in večine pripornikov preselile v vojaški zapor v Belgijski kasarni v Ljubljani, tako prenapolnjen, da je število zapornikov trikrat presehalo njegovo zmogljivost. Od začetka leta 1943 je bil sodni zapor namenjen zgolj sodnim zapornikom v preiskovalnem postopku in na prestajanju kazni; takih zapornikov je bilo med 15 in 20%, ostali so čakali v zaporu na sojenje pred vojaškim vojnim sodiščem. V sodnem zaporu je prestajal kazen tudi tisti del njegovih obsojencev, ki je bil obsojen na krajše zaporne kazni do šestih mesecev. Vse preostale so italijanske pravosodne oblasti takoj po obsodbi pošiljale na prestajanje kazni v kaznilnice in zapore v Italijo. Zapornike so med transporti prehodno zbirali v zaporu v Kopru.

Vsi policijski organi in vojaške formacije v pokrajini, ki so se ukvarjale s policijskim delom, so vzpostavili

svoje ločene preiskovalne zapore. Tako sta bila v Ljubljani še preiskovalni zaporí fašistične milice in vojaških karabinjerjev. V slednjem so zbirali zapornike, ki so bili kot sumljivi poslani v koncentracijska taborišča v Italijo (Rab, zlasti pa Gonars, Renicci, Visco).

V obdobju po nemški okupaciji dotedanjih italijanskih pokrajin in njihovem upravnem preoblikovanju v Operacijsko cono Jadransko primorje je nemška okupacijska oblast uporabljala predvsem velike sodne zapore v večjih središčih operacijske cone, saj je bilo narodnoosvobodilno gibanje že tako močno, da je vojaško lahko resno ogrožalo manjša središča. Aretirane med vojaško policijskimi akcijami na podeželju, pa tudi ujete pripadnike NOV in POS, so okupatorji vodili v vojaško zavarovanih transportih v zapore v Ljubljani, Trstu, Gorici, od koder so jih odpremeljali v koncentracijska taborišča in na prisilno delo.

Za vojni čas je bila značilna deprofesionalizacija nadzornega osebja v zaporih, ki je bila posledica avtonomnega ustanavljanja zaporov s strani vojaških enot in policijskih sil in podobnega. Zaradi tega so bili tudi jetniki izpostavljeni večjemu pritisku in manj strokovnemu ravnanju, saj so bili policisti, karabinjerji, vojaki do zapornikov, zlasti političnih, bolj nasilni. Domače, slovensko osebje je v okupatorjevih očeh veljalo za manj zanesljivo in zapornikom, s katerimi jih je družila nacionalna pripadnost, bolj naklonjeno. Zato ne preseneča, da se je del nadzornega osebja po volji okupatorjev znašel tudi med zaporniki, ko so odkrili njihovo sodelovanje z osvobodilnim gibanjem ali nedovoljeno pomoč jetnikom. V pomoči jetnikom in sodelovanju z osvobodilnim gibanjem se je najbolj angažiralo osebje sodnega zapora v Ljubljani, zlasti v prvem letu okupacije.

Represija, namenjena zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja, je povzročila veliko spremembo v številu, strukturi in položaju zapornikov in to v vseh delih okupiranega slovenskega ozemlja. Upošteva le tiste, ki so bili v zaporih dlje kot dva meseca, je bilo v zaporih okoli 64.000 ljudi na območju, ki so ga zajemale povojne statistike LR Slovenije; po drugih kriterijih, ob upoštevanju dejstva, da je bila mnogim ljudem odvzeta prostost za daljši čas, niso pa medtem bili v zaporih (del izgnanih,

del interniranih, del konfiniranih) se število ljudi, ki so bili prizadeti z odvzemom prostosti, dvigne na okoli 120.000 prebivalcev, kar bi pomenilo okoli 8 % prebivalstva. Kar okoli 90% je k njihovemu številu prispevala kriminalizacija političnih dejanj in odpora proti okupaciji. Tako imenovani politični zaporniki so bili člani in simpatizerji odporniških političnih organizacij, ki so bile vključene v osvobodilno gibanje, kršilci omejitvenih odredb okupacijskih oblasti. Pomemben del zapornikov so bili tudi ujeti ali aretirani partizani. Postopek proti njim se, razen da je bil strožji zaradi pravne opredelitve njihovega ravnanja kot oboroženega upora ali pripadanja oboroženim tolpam, ni razlikoval od tistega proti civilnim osebam in so bivali v enakih razmerah in istih zaporih kot ostali politični jetniki. Politični jetniki so bili med preiskovalnim postopkom pogosto mučeni, ne glede na to katera policija jih je zasliševala. Mučenje zapornikov pri nemški tajni državni policiji je bilo eden od uradnih postopkov (»poostreno zaslišanje«), ki ga je odobral komandant varnostne policije in varnostne službe. Prav surovost preiskovalnega postopka in strah pred usmrtnitvijo sta označevala življenje političnega preiskovalnega jetnika, poleg neznosnih bivanjskih razmer zaradi prenapolnjenosti zaporov.

Obsojencev na prestajanju kazni je bilo v zaporih mnogo manj kot zapornikov v preiskovalnem postopku, saj je večje število obsojenih, okoli 3.500, doseglo v svojem 21-mesečnem sodnem poslovanju italijansko vojaško vojno sodišče 2. armade v Ljubljani. Nemška posebna sodišča so obsodila na Slovenskem okoli 500 oseb. Večina od obsojenih jetnikov je bila odvedena na prestajanje kazni v matične države okupatorjev. Okoli 750 obsojenih pred vojaškim vojnim sodiščem na kazni daljše od pol leta je bilo poslanih v zapore in kaznilnice v Italijo; njihovo premeščanje je trajalo od decembra 1941 do septembra 1943. Tedaj so bili razporejeni v okoli 50 kazenskih zavodov od Tranija pri Bariju in Neaplja na jugu Italije do Alessandrije, in Benetk na severovzhodu. V kazenske zavode v Nemčijo zunaj območja višjega deželnega sodišča v Gradcu sta bili avgusta 1944 poslani v kaznilnici Aichach in Kassel-Wehlheiden le dve skupini obsojencev z okupiranega območja. Obsojeni pred ma-

džarskimi vojaškimi in civilnimi sodišči so kazni prestajali v zaporih v Szombathellyju, Čakovcu, kaznilnicah v Budimpešti, Vacu, Komarnem, Sopron-Köhidu.

Osrednji preiskovalni zapori v Ljubljani, Mariboru, Begunjah, Trstu so bili zaradi velikega števila zaprtih podobni velikim ranžirnim postajam, od koder so dnevno dovažali in odvažali po več desetih zapornikov in tudi več kot tisoč mesečno. Skozi ljubljanski sodni zapor je šlo od začetka vojne do italijanske kapitulacije okoli 8.500 zapornikov, od česar je bilo 7.700 političnih zapornikov. V sodnem zaporu v Mariboru je bilo v prvih treh letih vojne zaprtih 9.900 zapornikov. V sodni zapor v Trstu je bilo v obdobju po nastanku Operacijske cone Jadransko primorje pripeljanih 23.900 zapornikov.

V takih razmerah je bilo življenje zapornikov v zaporih predvsem čakanje pred naslednjo postajo. Nekateri zaporniki so bili z nedokazano krivdo usmrčeni kot talci ali v povračilnih akcijah; drugi, obsojeni, so bili odvedeni v kaznilnice, kjer so bili še najbolj zaščiteni pred vojno vihro, tretji so bili preventivno ali kazensko odvedeni v koncentracijska taborišča. Sodne in policijske eksekucije obsojenih na smrt so bile sestavni del življenja v mnogih zaporih, saj so bila zaporniška dvorišča za nemške policijske oblasti primeren prostor za usmrčitve. Tako so še dodatno zastraševali zapornike in tudi okoliško prebivalstvo.

Življenje v zaporih se je razlikovalo od tistega na svobodi, čeprav pod okupacijo. Imelo je vse slabosti, ki jih nalaga življenje v skupini. Življenje je bilo utečeno in predpisanemu redu so se morali podrejati vsi, ne glede na prenapolnjenost zaporov. Označevala ga je utrnjenost bivanja v prenapolnjenem prostoru; v mnogih primerih so živeli zaporniki v razmerah, ki so bile daleč pod v mirnih časih predpisanimi normativi minimalnega prostora na zapornika. Tegobe izolacije, ki so jih čutili, so lažje premagovali tam, kjer so živeli v skupinah; to pa je bilo zaradi prenapolnjenosti zaporniških kapacitet običajno, v samicah so prestajali del kazni le obsojeni na najdaljše zaporne kazni. V italijanskih zaporih in kaznilnicah so si ponekod slovenski politični zaporniki upali zavračati določila hišnih redov glede obveznega dela in obiskovanja verskih obredov, s čimer so odnosi

z upravami in osebjem zaporov postali bistveno bolj napeti. Res pa je, da je to upiranje krepilo njihovo samozavest in notranjo homogenost skupin zapornikov.

Okupatorjevi ukrepi so prizadeli tolikšno in takšno število ljudi, da se je spremenilo odzivanje prebivalstva na zapore in zapornike. Prejšnjemu nelagodju do zapornikov in odklanjanju stikov ni bilo več sledu; zapornike so sprejemali kot integralni del družbe v nenormalnih razmerah vojne. Mnogo več jih je bilo na različne načine pripravljenih pomagati zaprtim. Svojci, pa tudi drugi - znanci, prijatelji, ustanove - so poskušali pomagati s posredovanji za zaprte, jih obiskovali, poizvedovali pri oblasteh o njihovi usodi. Iskali so zveze do političnih, vojaških in policijskih oblastnikov v njihovo korist, bili so pripravljeni na podkupovanja, tveganje pri ugledu in premoženju. Jetniki so z njihovim trudom v zapore dobivali pošto, pakete za življenjsko pomembno dopolnjevanje prehrane, obiskovali so jih in jim prinašali perilo, kar je vse izboljševalo počutje jetnikov v zavesti, da niso zapuščeni. Vse to seveda ne izključuje tudi koristoljubja, saj se je posredovanje v korist zaprtih v nekaterih primerih razvilo v donosno obrt, v kateri so sodelovali policijski funkcionarji, nadzorno osebje v zaporih in posredovalci.

V posredovanja se je vključeval tudi Rdeči križ, ki je, kolikor mu je bilo dovoljeno, poskušal izboljšati tudi položaj zapornikov; prav iznajdljivo posredovanje Slovenskega Rdečega križa je omogočilo izpustitev skoraj vseh zapornikov, ki so po kapitulaciji Italije ostali v njenih zaporih in kaznilnicah. Od novembra 1943 do maja 1944 so njegovi delegati s pravimi in ponarejenimi dovolilnicami policijskih oblastev dosegli izpustitev okoli 1.800 zapornikov. Le manjši del zapornikov je tako bil odveden v Nemčijo na delo oziroma v koncentracijska taborišča. Zanje se je zavzemalo tudi narodnoosvobodilno gibanje, saj je bil velik del zapornikov pripadnikov tega gibanja. Pomagala jim je posebna organizacija Ljudska pomoč oz. Slovenska narodna pomoč. Iz zaporov je na različne načine, s podkupovanjem in na nasilen način poskušala rešiti za gibanje najpomembnejše jetnike. Njeni pripadniki so z orožjem nekajkrat vdrli v zapore in rešili zapornike (iz zaporov v Sevnici, Škofji Loki, Celju, Šmarjah pri Jelšah, Begunjah).

Summary

No other historical period has ever seen such a large percentage of the Slovene population in police or judicial confinement as that between 1941 and 1945, when most of the Slovene territory was under occupation. Repressive measures, such as arrest, detention and confinement, were liberally applied by the occupiers in their attempt to suppress the national resistance movement.

Non-political crime, the rate of which had generally dropped during the Second World War, was of secondary concern to the occupying regime. While the prisons in Slovenia continued to exercise their role in sanctioning crime during the war, many were turned into remand prisons, in order to cope with an ever growing number of detainees who were held there while under investigation, before being deported to transit and concentration camps or their destination of confinement.

After establishing the Ljubljana Province on its occupied territory and swiftly annexing it to Italy on 3 May 1941, the Italian occupier retained the existing penal code and judicial institutions, while introducing some of its own for dealing with cases where one of the parties involved was Italian. Despite the annexation, Italy showed more respect for the Law of War than other two occupiers in Slovenia. It established its own police, with the Slovene police being partly dissolved or individually employed as an auxiliary force. Italy refrained from introducing its own penal code or courts, with the excep-

tion of the Military War Court, which used Mussolini's decree of 3 October 1941 on the use of certain articles of the penal code as its legal basis. In the twenty-one months of operation, until the surrender of Italy, this particular court heard some 13,000 persons, mostly members of the resistance movement. Penal courts, which remained operational, only processed non-political criminal cases.

On the Slovene territory, occupied and subsequently annexed by Hungary, a similar judicial system was introduced. Political offences were dealt with by regular courts as well as the Military Field Court and, subsequently, the Military Court of the Chief of Staff, which swiftly dealt with all offences against the Hungarian state and regime.

The Germans, whose intention was to quickly annex the entire Slovene territory, introduced a different system of repression. Before the planned annexation, which never materialised because of the resistance movement, they immediately deported 8 percent of the population and gave German citizenship to the remaining 90 percent. They abolished the entire judicial system which they intended to substitute with their own after the annexation. In the interim two-year period, the most urgent criminal cases were dealt with by the commanders of German Security Police (Sicherheitspolizei - SIPO) and Security Service (Sicherheitsdienst - SD). For this purpose, the commanders formed a special penal department which considered purely non-political matters, while all politically motivated offences were under the exclusive jurisdiction of the state secret police, the Gestapo. For each case, the Gestapo single-handedly carried out the investigation procedure, considered the evidence and assessed the degree of threat posed by a particular individual. Accordingly, it then prescribed deportation to a concentration camp or, at the personal decision of the said commanders, death sentence. In this way, all the members and sympathisers of the resistance movement were dealt with by the German occupying regime. It was not until 1944 that several such cases were handed over to the Political Penal Chambers in Upper Carniola and the Special Court for the Politi-

cal Matters in Styria. Both institutions operated outside the regular judicial system, which was established in 1943.

In Autumn 1943, the German occupier introduced its own judicial system in the Adriatic Littoral Operative Zone (Operazion's Zone Adriatische' Custeland?), which formally respected the Italian sovereignty, preserving the existing penal and judicial arrangements. Apart from the punitive measures with extra-judicial executions and the deportation to concentration camps (one of which was erected in Trieste) and forced labour, the Germans also introduced special courts for public safety. These courts, which operated in Trieste, Gorizia and Ljubljana, dealt with political and economic offences, such as black market profiteering and similar.

The restrictions imposed included curfews and blackouts as well as the ban on border-crossing and radio listening. As a result of the heavy-handed repression against both the resistance movement and ordinary criminals, the prisons in Slovenia filled to overflowing, especially those on the German controlled territory where massive arrests had been made soon after the occupation.

In Slovenia, the occupiers found a functioning system of prisons which, before the war, sufficed for the needs of the police and the judiciary. Two penal institutions in Maribor and Begunje were part of a wider system in the Kingdom of Yugoslavia. There were 4 regional court prisons and 49 district court prisons. The regional prisons could hold between 120 and 290 prisoners, whereas the capacity of smaller district prisons was between 10 and 40. The police and the gendarmerie also had prisons of their own; the largest prison in Ljubljana could hold up to 50 persons.

The Germans, whose system of repression required much larger capacities for the detainees under investigation, turned a large female penitentiary at Begunje in Upper Carniola into a central remand prison. After the courts had been abolished, the police also made good use of smaller district court prisons which became remand prisons for political detainees. In Styria there were two large regional prisons, each accommodating

around 250 persons. There was a further male penitentiary with the capacity of 460. The penitentiary in Maribor was the only one that retained its original function throughout the war, and was used exclusively for those serving prison sentences. One half of its prisoners, who were also brought from Austrian and Bohemian regions, had been sentenced by the said penal department and, after 1943, by the courts. With the two main remand prisons running out of capacity already in 1941 and 1942, the commander of the Sipo and SD arranged special police prisons at the Borl Castle and in the auxiliary prison of the Maribor court at Strnišče, where prisoners worked on the construction of an aluminium factory. After Autumn 1943, in the final stages of the war, the judicial authorities in Styria closed 14 smaller district court prisons, which were more exposed to attack.

In the Ljubljana Province, where the Italians had preserved the pre-war arrangement, the court prisons retained their function, including the two largest ones in Ljubljana and Novo mesto. With the detention of remand prisoners, who were under police and military jurisdiction, the role of court prisons gradually changed. Throughout the Italian occupation, the Court Prison in Ljubljana was used by the Military War Court for detaining the prisoners handed over to it. By the second half of 1942, the number of detainees twice exceeded the prison's nominal capacity, obliging the authorities to transfer most inmates to the military prison in the so-called Belgian barracks in another part of the city. After early 1943, the Court Prison was intended only for the judicial detainees under investigation and those serving their sentences. Such detainees amounted to between 15 and 20 percent of the entire prison population. Others were those awaiting trial before the Military War Court (*Tribunale militare di guerra*). Also serving their time in the prison were those whose terms did not exceed six months. All others were, immediately after being sentenced, sent to penitentiaries and prisons in Italy, to serve their terms there. On their way to Italy, the convicts passed through the transit prison in Koper.

Every police body and military formation engaged in the policing of the province organised its separate

remand prison. In Ljubljana, remand prisons were thus arranged by the fascist militia and the paramilitary Carabinieri. In the latter, people categorised as suspects were detained before being sent to the Italian concentration camps, such as those in Rab, Gonars, Renicci and Visco.

After the Germans had taken over the hitherto Italian provinces and administratively transformed them into the Adriatic Littoral Operative Zone, they preferred to use prisons in larger urban centres rather than those in smaller provincial ones, where the National Liberation Movement had grown sufficiently strong to pose a serious military threat. Hence, those who had been arrested in military and police raids in rural areas, as well as the members of the National Liberation Army and the partisan detachments, were transported by protected military convoys to prisons in Ljubljana, Trieste and Gorizia, and from there deported to concentration camps and forced labour.

A typical wartime feature and a consequence of the independent and ad hoc set up of prisons by individual military units and police forces was the lack of professionalism among the prison staff. Prisoners, especially political ones, thus became more exposed to unprofessional, i.e. violent, treatment by the police, Carabinieri and soldiers. The occupiers considered Slovenes less reliable as prison staff, because of their natural bias towards detainees who were their fellow countrymen. Not surprisingly, some of them ended up behind bars for cooperating with the National Liberation Movement or providing forbidden assistance to prisoners. Among those who excelled in helping the inmates and cooperating with the National Liberation Movement were the staff of the Court Prison in Ljubljana.

The repression aiming at the quashing of the National Liberation Movement greatly changed the structure and status of prisoners throughout occupied Slovenia. Prisoners became one of the largest social categories in Slovenia during the Second World War. Official post-war statistics covering the territory of Slovenia, with the exception of the Julian March, suggests that there were some 64,000 people who spent more than

two months in prison during the said period. When considering also those who were deported, interned or confined for longer periods, without actually being imprisoned, the number of those whose freedom was taken away rises to 120,000, which, at the time, amounted to 8 percent of the population. As many as 90 percent of these were included in that number because of the criminalisation of their political activity and resistance to occupation. Among the so-called political prisoners were the members and sympathisers of political resistance organisations participating in the National Liberation Movement, who violated the restrictions imposed by the occupying authorities. A considerable number of detainees were captured partisans. The judicial procedure against them, apart from being stricter because of their offences being qualified as armed resistance or their being members of armed gangs, was no different from those against civilians, and they shared the same prisons as other political prisoners. Political prisoners were often tortured during interrogation, regardless of which police carried it out. Torture or »intense interrogation« as they called it, was one of the Gestapo's official procedures, approved by the commander of the SIPO and the SD. The life of a political detainee was marked by the brutality of the interrogation procedure and the fear of execution, not to mention the unbearable living conditions in overcrowded prisons.

In the twenty-one months of operation, the Italian Military War Court of the Second Army in Ljubljana delivered sentences to some 3,500 people. This indicates that the number of those who were actually convicted by a court was considerably smaller than that of the detainees in the remand procedure. Special German courts sentenced approximately 500 people in Slovenia. Once convicted, the prisoners were by and large sent to the occupiers' countries of origin to serve their sentences there. Around 750, who were sentenced by the Military War Court to terms exceeding six months, were sent to prisons and penitentiaries in Italy. Their transfers took place between December 1941 and the surrender of Italy. They were distributed among 50 penitentiaries from Trani near Bari and Naples in the south, to Ales-

sandria and Venice in the northeast of Italy. Between November 1943 and April 1944, the Slovene Red Cross succeeded in securing their release. In August 1944, two groups of convicts from the occupied Slovene territory were sent to German penitentiaries in Aichach and Kassel-Wehlheiden. Those convicted by the Hungarian military and civilian courts served their sentences in prisons in Szombathely and Čakovec, and in penitentiaries in Budapest, Vac, Komarno and Sopron-Köhid.

The central remand prisons in Ljubljana, Maribor, Begunje and Trieste, resembled large shunting stations because of the big number of detainees who were daily brought to or taken from there in their dozens, amounting to several thousand a month. From the beginning of the war to the Italian surrender, some 8,500 people went through the Court Prison in Ljubljana, 7,700 of whom were political prisoners. In the Court Prison in Maribor, 9,900 people were detained in the first three years of the war. After the establishment of the Adriatic Littoral Operative Zone, 23,900 detainees were brought to the Court Prison in Trieste.

For many detainees, life in prison meant waiting for the next transfer. Ironically, some whose guilt had never been proven, were executed as hostages or in reprisal operations, while convicts were taken to penitentiaries where they received a better protection from the hazards of war than anyone else. Others again were taken to concentration camps for minor offences. With the German police authorities considering prison courtyards a suitable place for executions, judicial and police executions of those sentenced to death became an integral part of life in many prisons. This served as an additional intimidation for inmates and the local population.

It goes without saying that life in prison, with all its physical discomforts and psychological anxiety, greatly differed from regular life. Everyone had to comply with the prescribed order and regulations, despite great overcrowdedness. In this respect, inmates often lived in conditions far below the minimum standards that applied in peacetime. The burden of isolation was more tolerable when they lived in groups, which was quite

common due to the large numbers. Solitary cells were intended only for those sentenced the longest terms and they only spent short periods there. In some Italian prisons and penitentiaries, Slovene political prisoners dared to challenge the house regulations on compulsory work and the attendance of religious services, considerably straining their relations with the prison administration and staff. On the positive side, such rebellions strengthened the self-confidence of detainees and the inner homogeneity of groups.

With so many people negatively affected by the occupiers' measures, the attitude of the local population towards prisons and inmates changed. The initial uneasiness and unwillingness to have anything to do with prisoners vanished and they were accepted as an integral part of society under the abnormal circumstances of the war. An increasing number of people was prepared to assist the detainees in one way or another. Relatives, friends and various institutions visited them, enquired about them and intervened for them with the authorities. They sought connections with influential political, military and police officials and were prepared to bribe them if necessary. In doing so, they put at stake their reputation and financial assets. Through their efforts and visits, inmates received mail and parcels with vitally important food, spare clothes and everything else that made their life a little more tolerable, along with the awareness that they were not abandoned. All this, of course, was not devoid of self-interest and, in some cases, became a lucrative business for police officials, prison wardens and intermediaries.

Among those who intervened was the Red Cross which endeavoured to assist those behind bars to the best of its abilities and competences. Thanks to its resourcefulness, almost all of the detainees who had remained in Italian prisons and penitentiaries after the surrender of Italy, were released. Between November 1943 and May 1944, its representatives secured the release of some 1,800 detainees using both genuine and counterfeit documents. Only a relatively small number were taken to forced labour or concentration camps in Germany. The National Liberation Movement, many of

whose members were among the detainees, also strove for their release. They were aided by a purposely founded organisation, Ljudska pomoč (People's Assistance), subsequently renamed Slovenska narodna pomoč (Slovene National Assistance). The organisation made various attempts at rescuing the detainees, especially those who were particularly important to the movement, through bribes or by violent means. On several occasions, its members stormed the prisons in Sevnica, Škofja Loka, Celje, Šmarje pri Jelšah, and Begunje, and rescued the prisoners.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

- AS 220, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev
in njihovih pomagačev
- AS 1474, Zbirka spisov Kraljeve kvesture Trst
- AS 1483, Centralni komite Varnostnoobveščevalne
službe
- AS 1564, Bole Cita
- AS 1601, Deželni svetnik okrožja Brežice
- AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje
- AS 1605, Deželni svetnik okrožja Radovljica
- AS 1621, Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju
Spodnje Štajerske
- AS 1622, Nemško orožništvo na zasedenih ozemljih
Gorenjske in slovenske Koroške
- AS 1660, Cankar Izidor
- AS 1673, Kazenski zavod Maribor
- AS 1752, Slovenski Rdeči križ v Ljubljani
- AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani
- AS 1756, Varnostna policija in varnostna služba na za-
sedem ozemlju Spodnje Štajerske
- AS 1757, Varnostna policija in varnostna služba na
zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske
Koroške
- AS 1762, Policijski zapori Begunje
- AS 1764, Zbirka Jurčeca Ivana
- AS 1769, Okupatorjevi zapori in taborišča

- AS 1775, Poveljstvo XI. armadnega zbora
AS 1778, Poveljstvo 209. mešane sekcije Kraljevih karabinjerjev
AS 1784, Poveljstvo Kraljevih karabinjerjev XI. armadnega zbora v Ljubljani
AS 1788, Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, kabinet
AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj
AS 1791, Vojaško vojno sodišče II. armade, sekcija Ljubljana
AS 1792, Direkcija zaporov Koper
AS 1796, Kraljeva kvestura Ljubljana
AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu SNOS
AS 1829, Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica
AS 1876, Policijski varnostni zbor v Ljubljani
AS 1887, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska
AS 1931, Ministrstvo za notranje zadeve SR Slovenije
- 101-3, RSHA
 - 103-1, Komandant varnostne policije in varnostne službe (KDS) Maribor
 - 103-6, Komandant varnostne policije in varnostne službe (KDS) Bled
 - 103-3, Poveljnik varnostne policije in varnostne službe (KDS) v Trstu
 - 104-24, GSP Celje
 - 104-43, GSP Trbovlje
 - 104-5, GSP Celovec
 - 104-12, GSP Maribor
 - 104-13, GSP Maribor (rekonstrukcija)
 - 104-48, GSP Radovljica
 - 104-52, GSP Litija (rekonstrukcija)
 - 104-57, GSP Kamnik
 - 104-64, GSP Ljubljana
 - 104-66, GSP Kranj
 - 102-4, BDS Bled (rekonstrukcija)
 - 102-6, BDS Trst (rekonstrukcija)
 - 104-2, GSP Jesenice (rekonstrukcija)
 - 104-25, GSP Celje (rekonstrukcija)
 - 104-49, GSP Radovljica (rekonstrukcija)
 - 104-58, GSP Kamnik (rekonstrukcija)

- 104-65, GSP Kranj (rekonstrukcija)
- 104-67, GSP Kočevje (rekonstrukcija)
- 106-2, SD Maribor (rekonstrukcija)
- 107-7, Višji vodja SS in policije Trst (rekonstrukcija)
- 115-1, Kripo (rekonstrukcija)
- 115-2, Kripo Celje (rekonstrukcija)
- 115-3, Kripo Ptuj (rekonstrukcija)
- 115-4, Kripo Maribor (rekonstrukcija)
- 117-1, Begunjski policijski zapori (rekonstrukcija)
- 117-2, Meljska kasarna (rekonstrukcija)
- 117-8, Borl (rekonstrukcija)
- 80-7, Proces proti Stage Kurtu in ostalim
- 80-6, Proces Rupnik Leon in ostali
- 80-4, Proces Rainer in soobtoženci
- 303-1-7, Gradivo o provalah

Arhiv Muzeja narodne osvoboditve, Maribor

- fond Kazenski oddelek Komandanta varnostne policije in varnostne službe Maribor
- vpisni knjigi zapora Maribor, indeks k vpisni knjigi zapora Maribor
- fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev za severovzhodno Slovenijo
- zbirka Štabni razgovori

Arhiv Gorenjskega muzeja, Kranj

- vpisne knjige zapora Begunje
- bolniška knjiga zapora Begunje

Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, Trst

- zbirka Albina Bubniča
- zbirka NOB

Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Dunaj

- sodni dokumenti (obtožnice, sodbe) različnih sodišč (Volksgerichtshof, senati pri višjih deželnih sodiščih Gradec, Dunaj) v Avstriji 1939-1945

Arhiv Železniškega muzeja Slovenskih železnic, Ljubljana

- zbirka Cirile Zorko
- zbirka Josipa Jošta

Zasebni arhiv Vere Hutař, Ljubljana

- zbirka gradiva o kaznilnici Fossombrone
- V. Hutař: Arestantka, rkp.

Objavljeni arhivski viri¹

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. I-VII. Ljubljana 1962-1989

Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2001, št. 1, str. 121-147 (ur. Zdenko Čepič).

Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPS. NOR i revolucija 1941-1945. Beograd 1985-1987

Ferenc Tone: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987; *Ferenc, Fašisti brez krinke*

Tone Ferenc: »Gospod Visoki komisar pravi ...« : sosvet za Ljubljansko pokrajino : consulta per la Provincia di Lubiana : dokumenti : documenti. Ljubljana 2001.

Ferenc Tone: Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta. PNZ, XXVIII, 1988, št. 1-2

Ferenc Tone: Nekaj dokumentov o NOB v Prekmurju leta 1941. Borec, XVIII, 1967, št. 8-9

Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941. (ur. Tone Ferenc). PZDG, II, 1961, št. 1-2.

Tone Ferenc: "Ubija se premalo" : obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini : 1941-1943 : dokumenti. Ljubljana 1999

Promemorija. Nova revija, XVII, februar - april 1998, št. 190-191-192, Ampak

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, del VI, del XV

¹ Ležeče so navedene uporabljane okrajšane navedbe.

Spominski viri

Neobjavljeno spominsko gradivo

- Arhiv Republike Slovenije, AS 1550, zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, socialistični revoluciji in narodnoosvobodilni borbi do 1945
- Arhiv Gorenjskega muzeja Kranj, zbirka spominskega gradiva

Objavljeno spominsko gradivo²

- Avsenak Lojze: *Iz Starega piskra* : spominske črtice. Celje 1954; *Avsenak, Iz Starega piskra*
- Bebler Aleš: *Čez drn in strn* : spomini. Ljubljana 1981
- Bebler Aleš: *Spomini na prvo partizansko leto*. Ljubljana v ilegali, II. Ljubljana 1961
- Bele Meta: *Spomini na aretacijo in preiskovalni zapor v Ljubljani*. Slovenke v NOB, I. Ljubljana 1970
- Bemova Danica: *V gestapovskih ječah*. Koroška v borbi. Celovec 1951
- Bernik Janko: *Spomini na zapore in taborišča I., II*. Loški razgledi XVII, 1970; XXI, 1974
- Bolha Meta: *Spomini na ljubljanske zapore in konfinacijo v Abruzzih*. Slovenke v NOB, I. Ljubljana 1970
- Brajnik Anton - Matiš: *Enajst betonskih celic na trgu Oberdan*. Slovenski Jadran, 22. 7. 1955
- Brajnik Edo - Štefan: *Akcija VOS v bolnišnici*. Ljubljana v ilegali, III. Ljubljana 1967
- Brejc Marica: *Zapor v Aichachu*. TV 15, XVIII, 12. 6. 1980, št. 24
- Čamernik Anton: *Spomini na sodne zapore* : pričevanje upravnika ljubljanskih sodnih zaporov v letih 1941-1942. Ljubljana 1980; *Čamernik, Spomini na sodne zapore*
- Čermelj Lavo: *Ob tržaškem procesu 1941* : spomini in beležke. Ljubljana 1962; *Čermelj, Ob tržaškem procesu*
- Čermelj Lavo: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana 1972
- Derganc Franci: *Okrvavljena roža*; *Spomini partizanskega zdravnika*. Ljubljana 1978

² Ležeče so navedene uporabljane okrajšane navedbe.

- F. S. F.: Določen za talca. Ljubljana v ilegali, III. Ljubljana 1967
- Gorjup Viljem - Jano: Streli v goriških zaporih. TV 15, XVIII, 19. 6. 1980, št. 24
- Horvat Štefan: V madžarskih zaporih. Borec, XIV, 1963, št. 3
- Izjava Angele Žmavc. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970
- J. J.: Vdor v sevniške zapore. Tovariš, III, 1947, št. 29
- Knez Rihard: Ljubljana, Koper, Parma, Trst. Ljubljana v ilegali, IV. Ljubljana 1970; *Knez, Ljubljana, Koper, Parma, Trst*
- Kozak Juš: Zbrano delo. Sedma knjiga. Lesena žlica II. Ljubljana 1994; *Kozak, ZD 7, Lesena žlica II*
- Kozak Juš: Zbrano delo. Šesta knjiga. Lesena žlica I. Ljubljana 1993; *Kozak, ZD 6, Lesena žlica I*
- Križnar France: Ne vdaj se, fant. Ljubljana 1968; *Križnar, Ne vdaj se, fant*
- Kveder Tomaž: Sodnija. Slovenski poročevalec, 6. 7. 1954, št. 157 - 12. 7. 1954, št. 162
- Lasič Vida: Svetloba mladih let. Ljubljana 1975
- Marinko Miha: Moji spomini. Ljubljana 1974; *Marinko, Spomini*
- Marja: Spomini iz Begunj. Partizanski dnevnik, II, 27. 12. 1944, št. 345, 28. 12. 1944 št. 346
- Mežnar Ivanka: Bila sem na smrt obsojena. Ljubljana 1957
- Miklavc Vlado: Moja pot skozi gorje. Mozirje 1997
- Obersnel Marjanca: Iz ljubljanskih zaporov v beneške ječe. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970
- Otpor u žicama. Sećanja zatočenika. I., II. Beograd 1969
- Pahor Štefan: V goriških mučilnicah. Primorske novice, 22. 2. 1961
- Pokovec Franc: Beg Franca Leskoška iz zapora, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana 1960
- Puncer Franc: Duhovnik v taborišču smrti. Celje 1991
- Režek Boris: Železni križi : jetniška kronika. Ljubljana 1965; *Režek, Železni križi*
- Roš Franjo: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941-1945. Maribor 1967

- Rus Ivanka: Skozi zapor v Belgijski kasarni v Gonars. Slovenke v NOB, I. Ljubljana 1970
- Slovenke v narodnoosvobodilnem boju : zbornik dokumentov, člankov in spominov (Ur. Stana Gerk, Ivka Križnar, Štefanija Ravnikar-Podbevšek). I, II-1, II-2. Ljubljana 1970; *Slovenke v NOB*
- Smodiš-Samec Cita: Iz zaporov v Belgijski kasarni v Peruggio. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970
- Suhi Drago: Zamrežena okna : spomini. Ljubljana 1959
- Škrap Milko: Dnevnik in spominska knjiga iz fašističnih zaporov. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1977; *Škrap, Dnevnik*
- Štangel Marta: Zločini Legije smrti. Slovenke v NOB, II-1. Ljubljana 1970
- Topolovec Mara: Auschwitz. Slovenke v NOB, I. Ljubljana 1970
- Vdor partizanov v škofjeloške zapore decembra 1941. Loški razgledi VIII, 1961
- Veble-Hodnikova Jožica: Preživela sem taborišče smrti. Ljubljana 1960
- Virens Olga: V italijanskih zaporih in ječah. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970
- Vode Angela: Skriti spomin. Ljubljana 2005
- Vrhunc Marko: Zapis za zgodovino. Borec, XXXVIII, 1986, št. 11
- Vuk Stanko: Zemlja na zahodu. Koper 1959
- Vuk Stanko: Ljubezenska pisma. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1986

Časopisje in tiskani viri

Uradni listi

- Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
- Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo
- Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti
- Bollettino Ufficiale per la provincia Lubiana - Službeni list za Ljubljansko pokrajino
- Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani
- Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwal-

tion in der Untersteiermark; *V-AB Untersteiermark*

Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains; *V-AB Kärnten und Krain*

Statistično in službeno gradivo

Die Gerichtsorganisation des Deutschen Reiches vom 1. Januar 1944. Berlin 1944

Statistički godišnjak - Annuaire Statistique. Beograd 1939

Časopisje

Dnevni vestnik

Jutro

Karawanken Bote

Narod v ječi

Naš glas

Slovenec

Slovenski dom

Slovenski poročevalec

*Literatura*³

Aula IV, glej Dal Pont

Bajec Anton: Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1. januarja 1937 do osvoboditve 9. maja 1945. Ljubljana 1973

Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1981; *Bili so uporni*

Brinc Franc: Nekateri značilnosti izvrševanja kazni odvzema prostosti v Franciji in Jugoslaviji. Doktorska disertacija. Ljubljana, julij 1979

Broszat Martin: Der Staat Hitlers. München 1969

Butler Rupert: Ilustrirana zgodovina Gestapa. Murska Sobota 1998

Čepe Marica: Komemoracije in demonstracije v letu 1943. Ljubljana v ilegali, IV. Ljubljana 1970 Ča-

³ Ležee so navedene uporabljane okrajšane navedbe.

- mernik, Spomini na sodne zapore; *Čepe, Demonstracije*
- Čepe Marica: Ljubljana v zadnjih mesecih vojne. Ljubljana v ilegali IV. Ljubljana 1970
- Čepe Marica: Rdeča pomoč - Ljudska pomoč. Ljubljana v ilegali II, Država v državi, Ljubljana 1961; *Čepe, Ljudska pomoč*
- Čepič Mirko: "Samiga sebe umoriti". Dnevnik, XLVII, 4. 3. 1997, št. 60 - 14. 3. 1997, št. 70
- Čepič Taja: Ljubljanski zapori 1941-1945. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1981
- Čermelj Lavo: Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana 1965; *Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo*
- Dal Pont Adriano - Alfonso Leonetti - Pasquale Maiello - Lino Zocchi: Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma, ANPPA, 1961; *Aula IV*
- Delarue Jacques: Historija Gestapoa. Zagreb, Epoha, 1966
- Deželak-Barič Vida: Centralni komite KPS v vojnem času. Prispevki za novejšo zgodovino, XXVIII, 1988, št. 1-2
- Deželak Barič Vida: Na svidenje prihodnjo sredo : ženske demonstracije v Ljubljani 1943. Ljubljana 2005
- Dolenc Metod - Aleksander Maklecov: Sistem celokupnega kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1934
- Ferenc Tone: Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta. Prispevki za novejšo zgodovino, XXVIII, 1988, št. 1-2
- Ferenc Tone, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918-1945. Ljubljana 1974; *Slovenci v zamejstvu*
- Ferenc Tone: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana 1977
- Ferenc Tone: Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941-1942. Maribor 1987
- Ferenc Tone: Gestapo v Sloveniji. R. Butler, Ilustrirana zgodovina Gestapa. Murska Sobota 1998
- Ferenc Tone: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967

- Ferenc Tone: Kazen ali maščevanje? Svobodna misel, XXX, 11. 12. 1992, št. 23
- Ferenc Tone: Koncentracijsko taborišče Rižarna v Trstu. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Ferenc Tone: Landwirtschaft und Ernährung in Slovenien (1941-1945). Österreichische Osthefte, 31, Wien 1989, št. 1
- Ferenc Tone: Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. Izgnanci. Ljubljana 1993; *Ferenc, Množično izganjanje*
- Ferenc Tone: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Maribor 1968; *Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika*
- Ferenc Tone: Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943. Kronika XXVI, 1978, št. 3.
- Ferenc Tone: Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943-1945. Borec, XXVIII, 1976, št. 11, 12., XXIX, 1977, št. 1, 2
- Ferenc Tone: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, XXIX, 1981, št. 2; *Ferenc, Racije*
- Ferenc Tone: Pohvale, odlikovanja in nagrade za zločince. (Nekaj dokumentov o preserski akciji in procesu). Borec XXXII, 1980, št. 6-7
- Ferenc Tone: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo: PZDG, I, 1960, št. 2.
- Ferenc Tone: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943: Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana 1983
- Ferenc Tone: Sodstvo pod okupacijo 1941-1945. V: Pravo - zgodovina - arhivi : I. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000
- Filipčič Milan: Coroneo - sodni zapori v Trstu. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Filipič France: Gladovna stavka v moški kaznilnici v Mariboru. Kronika XXXI, 1983, št. 2-3
- Filipič France: Politični zaporniki v moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo. Filipič France: Ob razpojitih zgodovine. Maribor 1994; *Filipič, Politični zaporniki*

- Filipič France: Slovenci v Mauthausnu. Maribor 1998
- Fölkel Ferruccio: Rižarna vrata v smrt; Nacistično taborišče pri Trstu. Trst 1990
- Foucault Michel: Nadzorovanje in kaznovanje; Nastanek zapore. Ljubljana 1984
- Gerčar Janez: Mučeniške Begunje. Ljubljana 1961
- Gerčar Jože: Begunje. Tretja, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1975
- Godec Rupko: Mladinski listi v zaporih in taboriščih. Mladinska revija 1946, št. 2
- Godina Ferdo: Prekmurje 1941-1945. Prispevek k zgodovini NOB. 2. dop. izdaja. Murska Sobota 1980; *Godina, Prekmurje*
- Golia Vladimir: Slovensko pravosodje ob 20 letnici Jugoslavije. Spominski zbornik Slovenije; Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939
- Gombač Milan: Množična obveščevalna služba, Ljubljana v ilegali, III. Mesto v žici. Ljubljana 1967
- Graues Haus. Eine Chronik über Seelsorge und Seelsorger von 1834-1972. Von Heinrich Zeder. Wien 1983
- Griesser-Pečar Tamara - France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996
- Guštin Damijan: Gradivo KUZOP kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Borec, XLI, 1989, št. 5-6
- Guštin Damijan: Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIX, 1999, št. 2, str. 123-141.
- Hibbert Christopher: Zgodovina zločinstva in kazni. Ljubljana 1965
- Hočevar Slavka: Ženski zapor Jezuiti v Trstu. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Hutař Vera, Delovanje odvetnikov v okupirani Ljubljani 1941-1945. Borec XXXVII, 1986, št. 10
- Hutař Vera: Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944). Novo mesto 2000
- Hutař Vera: Zločin brez primere. Borec XXXII, 1980, št. 3, št. 4
- Jan Ivan: Kokrški odred : narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, III. Ljubljana 1980; *Jan, Kokrški odred, III*

- Jarc Janko: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc v italijanskih zaporih leta 1943. Prispevek k življenjepisu. Letopis Muzeja narodne osvoboditve, II, 1958
- Jerina-Lah Pavla: Ljubljansko zdravstvo in OF. Borec, 1996, št. 548-550
- Juvančič Ivo: Italijanski okupator v Ljubljani 1941-1943. PZDG III, 1962, št. 1-2; *Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani*
- Kacin-Wohinz Milica: Ob trideseti obletnici drugega tržaškega procesa. Borec XXIII, 1971, št. 12
- Kacin-Wohinz Milica: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925-1935. Koper 1990
- Kacin Wohinz Milica, Lida Turk, Vid Vremec: Posebno sodišče : drugi tržaški proces = Tribunale speciale : il secondo processo di Trieste. Opčine : Knjižnica "Pinko Tomažič in tovariši" Slovenskega kulturnega društva Tabor, = Opicina : Biblioteca Pinko Tomažič e compagni dell'Associazione slovena di cultura Tabor, 2001
- Kapucinski toti in Toti stari pisker. (ur. Janez Šumrada). Celje 1981
- Kastelic Slavka: Urh. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Kogon Eugen: Der SS Stadt. Das System der deutschen Konzentrationslager. München 1977
- Kos Stane: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, I. Rim 1984
- Križnar Ivan: Značilnosti gospodarstva radovljiškega območja v prvih dveh letih nemške okupacije. PNZ XXXVII, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik)
- Kronika : o ilegalnem delu OF terena Ljubljana Tabor. Ljubljana
- Kuhar Štefan: Zapori in taborišča za Prekmurce. TV 15, 17. 10. 1974, št. 41
- La prison en Italie : histoire, developpment, perspectives. Ministero di Grazia e Giustizia, Juilet 1985; *La prison en Italie*
- Ljubljana v ilegali, I-IV. Ljubljana 1960-1970
- Luštek Miro: Od petindvajsetega marca do prihoda okupatorjev. Ljubljana v ilegali, I, V odločilnih dneh. Ljubljana 1960

- Melik Jelka: Kazenski postopek na Slovenskem od leta 1930 do 1941. Arhivi, XX, 1997, št. 1-2
- Melik Jelka: Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919-1929. Ljubljana 1994.
- Melik Jelka: V imenu njegovega Veličanstva Kralja! : kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941. Ljubljana 2000
- Mirnič Josip: Sistem prekog sudPečar Janez: Formalno nadzorstvo : kriminološki in kriminalnopolitični pogledi. Ljubljana 1988
- Penič Lojze: Sodni zapori v Mariboru. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976.
- Penič Lojze: Taborišča v Strnišču. Ptujski zbornik II. Ptuj 1962
- Peršen Mirko: Lepoglava. Zagreb 1963
- Pertini Sandro: Ječe in pobegi : iz tajnih dokumentov fašističnih zatiralcev izbral Vicco Faggi. Ljubljana 1981
- Petrov Ivan (=Janko Messner): Morišče Dravograd. Dravograd 1985
- Plant Richard: Rožnati trikotnik : nacistična vojna proti homoseksualcem. Ljubljana 1981
- Požun Lojze: Trbovlje v NOB : 1941-1942. Trbovlje 1986
- Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (ur. Milan Ževart). Maribor 1965
- Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (ur. Milan Ževart). Maribor 1978; *Poslovilna pisma*
- Ravnikar-Podbevšek Štefanija: Sv. Urh. Kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne. 3. izd. Ljubljana 1978
- Razvoj ljudske oblasti in kronološki popis pomembnejših dogodkov na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje 1941-1945. Novo mesto 1975
- Ribař Miloš: Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavan-tinske škofije 1941-1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-11978. Maribor 1978

- Rieger Hans: Verurteilt zum Tod : Dokumentationsbericht von H. Rieger. Seelsorge in Gefängnis des Wiener Landgericht 1942-1944. Wuppertal, Jugenddienstverlag, 1967
- Rossi Cesare: Il Tribunale Speciale : storia documentata. Milano, Casa editrice Ceschina, 1952
- Rotbart Vladislav: Jugoslaveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945. Novi Sad, Dnevnik, 1988; *Rotbart, Mađarski zatvori*
- Saje Franček: Belogardizem, 2. dop. izdaja, Ljubljana 1952
- San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera (ur. Adolfo Scalpelli). Trst-Milano 1988
- Schorn Hans: Der Richter im Dritten Reich : Geschichte und Dokumente. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1959; *Schorn, Der Richter im Dritten Reich*
- Selin Marko K. F./: Nič več strogo zaupno I, II : nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas. Ljubljana 1978; *Selin, Nič več strogo zaupno, I*
- Sofsky Wolfgang: Die Ordnung des Terrors : das Konzentrationslager. Frankfurt am Main 1993
- Slovenci v zamejstvu, glej Ferenc*
- Slovenska narodna pomoč v okupirani Ljubljani - Slovenian National Aid in Ljubljana 1941-1945. Ljubljana 1995; *Slovenska narodna pomoč*
- Szecsí Maria, Karl Stadler: Die NS - Justiz in Österreich und ihre Opfer. Wien-München 1962; *NS-Justiz*
- Šinkovec Stane: Begunje : nemška okupacija 1941-1945. Kranj 1995; *Šinkovec, Begunje*
- Šinkovec Stane: Sodstvo na Gorenjskem (1941-1945), Radovljiški zbornik 1992
- Šmicberger Djuro: Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v narodnoosvobodilnem boju. Ljubljana 1988; *Šmicberger, Partizanska sedma sila*
- Štampohar Anton: Novomeški zapori. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Terčak Stane: Celjski Stari pisker. Ljubljana 1976
- Terčak Stane: Ukradeni otroci. 2. izpop. izdaja. Ljubljana 1973
- Tomazič Ivan Jožef: Vrsta dogodkov (25. 3. - 1. 8. 1941),

- Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978. Maribor 1978
- Tribunale Speciale per la difesa dello Stato. Roma, Ministero della Difesa, Stato maggiore dell' Esercito - Ufficio Storico, 1980
- Tršan Lojz: OF v Ljubljani : organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1943 Ljubljana 1995; *Tršan, OF v Ljubljani*
- Tršan Lojz: Razbitje OF in partije v Ljubljani v zadnjem obdobju nemške okupacije. Viri, 10, Ljubljana 1996
- Un percorso della memoria : guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia. (ur. Tristano Matta). Trst 1996
- Umičević Dušan: Sistem izvršivanja kazne lišenja slobode. Sarajevo 1938
- Valentincič Janko: Zapor v Zdravščini pri Sagradu. Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu uporni. Ljubljana 1983
- Vidic Jože: Krik v Dragi. Ljubljana 1984
- Vidic Jože: Po sledovih črne roke. Ljubljana 1975
- Vidovič-Miklavčič Anka: Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Ljubljana 1980
- Vodušek-Starič Jera: 'Dosje' Mačkovšek. Viri 8. Ljubljana 1994
- Vremec Vid: Koprski zapori. Jadranski koledar 1979. Trst 1979
- Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči); Iz knjige AULA IV. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1970; *Vsi procesi*
- Werle Gerhard: Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechenbekämpfung in Dritten Reich. Berlin - New York, Walter de Gruyter Verlag 1989
- Wüllenweber Hans: Sondergerichte im Dritten Reich: vergessene Verbrechen der Justiz. Frankfurt am Main, Luchterhand, 1990
- Zorn Tone: V imenu nemškega naroda. Ob 25. letnici umora 13 koroških Slovencev. TV 15, 1968, št. 7
- Zorn Tone: Nove podrobnosti o procesu proti 36 koro-

- škim Slovincem aprila 1943. leta. Kronika, XIII, 1965, št. 2, str. 46.
- Zupanc Ciril: Okupacija Selške doline. Loški razgledi XX, 1973
- Ževart Milan: Izganjanje Slovincov na Štajerskem in Koroškem 1941-1945. Maribor 1991
- Ževart Milan: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977; *Ževart, NOB v Šaleški dolini*
- Ževart Milan: Sabotažne akcije v Mariboru od konca aprila do začetka avgusta 1941. Kronika, XXXI, 1983, št. 2-3
- Žnidarič Marjan: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec XXVIII, 1976, št. 6-7, 8-9
- Žnidarič Marjan: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997; *Žnidarič, Do pekla in nazaj*
- Žnidarič Marjan: Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem. Maribor 1990
- Žnidaršič Ivica: Nekaj o vojni škodi in pravicah. Ljubljana 1996

Uporabljene okrajšave in kratice

- AGM - Arhiv Gorenjskega muzeja, Kranj
AŽM - Arhiv Železniškega muzeja Slovenskih železnic, Ljubljana
AMNOM - Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor
ARS - Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
DCO - Dokumenti centralnih organa
DÖW - Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Dunaj
Jošt, SRK - Jošt Josip: Slovenski Rdeči križ do 11. septembra 1944 (rkp.)
KUZOP - Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev
MRK - Mednarodni Rdeči križ
NŠK, Bubnič - Narodna študijska knjižnica Trst, Oddelek za zgodovino, zbirka Albina Bubniča, izpiski iz vpisne knjige zapora Coroneo 1943-1945
PZDG - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja
PNZ - Prispevki za novejšo zgodovino
RM - Reichsmark (valuta)
SD - Sicherheitsdienst
SRK - Slovenski Rdeči križ
SP - Slovenski poročevalec
VOS - Varnostnoobveščevalna služba

Osebno kazalo

A

Adlešič Ivan 364
Adlešič Jure 390
Agucci Giuseppe 254, 383
Ahčin 62
Alberti 115
Albreht Franc 254
Alič Vida 135
Andrinek Franc 79
Anžin Rozalija 192
Aršič 124
Aškerc Anton 204
Atelšek Gregor 199
Avsenak Lojze 247, 250, 268
Ažman Lovro 130

B

Babnik Marija 134, 135, 231
Badl Otto 34
Badoglio Pietro 180, 182, 372, 378
Bajec Jože 349
Bajt 206
Balaš Arpad 141
Baltič 394, 395
Banič Justina 68
Bavec Franjo - Branko 307, 413
Bebler Aleš 100
Bedenik 204

Belak Ernest 94
Bele Meta 130
Belič Malči (Amalija) 130
Belina Marija 123
Belšak Ivan 208
Bem Dragica 63
Benko Milan 138
Benkovič 222
Beović Anton 222, 297
Berce Milena 409
Bergant Katarina 382
Bernik Janko 241
Bertoncelj 125, 222, 301
Bertsch 413
Blagojevič Jožef 199
Blaznik Emilija 123
Blažič Ludvik 254
Bohanec Franc 348
Bohinc Frančiška 179
Bolha Meta 58
Bon Gherardi Silva 109
Borgongini Duca 389
Bornšek 77
Boršoš Terezija 128, 145
Bosnić Jelena 296
Bračič Mirko 202
Bradeško Ludvik 283
Brajnik Edo - Štefan 408
Brandl Wilhelm 219, 264, 302, 303
Brandner 388
Brandstätter Franc 90
Brejc Marica 68, 245, 273, 278, 291, 299
Brezovar Milan 42, 216
Brinc Franc 22-25
Brodar Berthold 87, 89
Broszat Martin 29
Broz Josip Tito 371
Bruckmeier 126
Brulc Kristina 129, 234
Brunner Rudolf 388
Bubnič Albin 109, 158-160
Bukovec Lojze 347

Burger Branko 394
Butler Rupert 63

C

Cankar Ivan 344, 345
Cecić Marica 342
Cerjak Rudolf 200
Cerovič Franc 62, 146
Cestnik Leopold 141
Chiesa Virgilio 89
Ciano Galeazzo 389, 390
Cigüt Koloman 145, 216
Cimperman 333
Cirnski Franc 200
Cotman Stanislav 195
Cunder Milan 88
Cutrofello Ferdinando 144
Cvar Mirko 178
Cvetko Štefan 216
Cvetko Maks 204
Cvetko Mihael 201

Č

Čamernik Tone 24, 35, 36, 53, 56, 72, 73, 82, 83, 94-
96, 101, 141, 142, 206, 213, 214, 218, 220, 228,
229, 231, 251, 253, 256, 257, 264, 277, 284, 287,
302, 305, 306, 319, 323, 324, 358, 359, 361, 365-
367, 374, 375, 392
Čampa Marjeta 14, 42
Čapek Karel 345
Čatar Lado 358
Čehovin Leopold 139
Čepe Marica 216, 376-378, 391, 397
Čepič Mirko 293
Čepič Taja 153
Čepič Zdenko 380
Čepin Alojz 77
Čermelj Lavo 26, 27, 91, 105, 137, 138, 142, 182,
183, 208, 243, 255-257, 259, 272, 278, 279, 284-
286, 292, 299, 300, 307, 312, 322, 362-365, 369
Černe Alojz 293
Černež Darko 100

Černezel Otmar 293
Čok Ivan 105, 379
Čop Marija 254
Čotar Marijan 292
Črnko Draža 202
Čuš Dragotin 135

D

D'Amato Angelo 395
Dal Pont Adriano 26
Damjanovič Natalija 382
Deamicis 128
Dean Vesna 346, 370
Debeljak Alfonz 89, 90
Dekleva Ivan 142, 358
Delarue Jacques 28
Derganc Ernest 385
Derganc Franci 114-116, 182, 208, 271, 272, 284,
290, 291, 293, 322, 323, 361, 371
Deželak Barič Vida 336, 357, 375-378, 391
Dicknether Herman 72
Divjak Viktor 382
Dobriča Peter 127
Dolenc Metod 23
Dolinar France M. 389-391, 396
Dolinšek Tone 335
Dorfmeister Anton 356
Dosedla Anton 78
Draksler Peter 385
Drnovšek Helena 385
Drolc Jožef 385
Dujc Albin 287
Duler 388
Durjava 400

E

Eletto Ettore 89, 272, 361
Emmerich Otto 72
Ercigoj Oton 385

F

Faggi Vicco 371

Fajon Bogomila 208
Feigl Filip 78
Ferenc Tone 14, 15, 30, 36, 42, 46, 49-51, 59, 63,
74, 81, 94, 105-109, 122, 133, 142, 144, 145,
160, 200, 213, 215, 247, 381, 390, 394, 395, 406,
409, 410, 415
Ferfolja 403
Ferk Ludvik 80
Ferrari Mario 412
Fettich Oton 403
Fischer 413
Filipič France 25, 34, 38, 39, 72, 75, 76, 100, 101,
109, 202, 221, 281, 409
Flis Darinka 135
Flisar Koloman 145
Fölkel Feruccio 14, 59, 74, 160
Forčesin 135
Foucault Michel 19, 20
Frajl Rudolf 130
Francini Wladimir 59
Frank Olga 254
Franko Anton 139
Franko Ludvik 139
Frankovič Lucija 254
Furlan 394

G

Gabrijelčič Bojan 145
Gajšek Franc 205
Gajšek Kristijan 123
Gambara Gastone 320, 376
Gaspari 331
Geister Mihael 76
Gerčar Janez (Jože) 13, 14, 25, 130, 211, 293, 295,
406
Gigli Beniamino 305
Giulio Renato 410
Glanzer Peter 72, 249, 413, 414
Godec Rupko 350
Godina Ferdo 62, 68, 109, 145, 146, 216
Godina 392
Godlar Alojz 123

Golec Zora 388
Golenak Martin 145
Golerač Tomaž 200
Golia Vladimir 36, 62, 81
Golob Leopold 147
Gombač Milan 128
Gorjanc Miloš 385
Gorjup Viljem - Jano 413
Gostiša Lojze 42
Grabnar Viktor 358
Gračner Jože 348
Grad Ivan 78, 411
Gradič Miha 220
Grazioli Emilio 320, 379, 380, 394
Grbec Ema - Dana 317
Grča Drago 202
Gregorač Viktor 347
Gregorc Jurij 99
Griesser-Pečar Tamara 389-391, 396
Grm Ludvik 178
Grobelnik Ivan - Ivo 78, 411
Gross Jožef 79
Gruden Maks 34, 73
Grünfeld dr. 395
Grzinič Miro 127
Gržina Anton 137
Guariglia Vito 73, 395
Guck 368
Guštin Damijan 24, 148, 167
Guštin Katja 15
Guštin Simon 15

H

Habe (=Dolinšek Tone) 335
Habicht Ivana 385
Hace Anton 322
Hacin Lovro 100
Haderlapp Franc 202
Hancman Mirko 75
Harstner 401
Hartman Valentin 135
Hauptman Antonija 387

Hauptman Franc 387
Hauptman Frančiška 387
Hauptman Franz 77
Hauptman Marija 387
Hedžet Terezija 62, 129, 145
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 285
Herfort Jože 88
Hermann 302
Hess 135
Hibbert Christopher 19-21
Hilbert Kamilo 383
Hilbert Marija 383
Hitler Adolf 29, 75, 101, 179, 385
Hlebec Jožef 74
Hlupič Franc 126, 394
Hočevar Slavka 58
Hodošček (brata) 408
Homšak 77
Horjak Maks 198, 199
Horjak Ciril 78
Horvat Štefan 70
Hosta Anton 208
Hribar Jože 75
Hriberšek Franc 123
Hrovatin Vincenc 137
Hudnik Adolf 35
Hudnik Alojz 214
Hutař Vera 85, 313, 314, 324, 325, 338, 340, 342,
354, 368, 390, 396-398

I

Ifko Ignac 128, 146, 234
Ilovar Engelbert 108
Intihar Marija 181
Ivanuš Branko 332

J

Jagodič Vojko 83, 361
Jakhel Adolf 205
Jan Ivan 48, 241, 249, 375, 413-415
Janković 388
Janusch Franz 78

Januš 369
Januška Vincenc 79
Javornik 77
Jelušič Ljubica 16
Jenko Alojzij 74
Jerina-Lah Pavla 90
Jerovšek 331
Jesih sestra Domitila 84
Jezernik Božidar 14
Jezus Kristus 311
Ježek Marija 134, 135, 181
Jordan Ivan 393
Jordas Marija 339
Jošt Josip 256, 269, 398-404
Jung Joseph 199
Juvančič Ivo 141
Južina Franc 74, 96

K

Kacin-Wohinz Milica 27, 30, 137
Kalaš Alojzija 383
Kamar Franc 254
Kanoni 141
Kante Vladimir 100
Kardelj Edvard 342, 409
Kardelj Pepca 339
Kardoš Evgen 216
Kastelic Slavka 57
Kavčič Franc 190
Kavčič (brata) 406
Kebe Mira – Matej (roj. Tomšič, por. Svetina) 108, 350
Kelnerič Mara 357
Kerin Milka 200
Kidrič Boris 395
Kidrič Franc 254
Kidrič Zdenka - Marjeta 90, 342, 392, 394, 395, 407,
409
Klajčnik Franc 254
Klasinc 88
Kleber Paul 147
Klopčič Vladislava 141
Klügel Werner 72

Kmetič 204
Knez Rihard 183, 278, 322
Koblar France 381
Kocijančič Janez 205
Kocjan Ivan 199
Kogoj Marija 326
Kogon Eugen 30
Kohek Martin 145
Kokalj Anton 59
Kokalj Ivanka, por. Mežnar 125, 219, 222, 223, 263,
270, 273, 276, 283, 289, 301
Kolarič Jakob 389
Komjanc Lojze 144
Kondek Francka 138
Korak Valerija 179
Koritnik Franc 203
Korošec Biaggio 357
Korošec Valerija 357
Koršič Peter 99
Kos Milica 299
Kos Milko 390
Kos Stane 99
Kosar Herman 293
Kosec Stanislav 293
Kösel Johann 79
Košak Hinko 133
Košenina 393
Košir Minka 203
Kotlušek Janez 130
Kovač Adalbert 79
Kovač Marija 385
Kovič Ivan 178
Kozak Juš 73, 83, 107, 115, 219, 227-229, 242, 254,
282, 335, 366, 368, 375, 383
Kozak Vlasta 383
Kraigher Boris 409
Kraigher Dušan 395
Kraigher Nada 395
Kralj Janko – Hribovski 349
Kramer Albert 395
Kranjc Albin 135
Kranjc Marjan 392

Kremžar Valerija 357
Krese Franc 42,
Kresnik Tone 122
Kristan 203
Kristan A. Cvetko 348
Krivic Ivan 254
Križman Andrej 392
Križnar France 192-195, 222, 223, 241, 249, 250,
276, 277, 283, 284, 289, 292, 295-298, 335, 356,
368, 369
Križnar Ivan 247, 248
Križnar Ivka 193, 356, 368, 369
Križnar Jože 368
Križnič Edvard 101
Kronegger Marcel 350
Krošelj (brata) 392
Krznar Gabrijela 62, 145, 146, 234
Kržišnik Celestina 179
Kuhar Štefan 62
Kumelj Metod 404
Kunstl Stanislav 195
Kveder Dušan 406

L

Lah Borivoj 335
Lapajne Bogomir 73
Lasnik Jožef 201
Lavrenčak Vilko 100
Lavrenčič Ana 369
Lavrenčič Karel 369
Lavrigh 83
Lavrič Jure 350
Lazar Ferdo 394
Lazarevič Žarko 16
Lazič Boško 123
Leban Francka 139
Legat 395
Lenart Ladislav 89
Leonetti Alfonso 26
Leskošek Franc 78, 99, 100, 206, 207
Lešnik Ivan 33
Lešnik Štefanija 385, 387

Likar Franc 283, 284
Likon Ludvik 138
Lipovšek Anton 59
Lipovšek 141
Litzenbauer 413, 414
Logar Antonija 139
Lokar Zora 208
Longo - Iskra 349
Lovše Vojko 202
Lukan Mitja 398-402
Lurker Otto 46, 123, 388
Lušin 318
Luštek Miroslav 42, 100

M

Macis Enrico 180
Maiello Pasquale 26
Majcen Franc 204
Majcen Milan 207
Maklecov Aleksander 23
Malovrh Pavel 200
Marinc Hermina 383
Marinc Marij 383
Marinko Miha 42, 127, 287, 322, 327, 343, 347, 391
Marja 281, 344
Marvin Marija 139
Maslo Marica 139
Matajc Leon 88
Matanović 395
Matjašič 207
Matta Tristano 109
Mayerhofer Anton 90
Mazzone Conzetto 73
Medved Alojz 392
Medved Antonija 138
Medved Francka 138
Medved Ivana 384
Medved Jože 394
Meier Julius 72, 87, 89
Mejač 207
Mejak Ervin 348
Mekina Leopoldina 216

Melik Jelka 22
Mencej Martin 397
Meričič Štefan 199
Messner Janko 47
Messiner Kurt 60, 398, 402
Messiner Paul 403, 404
Mestnik Anton 135
Mestnik Damjan 178
Meyer Walter 393
Mežnar Ivanka 48, 114, 125, 126, 191, 192, 203, 219,
222, 223, 241, 242, 244, 248-251, 263, 270, 273,
276, 283, 286, 289, 302, 303, 361
Mičurin Ivan V. 344
Mihelčič Jože 214
Mihevc Mira 42
Milčinski Lev 293
Miklavc Vlado 89, 240, 241, 248, 250, 251, 270, 274,
275, 281, 289, 295, 317
Miklič Jožef 78
Mitzger Manja 394
Mlekuž Franc 399
Močivnik Franc 78
Močnik 318
Modrijan Viljem 178
Mrhar Vera 203
Mrzlikar 331
Mulej Ivan 213
Müller 205
Mussberger 125
Mussolini Arnaldo 285
Mussolini Benito 285, 372, 380, 390, 398, 417, 426

N

Natlačen Marko 99, 100, 379-381, 390
Nedog Alenka 99, 100, 127, 391, 408
Nedog-Urbančič Alenka 112, 113, 393
Negri 128
Nemec 70, 234
Nicchiarelli Niccolò 137
Niebann Alfred 135
Niedi Leopold 140
Novak Franc 56, 83

Novak-Kušljan Marička 339
Novak Mihael 293

O

Obersel Marjanca 216, 229, 286
Obreza Jakob 134, 231
Oblak Ivan 91
Obračunč Rudolf 90
Okretič Jože 402
Okretič 403
Omahen G. 260, 264
Onnis Annacleto 394, 395
Opfer 89
Oprauš Anton 204, 205
Oražem Alojz 178
Orlando Taddeo 95
Osterc Stane 220
Ostrovška Milica 105, 205, 293, 317, 365, 375, 388
Ovsenjak Francka 402

P

Pachlich Guido 101
Paglilla Delfino 144
Pagon Andrej - Ogarev 410
Pahor Anton 202
Paliga 200
Pance sestra Kerubina 84
Parkelj Vera 181
Pavletič Elda 341
Pavšič Valentin 293
Pečar Jože 293
Penič Lojze 46, 52, 53, 150
Perdiha Karel 203
Persterer 186
Peršen Mirko 405
Pertini Sandro 371
Petelin Marica 135
Petronio Antonio 158
Petrov Ivan, glej Messner
Pfrimer Gerhard 33
Pichler Karl 87
Pij XII. (Pacelli Eugenio) 390

Pilotti Massimo 180
Pipan Tone – Osojnik Gorazd 74
Pirkmajer Otmar 395
Planinc Ludvik 80, 199
Planinc Matilda 192
Planko Martin 79
Plant Richard 297
Podvornik Matija 78
Pokovec Franc 207
Polič Ludvik 206
Polič Radko 205
Poljšak Ivan 59
Pörš Sida 145
Potočnik Franc 271
Potočnik (sestri) 366
Potokar 130
Požun Lojze 45, 48
Praprotnik Nada 338
Pratnemer Vincenc 201
Predan Drago 348
Pregelj Rudolf 139
Preinig Peter 78
Premk Franc 250, 286
Premrl Janko – Vojko 371
Prenner dr. Ljuba 400
Prepeluh Marko 143
Presinger Riko – Žarko 411
Presterl Franc 205
Prešeren France 285, 315, 344
Primc Ivan 137
Primožič Matilda 135
Pucelj Ivan 380, 381
Pugnetti Camillo 82, 206
Puncer Franc 90
Puntar Vinko 347

Q

Querillia (=Guariglia Vito) 395

R

Radović Anton 202
Rainer Friderich 212

Rak Franc 386, 387
Rak Ivan 387
Rak Marija 386
Rauner 125
Rauter Vinko 254
Ravnikar-Podbevšek Štefanija 57
Ravnohrib sestra Tarzicija 84
Rebernik Drago 348
Reibenschuh 388
Repe Božo 15, 16
Restivo Vincenzo 73
Režek Boris 284, 289, 306
Režek 408
Ribař Miloš 389
Rieger Hans 91, 210
Ritlop Albina, roj. Godina 128
Robotti Mario 392
Rocca Alfredo 26
Rode Milko 400
Rode Janez 205
Rojc Josip 137
Rösener Erwin 392
Rossi Cesare 26
Roš Franjo 122, 240, 348
Rotbart Vladislav 69, 70, 129
Rozman Drago 348
Rozman Franc 394
Rozman Ivan 382
Rozumek Helmuth 186, 213
Rožman Gregorij 381, 389-392
Rus Ivanka 227
Rupnik Leon 381, 393

S

Sablatnigg 411
Sahorik Kazimir 201
Saje Franček 14, 56, 74, 83, 101
Sajko Martin 205
Salajko Olga 129, 360
Salemme Giovanni 82, 206, 366, 409
Salis Sevis de 399, 400
Salopir 369

Samonigg Hermann 87
Samsa Bogomil 384
Samsa Marija 384
Sanntner Hermann 79
Santin Antonio 390
Savič 394
ScalPELLI Adolfo 109
Schmitzer Lorenz 199
Schorn Hans 29
Schweiger Walter 135
Segala Branko 349
Segala Oskar 349
Seidl 394
Selakovič Danijel 178
Selin Marko (=Karlo Forte) 104, 124-126, 133, 186
Seljak Lucijan 269
Sem Jakob 348
Semolič 366
Sernec Dušan 383
Sernec Gabrijela 383
Sertič Rudolf 34, 71, 72
Sevšek Marija 141
Simon Waldemar 60, 74, 84, 91, 182, 358
Sinnreich Johann 79
Sirk Albert 348
Sitar Meta 130
Skoberne 366
Slabe Tine 157
Smersu Rudolf 108, 392
Smodiš-Samec Cita 323
Smrekar Janez 208
Sodja Jože 392
Sofsky Wolfgang 30
Sorč Mirko 388
Spreitzer Janko 35, 60, 72, 74, 214, 306, 358
Stadler Karl 91
Stage Kurt 121-124, 135
Stalin (Josif Visarionovič) 327
Stare Egon 384, 395
Stare Marija 384
Stepišnik 394
Stergar Ivo 137

Strauch Marija 135
Strauch Viktor 135
Stupica Gabrijel 390
Supančič Drago 399
Svetina Ivo 180, 392, 395
Svetko Maks 231
Swoboda Adolf 51
Szecsi Maria 91

Š

Šarec Janez 87, 88, 270, 408
Ščuka Zorko 286
Šenk Katarina - Tetka 413
Šentjurg Lidija 90
Šerko Alfred 264
Šinkovec Katarina 249
Šinkovec Stane 14, 34, 35, 47, 48, 51, 68, 72, 87, 88,
91, 94, 106, 118, 123, 132, 133, 149, 150, 166,
168, 169, 179, 181, 185, 195, 203, 205, 211, 212,
233, 240, 247-249, 266, 268, 269, 272, 275, 277,
293, 356, 368
Škamperle Slavko 292
Škoda (družina) 248
Škrap Milko 330, 331, 333, 334
Škrbec Otilija 382
Šmajd Albin 392
Šmicberger Djuro 348-350
Šnofl Ernest 293
Špacapan Štefan 139
Štampohar Anton 57
Štangel Marta 57
Štefula Filip 357
Štifter Franc 212, 213
Štuhec Vinko 375
Šturm Anton - Tonček 349
Šubelj Anton 385
Šumrada Janez 348, 349

T

Tajnikar Ignac 200
Tomažič Pinko 137
Tarrenti Gonino 82

Terčak Stane 13, 24, 34, 38, 42, 52, 101, 108, 118,
122, 124, 151, 250, 275, 281, 348, 349, 365, 411
Tibijaš Marija 296
Tironi 130
Tomažič Ivan Jožef 389,
Tominec Angelik 91, 367, 392
Tominec (družina) 393
Tominc Jožica 16
Tompa Terezija 360
Tomšič Ivanka 391
Tomšič Tone 99, 100, 127, 206, 374, 391, 394, 408
Tomšič Vida 245, 257, 261, 286, 300, 307, 310, 312,
321, 339, 341, 374
Topličar Ivan 139
Topolovec Mara 241, 275, 289, 374
Tot Angela 360
Tramontana Nicolò 35, 36, 65, 82, 141, 180
Tranchido Salvatore 393
Tratnik Stanko 385
Tribušon Zorka 42
Triler Stanislav 213
Trivič Boško 201
Tršan Lojz 216, 376, 391
Turk Lida 137

U

Uiberreither Siegfried 389
Ulčar Vinko 133
Umičević Dušan 23, 25
Uplaznik Blaž 387
Urbanč Jožef 80, 198
Urbenc Ivan 254
Utroša Anton 128

V

Valente Raffaele 144
Valentinčič Janko - Loški 58, 349
Valentinčič Matilda 356
Vatovec Rajmund 74
Veble Jožica 224, 241, 294
Velnar 145, 146, 234
Verbič Ana 367

Verdocchi 393
Vičič Franc 137
Vidaček Ivan 204
Vidic Jože 55, 57, 205, 365
Vidmar Cirila 254
Vidmar Ciril 366
Vidrih Jože 349
Vidovič-Miklavčič Anka 112
Vilhar Franjo 348
Virens Olga 114, 116, 219, 220, 228-230, 242, 259-
262, 287, 299, 300, 310, 318, 327, 328, 341, 350,
361, 365, 367, 372
Visočnik Vera 42
Vitti Giovanni 82
Vobnik Elza 388
Vode Angela 61, 354
Vode Marjan 141
Vodušek Starič Jera 105
Vojska Vlado 254
Volčanšek Alojz 293
Vrabl Niko 33
Vrba Rupert 201
Vrečar Anton 100
Vrečer Elizabeta 356
Vremec Vid 58, 137
Vrhovec Marija 384
Vrhunc Marko 142
Vrhunc Vinko 142
Vuckovic Emanuel 72
Vugrinc Matija 62, 128
Vuk Stanko 282, 362-364
Vuzem Ivan 124

W

Weikamm (Weikmann) 86
Wells Herbert George 327
Werle Gerhard 29
Wiegele Franz 121, 124, 388, 394
Wüllenweber Hans 29
Wutte Herbert 86, 87

Z

Zabeo Giovanni 388
Zaman 74, 84
Zangl Josef 126
Zavec 34
Zajc 194, 195
Zajc Anton 202
Zajc Marjan 395
Zeder Heinrich 91
Zemljič Janko (Ivan) 75, 77, 79
Zocchi Lino 26
Zorko Cirila 256, 398, 404
Zorn Tone 30, 136
Zrinski Rudi 145
Zupan France 367, 395
Zupanc Ciril 150
Zupančič Uroš 395
Zweifel Federik 399

Ž

Žagar Marija 249
Žagar Pepca 326
Žalik Martin 129
Žebovec Janez 203
Žefrin Josip 137
Ževart Milan 14, 15, 105, 108, 109, 112, 135, 210-
212, 216, 281, 362, 365,
Židan 403
Živković Sava 199
Žižmond Franc 139
Žmavc Angela 317
Žnidarič Marjan 34, 39, 48, 50, 90, 111, 112, 123,
202, 293, 394
Žnidaršič Ivica 148
Žokalj Zarja 15
Žolnir Anton 135